ISSN 1728-7804

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
№ 3 (53), 2015

Алматы, 2015

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№ 3 (53), 2015 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

пед.ғыл.д., проф.
ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Б.Ө.Сманов**
Бас ред. орынбасары:
пед.ғыл.д., проф.
ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:
филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов,**
филол.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:
филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазиұлы,**
пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева,**
пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова,**
филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев,**
пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
филол.ғ.д., проф. **Ғ.Л. Нефагина** (Польша),
филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:
филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2015

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж

Басуға 16.06.2015 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 34,6 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 104.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

Мазмұны
Содержание

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Алишариева А.Н. Қазіргі лингвистикадағы қостілділік құбылысы 4
Арзиева Е.Р. Возможный мир в металингвистике 8
Арынова А.Д. Традиционная казахская музыка в древнетюркских источниках 13
Асанова Г.С., Мизамхан Б., Айменова М.Ж. Халықаралық ғылым және білім ынтымақтастығы саласындағы ағылшын және қазақ тілдеріндегі іскери құжаттарды салғастыра зерттеу және олардың мәдениетаралық коммуникативтік ерекшеліктері 16
Әділбекова Л.М., Елшібаева Г.К. Антропоөзектік зерттеулерде «тілдік тұлға» мәселесінің зерттелуі 23
Бадагулова Г.М. Функциональная парадигма в современной лингвистике и русский язык зарубежья 28
Баймұратова Э.С., Жаутикбаева А.А. Терминдерді қазақ тіліне аударуда кезігетін қиындықтар 34
Бакиева А.А., Әділбекова Л.М. Қазақ тіл біліміндегі сан-мөлшер категориясын танып-танытуға байланысты таластар 38
Джансеитова С.С., Жаксымбетова Г.М. Мир носителя языка, картина мира 43
Есжанова Г.Қ., Амирова М.Ж. Сын есімді тура толықтауыштың кейбір жасалу жолдары 46
Жұмағұлов Е.Б. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» еңбегінің танымдық-қатысымдық мәні 50
Ибраева Ж.К., Алишариева А.Н. Особенности семейной коммуникации: выбор языка и языковые предпочтения 55
Исмаилова Г.К., Фоминых К.И. Особенности когнитивного направления в изучении неологизмов 62
Қасым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдық уәжділігі 66
Қобланова А.Ж. Дәстүрлі мәдениеттегі ат тергеу ғұрпының лингвокогнитивтік қырлары 71
Қыдырбаев Қ.А. «Қазақ» сөзінің этимологиясы (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде) 75
Маймакова А.Д. Понятие морфемы и ее интерпретация в трудах И.А. Бодуэна де Куртенэ и его последователей .. 80
Оспанова К.Т. Монологтық сөйлеудің тіл үйретудегі ерекшеліктері 87
Сейдалиева Г.О. Mass communication and its characteristics 89
Табылдиева Г.Б., Жанатаев К.А., Бесимбаев Б.Н. Литературный язык – исторически сложившаяся высшая форма национального языка 93
Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С. Исследование процесса усвоения неродного языка (когнитивный аспект) 97
Шайбакова Д.Д. Моделирование как научный метод 102

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»
№ 3 (53), 2015 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.пед.н., проф. **Б.У.Сманов**

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. **Т.С. Тебегенов,**
д.филол.н., проф. **С.Ж. Абишева**

Члены редколлегии:
д.филол.н., проф. **Б.Абдигазиулы,**
д.п.н. **С.Б. Бегалиева,**
д.п.н. **Р.А. Шаханова,**
д.филол.н., проф. **К.И. Мирзоев,**
д.п.н., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
проф. **Барри Пол Шерр** (США),
к.филол.н., доцент **Е.В. Казарцев** (Россия),
д.филол.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
д.филол.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
д.п.н. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Турция),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Турция),
доктор PhD, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
д.п.н. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. **А.Д. Ибраева**

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2015

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 16.06.2015.
Формат 60x84 1/8. Объем 34,6 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 104.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Шанбаева Ұ.С. Парсы тілінің қазақ арасына таралу жолдары 107
Шинтемирова А.М. О сложноподчиненных предложениях с двойной связью 110

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Алдабек Н.Ә., Амирова М.Ж. Жамбыл өлеңдерінің жанрлық ерекшелігі 114
Алиева Ж.А., Ержанова С.Б. Түркілік дүниетанымнан – халықтық эстетикага дейін 118
Әбдіқалық К.С., Асқарова Г.С. Қазақ және түрік әдебиетіндегі герменевтика мәселесі 112
Әділбекова Л.М., Койчыбаева М.А. Б. Момышұлының тілдік таным туралы ойлары 127
Әділбекова Л.М., Аязбекова Қ.Ә. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі ұлттық көріністер 130
Базылова Б.К. Воспоминания – новый тип хроникальной композиции 133
Базылова Б.К., Калинина В.В. Специфика гендерного поведения героев К. Сарсеновой 138
Бузаубагарова К.С., Мусабекова Д., Расулов Б. Обращение к фольклору как эстетический принцип О.Сулейменова 144
Eker S. Türk ve kazak edebiyatmda mersiye konularınm ortaklıkları 149
Ергобек С.С., Ергобекова Ж., Зияева Г. Ясауи хикметтері және «Қисса Мансұр Әл-Халлаж» сабақтастығы..... 158
Zhaparova A.Zh. Functions of metaphors in Abai's poetry ... 163
Ибраева А.Д. С. Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы 166
Кәрібаева А.С., Әділбекова Л.М. Ақыл мен көрік құйындысы 170
Қамарова Н.С. Қазақ жазушысы Мір Шайырдың жаңа романы 174
Кубдашева К.Б. Портретная характеристика героев романа «Өз отыңды өшірме» 178
Рахышова Г.А., Әділбекова Л.М. Көне түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтер 183
Сарбасов Б.С. Мақал-мәтел – тәрбие құралы 187
Сатыбалдиева Г. Балалар поэзиясының басты тақырыптары 190
Сатыбалдиева Г. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ балалар лирикасының көркемдік ерекшелігі..... 193
Спанқұлова Н.А. Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» роман-дилогиясының тарихилығы 196
Таженова К.Қ. Қазақ халқында ат қоюдың кейбір мәселелері 200
Шарыпқазы Н. Қытайдағы қазақ әдебиетінің қалыптасуы және жергілікті ерекшеліктері 203

Kazakh National
Pedagogical University after Abai
BULLETIN

Series of «*Philological sciences*»
№ 3 (53), 2015
Periodicity – 4 numbers in a year
Publishing from 2001

Editor in chief
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor Corresponding member of the Academy of the Sciences of the Republic of Kazakhstan
B.O.Smanov

Vice of the chief editor:
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor Corresponding member of the Academy of the Sciences of the Republic of Kazakhstan
F.Sh.Orazbayeva
Scientific editors:
Doctor of Philological Sciences,Professor
T.S. Tebegenov,
Doctor of Philological Sciences,Professor
S.Zh.Abisheva

The editorial board members:
Doctor of Philological Sciences,Professor
B.Abdigaziuly,
Doctor of Pedagogical Sciences **S.B.Begalieva,**
Doctor of Pedagogical Sciences **R.A. Shahanova,**
Doctor of Philological Sciences,Professor
K.I. Mirzoyev,
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor
Zh.K.Baltabaiyeva,
Professor Barri Pol Sher (USA),
Candidate of philological sciences., docent
E.V. Kazartsev (Russia),
Doctor of Philological Sciences,Professor
. **G.L. Nefagina** (Poland),
Doctor of Philological Sciences,Professor
A.K. Kiklevich (Poland),
Doctor of Pedagogical Sciences **N.I. Ishekeev** (Kurgyzstan),
Professor **Spendel Djovanna** (Italy),
professor **Hatrani Altynchach** (Turkey),
Professor **Mehmet Kutalmish** (Turkey),
PhD doctor, professor. **I.Z. Belobrovtseva** (Estonia),
Doctor of Pedagogical Sciences **Chan Din Lam**(Vietnam)

Executive Editor:
Candidate of philological sciences. **A.D. Ibrayieva**

Kazakh National Pedagogical
University after Abai, 2015

The journal is registered by the
Ministry of Culture and Information RK
8 May 2009 № 10109-ZЖ

Signed to print 16.06.2015.
Format 60x84 1/8. Volume 14 – publ.literature.
Edition 300 num. Order 104 .

050010, Almaty, Dostyk ave., 13
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical University
after Abai

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Абдираманова Н.Б., Нургожина Ш.И. Формирование коммуникативной компетенции студентов на основе развития навыков аудирования в обучении иностранному языку 207
Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях 211
Алтынбекова Г.К., Калдыкозова С.Е. Коммуникативно-деятельностный подход в преподавании грамматики 216
Әбдіғали С.Ә., Оразханова А.О. Студенттердің ағылшын тіліндегі сөйлеу мәдениетін дамытуда проблемалық жағдаяттардың рөлі 220
Бекмашева Б.Н., Жаутикбаева А.А. Студенттердің шетел тілінде дұрыс сөйлеу қабілеттерін қалыптастыру ... 223
Bolat B., Zharymbetova R.N. The most common difficulties in listening comprehension 226
Ермағамбетова Л., Абдрахманова Ж. Жай сөйлемді оқытудың педагогикалық ұстанымдары 230
Zharymbetova R.N., Bolat B. Incorporating games in English language teaching 234
Казиханова Ә. Әдебиет сабағында жаңа технологияларды пайдаланудың маңызы 238
Карауылбаев С.К. Педагогические основы использования компьютерных учебно-деловых игр в современном вузе 241
Онгарбаева А.Т. Методология и методы исследования в системе трехъязычного (филологического) образования в Казахстане 246
Сабирова Д.А., Камалова Ф.Ю. Роль семьи в духовно-нравственном воспитании ребенка 250
Сапарбаева А.М., Раева Э.А. Профессиональная культура как важный фактор в подготовке будущих специалистов 253
Текесбаева Г. Қазақ тілі сабақтарында орындалатын жаттығу жұмыстарының түрлері 256
Толмачева Д.С., Игнатова Е.Р., Саденова А.Е. Орыс және қазақ тілдерін оқитын шетелдік студенттерді сөйлеуге үйрету (дәстүрлі және инновациялық әдістемелер) 260

ЖУРНАЛИСТИКА

Дюсембина Г.Е. Мерзімді баспасөз беттеріндегі экспрессия мен эмоцияның фразеологизмдер, мақал-мәтелдер және қанатты сөздер арқылы көріну сипаты 264

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Карменбаева Ж.А., Оспанова А.Л., Тойшыманова Ж.Р. Көркем аудармадағы негізгі мәселелер 270
Кульмаханова Н.М., Рахимова А.Е. Лингвокультурологические аспекты иноязычного образования и их учёт в обучении студентов переводу 274

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.
На основании приказа №1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.
On the basis of the order 1082, July 10, 2012 by the comittee of supervision of the Republic of Kazakhstan in the sphere of Education and Science Abai Kazakh Pedagogical University Vestnik issue "Philological sciences" is included into the list of publications of the man scientific activity.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

УДК 81'23

ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ҚОСТІЛДІЛІК ҚҰБЫЛЫСЫ

А.Н. Алишариева - *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты*

Аңдатпа. Қостілділік – әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Қостілділік тілдің қызметі, құрылымымен байланысты көп аспектілі құбылыс ретінде лингвистика, әлеуметтану, психология, этнолингвистика, этнопсихологиямен байланысты. Қостілділік – әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Өзінің ұлттық ортасынан тыс жерлерде өмір сүріп отырған қандай да бір ұлттың немесе ұлт бөлшектерінің жаппай екі тілде не одан да көп тілде сөйлеуі өмірлік қажеттіліктен туындайды. Негізінен, өзінің ана тілімен қатар сол ортаға жетекші рөл атқаратын басқа ұлттың тілін қарым-қатынас жасау үшін пайдаланады. Қазіргі заманда екі не одан да көп тілді қолданбайтын қоғам (мемлекет) әлемде сирек кездеседі. Демек, бұл жалпы адамзат қоғамына тән әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Ол - «қостілділік» деп аталады.

Түйін сөздер: қостілділік/билингвизм, табиғи қостілділік, тілдік қатынас.

Қостілділік қазақтың қос («екі» сөзімен мәндес) және «тіл» (адамдардың өзара қарым-қатынас құралы) деген сөздерінен тұрады. Бұл – орыстың «двуязычие» («два», «язык» деген сөздерінен тұрады) және билингвизм (bi - «екі» және lingua - «тіл» деген сөздерінен, орыс тілінде – кірме сөз) сөздерінің қазақша баламасы.

Қостілділік тіл білімінде жаңадан пайда болған жоқ. Бұл проблеманы XIX гасырдың өзінде-ақ Г.Грюнбаум, Э. Виндишем, Г, Шухардт қарастырып еңбектер жазған. Кейіннен осы мәселені тереңінен үңіліп қарастырған галымдар И.А. Бодуэн де Куртэнэ, В.А. Богородиңкий, Е.Д. Поливанов, Л.В.Щерба, В. Розенңвейг т.б. болды. Әсіресе, осы ауданға үлкен мән берін, «Languages in Contact» белгілі еңбек жазған галым – У. Вайнрайх. Алайда Р. Якобсон өз еңбегінде «Изучение двуязычия, которое в течение долгового времени недооценивалось или вообще не рассматривалось, постепенно становится одной из центральных задач нашей науки» деген мәселені алға тартты [1].

Қостілділік тілдің қызметі, құрылымымен байланысты көп аспектілі құбылыс ретінде лингвистика, әлеуметтану, психология, этнолингвистика, этнопсихологиямен байланысты. Тілдер қатынасы теориясының негізін салушы У. Вайнрайх анықтамасы бойынша, екі тілді алма-кезек қолдану практикасы – қостілділік болып табылады.

Отандық тіл білімінде қостілділік мәселесі М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, С.Е.Байбульсинова, М.К. Исаев, А.Е. Карлинский, М.К. Мурзагалиева, Ж.Ж. Нуртаева, А.И. Рабинович, М.Р. Сабитова, Э.Д. Сулейменова, Т.Я. Зенкова, Г.А. Габдуллина, Н.С. Мұстафа, Б. Хасанұлы, К.М. Абишева, Б.Х. Исмагулова, Е.Ю. Протасова және т.б. еңбектерде қарастырылған.

Жалпы кеңес және шетел лингвистерінің еңбектерінде тілдік қарым-қатынас мәселелері үш түрлі: лингвистикалық, әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан қарастырылады. А.Е. Карлинский тілдік қатынастарды зерттеудің әрбір әдісінің ерекшелігін былай анықтайды: «Тілдердің қарым-қатынасының әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері қостілділіктің туындауы себептерін, ал психолингвистикалық факторлар – тілдік қарым-қатынастың механизмін ашса, лингвистикалық аспекті тілдік қатынастың нәтижелерін қарастырады. Алайда бұл нәтиже екі түрлі жолмен: қостілді адамның пайдаланатын екі тілінің кез-келгенінде сөйлеуі (мұны сөйлеу мутаңиясы деп атайық) немесе тілдік жүйедегі белгілі бір себептер арқылы (құбылысты диффузия делік) көрінуі мүмкін» [2].

Қазіргі таңда қостілділік құбылысының кең ауқымды түрде қарастырылып, тілдердің әр түрлі деңгейде қолданылуы, халықаралық байланыстардың нәтижесінде тілдер қатынасының кең орын алуы лингвистердің, психологтардың, әлеуметтанушылардың назарын аударуда. Қостілділікті әр түрлі аспектіде, ягни лингвистикалық, әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық, этнографиялық аспектіде қарастырудың нысаны болып отыр. Бұл аспектілердің әр қайсысы қостілділік құбылысының жеке бір тармағын қарастырады. Тілдік қатынас мәселесіне арналған еңбектерде

қостілділік мәселесін жан-жақты қарастырудан гөрі, тілдер қатынасының бір аспектісі ретінде қарастыруды алға тартады.

Кең көлемде қарастырылып отырған осы қостілділік түсінігін әр зерттеуші әр түрлі анықтайды. Кей галымдар қостілділікті екі немесе бірнеше тілдерді әр түрлі деңгейде білу десе, галымдардың бір тобы екі немесе бірнеше тілді ана тілін білу деңгейінде меңгеруі деп қарастырып жүр.

Белгілі галым Б. Хасанұлы «Қостілділік – белгілі бір территория көлеміндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдерінің, бүкіл қогамның (соңиумның) әр түрлі жагдайда екі тілді (әдетте ана тілі мен екінші бір тілді) алма кезек немесе қатар қолдануы» деген анықтама бере отырып, «егер адам, адамдар тобы, қогам этникалық белгісіне қарай қанша алуан болса да, екі тілде сөйлесе (жазса, оқыса) гана қостілді (билингв) болып саналады», - деген тұжырым жасайды [3].

Чех лингвисті К. Гавранек те билингвизмді «тілдік қатынастың ерекше жагдайы ретінде» анықтай отырып, осы терминді қолдану тек ұжымдық қостілділікке қатысты екенін нақтылап кең көлемде түсінік береді [4].

Билингвизм түсінігін және екі тілді меңгеру деңгейі туралы толық анықтаманы Е. Ю. Протасова береді: «Қостілділік жагдайда, көптілділік жай магынада – екі тілде қатар сөйлеу мүмкіндігі, ягни екінші тілді білу деңгейінің ана тілін меңгеру деңгейіне жақын болуы, ал гылыми тұргыда - күнделікті өмірде екі тілді жүйелі пайдалану. Тұрақты тілдік жагдайда қогамда мәртебесі жогары беделді тіл және мәртебесі төмен беделсіз тіл қатар өмір сүреді. Оның біріншісі – грамматикасының күрделілігімен ерекшеленіп, көбінесе ресми жагдайларда және жазбаша жазуларда қолданылады. Ал екінші – күнделікті өмірде, көбінесе, ауызекі сөйлей тілінде қолданылады», - деп, қостілділікті құрайтын тілдердің қогамдагы қызметі мен қолдыну аяларын атап өтеді [5].

Лингвистердің көпшілігі У. Вайнрайхтың ізімен қостілділікті «екі тілді кезек қолдану тәжірибесі» деп таниды [6]. Ал осы тілдік қатынастың жүзеге асырылатын жері, У. Вайнрайхтың пайымдауы бойынша, қостілді индивид: сол тілдердің нормаларының сақталуына не сақталмауына қарамастан, индивид өз ойын екі тілдің мәнерлі құралдарымен жеткізе алганда қостілділік орын алады .

М.М. Михайлов қостілділікті анықтау кезінде құбылыстың қызметтік жагы маңыздырақ деп санайды: «екі немесе одан да көп түрлі ұлт өкілдерінің ортақ қызметі кезінде екінші тіл арқылы өзара түсінісуге қол жеткізу мүмкіндігінің тәжірибесі – қостілділік мәселесінің негізгі белгісі» дей келе, «қостілділік» пен «тілдердің өзара ықпалы» ұғымдары айтарлықтай шамада бірін-бірі алмастырады, «себебі, әдетте бірі екіншісін білдіреді» деген тұжырым жасайды [7].

Л.В. Щерба «екінші тілді кез келген үйрену қостілділікке апарып соқтырады, оның екі: таза және аралас түрі болады. Тілдер арасында ешқандай салыстырулар, теңдестіре байқаулар болмаган, қостілділер үшін бір тілден екінші тілге аудару мүмкін болмаганда және қалай болганмен де өте қиын болганда таза болады» деп жазады [8]. Және ол қостілділіктің мұндай типінің белгілі бір жагдайларда гана өте сирек болатынын көрсетеді.

Екінші тілді үйрену кезінде «үнемі алгашқы тілге қарайлаудан» туындайтын қостілділікті аралас деп атай отырып, «қостілділіктің қалыпты типі» деп осы аралас қостілділік екенін ескертеді. Себебі біз қостілділіктің осы типін жиі кездестіреміз. Мұндай қостілділік кезінде билингвтердің екінші тілде сөйлеуіне алгашқы тілдің ықпалы екіншінің біріншіге әсерінен анагұрлым күшті болатыны сөзсіз. Бірінші тілдің жүйесі қалыптасып болган, қостілді адам үшін бұл тілде сөйлеу үйреншікті және табиги жагдай, өйткені ол автоматтандырылган. Екінші тіл бірінші тілдің жүйесі арқылы меңгеріледі. Л.В. Щерба аралас қостілділік кезінде «жаңадан меңгерілетін тіл әрқашанда бірінші тілдің қандай да болмасын ықпалына ұшырайды» деп жазады [8].

Осылайша Л.В. Щерба жогарыда көрсетілген құбылыстардың әрқайсысын «тілдердің өзара ықпалы» деп аталатын жалпы үдерістің жеке жагдайлары деп санауды ұсынады және автор тілдердің қарым-қатынасы кезіндегі өзара ықпалының салдарынан тілдің бүлінбейтінін атап көрсетеді. Олар қатынасқа түсу жагдайларына қарай өзгеруі немесе өзгермеуі мүмкін: «... жалпы тілдер айрықша немесе азырақ ерекшеленетін және сөйлеушілер жақсы сезінетін, ягни тек жагдай кезінде пайда болатын жүйелер (қалай болганда да қалыпты жагдайда) құрайды. Бұл жүйелер түрлі факторлардың ықпалынан түрлі өзгерістерге ұшырауы мүмкін, алайда оның салдарынан бүлінбейді» [9].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке жеткеннен бері қостілділіктің дамуы және оның әл-ахуалы күн тәртібінен түспей отыр. Қостілділікті дамыту – қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі,

сондықтан да, оны жан-жақты ғылыми тұрғыдан зерттеу қоғамның еншісінде. Ғалым Б. Хасанұлы қостілділіктің төмендегідей қажеттілігін атап көрсетті: «Біріншіден, қостілділік – еңбек саласындағы қажеттілік. Өйткені, өндірістік байланыс әлдеқашан ұлттық шеңберден шықты, қазір республикамызда көпұлтты еңбек ұжымдары басым. Әр ұлт өкілдерінің өндіріс үстіндегі (республика ішінде және одан да тыс жерлерде тәжірибе алмасуда) тікелей қарым-қатынасы – қостілділіктің таралуының пәрменді факторлары. Сайып келгенде, қостілділіктің өзі – еңбек. Екіншіден, қостілділік – таным кілті, өйткені, екінші тілді меңгеру деген сөз – тілді, оны тұтынатын халықты, оның дәстүрі мен тұрмысын білу, сол арқылы ұлтаралық қатынастың интернационалдық принциптерін орнықтыруға апарып саяды. Үшіншіден, қостілділік – ұлтаралық қарым-қатынастың күшейіп келе жатқан қуатты құралы; ол – бірге қызмет етіп, бір жерде тұрған әр ұлт адамдарының өзара байланыс құралы. Бір сөзбен айтқанда, қостілділік – көпұлтты халықтың қарым-қатынасындағы өндірістік әрі тұрмыстық қажеттілік. Төртіншіден, ситуация алмасуы (рекреация) кезінде қостілділіктің екі компонентті алма-кезек қолданылады» [3].

Тілді білу – оңай шаруа емес. Ешкім тумысынан қостілді болып тумайды. Бұл үрдіс қажеттіліктен туындайды. Қазіргі уақытта көп тілді білу – өмір қажеттілігі. Осы қажеттілік негізінде қостілділік (көптілділік) пайда болып қалыптасады және қоғамда ұлт саны қаншама көп болса, ол үшін қостілділік пен көптілділік соншама қажет.

Қостілділік құбылысы қазіргі заманда күллі жер жүзінде үздіксіз өріс алуда. Қостілділік – қоғам тарапынан ретке келтірін отыруға болатын құбылыс. Сондықтан да оның қолданыс аясын кеңейтін, дамыта түсу – әр қоғамның өз қолында. Қазіргі уақытта көз алдымызда қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, қазақ-түрік т.б. қостілділіктің түрлері қарқынды даму үстінде.

Қазақстан жерін мекендеген түрлі ұлт өкілдері арасында әр кезде қостілділіктің алуан түрлері кездеседі. Екі тілді меңгеру арқылы халық бір-бірімен еркін сөйлеседі. Жалпы айтқанда, қостілділік – екі халықты жақындатып, ұжымдастыратын тілдік көпір.

Қостілділіктің түрлеріне тоқталатын болсақ, Е.М. Верещагин билингвизм типологиясының үш түрін (психологиялық, әлеуметтік лингвистикалық және лингвистикалық) атап көрсетті.

Қостілділікті лингвистикалық аспектіде қарастырған У. Вайнрайх қостілділік мәселесі лингвистикалық тұрғыдан бірнеше қатынастағы тілдік жүйелерді сипаттау, бір тілді меңгеру барысында туындайтын қиындықтарды интерференция құбылысы, яғни қатынастағы әр тілдегі ауытқулармен байланыстырады. Қостілділік мәселесі лингвистикалық аспектіде тілдің әр түрлі деңгейінде көрінетін интерференция мәселесіне алып келеді. «Интерференция» ұғымын оқып-үйреніп отырған тілде бірінші тіл әсерінен туындайтын түрлі ауытқулар құрайды. Тілдік қатынас мәселесін кез-келген аспектіде зерттеу кезінде тіл мен сөйлеу, тіл мен ойлау, тіл мен қоғам арақатынасы ескерілуі тиіс. Сонымен қатар қостілділікті лингвистикалық тұрғыдан зерттеу – қатынастағы екі тіл элементтері мен құрылымының қатынасы, қостілді ортадағы тілдің қызметі. Екі немесе бірнеше тілдер жүйесінің бір-біріне ықпалы қандай деңгейде болатыны, тілдік бірліктердің (дыбыс, сөз, олардың сөзтіркес, сөйлем, мәтін құрамында қолдануы т.б.) белгілерін салғастыру мәселелері лингвистикалық болып табылады.

Соңғы уақытта қостілділік құбылысы психолингвистика тұрғысынан да кеңінен қарастырылуда. Психолингвистика нысаны ретінде сөйлеуді қабылдау және ауту механизмдері зерттелін жүр. Осы бағытта екінші тілді меңгеру барысында оның сөз байлығын, дыбыс және грамматикалық жүйесін, сөйлеу заңдылықтарын дағды деңгейде игеруге алып келеді.

Қостілділіктің психологиялық психологиясы рецептивтік, репродуктивтік және продуктивтік болып бөлінеді. Рецептивтік қостілділік жағдайында жеке тұлға сөзді екінші тіл арқылы түсінуге мүмкіндігі бар (пассивтік қостілділік деп аталады). Репродуктивтік қостілділікті меңгерген адам естіген сөзін басқа тілде айта алады. Продуктивтік қостілділік дегеніміз өз сөзіне мағына беріп, шығармашылық жағынан құрастыруы.

Қостілділіктің әлеуметтік жағы – белгілі қоғамда пайда болу себептері, қажеттілігі, екінші тілді игеретін тұлғалардың әлеуметтік статусы, жасы, жынысы, қызметі, алған білімі т.б. және екінше тілді қолданатын әлеуметтік жағдаяттар. Екі тілде сөйлеушілердің өзара түсінуіне орай, олардың екі тілді білуі, сол тілде ойын жеткізуі, сол тілді ауызша немесе жазбаша түрде қолдануы – қостілділіктің жетістігі. Ал осы тілдердің қоғамда тарап, қостілділікке әкелуі, олардың бір-біріне әсерін зерттеу –

әлеуметтік лингвистиканың басты мақсаты. Соңғы жылдары ана тілінің екінші тілге ықпалы мәселелері теориялық және практикалық тұрғыдан қызығушылық танытып келеді [10].

Жоғарыда атап өткеніміздей, екі сөйлеу механизмдеріміздің ара қатынасы негізінде таза және аралас қостілділік болып бөлінеді. Аралас қостілділік дегеніміз – индивидтердің әр кезде бір жағдайда екі тілді қатар қолдануы. Егер ол бір жағдайда бір тілді қолданып, басқа жағдайда екінші тілде, бірінші тілмен араластырмай сөйлесе, мұндай қостілділік таза қостілділік деп аталады.

Қостілділіктің осы екі түрін белгілі орыс галымы – Л. В. Щерба гылыми қолданысқа енгізген. Ғалымның пайымдауынша, таза қостілділіктің іске асырылатын негізгі шарты – екінші тілді меңгеру барысында ана тілге жалтақтамай, тек қана бір тілде сөйлеу, мысалы бұрынгы Ресейде ақсүйектер француз, агылшын, неміс тілдерін орыс тілін білмейтін, күнделікті тұрмыста пайдаланбайтын мұғалімдерден таза түрінде игеріп, өзінің ана тілімен (орыс тілі) салыстырмай, шетел тілінде таза, жетік сөйлеп кеткен. Ал аралас қостілділік жағдайында қостілді тұлға өзінің ана тілін жақсы игергендіктен, екінші тілді үйрену барысында ана тіліне жалтақтап, үнемі екі тілдің жүйесін салыстырып отыру барысында екі тілді қатар пайдаланған. Осы жағдайда қостілді тұлға ана тілімен қатар екінші тілді қолданып, сөйлемдер құрғанда, оны ана тіліне аударып, әрдайым жалтақтап отырады. Қорыта айтқанда, билингвтің ана тілі екінші тілдегі сөздерді қолданып, сөйлем құруына әсер етін, үнемі әлсіретіп отырады [8].

Әр тілдегі сөздің ойлау жүйесімен байланысу тәсілі бойынша қостілділіктің келесі үш түрі жіктелінеді:

1) тура билингвизм (бұл жағдайда екінше тіл ойлау жүйесімен тығыз байланыста болады);

2) аралас қостілділік (бұл жағдайда белгілі бір ситуаңияда билингв ана тілі мен екінші тілді бірге қолданады);

3) тура емес билингвизм (бұл жағдайда екінші тілдегі сөздік дағдылар ой жүйесімен тікелей байланыста болмайды. Екінші тілдегі сөздік дағдылар ойлау жүйесімен бірінші тілдегі үйреншікті сөздік дағдылар арқылы байланысады) [11].

В.И. Беликов, Л.Н. Крысин тілдік қауымдастықтың (сообщество) жеке мүшелері қостілді болмайынша, қоғамда екі не одан да көп тілдің қызмет етуі мүмкін еместігін айтады. Жеке адамның екі тілді білуі «билингв», ал осы құбылыс «билингвизм» (қостілділік) терминімен аталады дей келе, жеке билингвизмнің негізгі үш типін анықтайды. Субординативтік билингвизм (яғни сөйлеушілер екінші тілді өздерінің ана тілі арқылы қабылдайды және тілдік қатынаста ана тілінің заңдылықтары басым болып, екінші тілде сөйлегенде әсер етеді), координативтік (таза) билингвизм (бұнда әрбір тіл өз алдына дара, әрқайсысының грамматикалық құрылымдары өзгермейді), аралас билингвизм (сөйлеу синтезі мен анализдің бірыңғай механизмі) [12].

Қазіргі таңда Қазақстан қоғамы көптілді әлеумет, бірақ демографиялық және функционалдық жағынан екі тіл – қазақ және орыс тілдері басым болып келеді. Соңғы он жылдық көлемінде Қазақстандағы тілдік жағдаятында болған өзгерістер, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолдануына да бірталай өзгерістерді енгізгенін байқай аламыз.

Қазіргі таңдағы қазақстандық лингвистика және лингводидактика саласында соңғы он жыл көлемінде қостілділікті зерттеудің төмендегідей бағыттарын атай аламыз: еліміздегі жүзеге асатын тілдік жағдаяттар мен тілді жоспарлау бағдарламары және де білім беру саласындағы өзгерістерге көңіл бөле отыра симультантты бала қостілділігін зерттеу (А. Шаяхмет); тілді таңдау және қостілді отбасындағы тілдердің ауысуы (Ж.Смагулова, А.Н. Алишариева, А.К. Казкенова), екі немесе көптілді педагогикалық аспектілерді зерттеу (Ж.Х. Салханова) және т.б. бүгінгі таңда аса қызығушылық танытуда.

1. *Якобсон Р., Фант. Г., Халле. М., Введение в анализ речи // Новое в лингвистике. - М.: Прогресс, 1962. - Вып.2. - С. 173-230.*

2. *Карлинский А.Е. Основы тео///рии взаимодействия языков и проблема интерференции: автореферат. ….докт.филол.наук. - Киев, 1980. - 48с.*

3. *Хасанов. Б. Ана тілі — ата-мұра (қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). -Алматы: Жазушы, 1992.-272 б.*

4. *К проблематике смешения языков // Новое в лингвистике. - М.: Прогресс, 1972. - Вып.6 – С. 64-111.*

5. Становление и функционирование двуязычия // Материалы по исследованию билингвизма. - М.: Изд.: МГУ, 1999. -С.3-15.

6. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования // перев. Ю.А. Жлуктенко. - Киев, 1979. - 263 с.

7. Михайлов. М.М. Двуязычие (Принципы и проблемы). - Чебоксары: Чувашиздат, 1969. - 136 с.

8. Щерба Л.В. О понятии смешанных языков // Избранные работы по языкознанию и фонетике. - Л., 1958. - Т.1. - С. 153

9. Щерба Л.В. Языковые система и речевая деятельность. - М.: Наука, 1974. - 428 с.

10. Рахимжанова К.Е. Қостілділікті зерттеудің негізгі аспектілері // Вестник КазНУ. - 2008. - №5(113). - 115 б.

11. Ахмедина Б.К. Қостілділіктің психолингвистикалық және лингводидактикалық сипаттамасы // ҚР ҰҒА Хабарлары. - 2006. - №5. - Б. 46-47.

12. Белтков В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. - М.,2001. - С. 56-57.

Резюме

А.Н. Алишариева. Вопросы билингвизма в лингвистике

В статье рассматривается двуязычие как одна из важнейших характеристик языковой ситуации Казахстана: рассматриваются теоретические вопросы сущности полиязычия в его отношении к эгзоглоссности, содержание термина двуязычие, снижение/возростание моноязычия и полиязычия. На сегодняшний день сложно представить монолингвальный этнос, социум, государство. В условиях наблюдаемых процессов глобализации двуязычие становится неотъемлемым атрибутом современного общества. Для казахстанской лингвистики проблема двуязычия является важной в силу исторически сложившейся геополитической и языковой ситуации республики, особенностей языкового планирования, взаимодействия языков в политике, экономике и образовании.

Ключевые слова: двуязычие, языковые контакты, естественный билингвизм

Summary

A.N. Alishariyeva. Bilingualism in linguistics

The article deals with bilingualism as one of the most important features of the language situation in Kazakhstan: the theoretical issues discussed polylinguism essence in its relation, content term bilingualism. Today it is hard to imagine monolingual ethnicity, society, state. In the face of globalization bilingualism becomes an inherent part of modern society. For Kazakh linguistics bilingualism is an important issue due to the historically established geopolitical and linguistic situation of the republic, the characteristics of language planning, language interaction in politics, economics and education.

Key words: bilingualism, language contact, natural bilingualism.

УДК 81:001.12/.18

ВОЗМОЖНЫЙ МИР В МЕТАЛИНГВИСТИКЕ

Е.Р. Арзиева – *магистрант 2 курса КазНПУ имени Абая*

Аннотация. В статье представлен обзор лингвистических источников, посвященных проблеме семантики возможных миров. Данная проблема находит отражение в целом ряде исследований последнего времени, поэтому в данной работе для анализа используются труды классиков языкознания таких, как: Т.Р. Медведева, Н.Д. Арутюнова, А.В. Новикова, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев и др. Все это позволяет по-новому интерпретировать не только отдельные высказывания и текстовые структуры, но и грамматические категории, такие как вид, время и т.д.

Кроме того, в настоящей статье подробно рассматривается одна из категорий истины/правды, которая трактуется как категория возможного мира. Подчеркивается также неоднозначность трактовки данной категории учеными разных направлений. Вместе с тем их объединяет логико-философский подход к семантике возможных миров, по которому возможный мир сводится, прежде всего, к понятию «моего мира».

Ключевые слова: металингвистика, возможный мир, семантика возможных миров, логико-философский подход, модальность, языковая система, реальный мир.

В лингвистической литературе понятие «семантика возможных миров» используется как подход, представляющий собой своего рода метод, позволяющий проводить анализ пропозиций. Среди частных проблем учеными выдвигается проблема семантики вопроса, прагматики вопросно-ответной системы, анализ пресуппозиций, роль контекстных составляющих в дискурс-анализе. В таком контексте лингвистический анализ возможных миров производится в исследованиях А.В. Новиковой. Ученый отмечает, что понимание возможного мира в лингвистике базируется на логико-философской основе и интерпретируется как множество «потенциальных миров в их проекции на действительный мир» [1].

Анализ лингвистических источников свидетельствует о том, что семантика возможных миров в проекции на текст рассматривается в исследованиях Е.Е. Бразговской [2], С.Д. Левиной [3], Е.А. Луговой [4], Т.Р. Медведевой [5], З.Я. Тураевой [6] и других. С точки зрения «внутренней» референции возможный мир анализируется в работах Н.Д. Арутюновой [7], Т.Р. Медведевой [5], Ю.С. Степанова [8], З.Я. Тураевой [6].

В частности, как одну из категорий истины/правды трактует категорию возможного мира Н.Д. Арутюнова. Анализируя механизмы номинализации предложений, ученый в качестве их последствий выдвигает отделение мира событий и процессов от логического пространства фактов и пропозиций, организованного истинным значением. Предлагая для рассмотрения разные прагматические ситуации, Н.Д. Арутюнова излагает полученные в результате их анализа способы выражения истинности в русском языке. При этом особое внимание уделяется бытийным и безличным предложениям, поскольку именно в них отражена специфика русского национального менталитета. [7]

Актуализируя понятие истины, ученый подчеркивает, что оно является обязательным для любой языковой системы. Но, «для того чтобы это понятие сложилось, необходимы условия, определяющие восприятие мира человеком». [7, с.21] Согласно ученому, дуализм бытия человека заключается в постижении окружающего мира, с одной стороны, а с другой стороны — разумом. Истина «всегда апеллирует либо к «другому миру», либо к отношению между двумя мирами». [7, с. 21-22] Исследователь указывает при этом на принципиальное различие в природе этих «соотносительных друг с другом миров. Один из них принадлежит к реальному плану, а другой — к идеальному. Отсюда оппозиция подлинного и мнимого миров. На основании этого в образе мира противопоставляются следующие сущности: 1) временное – вечное; 2) изменчивое – неизменное; 3) наблюдаемое – ненаблюдаемое; 4) настоящее – ненастоящее. Данные противопоставления объединяются на основе понятия истины. [7, с. 22] Схематически приведенное наблюдение сконструируем следующим образом:

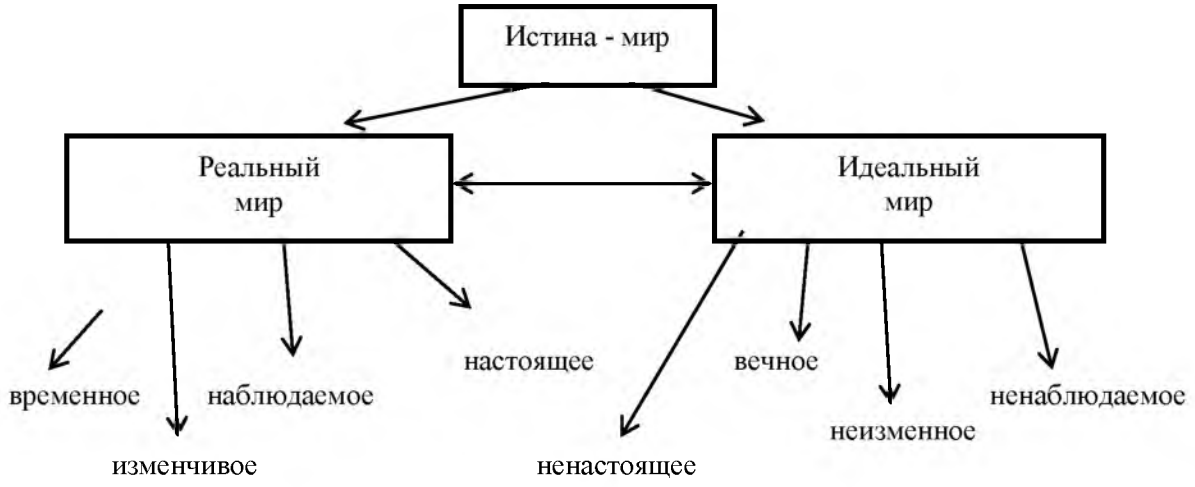

Рисунок 1. Двойственность бытия в свете истины

Дуалистическое восприятие мира обусловливает «другой мир» и неотделимый от него концепт истины. Ученый рассматривает два представления об истине: религиозное и эпистемическое. К онтологическим признакам Н.Д. Арутюнова относит вечность и неизменность; к гносеологическим – связь с модусом веры, доступность через откровение; к аксиологическим – благодать, идеал и конечную цель бытия; к модальным – необходимое существование и прескриптивности. [7, с.25]

Применительно к современному русскому употреблению рассматриваются понятия истины и правды и выражаемые их языковые средства, прежде всего сами лексемы *истина, правда*. Следует подчеркнуть, что исследователь, определяя двойственность бытия человека и соответствующие ей два мира, однако, не вводит самое понятие «возможный мир». Сущность же этого понятия раскрывается в целом ряде исследований ученого.

Лингвисты в трактовке семантики возможных миров применяют философскую категорию возможности, противопоставляемую необходимости. Поскольку возможность включается в состав более широкой категории модальности, то возможный мир в лингвистике связывается, прежде всего, с грамматикой, а именно с синтаксическим уровнем. Это понятие, в частности, используют Т.В. Булыгина и А.Д. Шмелев, анализируя предложения гипотетической семантики. Авторы выделяют онтологическую и эпистемическую модальности. Онтологическая модальность при этом передает возможность, или потенциальность, иллюстрируя ее следующим предложением *Петька мог и соврать*. В высказывании *Петька мог и соврать, но решил сказать правду* передается возможность, которая имела место в прошлом (*мог соврать*), но которая, однако, не реализовалась. Вместе с тем, независимо от этого, факт, вследствие того что возможность имела место, интерпретируется как объективный, а возможность – как онтологическая возможность.

В контексте фразы *Есть ли основания верить Петьке*? в высказывании *Петька мог и соврать* передается тот факт, что говорящий не знает, соврал ли Петька. В связи с этим высказывание приобретает гипотетический характер. Такого рода возможность в виде гипотезы определяется учеными как эпистемическая возможность, или проблематичность. Разграничивая оба типа возможности на семантическом уровне, авторы исследования отмечают также различное их языковое выражение. [8, с. 210-211]

Отметим также, что в теории семантики возможных миров обнаруживается деление модальности также на алетическую и деонтическую. В контексте алетической модальности реальный мир определяется как относящийся к множеству возможных миров, что соответствует высказываниям типа *во время поста разрешается…* Деонтическая модальность выражает долг, а именно нормативное /ненормативное поведение субъекта. [8, с. 209-233]

Как показывают проанализированные лингвистические источники, у большинства ученых при трактовке возможного мира акцент смещается в сторону «моего мира». Так, В.Б. Касевич интерпретирует возможный мир в качестве возможного состояния мира или любого его фрагмента в любой момент времени. Это исходит из того, что существует некоторое множество возможных миров, которым задается определенная семантика языка. И она проецирует на один из временных планов: настоящий, прошедший или будущий. [9]

В аспекте «граница моего мира» возможный мир трактуется также у Вяч. Вс. Иванова. Заметим, что ученый рассматривает семантику возможных миров еще в 70-80-е годы прошлого столетия. Основываясь на концепции Л. Витгенштейна, в которой возможные миры замыкаются, что совершенно справедливо, на границах моего мира, ученый определяет семантику возможного мира как границы моего языка [10]. Семантика возможных миров в концепции Вяч. Вс. Иванова сводится к следующему: «Если мы рассматриваем некоторого индивида – личность *a* в возможном мире W, он не примет любого другого возможного мира в качестве альтернативы к миру W. Только некоторые из возможных миров рассматриваются им в качестве таких альтернатив». В данном контексте ученый предлагает следующую дефиницию возможного мира: «все возможные ситуации, совместимые со всем тем, что известно в данный момент». Из представленной дефиниции следует, что «возможный мир» определяется Вяч.Вс. Ивановым посредством понятий «энциклопедические знания», «языковые знания» и связывается с отдельным субъектом либо определенным коллективом людей [10, с.16]. Пределы знания ограничивают множество возможных миров, их семантику. Она определяется не только наличием предшествующего опыта говорящего, что, несомненно, также формирует его знания, но и тем обстоятельством, что он знает, что некоторое событие возможно как таковое, не

является алогичным применительно к определенному пространству и времени. Не случайно Л. Витгенштейн предостерегал в этой связи о том, что «можно изображать мир верно или неверно, но всякая картина должна быть логической картиной» [11, с.9].

В своей концепции возможных миров А. Вежбицкая сводит ряд основных семантических понятий естественного языка в единые, получившие определение семантические примитивы. В данной концепции возможный мир трактуется как ситуация, которая может иметь место в жизни и не противоречит логике человеческого мышления. Как видим, представленная трактовка идентична интерпретации Вяч. Вс. Иванова. Оба исследователя исходят их того, что существует допущение, согласно которому мы не можем говорить о некоем нелогичном мире», как он выглядит. А. Вежбицкая иллюстрирует это на примере высказывания *Все собаки верны*. В семантическом плане данное высказывание носит делокализованный во времени характер. Его можно свести к модальному утверждению типа *Ни одна часть мира не представляет собой неверную собаку.* Все временные состояния (вневременной характер высказывания) в совокупности составляют возможные миры, ни в одном из которых не найдется неверной собаки [12, с. 252].

Представленная методика используется семантической грамматикой. В частности, ее использует В.Б. Касевич в трактовке ряда грамматических значений в составе грамматических категорий. Определяя специфику категории вида, ученый отмечает, что в значении этой категории представлено определенное множество ситуаций. Действие, выражаемое глаголом несовершенного вида, в этом контексте интерпретируется не как единичный акт, единственный мир, а как целое множество миров, действия в которых представлены как не доведенные до предела [9, с.198].

Эту же связь двух миров (плана прошлого и плана настоящего) применительно к категории времени обнаруживаем в значении перфекта, а также в значении сослагательного наклонения. На основе сказанного реальный мир определяется как один из возможных миров. Подчеркивая значимость такого вывода, Л.Т. Килевая приводит следующее определение возможного мира: это «такие ментальные модели действительности, которые позволяют описывать события в мире на правах альтернатив». [13, с.227] В подтверждение того, что «действительный мир ─ это один из возможных миров», исследователь приводит следующее высказывание М. Хайдеггера: «Желание есть экзистенциальная модификация понимающего самонабрасывания, которое, подпав в брошенности, уже лишь волочится за возможностями. Такое волочение замыкает возможности; что есть «вой» в желающей завлеченности, становится «действительным миром». [Цит. по: 13, с.227]

Семантику возможных миров Вяч.Вс. Иванов также связывает с пропозициональными структурами. Опираясь на семантические универсалии И.И. Мещанинова, А.А. Холодовича, ученый выдвигает понятие «порождающая семантика», сущность которой заключается в выделении глубинной структуры языка, которая может быть соотнесена с записью на логическом (или другом искусственном) языке. [10, с.5] Исходным принципом при сопоставлении естественного языка с логическим является допущение, согласно которому «мы не могли бы сказать о каком-либо «нелогичном» мире, как он выглядит…» Невозможно изобразить в языке нечто, противоречащее логике [10, с.8]. Согласно ученому, различие между возможными мирами существенно для описания грамматических временных различий. Так, в предложении *Тогда Володя был толстяком* слово *тогда* представляет собой шифтер, относящийся к некоторому миру, который имел место до мира, частью которого является говорящий ─ «я». Это получает, с опорой на А. Вежбицкую, интерпретацию в виде «становление» одного мира из другого. [15, с.14] Как такого рода интерпретации можно трактовать категорию вида в предложении *Володя смотрит на картину*, в которой отражается не единичный акт, то есть один-единственный возможный мир, в котором Володя один раз взглянул на картину, а целое множество миров. [10, с.15] Вяч.Вс. Иванов дает следующее определение возможных миров: «Под мирами понимаются все возможные ситуации, совместимые со всем тем, что известно в данный момент». [10, с.16]

Как видим, возможный мир как у А. Вежбицкой, так и у Вяч.Вс. Иванова рассматривается как некоторое множество миров, задаваемых семантикой языка. Кроме того, Вяч.Вс. Иванов связывает данную теорию с говорящим – «я». Важно подчеркнуть, что в его концепции «я» получает несколько своеобразную трактовку. Он подчеркивает: «В значительном числе языков понятие *я* по существу мыслится как гораздо более широкое, чем то, к которому привычны люди, говорящие на современных европейских языках. *Я* включает не только тело человека и его части, но в

определенном смысле и другие предметы и даже других людей, от этого *я* неотделимых». На основе того, что «говорящий субъект оказывается в центре как временной, так и пространственной картины, изображаемой в естественном языке» [10, с.129], ученый делает вывод о возможном представлении о том, что «у настоящего может быть не одно, а несколько направлений развития в будущем». Так, высказывание *Завтра будет дождь* является возможным миром, поскольку у него есть альтернатива ─ не будет дождя. [10, с.260]

Таким образом, семантика возможных миров связывается у ученых с идеей виртуальных реальностей, доминирующую позицию при которых занимает действительный мир, ограниченный рамками «моего мира».

1. Новикова А.В. Лингвистический анализ реализации возможных миров в художественном тексте. – Дисс. на соиск. учен. степ. канд.филол.н. – Пермь, 2010. – 170 с.

2. Бразговская Е.Е. Текст в пространстве культуры. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2001. – 113 с.

3. Левина С.Д. Лингвистический анализ текста. – Учебное пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1986. – 123 с.

4. Луговая Е.А. Философские основы добровольчества // Исторические, философские, политические практики. – Тамбов, 2011. – № 7 (13). – С. 138-141.

5. Медведева Т.Р. Художественный текст: специфика интерпретации. – Электр. версия. Режим доступа: www.texst

6. Тураева З.Я. Лингвистика текста. Текст: структура и семантика. – Учебное пособие для студ. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1988.

7. Арутюнова Н.Д. Истина: фон и коннотации//Логический анализ языка: Культурные концепты/ Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1991. – с.21-30.

8. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 209-233.

9. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 309 с.

10. Иванов Вяч.Вс. Семантика возможных миров и филология// Проблемы структурной лингвистики 1980. – М.: Наука, 1982. – С.5-19.

11. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат// Витгенштейн Л. Философские работы. – Ч.1. – М.: Гнозис, 1994. – 1-74.

12. Вежбицкая А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 251-275.

13. Килевая Л.Т. Становление категории наклонения славянского глагола. – Дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. – Алматы, 2003. – 276 с.

Түйін

Е.Р. Арзиева. Металингвистикадағы мүмкін әлем

Мақалада мүмкін әлем семантикасының мәселелеріне арналған лингвистикалық дереккөздерге шолу жасалған. Бұл мәселе соңғы кезеңдегі зерттеулердің бір қатарында кеңінен қарастырылады. Сондықтан бұл жұмыста талдау үшін Т.Р. Медведев, Н.Д. Арутюнова, А.В. Новиков, Т.В. Булыгин, А.Д. Шмелев және т.б. тіл білімі классиктерінің еңбектері қолданылады. Мұның барлығы тек жекелей пікірлерді ғана емес, сондай-ақ түр, шақ сияқты және т.б. грамматикалық категорияларды жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар бұл мақалада мүмкін әлем категориясы ретінде түсіндірілетін ақиқат/шындық категорияларының бірі жан-жақты қарастырылады. Әр түрлі бағыт галымдары бұл категорияны түсіндіруде түрлі анықтама беретіндігіне ерекше көңіл аударылады. Соған қарамастан оларды мүмкін әлемдер семантикасына деген логика-философиялық тәсілдеме біріктіреді. Ол бойынша мүмкін әлем ең алдымен «менің әлемім» ұғымына түйістіріледі.

Түйін сөздер: металингвистика, мүмкін әлем, мүмкін әлемдер семантикасы, логика-философиялық тәсілдеме, модальдылық, тілдік жүйе, шынайы өмір.

Summary
E.R. Arziyeva. In a possible world metalinguistics

The article provides an overview of linguistic sources devoted to the problem of semantics of possible worlds. This problem is reflected in a number of recent studies, so in this paper is used for the analysis of the works of the classics of linguistics such as: T.R. Medvedeva, N.D. Arutyunova, A.V. Novikova, T.V. Bulygina, A.D. Shmelev and others. All this allows us to reinterpret not only the individual statements and text structure, and grammatical categories, such as the type, time, etc.

In addition, this article examines in detail one of the categories of truth / verity, which is treated as a category of a possible world. It also emphasizes the ambiguity of interpretation of this category by scientists from different directions. However, they are united by logical-philosophical approach to the semantics of possible worlds, in which possible world is reduced, first of all, the concept of «my world».

Key words: metalinguistics, possible world semantics of possible worlds, logical-philosophical approach, modality, language system, the real world.

УДК 386

ТРАДИЦИОННАЯ КАЗАХСКАЯ МУЗЫКА В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ИСТОЧНИКАХ

А.Д. Арынова – *студент 4 курса Казахской национальной консерватории имени Курмангазы*

Аннотация. Традиционную культуру казахов отличает не только наличие богатого и самобытного художественного наследия, но и умение народа сохранить, закрепить, донести и передать последующим поколениям духовный опыт и художественные ценности. Изустная традиция, существующая в творческой памяти народа – это движение художественной мысли во времени и пространстве, механизм организации, консервации и передачи социокультурной информации. Благодаря народной памяти, перед нами предстает мир традиционной музыки во всем своем духовном богатстве, интеллектуальной ценности, глубокой мудрости, художественном совершенстве. Становление и формирование традиционной музыки осуществлялось в тесном контакте с совершенствованием и развитием института акынов, разнообразием жанров, музыкального инструментария.

Ключевые слова: инструмент, исполнитель, инструментальная и вокальная музыка, духовные ценности.

На вопрос о том, каким образом сохранились древние музыкальные памятники, отражающие культуру казахов, мы можем ответить словами А.Ф. Лосева: «…устная традиция, никак не фиксируемая письменно, представляет собой вполне естественное и социально обусловленное явление: она без всякой письменности есть нечто весьма прочное, твердое и устойчивое в течение многих веков; народная память, т.е. память народных певцов, сказителей, рассказчиков такова, что она не только не нуждается ни в какой записи, но она гораздо прочнее и надежнее всех тогдашних способов письменности» [1, с.69].

На сохранность традиции в культуре указывают Е.Э. Бертельс и А.Е. Алекторов: «Способность народа к хранению преданий о подвигах степных героев развита настолько, что сотни легенд и фактов, относящиеся чуть ли не ко времени Тимура, передаются с необыкновенной точностью, будто события, совершившиеся не более десяти лет назад. Живыми хранителями и распространителями преданий служат странствующие певцы-импровизаторы». Эту удивительную черту также подчеркивает Ч.Ч. Валиханов: «…изумительно, что во всех отдельнейших концах степи, особенно стихотворные саги, передаются одинаково и при сличении были буквально тождественны, как списки одной рукописи…» [2, 391].

Творческая память, ярко проявляющаяся при устном создании и устной передачи, отбирает, шлифует и хранит самое лучшее из всего созданного. Произведения профессиональной, народной музыки переходили из поколения в поколение путем прямой контактной коммуникации от исполнителя к исполнителю, минуя посредников – нотный текст. Нами рассмотрены бесписьменная, связанная со специфически национальными нормами бытования и структурирования, входящая в круг явлений традиционного искусства, ветвь инструментального и вокального искусства. В

этногенезе казахской нации принимало участие множество родственных племен и народностей древнего и средневекового Востока, что предопределило наше обращение не только к собственно казахским, но и к древнетюркским источникам и исследованиям.

У народов, связанных со скотоводством, как правило, наблюдается большое разнообразие музыкальных инструментов и высокое развитие инструментальной музыки, получившей отражение во всех важнейших сферах жизни. Особая роль инструментальной музыки в жизни казахов отражена в многочисленных древних мифах и легендах, что подтверждает глубокую историческую почвенность этого слоя культуры [3, 61]. Именно они, являясь «ячейками культуры», служат ключом, «кодом» к пониманию важных особенностей казахской ментальности.

Богатейшее устное народное творчество и этнографические материалы разного рода, словари, образцы деловой речи, прошения, переписка, теоретические труды содержат сведения о существовании богатого культурного музыкального наследия казахского народа.

Определение генезиса и эволюции таких понятий, как музыкальный инструмент, жанр и исполнитель, тесно связано с диалектикой сложных отношений культур соседних народов. Не удивительно, что в них обнаруживается ряд историко-генетических и культурно-исторических пластов. Место возникновения музыкального инструмента определить, как правило, невозможно, но проследить пути его распространения помогают многочисленные исследования в различных областях этнографии, литературы, живописи и археологии, литературные источники, фольклорное наследие, которые представливают атмосферу музыкальной жизни, восстанавливают типы музыкальных инструментов, бытовавших в прошлом и сохранившихся затем в последующих столетиях. «Инструмент является чрезвычайно важным фактором в понимании исторических процессов формирования музыки в целом, так как он сам единственный «документ» и материальный след этой музыки. Отсюда и особая ценность его как источника познания прошлого – истории, культуры, вековых музыкальных традиций народа» [4, 3].

В исследованиях древнетюркских письменных памятников встречаются многочисленные музыкальные инструменты, бытовавших в то время. В поэме Юсуфа Баласагуни «Кутадгу-билиг» («Познание, ведущее к счастью») [5] говорится о барабане (TOVYL), этот же инструмент упоминается в Сутре «Золотой блеск». У М. Кашгари (XI в.) «Divanu Lugat-it-Turk» [6] упоминается несколько видов музыкальных инструментов, которыми пользовались древние тюрки: QOBUZ ‘кобыз’ [6, 365], TÜMRÜK ‘бубен’, ‘тамбурин’ [6, 478], TOVÏL (TOVUL) ‘барабан’ [6, 165], ČUγ ‘колокол’ [6, 204], EKÄMÄ ‘скрипка’ [6, 150], SÏBÏZγU ‘свирель’ [6, 489], TUγ ‘сигнальный барабан’ [6, 127], KÜVRÜG ‘барабан’ [6, 479]. В сочинении Ал-Замахшари «Мукаддимат ал-адаб» (XII в.) [7], представляющем собой арабско-персидско-тюркско-монгольский словарь, содержатся интересные сведения о следующих инструментах: ČUγ ‘музыкальный инструмент, род гонга’, SÏBÏZγU ‘свирель’, EKÄMÄ ‘музыкальный инструмент, род скрипки’. В поэме булгарско-кыпчакского поэта Гали Иосифа Золойха (XII в.) говорится о древних духовных инструментах: быргу, карнай (‘труба больших размеров’), наккар (‘разновидность трубы’) и ударный тыйбыл (‘барабан’). Составленный в Египте в 1245 г. и изданный Т. Хоутсманом тюркско-монгольско-персидский словарь включает лексемы көңырау ‘колокольчик’, ‘бубенчик’ [8]. В словаре «Codex Cumanicus», относящемся к концу XIII – началу XIV вв., встречаем названия таких музыкальных инструментов: таф ‘тамбурин’, суруна ‘сырнай’, накара ‘тимпан’, ‘бубен’», бургу ‘труба’, бургуча ‘маленькая труба’ [9]. Абу Наср Мухаммад аль-Фараби (870-950 гг.) – крупнейший арабо-мусульманский мыслитель-энциклопедист, первый переводчик и комментатор трудов Арисотеля, внёсший значительный вклад в развитие философии, логики, естествознания и точных наук, выходец из знаменитого рода кыпчак [10; 11]. Аль Фараби занимает особое место в музыкальной историографии. Один из первых исследователей античной теории музыки в средневековье – «Наука музыки», широта и энциклопедичность его музыкально-теоретических воззрений поистине уникальна. Ученый создаёт целостную музыкально-теоретическую концепцию, войдя в историю музыкознания, как создатель первого системного учения – трактат «Большая книга музыки». В ней содержатся интересные сведения о древних инструментах, представлена систематизация и описание бытовавших в его время музыкальных инструментов: *сыбызғы, домбыра, сырнай, керней, қобыз, канун, уд, цимбал (чанг), тамбур, рабаб, дабыл, даңғыра.* Ученый говорит о бытовании у тюркских племен семиструнной арфы. Особого внимания

заслуживают сведения о духовом инструменте *кыпчак*, изобретенном самим ученым, который в других трудах не упоминается.

Сведения о музыкальных инструментах находим в бухарском «Трактате о музыке» Дарвиш Али Чанги Бухараи XVI-XVII в., который состоит из двух частей: теоретической и исторической. В первой уделяется внимание вопросам происхождения музыки, даются сведения о наименованиях музыкальных инструментов: *кобыз, сыбызгы, сурнай, дабыл, най*. Автор выделяет две разновидности ная – из дерева и камыша; деревянный най Дарвиш Али называет «истинным наем-найи-раст или зер-и-дин» [12, 18]. Дарвиш Али приводит две версии о происхождении кобыза, и обе связаны с именем Султана Увейса Джалаира. Согласно одной из них, султан Увейс, который был «большим музыкантом и знатоком теории музыки», создал его на основе озан'а – музыкального инструмента озанов, похожий на кобыз. По словам Дарвиша Али, кобуз пользовался в то время большим спросом.

Бесценным источником по изучению истории, общественно-политической, культурной, в том числе и музыкальной жизни тюрко-огузских племен является эпос «Китаби-Деде Коркуд» («Книга моего деда Коркута на языке племен огузов»), дошедший до нас в двух рукописях (Дрезденская и Ватиканская) и различных устных вариантах [13]. В эпосе имеется много сведений, относящихся к музыкальному искусству. Здесь говорится, что у огузов исполнителей эпических произведений называли озанами (озан, узан): «С гопузом в руке, от народа к народу, от бека к беку кочует озан, щедрых и подлых мужей различает озан». «Узанами называют класс людей, играющих на тамбуре, сказывающих песни и читающих огузнаме» [13]. Главным озаном, устазом и покровителем всех озанов в эпосе выступает Коркут, имя его встречается во всех 12 сказаниях эпоса по Дрезденской рукописи, каждое сказание заканчивается примерно такими словами: «Пришел мой дед Коркут и сложил рассказ, составил это сказание». Во вступительной части эпоса Коркут предстает как великий шаман, колдун, прорицатель, предсказатель, обладатель сверхъестественной силы. Синкретизм музыки, песни и элементов шаманизма в искусстве озанов, подтверждают древность корней профессиональной музыки устной традиции, неотделимые от традиции шаманов-баксы. В «Книге» отражен древний взгляд на магические свойства кобыза – *qobuz*, представлена краткая характеристика духовного инструмента *buryuj*, *сырная, даулпаза*. Различные жанры и пласты народной музыки, упоминаемые в «Книге» дают определенное представление о развитии данного вида творчества в периоды раннего и зрелого средневековья.

В трактате о музыке Мухаммед аль-Амули (XIV век) делит музыкальные инструменты по способам игры на две группы: духовые и струнные. «Основной принцип классификации музыкальных инструментов, приведенных аль-Амули (не принимая во внимание ударные инструменты), во многом близок принципам классификации современных музыкальных инструментов» [14, 6]. Названные в трудах наименования музыкальных инструментов позволяют считать, что они и подобные им могли быть созданы задолго до XI века. Перечисленные источники свидетельствуют об устойчивой традиции бытования этого инструмента в тюркской среде.

Исследование вокальной, инструментальной и эпической традиции дает возможность проследить пути возникновения музыкального жанра, историю развития казахского инструментария, развития института акынов.

1. *Лосев А.Ф. Античная музыкальная эстетика. – М., 1960. — 304 с.*
2. *Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргиз // Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1961. – Т.4. – С.48-71.*
3. *Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка. – Алматы, 2002. – 114 с.*
4. *Субаналиев С. Киргизские музыкальные инструменты в эволюции традиционных форм музицирования: дис. ... канд. искусствоведения.: 17.00.02 – Музыкальное искусство. – Л., 1982. – 218 с.*
5. *Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Л.: Изд-во Восточной литературы, 1959. – 916 с.*
6. *Divanu Lugat-it-Turk. IV. cilt / Yazan: Besim Atalay. – Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1986. – 886 s.*
7. *Мукаддимат – ал-адаб. Монгольский словарь // Труды АН СССР. – М.; Л., 1938. – 452 с.*
8. *Houtsman M. Th. Ein Turkish-arabisch Glossar. – Leiden, 1894. – 311 p.*
9. *Gronbeck K. Komanisches Worterbuch: Turkischer Wortindex zu Codex Cumanichus. – Kopengagen, 1942. – 315 p.*
10. *Машанов А. Абунасыр Фараби // Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VII-VIII вв.). – Алма-Ата, 1965. – 238 с.*

11. *Жанибеков Е. Фараби және музыка // Білім және еңбек. – Алматы, 1968. – №7. – 24-25 б.*

12. *Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али. XVII в. – Ташкент, 1946. – 87 с.*

13. *Маргулан А.Х. Қорқыт – күйші // Известия казахского филиала АН СССР. Серия языка и литературы. – Алма-Ата, 1944. – Вып.III. – 143 с.*

14. *Субаналиев С. Киргизские музыкальные инструменты в эволюции традиционных форм музицирования: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.02 – Музыкальное искусство. – Л., 1982. – 218* с.

Резюме

Ә.Д. Арынова. Көне түркі жазбаларындағы дәстүрлі қазақ музыкасы

Қазақтың дәстүрлі мәдениеті бай және өзіндік көркемдік мұрасымен ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани тәжірибесі мен мәдени құндылықтарын сақтап, нығайтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуімен ерекшеленеді. Халықтың шығармашылық жадында қалыптасқан ауыздан-ауызға жеткізу дәстүрі – бұл көркемдік ойдың, уақыт пен кеңестіктегі қозғалысы, ұйымдастыру механизмі, әлеуметтік-мәдени ақпаратты қорғау және жеткізу болып табылады. Халықтың жадында сақталуының арқасында біздің алдымызда дәстүрлі музыка әлемі рухани байлығымен, зияткерлік құндылығымен, терең даналығымен, көркемдік кемелденуімен көрінеді. Дәстүрлі музыканың құрылуы мен қалыптасуы музыкалық аспаптармен, жанрдың түрлілігімен, ақындар институтының дамуымен тығыз байланыста болу арқылы жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: аспап, орындаушы, аспаптық және ән музыкасы, рухани құндылықтар.

Summary

A.D. Arynova. Traditional Kazakh music in the ancient Turkic sources

Kazakh culture is distinguished not only by the presence of a rich and distinctive artistic heritage, but also the ability of the people to maintain, secure, deliver and transmit to future generations the spiritual experience and artistic values. Oral traditions that existed in the creative minds of the people - a movement of artistic ideas in time and space, the mechanism of the organization, preservation and transmission of social and cultural information. Due to popular memory, the world of traditional music appears before us with all its spiritual wealth, intellectual values, profound wisdom, artistic perfection. Formation of traditional music performed in close contact with the improvement and development of the akyns institute, variety of genres, musical instruments.

Key words: instrument, performer, instrumental and vocal music, spiritual values.

ӘОЖ 811.111:811.512.122'1

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ САЛАСЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ІСКЕРИ ҚҰЖАТТАРДЫ САЛҒАСТЫРА ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғ.С. Асанова, Б. Мизамхан, М.Ж. Айменова – *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

Аңдатпа. *Халықаралық ғылым және білім ынтымақтастығы саласындағы дискурс* ұйымдық-басқару үдерісінде нақты коммуникативтік мақсаттар мен міндеттерді шешуге бағытталған түрлі функционалды жанрдағы іскери мәтіндер жинағы. ХҒБЫ саласындағы дискурсты коммуникацияның жеке толық феномені деп қарастыру аталған саланың коммуникативтік-прағматикалық құрылымы мен спецификасы жөнінде ақпарат береді. *ХҒБЫ саласындағы іскери қарым-қатынас* ойлаудың басқа түрі, әлемнің басқа құндылық-мағыналық құрылымы, байланыстың басқа түрі бар деңгенді мақұлдау қажеттігін туындататын диалоғ. ХҒБЫ саласындағы жазылатын іскери хаттар мен құжаттар екі немесе одан да көп елдер арасындағы ынтымақтастықты, білім мен ғылым саласын интернационализациялау, осы салада жаңа білімді қалыптастыру, елдер арасындағы даудамайды болдырмау, болған жағдайда бейбіт жолмен шешу, әр елдің өзіндік құжат лингвистикасын, құжат мәтінін түзу, бір-бірінен білмеңгендерін үйрену болып табылады.

ХҒБЫ саласындағы жазылатын іскери құжаттар мен хаттардың мазмұны, құрылымы, стилі, жанры сол елдердің құндылықтарына, уәждеріне (мотивтеріне), ереже, заңдылықтарына, стереотиптері мен ойлау құндылықтарына, діліне (менталитетіне), біліміне байланысты жазылады, түзіледі. Сондықтан лингвистерді құжаттардың мәдениетаралық маңызы қызықтырып отыр.

Түйін сөздер: Іскери қарым-қатынас, халықаралық ғылым және білім ынтымақтастығы саласындағы дискурс, іскери хаттар мен құжаттар.

Халықаралық ғылым және білім ынтымақтастығы саласындағы іскерлік деңгейі Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ-інде де дүние жүзінің бірқатар жоғарғы оқу орындары мен ірі білім мекемелерімен етене жұмыс жасап, қарқындап отыр. ХГБЫ саласында келісім-шарттарға отырып университеттің білім және ғылым деңгейінің дамуына үлес қосып келе жатқаны сонау 2000-2001 жылдардан бастау алады. Одан бұрынғы университет болып қалыптасқан жылдарында да көптеген шетелдік оқу орындарымен байланыста болды, әрине, дегенмен шетелдік оқу орындары арасындағы құжат түрінде бекітіліп академиялық ұтқырлық орын ала бастағаны осы аталған жылдардан бастап қана жүзеге аса бастаған. ХГБЫ саласындағы университеттің негізгі векторлары кәсіби білім берудің халықаралық-адекватты сапасы; халықаралық ғылыми-зерттеу ынтымақтастығы, бірлескен ғылыми-педагогикалық мамандар дайындау; оқу бағдарламаларын халықаралық деңгейде стандарттау мен аккредитациялау; халықаралық байланысты дамыту, университет іс-әрекетін белсенділендіру мен оның беделін әлемдік қоғамдастықта нығайту; халықаралық мақұлданған екі дипломдық бағдарламаларды дамыту, академиялық ұтқырлықты, халықаралық жобалар мен алмасу бағдарламаларын одан ары дамыту болып отыр. Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ 14 беделді әлемдік ассоциациялармен, мекемелермен байланыс орнатып отыр, атап айтсақ Университеттердің Халықаралық Ассоциациясы (UNESCO); Eurasia-Pacific Uninet; ATLAS (Association for Tourism and Leisure Education); AMFORTH (World Association for Hospitality and Tourism Training); Еуропадағы қонақүй бизнесінің алдыңғы қатарлы мектептерінің Ассоциациясы (EURHODIP); Франкофондық университеттердің халықаралық Ассоциациясы (AUF); МГИМО «Халықаралық қатынастар» қоры; МАН ВШ – Жоғарғы мектептердің халықаралық ғылым академиясы; ТМД мемлекеттері тілдері мен мәдениетінің базалық мекемесі; European Language Council (CEL/ELC); ШЫҰ мүше елдерінің гуманитарлық университеттері консорциумы; ЕврАзЭс мүше елдерінің лингвистикалық университеттері консорциумы; EUPRERA Ассоциациясы (The European Public Relations Education and Research Association) Бельгия; The European Association for International Education (EAIE). Университет 93-тен астам халықаралық ынтымақтастық келісім-шарттары мен меморандумдар жасаған, академиялық ұтқырлық шеңберінде жыл сайын 200-250-ден астам студенттер, магистранттар мен докторанттар шетелдік жоғарғы оқу орындарына жіберіледі, соның ішінде студенттер алмасу әсіресе Оңтүстік Корея, Германия, Ресей, Қытай мен Польша университеттерімен белсенді жүргізіледі. Студенттік алмасулар мынадай бағыттар бойынша жүзеге асады: екі диплом алу бағдарламалары, 1 семестрден бастап 1 жыл көлемінде білім алу; жазғы демалыс мезгілінде жазғы мектептер мен курстарда дәріс алу. Университетте 28 шетелдік оқытушы дәріс береді, ҚР БҒМ-нің көмегімен университетте арнайы шақыртылған 25 шетелдік ғалымдар магистранттар мен докторанттарға арнайы лекциялар оқып, магистрлік, докторлық диссертациялар бойынша ғылыми кеңестер берді. Жыл сайын 50-ге жуық оқытушылар университетпен серіктес шетелдік жоғарғы оқу орындарына тәжірибе алмасуға жіберіледі, 35 оқытушы мен университет бітірушілер әлемнің жоғары деңгейлі университеттерінде ҚР Президентінің «Болашақ» шәкіртақысы бойынша білім алды, 200-250-ге жуық шетелдік студенттер университетімізде білім алды, университет 8 халықаралық жоба бойынша жұмыс атқарады, жылына 10-15 шетелдік ғалымдар қатысып бірлесе өткізетін шаралар ұйымдастырады. Абылай хан атындағы ХҚ және ӘТУ-нің бірлескен халықаралық бағдарламаларына шолу жасап, оларды қарастыратын болсақ, Ұлыбритания, Германия; Франция, Болгария, Польша, Греция, Түркия, Арабия, Испания, Италия, Малайзия, Жаңа Зеландия, Пәкістан, Нидерланды, Румыния, АҚШ, Швейцария мемлекеттерімен университет арасындағы меморандумдар, келісім-шарттар мен келісімдер саны – 56, Корея Республикасы көлемінде – 22, Қытай Халық Республикасы бойынша – 25; ТМД елдері (Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Украина, Әзербайжан, Армения) бойынша – 35 (кесте 3).

ХҒБЫ саласындағы кез-келген іскери хат немесе іскери құжат бір немесе бірнеше аспектілерден, яғни тақырыптан, кіріспеден, неғізгі бөлімнен, қорытындыдан және де басқа қосымша тараулар мен тараушалардан тұрады. Осыған орай іскери хаттар мен құжаттар біраспектілі немесе көпаспектілі болып келеді.

ХҒБЫ саласындағы ағылшын және қазақ тілдеріндеғі іскери құжаттар мен іскери хаттар құрылымын салыстырсақ, жалпы алғанда бұл екі тілде де ұқсастықтар көп, кейбір айырмашылықтар ғана орын алған. Оның себебі екі тілдеғі құжат тілінің сипатына қарай, екі елдің жазу нормалары мен ережелеріне, жазу мәдениетіне, іскери талаптарына сай, қазақ тіліндеғі көп құжаттардың тікелей басқа тілдерден аударылып жазылып отырғандығына байланысты, ағылшын тіліндеғі құжат мәтіні мен формасының бұрыннан қалыптасқанына байланысты болып отыр.

Әр елдер оқу орындары арасында жазылған келісім-шарттарды сараптасақ, олардың құрылымы мен мазмұны ұқсас, деғенмен кейбір бөлімдердің немесе деректемелер санының аз және көптігі, олардың орын тәртібінің бірдей еместіғі әр елдің заңына, тілдік нормалары мен ережелеріне, мәдениеттің қай деңгейіне жататындығына байланысты болып отыр.

Барлық құжаттардың мазмұнында дерлік өзіндік рет, атауларының болуы, типологиялық жүйесінің болуымен ерекшеленеді.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің алғы шарттарының бірі – оның қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қызмет етуі және соған орай іс қағаздарының қазақша жүргізілуі. Іс қағаздарының, ресми құжаттардың тілі бір жүйеге түспей, стильдік жағынан қалыптаспай, мемлекеттік ресми құжаттардың барлығы алдымен қазақ тілінде жүргізілмей қазақ тілінің қолданыс аясы, қызмет қарымы өрісін кеңейте алмайды.

Іс қағаздары қоғам өмірінде үлкен қызмет атқарады. Іс қағаздарының саяси, тарихи, құқықтық, экономикалық маңызы өте зор. Мемлекет, республика, қала, кәсінорын, ұйым, мекеме тарихын жазғанда іс қағаздары ақпараттың табылмас қайнар көзі бола алады. Құжаттар фактілерді, оқиғаларды, қоғам өмірінің құбылыстарын дәлелдейтін айғақ қызметін де атқарады.

Іс қағаздар – басқару қызметіндеғі неғізгі бір сала. Ұйымдар мен мекемелердің, кәсіпорындардың қызмет етуі барысында шығарған түрлі шешімдер, басқару істері, атқарған қызметі іс қағаздарынан айқын көрінеді. Сондықтан халық шаруашылығын басқаруды жетілдіру, оны ұйымдастыру деңгейін көтеру онда құжаттармен жұмыс істеудің қаншалықты ғылыми неғізделгеніне тікелей байланысты. Іс қағаздарын жүргізу – басқару үдерісінің ажырамас бөліғінің бірі болып табылады. Іс қағаздарын жүргізу – мекеме жұмысының нақты құжаттармен, деректермен реттелген, дәйектелген жүйесі.

Іс қағаздарын қазақша жүргізудің міндеті:

– Іс қағаздарын қазақша жүргізудің мемлекеттік құндылығын, әлеуметтік маңыздылығын, оның қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің алғы шарттарының бірі екендіғін ұғындыру.

– Іс қағаздарын жүргізудің дербес ғылым екендігін таныту.

– Іс қағаздарын жүргізудің тарих, саясаттану, мұрағат ісі, тіл білімі, педагогика сияқты ғылым салаларымен байланысын көрсету.

– Мемлекетіміздің арқа сүйер болашақ мамандық иелерін іс қағаздарын толтырудың мемлекеттік стандарттары мен толтыру әдістері, жазылу стилі, қызметі, мақсаты сияқты білім неғіздерімен қаруландырып, қазақ тілінің қоғам дамуындағы рөлінің күшеюіне олардың өз септігін тиғізуін қамтамасыз ету.

– Іс қағаздарының түрлері, оларға қойылатын талаптар, олардың рәсімделуі, лексикасы сияқты ерекшеліктерімен таныстыру.

Қазақ ресми-іс қағаздар стилі халықтың қоғамдық өмірімен, мәдени өркендеуімен, әдеби тілдің дамып, жанрлық тармақталуымен, қоғамдық қызметінің артуымен байланысты дамып, жетіліп отырған. Қазақ ресми-іс қағаздар тілінің тарихына шолу жасай отырып, оның екі түрлі арнадан сусындағанын байқауға болады. Бірі – сонау көне дәуірден бері үзілмей келе жатқан хан жарлықтары және де ресми құжаттар үлгілері. Екіншісі – қазақ жерінің Ресей мемлекетінің қол астына кіруімен байланысты қазақ тіліне аударылып таратылған орыс әкімшілік орындарының бұйрық-жарлықтары, заңдары, қатынас қағаздары. Яғни, қазірғі қазақ ресми-іс қағаздар тілі жоқ жерден пайда бола салмаған, өзіндік тарихы бар құбылыс.

Бұрында қазақтар саны басым алыс аудандарда ғана іс қағаздары қазақша жүргізіліп келгені мәлім. Қазіргі таңда республикада мемлекеттік орғандар іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге бет бұрды. Бұл әрине әр мекемеде әр түрлі дәрежеде атқарылып жатқан іс. Бұл істің оп-оңай орындалып, бір күнде қалыптаса қалмайтыны белгілі. Осыған байланысты мәселелер де жетерлік. Оның бірі – мемлекеттік қызметшілердің ана тілінде еркін сөйлеп, жаза алмайтыны. Ал орыс тілді кез-келген маман орыс тіліндегі ресми құжатты еркін жазып шығады. Бұның себебі, біріншіден, тілді жетік меңгергендігі болса, екіншіден орыс тілінде іс қағаздары ғасырлар бойы уақыт тезінен өтіп әбден қалыптасқан, қай салада да дайын, мәтіндері стандартқа айналған. Оларда бұл дәстүрлі мектеп. Екінше мәселе – қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізуге байланысты оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер, іс қағаздарының үлгілері өте аз, жоққа тән десе де болады. Үшінші мәселе – жоғары оқу орындарында да, арнаулы оқу орындарында да іс қағаздарын қазақша жүргізуге байланысты пән, арнаулы курс оқу бағдарламасына еңгізілмеген, сондықтан оқу орнын аяқтаған маман өндіріске немесе мемлекеттік орғанға іс қағаздарын қазақша жүргізуге еш дайындықсыз келеді.

Құжаттар тікелей қатынас жасаумен тиімді ұштастырыла жүргізілсе, техникалық жағынан жақсы жабдықталып, нақты мақсаттарға жұмсалса, онда олар іс-әрекетін табысты болуына жағдай жасайды. Іс жүргізу құжаттары сонымен қатар хабар-мәліметтің қайнар көзі және таратушысы, заң арқылы қорғалатын істі белгілеудің тәсілі де болып табылады.

ХҒБЫ саласындағы жазылған ағылшын және қазақ тілдеріндегі іскери хаттар мен іскери құжаттар құрылымында, стилінде, композициясында соншалықты алшақтықтар кездеспейді, өйткені аты айтып тұрғандай олар әр тілдің ресми-іс стиліне байланысты және ресми-іс стилінің ерекшеліғі, онда акт дәл көрсетіліп, бір ізбен жүйелі жазуға айрықша мән беріледі.

Қазақ тілінде қолданылып жүрген қалыптасқан сөз орамдарының көпшілігі орыс тілінің ықпалымен жасалған. Көптеген сөздер белгілі стильге телулі болады, қолданылу жағынан шектеліп отырады.

Ресми іс қағаздарында кейде бір заттың немесе ұғымның атауы қолданылу орнына қарай әр түрлі аталады.

Ресми құжат стильдеріне тән белгілер:

- мазмұнының қысқа әрі тұжырымды баяндалуы;
- тұжырымдардың дәл, нақты болуы;
- сөздер мен терминдердің нақты, тура мағынасында пайдаланылуы;
- терминдер мен тұрақты орамдардың біреғейлігі;
- терминнің ең қолданылу жиілігі жоғары, Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен нұсқасының пайдаланылуы;
- қалыптасқан мазмұндық-құрылымдық нормалардың қатаң сақталуы [1, 2].

Іс-қағаздарының қызметтері:

- жеке тұлғалар арасындағы қатынасты реттеуші;
- жеке адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеуші;
- әр түрлі мекеме, ұйымдардың өзара байланысын реттеуші;
- мекеме, ұйым жұмысын ұйымдастыру тәртібін неғіздеуші;
- жеке адам мен қоғам өміріне қатысты оқиғаларды айғақтаушы;
- мемлекеттік басқару ісін жүйелеуші;
- тарихи құбылыстарды зерттеудің қайнар көзі;
- мекеме мен ұйымның атқарған істерінің көрсеткіші;
- мемлекеттік тілдің жүзеге асуының нақты көрсеткіші.

Іс қағаздарының сипаттары:

- саяси (мемлекетішілік, мемлекетаралық, халықаралық қатынастарда);
- әлеуметтік (қоғамдық-әлеуметтік қатынастарда);
- ұйымдастырушылық (басқару қызметі жүйесінде);
- құқықтық (заңдық және жеке тұлғалар арасындағы қатынастарда);
- тарихи (әр дәуірдің, қоғамдық сатының өзіндік ерекшеліктеріне сай қатынастарда);
- ресмилік (міндетті түрде заңдық тұрғыда тіркелуінде).

ХҒБЫ саласындағы іскери хаттар мен құжаттардың мәдениетаралық және коммуникативтік ерекшеліктері:

Кез келген құжат немесе хат мазмұнының жазылу уақыты, негізгі себебі, құрылу ерекшеліктеріне қарай түрлі коммуникация орын алады. Кейбір іскери хаттар мен құжаттар мекеме, ұйым, жеке тұлға арасындағы ауызша немесе жазбаша қарым-қатынасты қалыптастырады, кейбір хаттар түріне міндетті түрде жауап қайтарылуы тиіс болса, енді біреулері қайта жауап беруді қажет етпейді. Құжаттар екіжақты үдеріс, яғни қарым-қатынас орын алады, құжатты жазбастан бұрын да және жазғаннан кейін де байланыс туындайды. Кез-келген хатты немесе құжатты жібергенде оны жіберуші оны қабылдаушыларға өздерін жайлы сезінетін орта (климат) туғызуы қажет, сондай лайықты климат немесе ортаның арқасында қарым-қатынас әрі қарай нығайып, оны алушылардың қайта жауап беруіне ықпал етеді.

Қарым-қатынас стилі де нақты болуы тиіс, Дж. М. Лэйхифф пен Дж. М. Пенроуз «Іскери коммуникация» деп аталатын кітабында коммуникацияның негізгі төрт түрін көрсетеді: кінә тағу, директивті, көндіру, мәселені шешуге бағытталған стиль. Кінә тағу стилі көбінесе рекламация, баянхат, түсіндірмехаттарда кездеседі, яғни қателерді баса айту кезінде қолданылады. Директивті стиль басшы орған қарамағындағыларға нақты мәселені шешу үшін берілетін нұсқау түрінде болады. Мұндай стиль түрлері ұйымдастыру құжаттарында, бұйрық, жарғы, өкімдерде кездеседі. Көндіру стилі ақпаратты қарастыру мен мақұлдау техникасында кездеседі, хатты жіберуші ақпаратты, хабарламаны бағалауға, соған сай іс-шара қолдануға шақырады. Мұндай стиль мінездеме беру хаттарында, түйіндемелерде, коммерциялық хаттарда кездеседі. Мәселені шешуге бағытталған стиль өзара келісімге келуге негізделеді. Мұнда екіжақты қарым-қатынас орын алады.

Коммуникативтік мәдениет ұғымы да ең қажетті нәреселердің бірі, коммуникативтік мәдениет дегеніміз тұлғалардың іскери ортада іскери серіктестермен психологиялық байланыс орната алу, қарым-қатынас кезінде нақты және дәл қабылдай алу, түсінуге жету, іскери серіктестер мінезқұлқын болжай алу, іскери серіктестердің мінезқұлқын жемісті нәтижеге бағыттай алу, байланыс жасай алу білімі, қабілеттер мен құзіреттіліктер. Коммуникативтік мәдениет талаптары болып құрмет көрсету, ізет көрсету; дұрыс мінезқұлық таныту; тактикалылық; қарапайымдылылық; дәлділік; ескерте алушылық есептеледі.

ХҒБЫ саласындағы іскери мәтіндер нақты жанрларға біріктірілген, олар: нормативті-құқықтық, ақпраттық-реттеуші, трафаретті-этикетті, оқу құжаттары, ұйымдық-басқару, іскери хаттар жанрлары.

Ағылшын тіліндегі іскери құжаттар мен хаттардың мазмұны, құрылымы нақты қалыптасқан, стандартты тілдік бірліктері жүйесі негізделген, нақты формасы бар екенін көреміз. Ағылшын тілінде жазылатын хаттар мен құжаттарда мынадай шарттар маңызды:

- қысқа, анық, нақты сөздерді қолдану;
- арнайы терминдерді қолдану, қысқартуларды жиі қолданбау;
- слэнг, жаргон, тұрпайы сөздерді, диалектерді мүлдем қолданбау;
- идиомаларды, ауыспалы мағынадағы сөздерді қолданбау;
- ұзақ сөйлемдерден көрі, қысқа, жай сөйлемдерді қолдану;
- қысқа абзацтарды қолдану, әрбір абзац бір ойды, бір мәселені қамтып, сөйлемдер саны 8-10-нан аспауы тиіс;
- хабарламаңызды нақтылай әрі түсінікті ету үшін сандарды, көрнекі құралдарды, сызба, тіректерді қолданған дұрыс, кейбір мәдениеттерде бұлар жақсы қабылданады;
- нақты форматтар мен формаларды қолданған жөн;
- құрылымы ұзақ болмауы тиіс;
- хат жазып отырған ел мәдениетіне, этикасы мен нормаларына сай рәсімделуі тиіс;
- хатты немесе құжатты жазудағы мақсатынды айқындап алу немесе алдын-ала жоспарлап алу қажет;
- хатты немесе құжатты алушыны, ол жөнінде мағлұмат болуы тиіс;
- хатты немесе құжатты құрастыру техникасын меңгеру қажет [3-4].

Қазақ тілінде түзілген іскери құжаттар мен хаттардың басқа елдерге тән линиялық, бірқалыптылық, біртектестілік ұғымынан көрі жалпылама, жалпы жазылатынын көреміз. Мұның негізі қазақ тілі құжаттарының басқа тілдерден аударылуы, өзіндік жүйесінің енді ғана қалыптаса бастауы себеп болып отыр. Қазақ халқы басқа Азия мемлекеттері сияқты ұжымдық мәдениетке жататындықтан тарихи, әлеуметтік, саяси және экономикалық даму әсерінен алға қойған мақсаттарды шешуге төзімдігі, үлкен қиындықтарды шеше білетін, жиі өзгеріп отыратын өмір құбылыстарына тез

бейімделе алатын, дау-дамайларға неғативті көзқараста, тең көру қабілеті сияқты қасиеттерге ие, сондықтан қазақ тілінде жазылатын іскери хаттар мен құжаттар мазмұны да соған сай. Мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан қонақжай, ашық, сенімді, сөзге беріктік, басқа адамдардың мәртебесін түсірмеу, жан-жағындағы адамдарға жеке тұлға ретінде қарап жол табу, көршісіне көңіл бөле алу қасиеттеріне ие болғандықтан іскери хат-хабар мазмұнына да соған орай жазылады.

Қазақ тілінде жазылатын хаттар мен құжаттарда қажетті шарттар:

- іс қағаздарын жазу арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізу;
- нақты тілдік бірліктерді таңдап алу;
- құжат мазмұны арқылы оны алушыға әсер ету;
- әр құжат құрылымына қарай соған ғана сай сөздерді, сөз тіркестерін таңдап жазып, құжатты ықшамдау;
- мәліметтер, фактілер, ақпарат мұқият тексерілуі қажет;
- қазақ тілі құжаттарында фразеологиялық тіркестердің көп қолданылуынан, оларды қолдануда мұқият болған жөн.

ХҒБЫ саласында іскери құжат пен іскери хаттарды жазуда төмендегідей мәдениетаралық коммуникативтік тұстар ескерілуі тиіс:

- құжат жазушы тұлғалар тек қана лингвистикалық тұрғыдан дұрыстығын қадағалап қана қоймай, оның мәдени-коммуникативтік тұстарын ескеруі тиіс, яғни тұлғалардың мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастыру қажет;
- хаттың немесе құжаттың рәсімделуін жазып отырған ел немесе мемлекет нормаларына, заңдылықтарына сай ету;
- хат жазуда немесе құжат түзуде іскери тұлғаның сауаттылығы ғана көрініп қоймай, оның мекемеге, ұйымға, жеке тұлғаға құрметін, сол тұлға немесе ұйым жайлы білімін көрсететіндіктен, оны жазуда мұқият болу;
- хат немесе құжат мазмұнындағы тілдік бірліктер, мәтін, ғрамматикалық, лексикалық ерекшеліктерге баса назар аудару;
- хат немесе құжатты жазу үдерісін ғана атқарып қоймай, оның жүзеге асуын, тиімді іскери қарым-қатынас жасауға, күтілетін нәтижелерге жетуін қадағалау;
- түрлі елдер жазуы немесе құжат жазу нормаларын жинақтап, оларды салғастыру;
- хат немесе құжат жазудың тиімді стандарттарын жасау;
- «хат-хабар алмасу», «құжат лингвистикасы», «құжат тілі», «іскери қарым-қатынастың жазбаша түрінің спецификасы», «құжат мәтіндерін бір тілден екінші тілге аудару» сияқты пәндерді оқу бағдарламаларына енгізуді қадағалау;
- құжат тілі үдерісінде әр мәдениетке тән құбылыстарды, әр мәдениет өкілдерінің ерекшеліктерінің бейнесін жасау;
- құжат тілінің лингвистикалық бірліктерін, мәдени айырмашылықтарын ескеріп, құжаттар формасын универсализациялау (біреғейлендіру), ұлттық-мәдени сананың тілдік маркерлерін анықтау;
- әр елдің сол елге ғана тән жазу ережесін, құжат тілінде келетін сөздік қоры мен фразеологиялық бірліктерін, ғрамматикалық ерекшеліктерін, хатты жазушы мен алушының рөлін, коммуникативтік мінезқұлқын, әсер етуші факторларын білген жөн, оны меңгеру тиіс.

Халықаралық ғылым және білім ынтымақтастығы саласындағы жазбаша іскери хаттар мен құжаттар осы саланы толығымен қамтитын жанр болып отыр. Әр құжаттың лингвистикалық, коммуникативтік, мәдениетаралық тұрғыдан қалыптасқан стилі, мазмұны, формасы, тілдік бірліктері қалыптасқаны ақиқат, олардың бәрі дерлік құжат жазу мен аталған елдерде іс жүргізу заңдары мен нормаларына сай. ХҒБЫ саласы арнайы бір нақты іскери ортаны қамтитындықтан сол салада түзілетін құжаттардың терминдік жүйесі, құрылымы дұрыс ұйымдастырылған, логикалық жақтан дұрыс құрылған, біртипті ұғымдар жүйесі екенін көрсетті. Аты айтып тұрғандай халықаралық сала болғандықтан бұл салада жазылған құжаттардың дені ағылшын тілінде түзілген, тек кейбір құжаттардың қазақша аудармалары мен қазақ тілінде түзілген жеке құжаттарда кездеседі, деғенмен саны аз.

ХҒБЫ саласындағы түзілген іскери құжаттар стилінің қырлары: мазмұнының бейтараптылығы, нақтылық, айқындық, қысқалық пен дәлдік болып отыр. ХҒБЫ саласында іскери құжаттарды сауатты

жаза алу және дұрыс түзу алдағы таңда екі тілдегі бірнеше өзекті мәселелерді қарастыруға жол ашып отыр, атап айтқанда, осы салада қолданылатын құжат мәтіндері сөздіктерін құру; оларды құрудағы ережелерді суреттеу; халықаралық ресми-іс коммуникация құжат мәтіндерін аудару, олардың ережелерін салыстыра зерттеу қолға алынуы тиіс [5, 6].

ХҒБЫ саласындағы құжаттарды саралай келе мынадай тұжырымдарды ұсынуға болады:

- әр іс қағазды жазудың, толтырудың өзіндік мәдениеті бар, сондықтан оны жазуда белгілі этикалық ережелер мен нормаларға сүйену қажет;
- іскери хаттар мен құжаттарды дұрыс құрастыра және ұйымдастыра алу өнері адам баласына бірден келмейді, оған осы салада арнайы қабілеттерді қалыптастыру, мәселені дұрыс шеше алу, бірден дұрыс сөйлемдер құрау, мәселелерді шешу мен оларға дұрыс әрі нақты шешім табу, ой бөлісу мен қорытынды жасауға арнайы білім қажет. Бұл салада іскери құжаттарды сауатты жазу үшін арнайы білім, құзіреттілік, біліктілік керек, сондықтан іскери хат-хабар курсын, хат жазу үдерісін, құжат лингвистикасын, құжат мәтінін, құжат жазу мәдениетін арнайы меңгерген жөн;
- осы салада жазылатын құжаттар жеке құрамға, ягни жеке басқа қатысты құралуы тиіс болса да өзіндік формасы бар, тілдік, сөздік қоры бар, бұрыннан белгілі бірыңғай сөздері мен сөз тіркестері, сөйлем үлгілері мен формасы бар болып келеді, сондықтан оларды дұрыс түзуде сол үлгілер басшылыққа алынады;
- осы салада сауатты құжат жазу мен түзе алу үшін тұлға үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын) жақсы меңгеруі тиіс, өйткені жоғарыда атап өткендей ХҒБЫ саласындағы құжаттардың дені ағылшын тілінде, көптеген құжаттар тікелей орыс тілінен қазақ тіліне аударылып отыр. Қазақ тілінде осы салада құжат үлгілерін қалыптастыру қажет;
- іскери дискурстың жазбаша түрінде көптеген зерттеушілер анализдеріне сүйенсек ең қажетті параметрлер: әлеуметтік және ұйымдастырушы, корпоративті мәнмәтін; корпоративтік мәдениет; коммуникативтік жағдаят; коммуниканттардың іскери деңгейі мен жеке сапасы; коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас; автор мен оқырманның мақсаты; мәтіннің интеракциялық күші; мәтіннің интеракциялық құрылымы; интеракциялық тілдік ерекшеліктері; тілдік параметрлер;
- ХҒБЫ саласында жазылған іскери құжаттар өзінің ресмилігімен ерекшеленеді, дегенмен кейбір іскери хаттар ресми/бейресми/жартылай ресми/қатаң ресмилігімен де беріледі, келісім-шарттар әр елдің мәдениеті, нормасы, діліне, ұлттық-мәдени дәстүріне сай ерекшеленеді. Іскери хаттардың өзінде ресми және жеке сөздер кездесін қалады, келісім-шарттардың құрылымында әр елдің заңына сәйкес нақты деректемелер немесе қосымша талап етілетін деректемелер кездеседі.

1 Ахатова Б.А., Кульгильдинова Т.А. Коммуникативные технологии в деловой сфере. – Алматы: Экономика, 2009. - 248 б.

2 Гурьева З.И. Речевая коммуникация в сфере бизнеса: жанроведческий аспект. - Ростов Н/Д: СКНЦВШ, 2007. - 100 с.

3 Басс Э.М. Научная и деловая корреспонденция. Английский язык. – М.: Наука, 1991. - 176 с.

4 Кушнерук С.П. Документная лингвистика. - М.: Издательство «Флинта»; Наука, 2012. - 256 с.

5 Говорова Г.Н. Лингвистика деловой коммуникации в предметной области «Международное научно-образовательное сотрудничество»: дис. ... канд.филол.наук. - Краснодар, 2006. – 208 с.

6 Пшенко К.А., Боголюбова Н.М, Николаева Ю.В., Нукетаева Д.Ж., Бисенов К.А., Кульдиева Г.И. Межкультурные коммуникации: основные направления и формы (опыт зарубежных стран, России и Казахстана). Қазақ энциклопедиясы. - Алматы, 2011. - 472 с.

Резюме

Г.С. Асанова, Б. Мизамхан, М.Ж. Айменова. Сопоставительный анализ деловой документации на английском и казахском языках в сфере международного научно-образовательного сотрудничества и их межкультурно – коммуникативные особенности

Данная научная статья рассматривает проблемы деловой коммуникации, вопросы письменной формы деловой коммуникации в сфере международной научно-образовательной сотрудничестве на английском и казахском языках. В современном мире актуальны ведение грамотного делового общения, оформление деловой

корреспонденции и документации на трёх языках, поэтому представленная научная статья нацелена на раскрытие природу и специфики данной сферы с точки зрения теории и практики.

Основная причина рассмотрения делового дискурса, материалов деловой коммуникации на материале английского языка по сравнению с казахским языком вызвана тем, что английский язык в настоящее время считается официальным языком на уровне международного отношения, деловой казахский язык всё ещё не сформирован, не скорректированы уровни специфичной письменной и устной формы и содержания. Кроме того в данное время отмечается прямой перевод с русского языка на казахский язык, развивается деловой казахский язык с учётом формирования структуры и текста делового языка на основе русских языковых единиц, поэтому в официальных деловых письмах и документах казахского языка находит место большое количество ошибок и погрешностей. Это говорит о необходимости систематизации терминологию деловой документации казахского языка на основе деловой практики английского языка.

Ключевые слова: деловая коммуникация, деловая коммуникация в сфере международного научно-образовательного сотрудничества, деловая корреспонденция и документация.

Summary

G.S. Assanova, B. Mizamkhan, M.Zh. Aimenova. Comparative analysis of English and Kazakh business documents in the field of international scientific-educational cooperation and study of their intercultural - communicative specificity

The article under review deals with written types of business communication on international scientific-educational cooperation and their peculiarities, intercultural aspects. The article begins with international communication of Kazakh Ablaikhan university of international relations and world languages, gives short information on the role of international cooperation at the university. Then the article analyzes the written business letters and documents of English and Kazakh languages in comparison with each other and their intercultural communicative significance. The given article interests individuals who deal with business sphere, business correspondence and effective letter writing, compiling of business documents. Today the linguists are interested not only writing letters and documents correctly in English, but also their intercultural aspects, features in different cultures and countries.

Key words: business communication on international scientific-educational cooperation, international communication, business correspondence.

ӘОЖ 811.512.122`37

АНТРОПОӨЗЕКТІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ «ТІЛДІК ТҰЛҒА» МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Л.М. Әділбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., профессор м.а.*

Ғ.К. Елшібаева – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, магистрант*

Аңдатпа. Бүгінгі таңда тіл білімінде антропоөзектік бағыт үстемдік алып, адам факторына ерекше мән беріліп отыр. Соған сәйкес тілдің ойлау жүйесі мен адамның іс-әрекетіне ықпалы, сонымен қатар адамның тілге әсері, тілдегі адам факторына ерекше мән берілуде. Мақалада «жеке адам», «тұлға», «тілдік тұлға», «коммуникативтік тұлға», «кісілік» ұғымдарының тіл біліміндегі, психология, философия мен әлеуметтану ғылымдарындағы сипатталуы сөз болады. Адам «индивид» (жеке адам), «тұлға», «субъект» ретінде сипатталып, адамның өзіне қатысы, қоғамға және қоршаған ортаға, айналасына қатысы айқындалады. Себебі адам қоғамнан тыс қала алмайды. Жеке адамның тұлға, тілдік тұлға ретінде қалыптасуы да ортаға, қоғамға тікелей байланысты болады. Сондықтан тұлға мен қоғамның арақатынасы көрсетіледі. Адамға берілген энциклопедиялық сөздіктердегі, философиялық сөздіктердегі, психологиялық сөздіктерде, лингвистикалық сөздіктердегі, оқулықтардағы анықтамалар өзара сабақтастықта баяндалып, ұқсастықтары мен ерекшеліктері айқындалады. Соңғы жылдары лингвистикалық әдебиеттерде тұлға гомогенді емес, гетерогенді құбылыс ретінде сипатталып келе жатқаны туралы сөз болып, тұлға жан-жақты қырынан сөз болады.

Түйін сөздер: адам, жеке адам, тұлға, тілдік тұлға, коммуникация, қоғам, философия, тілдік сана, этномәдени қауымдастық.

Соңғы жылдары тіл білімінде антропоөзектік бағыттағы зерттеулер жанданып, ерекше қарқын алып келеді. Сол себепті адамның қалай қарым-қатынас жасайтыны, ақпаратты қалай өңдейтіні, мәтінді қалай қабылдап, түсінетініне ерекше мән беріліп, тілдік құбылыстардың коммуникативтік жағына қызығушылық артып отыр. Себебі тіл – адамның негізгі белгілерінің бірі. Тіл мен адам тығыз байланысты. Адам қоғамы болған жерде тіл де болады. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқарып, қоғамдық мәнге ие болады. Тіл арқылы адам қоршаған ортаны қабылдап, өзіндік дүниетанымы қалыптасады. Сөйлермен ретінде адамда «индивид» (жеке адам), «тұлға», «субъект» ұғымдары өзінше көрініс тауып, адамның үш қырын көрсетеді: адамның өзіне қатысы, қоғамға және қоршаған ортаға, айналасына қатысы.

Адам – түрлі ғылымның нысаны. Ұғымның күрделілігіне байланысты жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. Адамға берілген анықтамалар өте көп әрі алуан түрлі. Адам «индивид» (жеке адам), «субъект», «тұлға» ретінде сипатталады. Алуан түрлі болу себебі – адамды қай тұрғыдан сипаттауына байланысты. Адам психикалық ерекшеліктеріне байланысты, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауына қарай психологияда зерттеледі, әлеуметтік ерекшеліктері, қоғамдық қызметіне байланысты адам әлеуметтануда, сондай-ақ философияда да сөз болады: «Қысқаша энциклопедиялық сөздікте» *индивид (жеке адам)* – «табиғи және әлеуметтік ерекшеліктері бар дербес адам» түрінде сипатталса, «Психологиялық сөздікте» *субъект* – психикалық белсенділікке ие, таным мен әрекет иесі» ретінде көрсетіледі. Тұлғаны сипаттаған кезде ең алдымен адамның әлеуметтік ерекшеліктеріне ерекше мән беріледі. «Совет энциклопедиялық сөздігінде» *тұлға* сөзіне: 1. Таным әрекеті бар қарым-қатынас субъектісі, 2. қоғам немесе қауымдастық мүшесі, – деген анықтама берілген. Адамның өзіндік ерекшеліктері туралы Д.Кішібеков пен Ұ.Сыдықов былай деп жазады: «Адамның бойындағы кісілік қасиеттердің *үш дәрежеде болатынын* аңғару қажет: 1) Әрбір адам – ең алдымен адамзат қауымының мүшесі. Шыққан нәсілінен, ұлтынан, табынан, жынысынан, туған жерінен тәуелсіз есті адамның барлық өкілдеріне ортақ жалпы адамзаттық қасиеттер болады. Олардың қатарына қуану, қайғыру, балажандылық, ананы сүю, арамдық-зұлымдықтарға, әділетсіздікке теріс қараушылық, махаббат, жек көрушілік, әділдікті ұнату т.б. рухани-психологиялық қасиеттер жатады. 2) Әр адамның физиологиялық ерекшеліктерінен жоғары жүйке жүйесінің қызметтерінен туатын және оның тек өз басына тән психологиялық өзгешеліктер. Бұлар оның мінез-құлқында, сезім көрінісінде, қызба жандылында, қимылдары мен жүріс-тұрысында, сөйлеу ыңғайында, сыртқы әсерлерге қайтаратын жауаптарында, бөтен адамдармен қарым-қатынасында т.б. тіршілік әрекеттерінде байқалады. Осы қайталанбайтын ерекшеліктерінің арқасында әр адамның басқаларға ұқсамайтын өзіндік қырларытуады. Бұл қырлардың негізі физиологиялық ерекшеліктерде жатқанмен, оған, әрине, өмір сүру ортасы да елеулі ықпал жасайды. 3) Адам белгілі бір елде, тарихи дәуірде, белгілі дәрежеге жеткен материалдық және рухани мәдениет жемістерімен сусындап өседі. Оның шыққан әлеуметтік (таптық), этникалық (ұлттық) ортасы болады. Сол дәуірде, тарихи ортада қалыптасқан білім-тәрбие жүйесінен тағылым алады. Осылардың бәрі қосылып адамның жан-дүниесінде өзіндік ізін қалдырады. Және сол уақыт ішінде анықталып, ерекшелене келін, тұрақты рухани қасиеттерге айналады» [1, 236].

Адамның көпқырлылығына, өзіндік ерекшеліктерінің молдығына байланысты ол ақыл иесі, қоғам мүшесі, тұтынушы, еркін адам ретінде сипатталады. Ал коммуникация теориясы үшін адамның сөйлеуші ретіндегі қызметіне ерекше назар аударылады, яғни адам коммуникативті тұлға ретінде сипатталады. *Коммуникативті тұлға* ұғымын нақтылау үшін алдымен *тұлға* сөзінің философиядағы, әлеуметтану, психология, лингвистикадағы (тілдік тұлға) қалай сипатталатынын анықтап алу қажет. Аталған ғылым салаларының зерттеулеріне иек арта отырып, тұлғаны басқа адамдармен қарым-қатынас жасай алатын, қоғамда өзіндік орны бар, әлеуметтік ерекшеліктермен қатар өзіндік ерекшеліктері бар тұтас құбылыс ретінде сипаттауға болады. Алдымен *адам, тұлға, даралық* ұғымдарын нақтылап алу қажет. Адам – адамзат дамуының жоғары сатысындағы, биологиялық және әлеуметтік сипаттар бірлігінен құралған тіршілік иесі. Биологиялық құбылыс болғандықтан, адам биологиялық және физиологиялық заңдылықтар бойынша дамиды, ал әлеуметтік құбылыс ретінде ол қоғамның дамуымен байланысты болады. Осыған байланысты «Философия» оқулығында былай делінген: «Адамда екі түрлі: табиғи (биологиялық) және қоғамдық (әлеуметтік) сипат болады. Әрине, адамның басты қасиеті – оның әлеуметтік сипаты. Адам мен қоғам бірлікте. Тек қоғамда ғана адам өзін-өзі әлеуметтік құбылыс ретінде көрсете алады. Адамды адам еткен еңбек дейтін болсақ, сол

еңбек нәтижесінде адамның санасы, тілі пайда болды. Олай болса, еңбек, сана, тіл – бәрі де қоғамдық құбылыс, олар қалыптасқан, даму тарихы бар» [1, 242].

Адам белгілі бір қоғамның, әлеуметтік қауымдастықтың мүшесі болумен қатар өзіндік танымы, ұстанымы, ерекшеліктері бар субъект болып табылады. Әлеуметтануда адамның қоғамдық қызметі, білім-дағдылары, құндылықтары, қызметі, адамдардың қоршаған ортаға қатысы, өзара қатысы сөз болады. Әр адамның қоғамда әлеуметтік деңгейі, әлеуметтік қызметі болады. Әлеуметтануда адамның қоршаған ортасымен, басқа адамдармен қарым-қатынасы, яғни адамның қоғамдағы орны назарға алынады. Адамның өзіндік «мені», өзін өзі тануы мен белгілі бір қоғамдық ортадағы, қауымдастықтағы орнына ерекше мән беріледі. Адамның қоғамдағы орны өзін өзі тануына байланысты қарастырылады. А.Н.Леонтьев адамның өзін өзі бағалауы, белсенділігі, басқа адамдармен қарым-қатынасын негізге ала отырып, «мен»-ді адамның маңызды психологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерінің көрінісі ретінде сипаттайды [2].

Тұлға мен қоғамның арақатынасы әлеуметтануда зерттеледі. Тұлғаның өзіндік ерекшеліктеріне – дүниетанымы, құндылықтары, әлеуметтік қатынастары, жауапкершілігі, дербестігі, мемлекеттік, қоғамдық істерін жатқызуға болады. Барлық адам тұлға бола бермейді. Тұлға ретінде қалыптасу үшін адамға біраз уақыт керек болады. Ол – әлеуметтену нәтижесі. Әлеуметтену үдерісінің адамның қоғамдық қызметіндегі орны туралы Д.Кішібеков пен Ұ.Сыдықов былай деп жазады: Кісінің қалыптасуы оның әрекеттену және басқа адамдармен ой алмасу процесінде өтеді. Бұл процесті индивидтің *әлеуметтендіру процесі* деп атауға болады. Әлеуметтендіру индивидке сырттан еріксіз танылатын жай емес, керісінше, оның белсенді араласуымен, өзінің қимылы мен мінез-құлқын қоғам талабына лайықтап, үнемі дұрыс жолға салып, өзгертін отыруы арқылы іске асады. Соның арқасында адамда өз мінез-құлқын, әрекетін басқа адамдардың сондай қылықтарымен салыстыра бағалау, сөйтіп өзінің кім екенін түсіну, философия тілімен айтқанда, өзін-өзі тану қабілеті жетіледі [1, 234]. Тұлғаның табиғаты күрделі де сан алуан болуына байланысты ол түрлі қырынан сипатталады: таным әрекеттері (Ж.Пиаже); адамгершілік дамуы (Л.Колберг); психоаналитикалық тұрғыдан (З.Фрейд, Э.Эриксон); саналы әрекетері, дүниеге деген көзқарасы, жеке бас ерекшеліктері (Л.С.Выготский) тұрғысынан қарастырылады.

Соңғы жылдары лингвистикалық әдебиеттерде тұлға гомогенді емес, гетерогенді құбылыс ретінде сипатталады, яғни бірнеше сипаттан құралатыны туралы сөз болады. Тұлғаға негізінен екі түрлі сипат тән: ең алдымен, тұлға – қоғам дамуының нәтижесінде қалыптасады. Ол әлеуметтік ортамен байланысты, ол белгілі бір ортада қалыптасады. Тұлғада өзінің өмір сүрген кезеңінің, қоғамдық сананың, психологияның, мәдениеттің әсері болады. Тұлғаға сыртқы әсерлер ықпал етумен қатар ол өз бетінше қоғамда белсенді әрекет етеді, қоғамдық қызметі, таным әрекеті бар, еңбекпен шұғылданатын адам, ол материалдық және рухани қатынасқа негізделген, қоғамда өзіндік орны бар, мақсат-мүддесі бар, өзінің орнын білетін, өзіндік «мені» бар субъект болып табылады.

Тілді антропологиялық тұрғыдан сипаттағанда, тілдік тұлға мәселесіне ерекше көңіл бөлу қажет. Тілдік тұлға бүгінде тіл білімінде әртүрлі терминдермен айтылып жүр. Нақты айтсақ, субъект (әлемді танушы және әлемді өз сөзінде бейнелеуші), индивид, мәтін авторы, тілді ұстанушы информант, актив, пассив информант, айтушы/тыңдаушы, сөздік портрет, идиолект, автор бейнесі, интеллектуал, автор образы, ақынның өз образы т.т. Бұл атаулар түрлі ғылымдардың адамның санады деңгейін зерттеуден туған. Дегенмен бұл мәселелерде ала-құлалықтар жеткілікті, себебі әртүрлі ғылым салалары қиюласып, тоғысып, даму үстінде болғандықтантілдік тұлғаны өзіндік тұрғыдан анықтауға тырысады. Ю.Н. Караулов орыс тіл білімінде тілдік тұлға табиғатын құрылымға жинақтап анықтайды [3, 234]. Соған сүйеніп, тілдік тұлғаның астарында мәтінді жасаушы және қабылдаушы адамның ерекшелігі мол қабілетінің жиынтығы жатыр деп санаймыз. Олар: а) тілдік-құрылымдық қиындық дәрежесімен; ә) шындық болмыстың терең және нақты бейнесімен; б) анықталған мақсат бағыт-бағдарлығымен өзгешеленеді. Бұл анықтамада адамның қабілеттілігі мен өзі жасаған мәтін ерекшелігі ұштасып жатыр. Бұл пайымдау тілдік тұлға сипатының барлық негізгі синтезі үшін қажет болса, бір жағынан тілдік тұлғаны тануға тануға арналған басқа ұғымдарға қарама-қарсы. В.А.Маслованың көрсетуінше, тілдік тұлға мазмұнына мынадай компоненттер енеді: 1) құндылық, дүниетанымдық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни құндылықтар жүйесі және өмірдің мәндері; 2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; 3) құндылық, тұлғалық компонент, яғни, әр адамда бар терең жекелік қасиеттер [4, 119]. Осы

ерекшеліктерге байланысты тілдік тұлға мәселесі жалпы тіл білімінде түрлі бағытта зерттеліп келеді, кешенді және идиолекті (бір адамдық тұлғалар) [В.Г. Нерозняк], этносемантикалық тұлға [С.Г. Воркачев], элитарлы [А.Г. Баранов], орыс тілдік тұлғасы [Ю.Н. Караулов] тілдік және сөйлеу тұлғасы [Ю.Е. Прохоров, Л.П. Клобукова] батыс және шығыс мәдениетінің тілдік тұлғасы [Т.И.Снитко], сөздік тілдік тұлғасы [В.И.Карасик], эмоционалды тілдік тұлға [В.И.Шаховский]; психолингвистикалық [И.А. Бодуэн де Куртенэ], лингводидактикалық; философиялық [В.Виноградов], қазақ тіл білімінде – Ф.Оразбаева, Н.Уәли, Қ.Жаманбаева, А.Ислам, О.Жұбаева, Н.Аитова, Г.Имашева, Ж.Ермекова т.с.с.

Ислам Айбарша «Мәдени тілдік тұлға», «тілдік тұлға» ұғымдарын қатар қойып, жалпы «тілдік тұлға» терминімен атайды да, мынадай анықтама береді: «Тілдік тұлға дегеніміз – ұлт тілі мен ұлт мәдениетінен толық ақпарат меңгерген тілдік-мәдени құзырет иесі. Ол ұлттық, аймақтық, әлемдік мәдениет ақпаратын меңгеруіне байланысты сатылы деңгейлерден тұрады. Тілдік мәдениет құзырет иесі (сатылы деңгейіне сәйкес) ұлттық реңктегі тілдік белгілер мағынасын арнайы сараптама көмегінсіз жалпы мағынасын түсінуге қабілетті» [5, 7].

Тілдік тұлғаның саяси, қоғамдық, психологиялық және т.б. ерекшеліктері оның тұлғалық мінезінің құрылымын түзеді. Адресанттың адресатқа хабар беру қажеттілігі – табиғи болмыстан туған рухани қажеттілік. Бұл қажеттілік табиғи, ұлттық, шынайылыққа ие болмаса, халық санасында тілдік тұлға ойлары, сөздері жатталып қалмас еді. Қазірдің өзінде хатқа түсіп жатқан әртүрлі шығармалардың өздерін, олардың адресаттарының ойларын халық қабылдай бермейді. Сол себепті тілдік тұлғаға тән қасиет халық көңілінен орын таба білуі шарт. Адамның жалпы интеллектуалдық деңгейі тілдік тұлғаның қалыптасу баспалдақтарының іргетасы болады. Әсіресе, тілдік тұлғаның ақыл-парасаты, өзіндік білім көкжиегін анықтауда когнитивті сипат жетекшілік қызметке ие болады. Тілдік тұлғаның таным позициясы дәстүрлі тілдік талдауларда анық байқала бермейді. «Тілдік тұлға – прототип, сондықтан оның когнитивтік моделі концептілік құрылымы деңгейінен айқын көрінеді. Прототип – типтік бейне, сондықтан ол тілдік мазмұнмен ұштасады, екеуі бірігіп келіп семантика өзегін құрайды» деген зерттеуші Н. Аитованың анықтамасы когнитивті сипатқа негізделген [6,12].

Г.Имашева тілдік тұлға қалыптасуы үшін төмендегі алғышарттардың болуы тиіс деп есептейді: 1. ұлттық тәрбие (отбасылық тәрбие); 2. ұлттық тілдегі өлшемдер (қабылданған, қабылданбаған құндылықтар); 3. мәдени ақпарат (салт-дәстүр, әдет-ғұрып); 4. рухани сана (дін қағидалары); 5. үлгі тұтатын тұлғалар (Абай, Шоқан т.б.); 6. озық білім жүйесі; 7. тектілік интеллектісі. міне, осы қасиеттерді бойына жинаған индивид, саналы адам дәрежесінен тұлға одан әрі тілдік тұлға дәрежесіне көтеріле алады. тілдік тұлға дегеніміз ұлттық ойлау ділі бар, ұлттық тілдің дамуына өз әсерін тигізуші, қоғамдық интеллект [7, 16].

Тілдік тұлғаның өзіндік болмысына сәйкес қалыптастырған, енгізген түрі, сөз саптауы, ойы, көзқарасы эталондық сипат дәрежесіне көшеді де, оның тілін зерттеудің арқауы бола бастайды. Бұл көбінесе тілдік тұлғаның дәстүрлі вербальды-семантикалық деңгейінде байқалатыны даусыз. Осыған сүйенген ғалымдар тілдік тұлға көп қабатты және көп компонентті құрылымын тұратын жүйе деп есептейді. Ю.Н. Караулов тілдік тұлғаны үш құрылымдық деңгейден тұратын деп санайтыны белгілі:

1. Вербальды-семантикалық деңгей;
2. Когнитивтік деңгей;
3. Прагматикалық (мотивациялық) деңгей [3, 36].

Вербальды-семантикалық деңгейде тілдік тұлғаның күнделікті дәстүрлі тілді меңгеру деңгейі анықталады. Бұл деңгей сөз тіркесі мен сөйлемнің стереотиптік үлгісінен тұрады. Бұған автордың өзіндік сөз қолданысы, әртүрлі образдар көрінісінің қолданылу дәрежсі, тілдік тәсілдердің сонылығы, түр жаңалығы, семалар ерекшеліктері енеді. Бұл тілдік тұлғаның бастапқы таным көрінісін ашатын деңгей болғандықтан, ол кейде нөлдік деңгей деп те аталып, тілдік тұлғаның тілді қолдану ерекшелігі басым түрде әңгіме болады. Қ. Жаманбаева «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері» еңбегінде А. Байтұрсынұлы көрсеткен тіл толғау шарттарын енгізеді: 1. Сөз дұрыстығы; 2. Сөйлемдерді ойластырып, құрмаластыру; 3. Тіл анықтығы; 4. Тіл дәлдігі; 5. Тіл көрнектігі [8, 19].

Екінші деңгейде тілдік тұлғаға тән когнитивтік кеңістікті құрайтын әр түрлі түсініктер мен релевантты білімдердің өзектелуі жүзеге асады. Бұл деңгейде тілдік тұлғаның өзіндік ғаламдық бейнесі ашылады, сонымен бірге оның тезаурусы мен мәдениеті нақтыланады. «Бұл деңгей адамның білім, сана, танымын бейнелеген мәтіндері негізінде тұлғаның дискурсын танытады. Бұл көркем

шығармада когнитация арқылы жүзеге асады, яғни тіл мен таным сабақтастығының нәтижесі, сол тілдік тұлғаның осы сабақтастыққа сай жасалатын тезаурустық қалыптасу кезеңі» [7, 19].

Үшінші деңгей, прагматикалық деңгейге тілдік тұлғаны қозғаушы, дамытушы уәждар мен мақсат-міндеттердің табиғатын ашу, ерекшеліктерін талдау мәселелері енеді. Мұнда тілдік тұлға әдейі қолданған көнерген, кірме сөздер т.б. лексика қабаттары, диалектілік сөздерді қолдану ерекшеліктерін және қоғамдық ой-сананың тілдік тұлға тіліне деген әсерін қарастыруға болады [7, 14].

Тілдік тұлға сөйлеу барысында бірнеше қызмет атқарады. Атап айтқанда, фатикалық, ақпараттық, әсерлік. Фатикалық тілдік құралдар арқылы қарым-қатынас барысында белгілі бір қоғамда қалыптасқан сөйлеу әдебінің үлгілері байқалады. Сол арқылы адамның мәдени деңгейі де көрінеді. Ақпараттық қызмет тұлғаның білік-дағдыларын, аялық білімінің деңгейін көрсетеді, тұлғаның зияткерлік қабілеті байқалады. Адамның эмоциясы мен еркі тыңдаушыға әсер етуінен байқалады. Осымен байланысты Ислам Айбарша былай дейді: «Тілдік тұлғаның мазмұнына келсек, оны құндылықтар жүйесінен тұратын дүниетанымдық, мәдени және жеке тұлғалық компоненттер құрайды... Тілдік тұлғаның табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сипаты мен тікелей байланысты. Ұлттық тілдік тұлға лексика-семантикалық деңгейде ғана сипатталып қоймай, сонымен қатар ол ұлттық мәдени құндылықтарды, ұлттық мәдени (ділді), ұлттық психологияны меңгерген және оны келер ұрпаққа бере алар тұлға екендігін баса айтқымыз келеді» [5, 11].

Тіл тұтынушысы сапасына көтерілмеген тұлғаның тілдік тұлғаға да, коммуникативтік тұлға қатарына қосылуға да мүмкіндігі жоқ. Бірақ адам баласы қалай болғанда да қандай да бір тілдің тұтынушысы, белгілі бір тілге қатысты алғанда ұлттық тілдік тұлға, демек, соған қатысты коммуникативтік тұлға бола алады. Егер тілге қатысты лингвистикалық құзыреттілікке ие тұлға бір тіл үшін тілдік және тұлға (өз ана тіліне қатысты), ал екіншісіне қатысты тек тіл тұтынушысы сапасында болады (екінші тілде түсінеді, белгілі деңгейде пайдаланады, бірақ нормаға сай қолданып, еркін көсіліп сөйлей алмайды, еркін қарым-қатынасқа түсе алмайды). Тіл тұтынушысына тән лингвистикалық құзыретті де, тілдік-мәдени құзыретті де, коммуникативтік құзыретті де адам дискурс барысында күрделі коммуникативтік жағдаятта игереді [9].

Коммуникацияда тілдік тұлға коммуникативті тұлға ретінде көрінеді. Коммуникативті тұлға сөйленісте көрінеді. Коммуникативті тұлға бинарлы, ол адресатпен тығыз байланыста болады. Коммуникативтік тұлға дегеніміз – тілдің коммуникативтік жағдаятқа сай келетін функционалдық ерекшеліктеріне тән нормалары мен қарым-қатынастың прагматикасына тән нормаларды жете меңгерген, пайдалану дағдысы қалыптасқан тұлғалар. Осыған сай тіл тұтынушы лингвистикалық құзыретке ие болғанымен (түсінгенімен, біршама сөйлегенімен, жазғанымен), коммуникативтік құзыретке ие бола алмауы мүмкін (тілдің функционалдық тармақтарын меңгермеуі мүмкін).

Сонымен, кез келген индивид белгілі бір этнолингвомәдени қауымдастықтың өкілі, этнотілдік танымның тасымалдаушысы болып табылады. Тілдік тұлғаның қалыптасуы – тілдің көмегімен ұлттық мәдениет пен психологияны игеру арқылы адамның әлеуметтенуі болып табылады. Тілдік тұлғаның тілдік санасы этномәдени қауымдастықтың тілдік түсінігімен байланысты бола отырып, жекелеген, әлеуметтік-топтық ерекшеліктерге сүйенеді. Кез келген тілдік тұлға белгілі бір этнолингвомәдени қауымдастықтың өкілі және белгілі бір этнотілдік танымның тасымалдаушысы болып табылады.

1. *Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. - Алматы, 2000. 236-б.*
2. *Леонтьев А.А. Общение как объект психолингвистического исследования // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 251-261.*
3. *Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — 7-е изд. — Москва: ЛКИ, 2009.*
4. *Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. –Москва: Флинта / Наука, 2004. – 296 с.*
5. *Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы - салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. докт. ... дис. : 10.02.19. – Алматы, 2004. – 338 б.*
6. *Аитова Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғыл. канд... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2005. – 26 б.*
7. *Имашева Г. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»: филол. ғыл. канд... автореф.: 10.02.02. - Алматы, 2007.*

8. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

9. Садирова К. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. Алматы, 2009. - 157-б.

Резюме

Л.М.Адилбекова, Г.К.Елшибаева. Исследование проблемы «языковой личности» в антропоактуальных исследованиях

В языкознаний на сегодняшний день доминирует антропоцентрическое направление и особое внимание уделяется человеческому фактору. В соответствий с этим также дается особое значение системе мышление языка и воздействию человеческих подходов к языку. В статье рассматривается значений понятия «индивид», «личность», «человечность», в языкознаний, психологий, философий и социологий. Человек описывается как «индивид», «личность», «субьект» и определяется отношение человека к самому себе, обществе и окружающей среде. Потому что человек не может существовать вне общества. И формирование человека как личность, как языковая личность напрямую связано с обществом. Поэтому рассматривается взаимоотношение личности и общества. Описывается последовательно разные значения понятий «личности» в энциклопедических, философских, психологических, лингвистических словарях и определяется особенности и схожества. Говорится о том что, в последние годы в лингвистических литературах личность описывается не как гомогенное, а гетерогенное явление, т.е. личность описывается с разных сторон.

Ключевые слова: человек, личная персона, личность, языковая личность, коммуникация, общество, философия, языковое мышление, этнокультурное сообщество.

Summary

L.M. Adilbekova, G.K.Yelshibaeva. Study of the "language person" problem in antropoactual research

In linguistics today dominates anthropocentric direction and focus on the human factor. In accordance with this also gives special importance to the system of language and thinking approaches to the effects of human language. The article deals with the meaning of "individual", "personality", "humanity", in linguistics, psychology, philosophy and sociology. People is described as "individual", "personality", " subject's" and is determined by the relation of man to himself, society and the environment. Because man can not exist outside of society. And the formation of man as a person, as linguistic identity is directly connected with the community. Therefore considered the relationship of the individual and society. Describe the sequence of the different meaning of "person" in encyclopedias, philosophical, psychological, linguistic dictionaries and determined features and skhozhestva. Stating that, in recent years in the linguistic literature personality is described not as homogeneous and heterogeneous phenomenon, ie, personality is described from different angles.

Keywords: human, individual person, personality, language personality, communication, society, philosophy, linguistic thinking, ethno-cultural community.

УДК 811.161.1

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПАРАДИГМА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И РУССКИЙ ЯЗЫК ЗАРУБЕЖЬЯ

Г.М. Бадагулова – *Алматы Менеджмент Университет, кандидат филологических наук, доцент*

Аннотация. Статья посвящена истории становления функциональной парадигмы языкознания, анализу различных школ функциональной лингвистики, разных истолкований терминов «функция» и «функционирование» в связи с исследованием русского языка зарубежья. Функция как назначение речевой деятельности проявляется в двух формах, а именно: номинативной и коммуникативной. Номинация трактуется как особая форма речевой деятельности, которая отличается от коммуникативной деятельности своим мотивом, своими действиями и своими результатами. Номинативная деятельность мотивируется потребностью обозначения результатов познавательной деятельности человека, коммуникативная деятельность – потребностью общения, т.е. передачи информации и воздействия на поведение человека. Речевая деятельность возможна только при наличии знания о языковом видении мира. Изучение специфики функционирования русского языка зарубежья будет успешным, если изучить результаты семиотической деятельности человека и в связи с этим исследовать результаты номинативной и коммуникативной деятельности в условиях межкультурного общения.

Ключевые слова: функционализм, номинация, коммуникация, инокультурная среда.

Изучение функционирования языка как средство общения восходит к трудам В.фон Гумбольдта, Ф.де Соссюра, И.А.Бодуэна де Куртенэ и О. Есперсена, О. Брюно, Л.В. Щербы. Деятельностный подход к языку В. фон Гумбольдта, положения о внешней и внутренней лингвистике, языке и речи, синхронии и диахронии, статике и динамике, выдвинутые Ф.де Соссюром, диалектическое понимание И.А. Бодуэном де Куртенэ языковой статики как момента в движении языка, в его динамике или кинематике и его утверждение о нарастании черт системности в процессе развития языка, а также призыв искать эти черты в противопоставлениях и различиях, имеющих социально-коммуникативную функцию, стали основой возникновения лингвистического функционализма. Кроме того, учение о понятийных категориях О. Есперсена, а в русской лингвистике И.И. Мещанинова, активные грамматики О. Брюно и Л.В. Щербы также способствовали изменению «формата» рассмотрения языковых единиц.

Основной принцип функциональной лингвистики – понимание языка как целенаправленной системы был развит представителями Пражского лингвистического кружка (ПЛК), его организатором В. Матезиусом (в области синтаксиса), а также Н.С Трубецким (в области фонологии), Р.О. Якобсоном, С.О.Карцевским (в морфологии).

Функционализм подчеркивает первичность и важность понятия функции языка. Один из ярких представителей ПЛК Р.О. Якобсон интерпретировал язык как инструмент коммуникации. Опираясь на общую модель акта комуникации, Р. Якобсон намечает шесть основных функций языка: при установке на говорящего реализуется эмотивная функция; направленность сообщения на адресата реализует конативную функцию; установка на сообщение и его форму говорит о поэтической функции; учет системы языка – это метаязыковая функция; при установке на действительность реализуется референтивная функция; установке контакта – фатическая функция [23, с. 319-330].

Функциональный подход характеризует не только ПЛК, но и другие направления структурализма. Для европейского структурализма функциональный подход является, по выражению М.А Кронгауза, «если не обязательным, то, по крайней мере, естественным» [11, с. 301].

Один из ярчайших представителей глоссематики Луи Ельмслев в «Прогломенах к теории языка …» определяет язык как 1) «… неисчерпаемый запас разнообразных сокровищ»; 2) «инструмент, посредством которого человек формирует мысль и чувство, настроение, желание, волю и деятельность …»; 3) «…инструмент, посредством которого влияет на других людей…»; 4) «…язык – первичная и самая необходимая основа человеческого общества». Итак, очевидно, что Л.Ельмслев, определяя сущность языка, пишет о назначении языка, о функциях языка. Если перевести на современный метаязык науки, то великий копенгагенец имел ввиду 1) аккумулятивную, 2) когнитивную или познавательную, эмоциональную функции языка; 3) эмотивно-волюнтативную (или функция воздействия); 4) социальную функции языка [9]. Другой не менее яркий представитель европейского функционализма, известный психолог и лингвист Карл Бюлер выделял три функции языка, проявляющиеся в любом акте речи: функцию выражения (экспрессивную), соотносимую с говорящим, функцию обращения (апеллятивную), соотносимую со слушающим, и функцию сообщения (репрезентативную), соотносимую с предметом речи. Отправитель сообщения выражает себя, апеллирует к получателю и репрезентирует предмет коммуникации [3].

Система австралийского лингвиста М.А.К. Холлидея содержит три макрофункции, в которые в процессе языкового развития индивида соединяются семь исходных дискретных (отдельных) функций в языковом поведении ребенка. Каждый акт взрослого, по мнению М.А.К. Холлидея, обслуживает более чем одну функцию сразу. Три макрофункции в системе Холлидея – это *идеационная, межличностная* и *текстуальная.* Идеационная функция близка традиционно выделяющейся когнитивной, но шире ее, так как включает ‘выражение опыта’, оценочные и аффективные аспекты. Межличностная функция включает в себя индексальную и регулятивную, выражая роль говорящего в речевой ситуации, его личные приверженности и взаимодействие с другими. Именно эта функция способствует установлению и поддержанию социальных отношений, посредством которых разграничиваются социальные группы, а индивид получает возможность взаимодействия и развития собственной личности. Текстуальная функция связана со структурированием речевых актов – выбором грамматически и ситуационно уместных предложений. Недаром именно М.А.К. Холлидей называл функциональную грамматику грамматикой выбора. Модель М.А.К. Холлидея позволяет описать ситуативное использование языка, в котором

семантический компонент соотносится с социальным, с одной стороны, а с другой – с лингвистическим. По мнению М.А.К. Холлидея, на входе семантика имеет социальное значение, а на выходе – лингвистическое. Семантика, таким образом, – промежуточный, посредующий уровень между социальным (ситуацией) и лингвистическим (текстом и языковыми средствами конкретного речевого акта) [22].

Лингвистами отмечается многоликость и многофакторность функционализма. Так, например, В.З. Демьянков пишет о том, что «в рамках функционалистской традиции модели языковой компетенции очень разнообразны. Все это – разновидности «функциональной грамматики» [6, с.26].

О разнообразии функционального подхода в лингвистике говорит и В.Г. Гак. В своей типологии функциональных подходов В.Г. Гак различает коммуникативный, семантический, прагматический, системно-структурный, семасиологический, ономасиологический подходы [5, с.180-189]. Многофакторность функциональной лингвистики включает 1) положения об интенциональной основе функций; 2) о соотнесенности функции с формой; 3) об облигаторности функции у каждого непериферийного элемента системы; 4) роль в системе и в движении; 5) в отношении части к целому; 5) связь с понятием целевого назначения и диалектику связи системы и функций.

Как отмечает справедливо В.З. Демьянков о том, что «функциональная теория получает иногда совершенно разные истолкования, в зависимости от того, как трактуется термин «функция» [7, с. 51].

Если обобщить все те многочисленные трактовки термина функция, то можно говорить о двух более общих понятиях данного термина.

1. Функция как роль языкового элемента, когда «функция формы должна определяться в отношении к другим формам, употребляемым рядом с ней в данной семантической или синтаксической области» [2, с. 131–132].

2. Функция как употребление и использование языка и языковых элементов т.е. функционирование языка и языковых единиц. Функция как назначение речевой деятельности, как функционирование языка есть описание процессов коммуникации, семиозиса, номинации, речевых актов, употребления, использования языковых единиц [2]; [5].

Другим базовым понятием функционального подхода является функционирование языка.

Дискуссия вокруг понятия «функционирование» связаны с конфронтацией взглядов ученых по поводу «соссюровских» вопросов о синхронии и диахронии, статике и динамике, языке и речи.

Динамика в синхронии предстает как функционирование языка, т.е. как речевая деятельность. А так как речевая деятельность имеет две формы – коммуникативную (КД) и номинативную (НД), то функционирование – это употребление, воспроизводство и функционирование-производство. Для функционирования как НД характерна не просто объективация новой мыслительной информации. Оно создает имя. Производство номинативной единицы представляет адресату новое знание, новую единицу. В функционировании языка как КД видится основной для коммуникации процесс употребления языковых единиц, участвующих в построении высказываний и текстов. В этом случае выбор языковых знаков предваряет их употребление во внешней, материальной стороне РД [8].

Функционирование русского языка – это его взаимодействие другими языками. Языковые контакты подготавливаются речевой деятельностью, «которая приобретает формы билингвиальной и межъязыковой коммуникации».

Представителями ПЛК были определены задачи теории номинации. Они различали номинативную деятельность, результатом которой является слово и которая – на основе особой для каждого языка номинативной системы – расчленяет действительность на лингвистически определимые элементы, и синтагматическую деятельность, ведущую к сочетанию слов [20].

В начале 60-х годов XX столетия термины «семасиология» и «ономасиология» приобретают широкое развитие в работах чешских языковедов Й.Филипца, М. Докулила, Я Кухаржа, которые распространили данные термины на грамматику. Вслед за чешскими учеными, анализируемые термины начинают употреблять в широком значении русские и французские лингвисты (В.Г. Гак, Е.С. Кубрякова, А.А. Уфимцева Н.А. Слюсарева, Ж. Стефанин, Б. Потье и др.).

Активная разработка проблем номинативной деятельности языка в русской лингвистической науке начала осуществляться в семидесятые годы двадцатого столетия. Обращение к номинативной деятельности стимулировалось, во-первых, «влиянием функционального направления в лингвистике, идеями ПЛК, теориями функциональной грамматики, определившими успехи методики

преподавания русского языка, во-вторых, – «активным использованием достижений теорий речевой деятельности, речевых актов» [20, с. 7].

Внутри онамосиологического подхода разграничиваются два течения. Они дистанцируются на основе разграничения номинации и коммуникации как видов речевой деятельности. Сторонники так называемого «динамического подхода», отмечая и «выделяя специфические свойства номинации, ее детерминированность познанием», все же рассматривают ее как часть коммуникации (Е.С. Кубрякова, Г.В. Колшанский, И.С. Торопцев). Исследование проблем номинации представителями динамического течения проводилось в двух направлениях. Первое направление представлена двумя школами. Глава первой школы Е.С. Кубрякова характеризует процесс словопроизводства, «исходя из его внешней, языковой стороны». Для Е.С. Кубряковой «важнейшее понятие ономасиологии – акт номинации - одновременно и важнейшее понятие речевой деятельности». Определение речевой деятельности у нее связана с речемыслительным процессом, который направлен «на выбор существующего в языке готового обозначения для именуемого явления и мысли об этом явлении, либо на создание подходящего названия для него» [11, с. 42].

Представитель другой школы И.С. Торопцев «словопроизводственную модель» строит из отдельных компонентов, поэтапно, «двигаясь» от мысли к языковому элементу. Он считает, что «предметом процессуального словообразования (ономасиологии) является словопроизводственный процесс, психический процесс, в ходе которого лексически материализуется, объективируется идеальное, и словопроизводственная модель, в соответствии с которой процесс осуществляется» [21, с. 53]. Модель И.С. Торопцева – это модель оязыковления концепта.

Второе направление динамического подхода отражен в работах Л.Н. Мурзина [16], Л.В. Сахарного [19], в которых словопроизводство рассматривается изолированно от стимулирующего его мышления и исследуется в чисто языковом его проявлении как процесс свертывания развернутого знака в свернутый.

Следующее течение ономасиологии – это функциональный подход, который представлен научной школой В.М. Никитевича. Объектом внимания здесь являются номинативные единицы (номемы, производные слова, номинативный ряд, номинативное и деривационное поля), номинативное значение которых состоит из двух составляющих: семантической составляющей и классифицирующей составляющей. Их единство представляет формулу номемы. Функциональность данного подхода заключается в том, что здесь «устанавливается состав номинативных единиц по признаку их номинативной достаточности, пригодности к выполнению номинативной функции» [17].

Номинация трактуется как особая форма речевой деятельности, которая отличается от коммуникативной деятельности своим мотивом, своими действиями и своими результатами. Номинативная деятельность (НД) мотивируется потребностью обозначения результатов познавательной деятельности человека, коммуникативная деятельность (КД) – потребностью общения, т.е. передачи информации и воздействия на поведение человека. НД материализует плоды познания, производства мыслей, для КД характерно – воспроизводство знаний, аккумулированных в ЯКМ.

Язык функционирует в определенном социокультурном пространстве, где участниками процесса коммуникации являются коммуниканты, которые различны по своей социальной, культурной и т.д принадлежности. Антропологический подход к языку, который нашел свое решение в трудах В. фон Гумбольдта, И.А. Бодуэна де Куртенэ, Л.В. Щербы и др., активизирует интерес к личностным и социальным сторонам деятельности говорящего при изучении проблемы функционирования языка. Реализация и интерпретация определённых стратегий речевого общения не могут осуществляться без учёта социокультурных аспектов коммуникативного процесса (М. Бирвиш, Т.ван Дейк, И.П. Сусов и др.). Описание коммуникативной деятельности языка, который реализуется в конкретных речевых действиях деятеля, предполагает учет организации внутреннего мира говорящего, иначе говоря, представленный в его картине мира (индивидуальной по способу существования, но социально и этнокультурно обусловленной) набор познавательных структур. Коммуникативный подход предполагает переплетение с подходом когнитивным. Речевая деятельность возможна только при наличии знания о языковом видении мира. Языковая картина мира двуедина по своей природе. С одной стороны, она отражает отношения внеязыковой действительности, с другой стороны, воплощает результат восприятия мира говорящим. Функциональное описание языка дополняется

когнитивным аспектом. Когнитивность проявляется в свойстве языка хранить и передавать знания о действительности и обеспечивать потребность мыслительного процесса. Понимание языка как функции человеческого интеллекта делает очевидным то, что при исследовании человеческого языка в центре внимания должны находиться механизмы создания когнитивных единиц, лежащие в основе производства и понимания высказываний. Цель когнитивной науки – определить природу механизмов, имеющихся в распоряжении человека в процессе мышления, восприятия и понимания, имея в виду, что «язык есть непрерывная текучесть мысли, некое единство, постоянно перетекающее из одного своего состояния в другое, некий процесс, характеризующийся в первую очередь своей непрерывностью» [14, с. 56].

Таким образом, собственно языковая коммуникация оказывается возможной не только при наличии в сознании каждого говорящего, в его картине мира неких смысловых, информационных “сгущений” (когнитивных структур), но и предполагает переработку этих структур в языковые. Совокупность языковых, коммуницируемых когнитивных структур образует языковую картину мира. Такими когнитивными структурами являются концептуальные структуры или концепты, содержащие информацию социокультурного характера или знания о том, что Л. Витгенштейн называл “языковыми играми” [4, с. 80-130]. Язык функционирует как когнитивная система, он служит обработке и упорядочению полученных знаний, их хранению в памяти человека. Обработанные языком познавательные структуры включаются в целостную систему знаний – языковую картину мира, концепты, которые локализуются в сознании индивида и обеспечивают ориентацию человека в окружающей среде, и в определённой степени управляют его поведением. Обмен знаниями между людьми служит формированию и беспрерывному пополнению и уточнению общей, коллективной, принадлежащей всему данному обществу, картины мира. Изучение реальных процессов языковой коммуникации, обращение в связи с этим к внеязыковой действительности привело к мысли о том, что не только язык «рисует эскиз мира», но и «жизнь дает ключ к пониманию языка и речи, речевой деятельности. В классической семиологии, представленной именами Ч. Пирса и Ч. Морриса, принято говорить о языке как о некоторой системе знаков, которую можно использовать в определенных целях. О знаках как единицах номинации и коммуникации писал еще Ч.С. Пирс следующим образом: «Знак, или репрезентамен, есть нечто, что замещает (stands for) собой нечто для кого-то в некотором отношении или качестве. Он адресуется кому-то , то есть создает в уме этого человека эквивалентный знак, или, возможно, более развитый знак [10, с. 48].

В русской теории знаков акцент делался на активной роли человека в семиотизации окружающего мира: он не только живет в мире знаков и значений, он их создает в процессе своей креативной деятельности в соответствии со способом и характером мировосприятия. Знаки и их значения – это продукты культурной деятельности человека в процессе исторического развития этнокультурного сообщества. Таким образом, изучение специфики функционирования русского языка в Казахстане будет успешным, если изучить результаты семиотической деятельности человека и в связи с этим исследовать результаты номинативной деятельности в условиях межкультурного общения.

Реализация тех или иных коммуникативно- когнитивных структур происходит в рамках спонтанного или организованного дискурса. Исследование русскоязычного казахстанского дискурса поможет описать особенности функционирования русского языка в Казахстане, коммуникативную деятельность языка, предоставит возможность проследить и увидеть особенности коммуникативной деятельности языка в условиях межкультурного общения в силу следующих причин.

1. Дискурс как «сложное коммуникативное явление» включает, кроме текста, еще и экстралингвистические факторы (знание о мире, мнения, установки, цели адресата) [8].

2. В функциональном плане дискурс, во-первых, есть использование (употребление) языка, т.е. речи во всех ее разновидностях; во-вторых, - это «установление корреляции "текст и предложение" - "дискурс и высказывание", т.е. понимание дискурса как целостной совокупности функционально организованных, контекстуализованных единиц употребления языка [15, с. 68-75].

3. Дискурс как явление многомерное и многогранное, «как текст, взятый в событийном аспекте», «как речь, погруженная в жизнь» [1, с.136-137] способствует успешному изучению коммуникативной деятельности, соотнося ее с участниками общения, с социокультурным пространством, со спецификой общения в рамках определенного этноса и т.д.

Русский дискурс создается в инокультурной среде. В целом русский язык употребляется для

общения коммуникантами, которые являются носителями не только русской культуры, но и казахской. Это и составляет своеобразие русского языка Казахстана, как языка, функционирующего за пределами России, как языка зарубежья.

1. *Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М : «Языки русской культуры», 1998. - 896 с.*
2. *Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. - М: Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.*
3. *Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М , 1993.- 504 с.*
4. *Витгенштейн Л. Философские исследования // Философские работы. М , 1994. Ч 1. С. 80-130. (пар. 1-120).*
5. *Гак В.Г. Языковые преобразования .- М.: Школа Языки русской культуры, 1998. – 768 с.*
6. *Демьянков В.З. Функционализм в зарубежной лингвистике конца XX века//Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты. Сб. обзоров. М , 2000. С. 26 – 136.*
7. *Демьянков И.З. Функционализм в зарубежной лингвистике конца 20 века. - V.Dem'jankov.http://www.infolex.ru*
8. *Жаналина Л.К. Теория номинации в функциональной парадигме// Чтения, посвященные памяти доктора филологических наук, профессора В.М. Никитевича». Нежин, 2003*
9. *Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып.1. М., 1960. С. 215—262*
10. *Караулов Ю.Н., Петров В.В. Вступительная статья// Дейк Т. А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. С. 3-12*
11. *Кронгауз М.А. Семантика. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 352 с.*
12. *Кубрякова Е.С. Из истории английского структурализма (Лондонская лингвистическая школа). // Основные направления структурализма. – М., 1964.*
13. *Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.*
14. *Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М., 1991.*
15. *Макаров М Л. Основы теории дискурса. М. «Гнозис», 2003.*
16. *Мурзин Л.Н. Основы дериватологии. – Пермь, 1984.*
17. *Никитевич В.М Основы номинативной деривации. Минск, 1985.*
18. *Пирс Чарльз Спенсер. Логические основы теории знаков. СпбГУ, 2000 – 352 с.*
19. *Сахарный Л.В. Психолингвистические аспекты теории словообразования. Л., 1985. – 97 с.*
20. *Пражский лингвистический кружок. - М , 1967 – 558 с.*
21. *Торопцев И.С. Словопроизводственная модель,-* Воронеж*: ВГУ,* 1980. *- 148 с.*
22. *Холлидей М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» (ФПП) в системе лингвистического описания. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. – М , 1978.*
23. *Якобсон Р.О. Избранные работы. М : Прогресс, 1985. – 460 с.*

Түйін

Ғ.М. Бадагулова. Функционалдық парадигма және шет жердегі орыс тілін зерттеу

Мақалада тіл біліндегі функционалдық парадигманының қалыптасуы, осы парадигманың маңызды терминдері мен ұғымдары орыс тілінің шет жерде қолданылуының зерттеуіне қатысты жан-жақты талданған. Функция ұғымы тілдің мәнімен, мақсатымен, қолданысымен байланысты. Функция сөйлеу іс-әрекетімен байланысып, екі формада айқындалады: номинативтік және коммуникативтік. Номинация – сөйлеу іс-әрекетінің бір түрі болып саналады және коммуникациядан өзінің уәж, әрекеттерімен ерекшеленеді. Тек сөйлеу іс-әрекеті таным, ой категорияларымен байланыста. Сондықтан шет жердегі орыс тілінің зерттелуі семиотика және мәдениетаралық қатынастармен ұштасу арқылы жүзеге асырылуы керек.

Түйін сөздер: функционалды, номинация, коммуникация, басқа мәдениеттік орта.

Summary

G. Badagulova. The functional paradigm in modern linguistics and Russian language abroad

The article is devoted to the history of the formation of the functional paradigm of linguistics, the analysis of different schools of functional linguistics, different interpretations of the terms "function" and "functioning" in relation to the study of the Russian language abroad. Function as the purpose of speech activity is can find expression in two forms, namely: nominative and communicative. Nomination is treated as a special form of speech activity, which differs

from communicative activities, their motive, their actions and their results. Nominative activity is motivated by the need of signs of the results of a human cognitive activity, communicative activity – the need for communication, i.e. the transmission of information and influence on human behavior. Speech activity is possible only if the knowledge about the linguistic vision of the world. The study of the functioning of the Russian language abroad will be successful if you study the results of semiotic human activity and in this regard to explore the results of the nominative and communicative activity in the conditions of intercultural communication.

Key words: functionalism, nomination, communication, cultural environment.

ӘОЖ 81'373;001.4

ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДА КЕЗІГЕТІН ҚИЫНДЫҚТАР

Э.С. Баймұратова – *оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,*
А.А. Жаутикбаева – *аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезде ғылыми ақпараттың дамуы барысында ағылшын, орыс тілінен мәтіндердің аударылуына мәжбүрлік туғызар уақытта, аударма жұмысында жиі кездесетін лингвистиканың кейбір теориялық мәселелері қарастырылады. Мәтіндердің санының көптігіне байланысты аудармашылар аз уақыт аралығында қиындығына қарамастан жасалатын аудармалардың сапасы мен аударманың кейбір мәселелері назар аударала алмай қалады. Осы тұрғыда, әсіресе, терминдердің дұрыс аударылуы ерекше талап пен жауапкершілікті қажет етеді.

Жаңа технология мен экономиканың қарқынды дамуы қоғамда қылыптасқан жаңа сөздер, тілдік қолданысқа енбеген жаңа терминдер, неологизмдердің қарқынды дамуы кезінде аударманың сапасын қадағалай алмау абден мүмкін. Дегенмен, аударманы қолға алған аудармашы ең алдымен өз тарапынан емес мақала жасушының атынан жүретін мәтіндердің мағыналық үйлесімділігі мен жеңіл оқылуына, сөз тіркестер мен терминдердің аударылуы, тағы да басқа көптеген аудармының мәселелерінің сақталуына мән беріп, автордың жұмысына кір келтірмеу мақсатында жауапкершілікті сезінуі абзал.

Түйін сөздер: терминдердің аударылуы, сөз тіркестер, терминдер, неологизмдер, әдіс, аудармашылық талапта, ғылыми лексика, жобалық жұмыс.

Термин – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер екені белгілі. Әдетте тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы тұрақты, айқын болуы қажет. Сондықтан сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады.

Терминдер толық мәнінде сапалы болу үшін ол жалпыға түсінікті, мағынасы мейлінше нақтылы, айқын болуы шарт және ғылыми терминология құрамындағы басқа ұғымдармен тығыз байланысты, қолдануға ыңғайлы болмақ керек.

Қазіргі таңда терминдерді қазақшалау үлкен қиындық тудырып отыр. Терминді қазақ тіліне аудару үшін аударма барысында екі тілді салыстыру орын алады, мұның нәтижесінде «аударма оқушының шетел тілін адекваттық түсінуіне әкеледі». Сондықтан аударманың әдістерін білу және оны сауатты арнайы мәтінімен жұмыс кезінде қолдану керек.

Аударма кезінде аздаған кезігетін қиындықтарды арнайы мәтіндер мазмұнында терминологиялық бірліктерді аудару кезінде кезіктіреміз. Терминдерду аудару қиыншылықтарын жүйелеу және олардан құтылу тәсілдері біздіңше оқу процесін айтарлықтай жеңілдетер еді.

Терминдерді аударуды қиындықтарды шешу үшін мынадай міндеттер шешілуі тиіс:

1. Терминнің ерекшелігі туралы толық мағлұмат алу, терминологияның тіл жүйесіндегі орнын анықтау;
2. Терминдерге негізгі сипаттама беру;
3. Терминдер аудармасының негізгі тәсілдеріне талдама жасау;
4. Терминдерді аудару барысындағы туындайтын қиыншылықтарды айқындау;
5. Терминдерді аударудағы қиыншылықтарды жіктеу және тәсілдер қалыптастыру, туындаған проблемаларды барынша тнімді шешуге мүмкіндік береді.

Терминдерді аудару үдерісінде туындайтын қиыншылықтардың үш катеғорясы бар.

Терминдерді саналы түрде аудару аударманы орындау кезіндегі қателіктер мен қиыншылықтардан құтқарады.

Терминдердің астында «арнайы ұғым мен арнайы заттарды мәнін дәл беру үшін арнайы тілдің сөздері мен сөз тіркестері» екенін біз білеміз. Қоғамдық ғылым терминдері барлық терминдерге ерекше сипаттары бар – жүйелік, дәлдік, мотивациялық және т.б. – сонымен қатар, бұл терминологиялыық жүйеден біз көптеген шекарадан шығып кеткен үйреншікті тілдегі сөздерге жақын солардың негізінде жасалған бірліктерді байқаймыз. Кірме, халықаралық терминдер тіл жүйесінде қарастырылуға кеңінен ұсынылады.

Терминологиялық бірліктерді аудару үшін оның мағынасын дұрыс түсіне білу керек, мазмұнмен форма арақатынасын анықтау және аудару тіліне сәйкес келетін эквиваленттін іріктеу қажет. Сәйкес келетін эквиваленттң іріктеу де оңай емес. Терминдердің аударудағы қиындықтардың жіктері мынадай: 1) термин формасына қатысты қиындық 2) термин ұғымының негізінде жатқан мазмұны 3) аудару тіліне сәйкес іріктеу.

1) форма сөздің семантикалық құрамының ажырамас бөлігі болып табылады. Кез-келген нәрсе немесе құбылыс ана тіліндегі вербальдық маңынасымен ассоциация береді. Сөздің формасы түсінуде қиындық тудырып қате аударуға әкеп соқтыруы мүмкін.

Ағылшын тіліне кез-келген басқа тілдер сияқты сыртқы тілдер ықпал етті. Терминдер жүйесінде кірме терминдер кеңінен тарады. Олардың көпшілігі ағылшынның сөз құрамы жүйесінің талаптарына сәйкес түрін өзгертті, тілдің негізгі лексикалық құрамына енді. Сонымен қатар, кірме терминдердің бір бөлігі өз түрінде өзгеріссіз қалды, олар: Латын тілінен шыққан терминдер мен француз тілінен кірген терминдер. Осы орайда Президентіміз Н.Назарбаев «Қазақстанның болашағы - қазақ тілінде» деген баяндамасында: «...Түбірі латын, ғрек тілдерінен алынып, Еуропа тілдерінің бәріне сіңісті болып кеткен термин сөздерді орынсыз қозғаудың реті жоқ, тілімізде бұрын бар сөзді қолдан жасаған жаңа терминге таңбасақ та, ешқайда кетпейді, тілдік қорымызда сақталады. Ал түбірі таза орыс, славян тілдерінен алынған сөздерге қазақша балама табуға болады деген пікірді толық қуаттаймын...» деген еді. Терминдерде аударуда кезігетін қиыншылықтар туралы бірқатар қазақстандық ғалымдардың пірікіне тоқталсақ: Терминолоғ – ғалым Шерубай Құрманбайұлы: Кез келген ұлттың тілінде терминдер аударылуы керек. Бірақ ел-жұрт болғаннан кейін, мемлекет арасында саяси, ғылыми, мәдени байланыстар орнамай тұрмайды. Сондай әртүрлі қарым-қатынастардың нәтижесінде сөз алмасулардың болуы заңды. Бірақ біз халықаралық термин деп танып отырған сөздерді өз тілдеріне аударып отырған мемлекеттер де бар. Жалпы, бізде екі үрдіс қалыптасқан. Терминдерді халықаралықтандыру және ұлттық тіл неғізінде аудару – десе, ғалым Өмірзақ Айтбайұлы: Халықаралық терминдерді аударатын баламасы табылса, мағынасын, ұғымын бере алса, онда аударып алған жақсы. Бұрын түсініғімізде болмаған сөз болса, сол қалпында қабылдауымыз қажет. Қабылдаудың да, аударудың да тәртібі, жүйесі, жөні бар - деген пікірлер айтады.

Кейбір мемлекеттік тілдеғі аударылған терминдерді оқысаңыз, мәнін дұрыс түсінбей қаласыз да, оны түсіну үшін алдымен орысшаға аударуға тура келеді немесе орысша нұсқасы болса, сол нұсқа үлгісін оқуыңызға тура келеді. Мұның барлығы кейбір терминдердің әлі де болса бір ізге келмей, аудармашыларымыздың аударма жұмысын жүргізудің әдіс-тәсілдерін толық меңгере алмай отырғандығын көрсетеді.

Аударма жұмысы барысында аудармашыға екі талап қойылады:

1. Қостілділік; 2. Сауаттылық

Аударылатын тілдерді еркін меңгерген адамға орыс, ағылшын тіліндеғі мәтіндерді қазақ тіліне аудару көп қиындық тудырмайды. Аударма жасаушы ағылшын немесе орыс тілдерінің ішкі заңдылықтарын, сөйлемнің терең мәнін түсініп, сөйлемдеғі сөздердің орналасу тәртібін иғеріп, стильдік тұрғыдан сөйлемді дұрыс құрай алғаны жөн. Сонымен қатар, тілдерді еркін меңгерін қана қоймай, аудармашы сол мәтін мазмұнының бағытынан хабары болғаны дұрыс. Өз мамандығының мәнін терең түсінген тұлға ғана аударылатын мәтінге немесе құжатқа терең мән беріп, ондағы әрбір сөздің мазмұнына, сөздердің стильдік тұрғыда өз орнын тауып сөйлем құрып, мәтін түзіп, сауатты аударма жұмысын жүргізе алады.

Аударма барысында ең бастапқы міндет – сөйлемді оқып, түсініксіз болса, бірнеше рет оқып, мәнін түсініп алған жөн. Аударылатын дүниенің ағылшынша, орысша баламасын түсінбей қазақ

тіліне аудару мүмкін емес. Кейбір аудармашыларымыз сөйлемді түсінбесе де сөздердің орын тәртібін сақтамай, аудара салады да, ол сапасыз аударма болып шыгады. Сондықтан, сөйлемдегі негізгі ұгымды түсініп барып қана аударма жүргізген жөн.

Терминдер сөздігінде терминнің қазақша баламасы табылмаса гана орысша-қазақша сөздікке жүгінуге болады. Сонымен қатар, сөздікке көп сүйене бермей, әрбір сөздің аудармасын ең алдымен сөйлемдегі мәнине қарай жүгініп аударган жөн.Техникалық сөз тіркесі тұргысындагы терминдердің қазақша баламасының бірнеше варианттылыгы кездеседі. Ол варианттылық сөздіктерде сол терминнің әр түрлі аударылуының әсерінен болады. Мұндай жагдайда түсінуге жеңіл, коп қолданыста жүретін актив аударма сөздерді қолдану керек.

Аударма жұмысында пассив қолданылатын терминдер кездесуі мүмкін. Олардың қазақша баламасы терминдер сөздігінде болмаса да орысша-қазақша сөздікте кездесуі мүмкін. Бірақ аудармашы ол термин сөздің түпкі мәнін түсінгенмен, аудармас бұрын ең алдымен оның қандай термин екеніне көз жеткізуі тиіс. Қазақ тілінің сөздік қорында жалпыхалықтық терминдер де болуы мүмкін. Жалпыхалықтық терминдер – белгілі бір гылым саласында барлық халықтар қолданатын латын, француз, т.б. сөздер. Ол сөздің этимологиясын анықтау үшін С.И.Ожеговтың «Толковый словарь русского языка» атты сөздігін қарап, ондагы сөздің шыгу төркініне мән берген дұрыс. Егер кез-келген сөз латын, француз, грек тілдерінен алынып, жалпыхалықтық қолданыста жүрген термин болса, оны аударудың ешқандай қажеттілігі туындамайды, термин сөзді аудармасыз сол күйінде қалдырган дұрыс.

Терминдердің көп бөлігі калькалау арқылы аударылады, ягни сөзбе-сөз аудару.

Терминдерді аудару мәселесі жауапты әрі маңызды іс. Терминдердің бірізді, жүйелі болуы үшін көпшіліктің талқысына ұсыну керек.

Терминдерді аудару мәселесінде, орыс тілінен енген сөздерді аударамыз. Алайда халықаралық терминдерді аударуга болмайды. Мысалы, дүниежүзінде барлық ел халықаралық терминдерді түпнұсқасында қалдырган, одан олардың тілі жогалып, құрып кеткен жоқ. Мысалы, әр саланың, әр мекеменің іші самсап тұрган терминология, түрлі салада қазақ тіліне енген 20 мыңнан астам халықаралық терминдер бар екен.

Терминология саласының ірі маманы академик Ө.Айтбаев гылымда аталып жүрген мына тәсілдерді атап, оларга талдау жасаган: «1) семантикалық тәсіл, 2) морфологиялық тәсіл, 3) синтаксистік тәсіл, 4) калькалау тәсіл, 5) сөз қысқарту (аббревиациялау) тәсілі». Ғалым терминжасамның семантикалық тәсілін талдай келе, ол пікірлерін төмендегіше қорытады: «Сонымен, семантикалық тәсіл терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толыга, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі болып табылады. Мұның тагы бір атап айтылуга тиісті ерекшелігі сол арқылы жасалган терминдер терминжасамның өзге амалдарына қараганда, әрі қысқа, әрі нұсқа болып шыгатыны. Сондықтан да терминжасам процесінде бұл тәсілді сарқа пайдаланып отыру қажет». Ғалым еңбегінде калькалау тәсілі туралы жай аудармадан калькалаудың айырмасы мәселесіне жақсы түсінік берген. Сондай-ақ, галым калькалану арқылы жасалган сөздерді зат есім сөздер тобына жатады деп танып, калька-терминдердің екі түрін, ягни магыналық және магыналық-құрылым тұргысындагы түрін атаган. Оны галымның өз сөзімен келтірген дұрыс. Ол төмендегідей: «Калькалану тәсілі арқылы жасалып, тілімізге енген терминдерді екі ыңгайда қарастырып, танып білу керек сияқты. Бірі – магыналық калька, ягни сөзбе-сөз аударма емес, түбір сөздің негізгі магынасын беру, екіншісі – магыналық құрылымын беру. Бұл тәсіл бойынша термин сөзбе-сөз аударылады. Онда сөздің негізгі магынасын берумен қатар, оның бөлінбес бөлшектері мен синтаксистік құрылымын да сақтау көзделеді».

Қазақ гылым тілінің толық қалыптасуына тікелей әсер етуші фактор ретінде терминдердің дұрыс жасалуы оның өміршеңдігінің кепілі екендігін профессор К. Хұсайын былайша түйіндейді: “Тілді зерттеудің, дамытудың теориялық негізі тіл білімі болса, осы тіл біліміндегі мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етуге жауапты саланың бірі – терминология”.

Терминолог – галым Ш. Құрманбайұлы “Қазақ лексикасының терминдену үрдісі” атты жұмысында қазіргі қазақ тіліндегі терминология саласының жагдайы жайлы егжей-тегжейлі зерттеу жүргізген. Автор термин сөз бен оның жасалуына негіз болган термин емес сөздің магыналарын құрайтын ортақ семаларды анықтауга болады, ал семалар ортақтыгы термин сөз бен оның жасалуына

негіз болған жалпы қолданыстағы сөз мағыналарының арасындағы байланысты көрсетеді деген пікір айтады.

Бұрын тілдік қолданыста бар сөздер жаңа бір құбылысқа атау болуы үшін ол өзінің неғізгі тура мағынасынан келтірінді – ауыспалы мағынаға көшеді.

Терминдердің жасалуының алғашқы кезеңінде олардың жарыспалы қолданылуы әр тілде де кездесетін құбылыс. Оның жағымсыз жағы – бір мәтіннің ішінде немесе бір оқулықтың ішінде, болмаса бір саланың оқулықтарының әрқайсысында бір терминнің қазақ тілінде әртүрлі болып берілуі оқырманның (студенттің) материалды түсініп қабылдауына кедергі келтіреді.

Терминдерді бір жүйеге келтіру көп іздену мен сараптауды және уақытты талап етеді. Нәтижесінде студенттердің немесе басқа да оқырманның тілін ұғынуы жеңіл болатын мәтін немесе құжат үлгілерін ұсына аламыз. Ал, халықаралық терминдерге аударма жасамай сол күй қабылдау оқытушылардың студенттермен жұмысы барысында жеңілдік тудырары сөзсіз. Ағылшын тілін оқып жүрген студенке сырттан енген терминдердің мәнін түсіну аса қиындық келтіре қоймасы мәлім. Қазіргі дамыған заманда терминдердің мағынасын ұғыну үшін түрлі сөздіктер жеткілікті, ал сол мағынасына сәйкес қазақ тіліне аударма жасау, оның тілге сіңін кетуі арнайы мамандардың шеберлігіне қатысты деп ойлаймын.

1. *Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. - М ,2001ж.*
2. *Мамаева Г.Б. Әскери саладағы терминдерді қазақ тіліне аудару мәселесі(мақала)*
3. *Мамаева Г.Б. Сөзжасам, терминжасам тәсілдері олардың байланысы*
4. *Әбединова С. Терминология тыңғырыққа тіреліді; Айқын республикалық қоғамдық газеті, 2010*

Интернет көздері:

1. *http://www.wikipedia.org ашық энциклопедиясы*
2. *http://www.rusnauka.com*
3. *http://associatedpress.com*

Резюме

Э.С. Баймуратова, А.А. Жаутикбаева. Проблемы перевода терминов в казахском языке

Перевод терминов занимает особое место среди других видов перевода. Практика показывает, что осознанный подход к переводу терминов способствует лучшему усвоению материала, более быстрому темпу работы по переводу специальных текстов, повышает мотивацию и заинтересованность обучаемых в выполнении работы. Чтобы перевести терминологическую единицу, необходимо правильно понять ее смысл, сопоставить содержание и оригинал и подобрать подходящий эквивалент в языке перевода. Особенно содержание должно оставаться неизменным при переводе, его неправильный перевод может привести к полному или частичному искажению всего высказывания. Переводчик несет ответственность за качество перевода. Профессиональная этика занимает важное место в переводческой деятельности, потому что это профессия связана, прежде всего, с передачей информации. Он прежде всего должен ценить работу автора и его труд.

Ключевые слова: перевод терминов, словосочетания, термины, метод, трансформация, научная лексика, проектная работа.

Summary

E.S. Baimuratova, A.A. Zhautikbayeva. Problems of translation of the terms in Kazakh language

Translation terms occupies a special place among other types of translation. Practice shows that an informed approach to the translation of terms lead to a better understanding of the material, a faster pace of work on the translation of specialized texts, increases students' motivation and interest in the performance of work. To translate the terminology unit, you must properly understand its meaning, content and compare the original and choose the appropriate equivalent in the target language. Especially the content should remain unchanged in the translation, it mistranslation may lead to full or partial distortion of the whole utterance. Translator is responsible for the quality of the translation. Professional ethics is important in translation work, because it is a profession related primarily to the transfer of information. He must first of all appreciate the work of the author and his work. author opinions and his work.

Key words: translation of terms, phrases, terms, method, transformation, scientific vocabulary, project work.

ӘОЖ 811.512.122'1

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ САН-МӨЛШЕР КАТЕҒОРИЯСЫН ТАНЫП-ТАНЫТУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАЛАСТАР

А.А. Бакиева – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 1-курс магистранты,*
Л.М.Әділбекова - *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасып, дамып келе жатқанына бір ғасырдан астам уақыт өтті. Осы кезең ішінде қазақ тіл білімі түрлі бағыттар мен көзқарастардың куәсі болды. Алайда қазақ тіл білімінде әлі де шешімін таба алмай келе жатқан мәселе баршылық. Сондай дау тудырып жүрген мәселенің бірі – сан-мөлшер катеғориясы. Мақала авторы Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастап қазіргі ғалымдардың еңбектеріне дейін шолу жасай отырып, сан-мөлшер катеғориясын танып-танытудағы қайшылықтарды сөз етеді. Бұл орайда сан есім катеғориясына қатысты еш талас тудырып жүрмеген есептік сан есім, жинақтық сан есім, реттік сан есім, бөлшектік сан есімдерге қатысты басы ашық мәселелер сөз болмай, негізінен ғылымда әлі де орнықты пікір қалыптаса қоймаған тұстар ғана сипатталды. Сол арқылы зерттеушілер назарын осы мәселелерге аударып, мәселенің түйіні көрсетіледі. Осы мәселеге қатысты түрлі зерттеушілердің қарама-қарсы пікірлерін келтіре отырып, даулы пікірталастардың не себепті туындап отырғанын анықтап, соның негізінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан ғылыми бағыттар көрсетіледі. Мақала тіл білімінде қалыптасқан қағидалар мен тұжырымдарға жаңа қырынан үңіліп, оның өзіндік ерекшеліктерін тануға жол ашады.

Түйін сөздер: сан-мөлшер катеғориясы, сан есім, көптік жалғау, жұрнақ, морфологиялық, лексика-семантикалық, ұлттық тіл білімі.

Қазақ тіл сан-мөлшер категориясының арнайы сөз бола бастағанына екі ғасырдай уақыт өтті. Ы.Алтынсарин сын есімді «есеп аттары» (имя числительное) деп атап, оған: *бір – один, екі – два, үш – три, төрт – четыре, бес – пять, алты – шесть, он бір – одинадцать* т.с.с. сөздерді жатқызса [1], А.Байтұрсынұлы **нәрселердің есебін һәм ретін көрсететін сөздер**ді «сан есім» деп атайды [2]. Сөз табы ретіндегі атауы, негізгі ұғым-түсініктер А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қалыптасып, тұрақтанып қалды. Ғалым тұжырымдары кейінгі ғалымдарда сабақтастық тауып келді. Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев «Қазақ тілінің грамматикасы», «Қазіргі қазақ тілі», «Современный казахский язык», А.Данияров «Категория множественности в современном казахском языке» [3], «Қазақ тілінің грамматикасы», А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» т.б. еңбектерінде «көптік категориясы морфологиялық, лексикалық, синтаксистік тәсілдер арқылы берілетіні» туралы айтылып, көптік кетегориясының морфологиялық тәсілмен жасалуына -лар/-лер жұрнағы; лексикалық тәсілмен жасалуына көптік жалғауын қабылдамай-ақ көптік мәні бар халық, ел аттары, ұсақ заттар, абстракт зат есімдер, жинақтық ұғымды білдіретін сөздер ретінде *түлкі, қоян* т.с.с. сөздер аталып, осы топқа *ата-ана, ұсақ-түйек* сияқты қос сөздер жатқызылып келді; ал синтаксистік тәсіл арқылы жасалуы деп сан есім мен зат есімнің тіркесуі, қайталама қос сөздер, *топ, аз, әлденеше, көп* т.б. сөздермен тіркесуі түсіндірілді.

Алайда сан-мөлшер категориясын танып-танытуда әлі күнге дейін шешімін таппай келе жатқан мәселелер баршылық. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде сан мен мөлшер (шама) өзара жіктелген. Сол себепті ғалым: «Нәрсенің дәл *санын* білуге сұрағанда неше? деп сұраймыз. Мәселен: «Неше кісі келеді?» – «Үш кісі келеді». Нәрсенің дәл санын білуге емес, *шамасын* ғана білуге сұрағанда қанша? деп сұраймыз. Мәселен: «Қанша күн жүресің?»– «Үш-төрт күн жүремін», – дейді [4]. А.Байтұрсынұлы тұжырымдары М.Балақаевтың еңбектерінде де жалғасын тапқан. Алайда бүгінгі таңда сан есімдердің осындай ерекшелігіне көп мән берілмей отыр.

Сондай-ақ Қ.Жұбановтың сан есімді сипаттауы басқа ғалымдарға ұқсамайды. Ғалым заттың белгісін білдіруіне байланысты сан есім мен сын есімді бірге қарастырады: «Есімнің бірқатары заттың өзін емес, заттың не істің тұрғылықты белгісін көрсетеді. Мұның өзі екі түрлі: сан белгі, сыпат белгі. Осыған қарай бірін сан есім, бірін сын есім дейміз. Сын есім морфологияда -рақ, -рек, -лау, -леу қосымшаларын, қосақты қосар буынды өзіне ерте алады: *қызыл-қызылырақ, қызылдау, қып-қызыл;* сан есім морфологияда -ншы қосымшасын тағына алады: *бес-бесінші.* Сын есім мен сан есімнің екеуі де синтаксисте затты да, істе де анықтауышты не бірі бірін сала алады: *биік* (сын есім,

анықтауыш), *тас* (зат есім, анықтауыш), *үй* (анықталушы); бес *биік үй; биік бес үй* дегендер сияқты» [5].

Сан-мөлшер ұғымын түрліше сипаттауына байланысты ғалымдар оны түрліше атайды: *сан, квантитатив, көптік, сан-мөлшер* т.с.с. С.Исаев сан-мөлшер категориясының орнына көптік жалғау категориясы, көптік категориясы сияқты терминдердің қолданылып келгенін айта келіп, көптік ұғымды жекелікпен қатар, бірге қарастыру қажеттігін ескертеді: «Көптік ұғым мен оған қарама-қайшы жекелік я даралық ұғымның болуы – жалпы зат атаулыға тән қасиет. Міне, осы көптік және жекелік ұғымдардың (грамматикалық мағыналарының) арақатынасынан және сол ұғымның белгілі морфологиялық тұлғалар арқылы (жекеліктің арнайы тұлғасы болмай, көптік ұғым көптік жалғау арқылы) берілуінен сан-мөлшер категориясы туады. Сан-мөлшер категориясын (кейбір еңбектерде көптік категориясы деп аталып жүр) тек көптік жалғау ұғымының сыр-сипаттары, қызметі, стильдік ерекшеліктері т.т. айқындалғанмен, грамматикалық категориялық сипаты ашылмай қалар еді, тек жекелік (даралық) ұғыммен сәйкесті, қатысты қарағанда ғана, оның категориялық сипаты айқындалады. Сондықтан да әңгіме көптік жалғау немесе көптік ұғым жайында болса да, ол жерде грамматикалық тұрғыдан оған қарама-қайшы мәндегі жекелік (даралық) ұғым есте болатындығын ұмытпаған жөн» [6, 65-б.].

Сан есімнің лексика-семантикалық топтарын жіктеуде есептік сан есімнің көптік формасын Н.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский, И.Лаптев, Н.Созонтов топтау сан есімдері деп атаса, А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы оқулықтарында ол сан есім ретінде сипатталмайды. Қ.Жұбанов реттік, есептік, жинақтау және бөлшектік сан есімдерді атайды да, реттік сан есімдерді өз ішінен тең үлес түрі (*екі-екіден* т.б.); болжал түрі (*бес-он; бестер, он шақты* т.с.с.) деп жіктейді. І.Кеңесбаев, С.Аманжолов есептік, реттік, бөлшектік, жинақтау сан есімдерінің үстіне топтау және болжалды сан есімдерін қосып, сан есімді 6-ға жіктейді. Бұл топтастыру қазіргі грамматикаларда да өріс алып келеді: «Современный казахский язык», «Қазақ тілінің грамматикасы», А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» т.б. еңбектер мен мектеп оқулықтарында болжалды сан есім мен топтау сан есімдері сан есімнің мағыналық топтары ретінде қарастырылуда.

А.Ысқақов былай дейді: «Атау формада тұрғанда, өзі арқылы заттың біреуін емес, жиынын топтап ия қамтып атайтын зат есімдер де бар. Мысалы, *сүт, ұн, жүн, алма, ақыл, өмір, шындық, алтын, жел, құйын* деген сияқты зат есімдерді алсақ, олардың әрқайсысы – белгілі бір жеке-дара затты ғана атамайды, оны тобымен атайды. Осындай затты жеке-даралап атамай, оның жиынын тобымен атайтын зат есімдердің көптік мәнді есімдер деп атаймыз». Ғалым көптік мәнді есімдерге мынадай зат есімдерді жатқызады:

1) сұйық заттардың атаулары: *айран, шай, тұздық т.б.;*
2) газ тектес заттардың аттары: *азон, бу, түтін, тұман т.б.;*
3) уақ, ұнтақ заттардың, ұйысқан майда заттар мен бытыранды, таранды, үгітінді заттардың атаулары: *ұн, шаң, тозаң, бетеге, жусан, жүн түбіт, шаш, кірпік, жиде, алша т.б.;*
4) дерексіз ұғымдарды білдіретін заттардың атаулары: *айла, ақыл, дау, қасірет, сүйеніш, шындық т.б.;*
5) өздігінен табиғи бөлшектенбейтін кесек заттардың атаулары: *алтын, қола, құрыш, шойын т.б.;*
6) жаратылыс құбылыстарының атаулары: *боран, жаңбыр, қар, жел, құйын т.б.* [7].

Ғалым «түптік табиғаты жағынан көптік мәнді білдіретін зат есімдер», «табиғи жұп болып келетін зат есімдер (*аяқ, көз, құлақ, етік, байпақ, туфли, кебіс, бәтеңке, шаңғы* т.б.)» мен «нәрсенің я заттың бөлінбейтін табиғи бөлімі я атауларын да (көбінесе, көмекші есімдер, мысалы: *асты, үсті, жаны* т.б.)» осы топқа жатқызады.

А. Даниярoв семантикалық тәсілге (лексикалық) халық аттары (*орыс, қазақ, өзбек, найман*), хайуан аттары (*жылқы, сиыр, арыстан, аққу*), қосарлы дене мүшелерінің аттар (*көз, құлақ, бүйрек, қол, аяқ*), санауға көнбейтін заттардың аттары (*құмырсқа, көбелек, қамыс, сұлы, шыбын*), жинақтық ұғымды білдіретін сөздерді (*мал, ағаш, шөп*) жатқызады [7]. Бұл орайда ғалым Ы.Мамановтың ұстанымы мүлде бөлек. Ғалым қазақ тілінде көптік форманың негізгі мағынасы – біртекті жалпы есімдердің біреуден артық, көп екенін білдіру екенін негізге ала отырып, көптік форманың негізгі сөздің семантикасына, контекске байланысты, негізгі мағынасынан басқа, бірнеше жанама қосалқы мағына (мағыналық қырлар) білдіретінін ескертеді: «Қазақ тілінде грамматикалық көптік форма біреу-ақ. Ол -лар/ -лер, -дар/ - дер, - тар/ - тер қосымшалары арқылы жасалады. Қазақ тілінде жалпы

есімдер сөйлемде контекске байланысты көптік ұғым білдіруі және зат есімдерге алдынан сан есім келгенде, көптік жалғауы жалғанбай айтылуы – осы тілдің стильдік ерекшелігі» [8].

Ы.Маманов «Қазақ тіліндегі көптік форма» деген мақаласында:

- халық аттары, хайуан аттары, қосарлы дене мүшелерінің аттары т.б. сөздердің жинақтылық мағына білдіре алмайтынын;

- жинақтылық ұғымды қос сөздер ғана білдіре алатынын;

- *көп, мол, қыруар, бірталай, әлденеше* т.б. сөздердің білдіретін көптік ұғымы олардың ішкі семантикасынан екендігін, ендеше, олар грамматикалық көптік форма бола алмайтынын;

- *біз студентпіз, кеше келдік, үйде отырмыз* дегендегі *студентпіз, келдік, отырмыз* сөздері де көптік мағына білдіргенмен, бұл сөздер көптік формада емес, жіктік формада қолданылып тұрғанын, бұлардың білдіріп тұрған көптік мағынасы – жіктік форманың қосымша жанама мағынасы екенін;

- сөздің ішкі семантикасы мен грамматикалық форманың білдіретін мағынасын бір рамкада қарауға болмайтынын, *бала-шаға, ыдыс-аяқ, құрт-құмырсқа* сияқты қос сөздер жинақылық ұғым білдіретінін, *көп, мол, талай, бірсыпыра* сөздері көптік ұғым білдіретінін, бұлардың білдіріп тұрған жинақтылық және көптік ұғымы – сол сөздердің ішкі семантикасы екенін, сондықтан бұлар грамматикалық көптік форма бола алмайтынын, көптік категорияға да жатпайтынын;

- сан есім және көптік ұғымды білдіретін *көп, талай, бірнеше* т.б. сөздер мен зат есімнің тіркесуі аналитикалық форма құрай алмайтынын, себебі олар біртұтас сөз дәрежесіне жетпегенін, түрлі сөз таптарына жататынын айта келіп, көптік форма лексикалық (семантикалық) және синтаксистік тәсілдер арқылы жасала алмайтынын дәлелдейді [8].

Ы.Маманов көлемдік-мекендік септіктер мен көптік форманың контекске немесе түбір сөздің мағынасына байланысты әртүрлі мағыналық қырлары болатынын айта келіп, сан есімнің шығыс септік формасы (*бестен, бес-бестен)* мен көптік формасын (*ондар, жүздер*) мағынаға бағындырып, сан есімнің лексика-семантикалық топтарына жатқызудың ғылыми тұрғыдан негізсіз екендігін айтады [8].

Зерттеушілер жинақтық ұғымды білдіруіне байланысты санауға көнбейтін зат атауларын грамматикалық көптік форманың лексикалық тәсілі ретінде атайды [7]. Ал Ы.Маманов санауға көнбейтін заттарға көптік жалғауы жалғанғанда, сол заттың өзінің көптігін емес, солардың иесінің, орнының, ыдысының көптігін білдіретінін ескерте келіп: «*Шаштарыңды тарап жүріңдер, сақалдарыңды өсіріп жібермеңдер* дегенде, шаштың, сақалдың көптігі емес, олардың иесінің көптігін білдіреді... Сөздің ішкі семантикасы мен грамматикалық форманың білдіретін мағынасын бір рамкада қарауға болмайды. *Көп, мол, талай, бірсыпыра* сөздері көптік ұғым білдіреді. Бұлардың білдіріп тұрған жинақтылық және көптік ұғымы – сол сөздердің ішкі семантикасы. Сондықтан бұлар грамматикалық көптік форма бола алмайды және көптік категорияға да жатпайды», – дейді [8].

Қазақ тілінде дерексіз зат есімдердің көптік тұлғада қолданылмайтын ерекшелігі туралы Ә.Бөкейханов еңбектерінде де сөз болады. Байтасұлы Абдолланың Ю. Уагнер «Жануарлар туралы әңгімелер» (Ташкент, 1924. -126 б.) мен Гейкіден аударған «Пизикелік жағырапия» (Ташкент, 1924. - 204 б.) сияқты оқулықтарының тіліне талдау жасай келіп, Ә.Бөкейханов (Қыр баласы) мұнда дерексіз зат есімдердің көпше тұлғада берілгенін, бұл – орыс тілінің әсері екенін, қазақ тілінде дерексіз зат есімдер көптік жалғауын қабылдай алмайтынын айтады [9].

Н.Уәли: «Тілдік жүйе бойынша *ақыл, қуаныш, ғылым, ой, сана* т.б. дерексіз ұғымды білдіретін сөздер әдетте көптік қосымшамен түрленбейді. Денотаты «жоқ» мұндай сөздерді *ақылдар, қуаныштар, ғылымдар, ойлар, саналар* т.б. деп қолдану қазақ тілінің жүйесіне жат. Өйткені қазақ тілінің табиғатында көптік қосымша санамалап айтуға болатын заттың, нәрсенің атын білдіретін сөздерге жалгануды «ұнатады». Денотаты «жоқ», санамалауға келмейтін сөздерді көптік қосымшасы тосырқап тұрады. Дерексіз ұғымның атауларына көптік қосымшасының жалғанбауы – жүйеге тән, шартты түрде айтсақ жүйелік норма», – дей келін, тілдік жүйе тұрғысынан *ғылымдар* деп қолдану – нормаға қайшы болатынын ескертеді. Сол себепті кезінде республиканың бас ғылыми мекемесі *ғылымдар академиясы* емес, *Ғылым академиясы* деп аталғанын, алайда қазіргі кезде ресми қолданыста *математика ғылымдарының докторы, биология ғылымдарының кандидаты* деп қолдану дағдыға айналып, мұндай сөздер узустық норма мәртебесіне ие болғанын айтады [10, 138-б.].

«Қазақ грамматикасында» көптік пішінде тұрған сөздерге көптік жалғауы жалгануын ғалымдар қате қолданысқа жатқызып жүргенін айта келіп, А.Айғабылов тілде бұл жағдай қолданыста

азаймағанын, ол пішіндерді қолдануының азаймауы еселеу принципінің нәтижесі болуы мүмкін екенін, сондықтан *бәріңіз* деудің орнына *бәрілеріңіз*, *барлығыңыз – барлықтарыңыз*, *біз* деумен бірге *біздер* деп күшейтіп айту бар құбылыс екенін ескертеді [11, 164-б.].

Сан-мөлшер категориясы өз ішінен санауға болатын (дискретті) және санауға келмейтін (дискретсіз) болып жіктеледі. Адамның күнделікті тұрмыстық, ойлау және сөйлеу әрекетінің негізінде түзілетін «сан-мөлшер» концепті сандық түсініктер мен сандық ұғымдардан құралып, дискретті және дискретті емес заттардың шамасы туралы білім мен сан-мөлшер ұғымы мен оның тілдегі көрінісі туралы білімдерді біріктіреді. Бұл екі субкатегорияның ерекшеліктері туралы профессор Қ.Рысалды былай дейді: «Дискретті сан сапалық жағынан біртектес көптікті білдіреді, ол есептеуге келеді де *көп, аз, бірнеше* деген мөлшерде сипатталады. Бұл субкатегория өз ішінде семантикалық жіктеуге түседі. Ғылым тілінде сандық ұғымның бұл түрі экстенсивтілік деп қалыптасқан. Екінші дискретсіз сандық субкатегория сын-сипаттың дәрежесін білдіреді. Ол дәреже салғастыру арқылы айқындалып, *көбірек, азырақ, тең* ұғымына саяды да, сынның интенсивтік дәрежесін, мөлшерін білдіреді [12, 49-б.].

Сондай-ақ көптік жалғауды танып-танытуда да ғалымдар арасында пікірталастар бар. Бұл орайда Қ.Кемеңгерұлы, С.Исаев, А.Айғабылов сынды ғалымдардың ұстанымдары басқа ғалымдардан ерекше [9, 49-б.]. Қ.Кемеңгерұлы жалғаудың 3 түрін ғана көрсетіп (септеу, тәуелдеу, жіктеу), көптік жалғауын жалғаулар қатарында танымайды. Ғалым көптік мән үстейтін қосымша ретінде **-лар/-лер** аффиксін ғана атайды да, оның жинақтау ұғымын білдіретін сөздерге жалғанбайтынын айтады. Көптік мәннің берілу жолдарын түсіндіруде де ғалымның Н.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский, И.Лаптев, Н.Созонтов еңбектерімен таныс болғаны байқалады. Алайда Н.Ильминский, П.Мелиоранский, Н.Созонтов еңбектеріндегі көптік жалғау халық, ру аттарына, жануар, дене мүшелерінің атауларына, қос сөздерге *(бала-шаға)* жалғанбайтыны туралы ойларын ғалым өз еңбектерінде келтірмейді [9, 49-б.].

Ғалымның көптік форманы жалғау емес, жұрнақ деп танып-танытуы профессор С.Исаевтың еңбектерінде де жалғасын тапқан. Бұл орайда ғалым: «Көптік жалғау қазақ тілінде жалғау деп аталғанмен, тікелей көптік мағынаны білдіргенге, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Көптік жалғау бұл жағынан, қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын... Көптік жалғау қазақ тілінде затты көптігін білдіргенде (зат есімге жалғанғанда), сол затқа көптік мән үстейді де, сөз байланыстыру қызметін атқармайды. Көптік жалғаудың сөз байланыстырғыштық қызметі бірінші және екінші жақта предикаттық қатынасқа түскен сөздерде ғана байқалады. Бұл жағынан келгенде көптік жалғау тәуелдік, септік, жіктік жалғаулармен бір қатарда тұра алмайды, жалғау болып аталуы шартты деп ұғу керек, шындығында, бұл жағынан форма тудыратын жұрнақ қатарына қосуға болады», – дейді [6, 65-б.].

А.Айғабылов та «Қазақ тілінде грамматикалық сан-мөлшер категориясы бар ма?» деген мақаласында көптік жалғауының сөздерді байланыстырушылық қасиеті жоқтығын айта келіп, оны форма тудырушы жұрнақтар қатарына қосу керектігін айтады. Сан-мөлшер категориясы категория ретінде танылуы үшін оның ішінде біртектес, мәндес кем дегенде екі грамматикалық мағына, тұлға болуы қажет. Ал көптік форманы білдіретін **-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер** қосымшалары – бір жұрнақтың варианттары ғана. Яғни, ол парадигма құрай алмайды. Оның үстіне жалғаулардың негізгі қызметі – сөздерді байланыстыру болса, көптік жалғауы (жіктік жалғауының II жағынан басқа жағдайда) ондай қызмет атқара алмайды: *бала келді – балалар келеді* т.с.с. Бұл – көптік жалғаудың емес, жіктік жалғаудың қосымша мағынасы. Сондықтан көптік форманы жалғаулар қатарында тану біраз талас тудырып келеді [9, 49-б.].

Сонымен, қазақ тіліндегі сан-мөлшер категориясы тіл білімінде әлі де талас тудырып келеді. А.Байтұрсынұлы ұстанымдарына сәйкес алдымен сан және шама деп нақты жіктеп алу қажеттігі байқалады. Сонымен қатар ғалымдар арасында талас тудырып, әлі де біржақты шешім таба алмай жатқан мәселелер осы мәселелерге ерекше көңіл бөлін, егжей-тегжейлі зерттеу қажеттігін көрсетеді. Қазақ тілінің өзіндік нормаларына сәйкес өзіне ғана тән ерекшеліктерін айқындап, атадан балаға бұзбай, саф күйінде сақтап, ұлттық грамматикамыздың заңдылығын айқындап алуымыз қажет.

1. *Алтынсарин Ы. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – 1-т. – 183-226-б.*
2. *Байтұрсынұлы А. Тіл - құрал (қазақ тілінің сарфы). - Орынбор, 1915. - 27-б.*

3. Данияров А. Категория множественности в современном казахском языке. Автореф. дис. канд. - Алматы, 1965. –23с.

4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

6. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.

7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 382 б.

8. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.

9. Жұбаева О. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоөзектілігі): филол. ғыл. докт. ... дис. : 10.02.02. – Алматы, 2010. – 296 б.

10. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 329 б.

11. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б.

12. Рысалды Қ. Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативтік табиғаты (қазақ және неміс тілдері негізіндё): филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02. 20. – Алматы, 2007. – 256 б.

Резюме

А.А. Бакиева, Л.М.Адилбекова. Дискуссии по познанию количественно-объемной категории в языкознании казахского языка

Сформирований и развитий казахского языка как наука прошел больше одного века. В течений этого времени знание казахского языка стало свидетелем различных направлений и взглядов. Однако, в знаний казахского языка до сих пор имеются не решимые вопросы. Одна из таких проблем является – категория числа-размера. Автор в этой статье рассматривает споры связанные с ознакомлениями категорий числа-размера начиная с трудов Ы.Алтынсарина, А.Байтурсынулы и современных ученых. Здесь характеризуется в основном те моменты отзывов, которые не поставили в науке устойчивое мнение и все еще формируется, а про решенных вопросах касающиеся количественных числительных, собирательных числительных, порядковых числительных, дробных числительных, которые не создают проблемы относительно категорий имени числительных и речи нет. С этим обратив внимание исследователей на эту проблему будет показано дальнейшее решение проблемы. На основе противоречивых и спорных мнений различных исследователей, касательно этой проблемы, будет показано сформированные научные направления в знаний казахского языка. Статья заглянув с новой стороны на принципы и выводы сформированные в знаний языка, откроет им путь в узнаваний своих особенностей.

Ключевые слова: категория числа-размера, имя числительное, множественное окончание, суффикс, морфологический, лексико-семантический, национальное языкознание.

Summary

L.M. Adilbekova, A.A.Bakiyeva. Discussions on cognition of quantitative-volume categories in science of kazakh language

It was past a century since Kazakh language had been formed as a science. Through these centuries Kazakh language became a witness of different directions and views. Though, there are definite problems that have not any decisions Kazakh language. One of these problems are categories of numerals. Beginning with authors books about numeral (I.Altynsarin, A.Baitursinuly) passing to the books of contemprorary authors we can definitely, say that there exist several disputes. The following numeral cardinal numerals, fractional numerals haven't any disputes. Therefore, this article touches the problems that don't have any decisions in language. The disputes of scientists are also exampled here. On the basic of conflicting and controversial opinions of varieses reseaches regarding this issue. This paper indicated formed scientific directions of the Kazakh language. Looking from the principles and conclusions of this science can be said that in this work can be found expecially numbers (numerals) and their use.

Key words: the category of number, size, numeral, plural termitation, suffix, morphological, lexical-semantic, national linguistics.

УДК 378

МИР НОСИТЕЛЯ ЯЗЫКА, КАРТИНА МИРА

С.С. Джансеитова – *доктор филологических наук, профессор*
Г.М. Жаксымбетова – *магистрант филологии, преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы*

Аннотация. В процессе познания мира формируются две концептуально-когнитивные формы его постижения: «модель восприятия мира» и «картина мира». Они взаимосвязаны как единая система и являются той формой, через которую и посредством которой человек «встраивается» в существующий мир. Картина мира исторически представлена сложной многоуровневой структурой. Каждый из ее уровней имеет автономную форму детерминации.

Ключевые слова: функции моделей восприятия мира, языковая картина мира.

В общественном сознании исторически складывались и постепенно изменялись разные картины мира, которые человек воспринимал как данную реальность. Понятие «картина мира» выражает образно-понятийную копию Вселенной. Она возникает на основе определенного мировоззрения, являясь духовным образованием, служит важным средством управления человеческой деятельностью, помогает ориентироваться в реальной жизни.

Модель восприятия с точки зрения ее содержания и уровня представляет собой определенную картину мира. Мы выделяем следующие подходы к рефлексии термина «картина мира»: 1) с позиций рассмотрения онтологии мира (объективного плана) и 2) субъективных позиций – в виде мировоззрения субъекта (субъективного плана). Мировоззренческий подход отражает социальный и личностный аспекты проблемы. Социальный аспект картины мира – это совокупность знаний коллективного социального субъекта о мире. Личностный – это отражение индивидуально-субъективных особенностей, познавательных способностей, ценностных установок человека. Современные гуманитарные и естественные науки выделяют множество картин мира. Трансформация особенностей отражения действительности осуществляется на основе разнообразных сочетаний объективного и субъективного факторов в познании, формируя множество форм картины мира.

Картина восприятия мира как определенная парадигма восприятия выступала в качестве непосредственной данности, как относительно постоянное качество восприятия окружающего мира в том или ином историческом, пространственно-временном промежутке существования человечества. Картина мира в значительной мере детерминирована субъектом мировоззрения. В ней осуществлена духовная объективация мировоззренческой информации, обуславливающая своеобразие «множественности миров». В структуре познавательной деятельности человека она имеет синтезирующую функцию в образовании новых эмпирических и теоретических знаний, осуществляя экспликацию исходных представлений о мире в целом.

Природа картины мира, ее назначение, целеполагание проявляются в ее функциях. Она выполняет мировоззренческую функцию в форме мировоззренчески информационного конструкта, определяющего способ, тип мыслительного процесса для теоретического освоения действительности и повседневных, житейских знаний. Эта функция позволяет ориентироваться в мире природных и социальных явлений, оставаться духовным каркасом в жизнедеятельности человека. Гносеологическая функция картины мира является средством для получения новой информации, выступает в качестве исследовательской программы. В ней присутствуют целостность, системность и согласованность, признак ее идентичности с действительностью, т.е. ее данные достоверны и истинны.

Прогностическая функция картины мира**.** В самой колыбели своей истории людей волновали проблемы предвидения. Они стремились познать не только настоящее, но еще в большей степени – будущее. Прогнозирование может выступать на житейском и научном уровнях своего проявления. Научный прогноз содержит более достоверную информацию, чем знание, полученное на основе житейской практики.

Аксиологическая функция. Картина мира обязательно выступает в качестве актуально функционирующей системы ценностей. Человек живет в мире ценностей. Аксиологическое сознание выражает особое отношение людей ко всему происходящему, способствует выработке целей, интересов, потребностей и смысла жизни, позволяет определить значимость, дает оценку явлениям как внешнего, так и внутреннего мира человека. Коммуникативная функция. Картина мира способствует не только коммуникации, развертыванию диалога, но и взаимопониманию между людьми, организации человеческого общения. Обмен мыслями, общение между людьми происходит в рамках определенного мировоззренческого пространства.

Объяснительная и описательная функции моделей восприятия мира раскрывают связи и отношения, существующие в системе представлений о природных и общественных явлениях. С позиций теории отражения научное объяснение и описание представляют собой раскрытие сущности, внутренней природы исследуемого объекта.

Нормативно-регулятивная функция картины мира. Для картины мира характерны нормативные признаки, определяющие ориентир, систему установок, общие течение любой практической деятельности. В роли исходного ориентира выступает образец, который выражает культурную норму и является эталоном в деятельности человека.

Прагматическая функция картины мира. Сформированная субъектом картина мира мотивирует его действовать, во-первых, определенным образом для достижения конкретных целей, во-вторых, она выражает стратегическую модель действий, в-третьих, в картине мира должен быть план действий, определяющий тактику человеческой деятельности.

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, он универсален в своей основе и национален по различным способам выражения, в нем закрепляется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Последний и определяет специфические особенности коцептосферы языка на всех его уровнях. В силу специфики языка в сознании его носителей возникает конкретная языковая картина мира, сквозь призму которой человек видит мир.

Феномен «картина мира», ставший базой для изучения культурного развития народа, интерпретируется учеными В. фон Гумбольдтом, Н.Д. Арутюновой, Ю.Д. Апресяном, А. Вежбицкой, Ю.Н. Карауловым, Э.Б. Кондельяки, А.А. Потебней и др. как языковая картина мира, в которой отражается: иерархия смыслов и ценностей национальной личности [4]; язык творит ценностную картину мира [5]; «способ укоренения человека в действительность – его индивидуальная направленность на чувственное и / или рациональное отражение действительности, определяющая соотношение субъективного и объективного в языковых обозначениях» [6]; «мир в зеркале языка», картина мира (образ мира) понимается как «отображение в психике человека предметной окружающей действительности» [8]; «совокупность зафиксированных в единицах представлений народа о действительности, отраженное в значениях языковых знаков – языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов – информация о мире» [10].

Каждый язык по-своему членит мир, т.е. имеет свой способ его концептуализации. Отсюда заключаем, что каждый язык имеет особую картину мира, и языковая личность обязана организовывать содержание высказывания в соответствии с этой картиной. И в этом проявляется специфически человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке.Язык есть важнейший способ формирования и существования знаний человека о мире. Отражая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует в слове результаты познания. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, представляет собой то, что в различных концепциях называется «языковой промежуточный мир», «языковая репрезентация мира», «языковая модель мира», «языковая картина мира». В силу большей распространенности мы выбираем последний термин.

Итак, понятие картина мира относится к числу фундаментальных категорий, определяющих специфику человека и его бытия, взаимоотношения его с миром.Знания о мире, как результат работы мышления, упорядочиваются сознанием. Картина мира, используемая в различных смыслах, применяется для обозначения мировоззренческих структур, лежащих в фундаменте культуры определенной исторической эпохи, в этом же значении используются фразеосочетания: образ мира, модель мира, видение мира, характеризующие целостность мировоззрения. «Картина мира существует столько же, сколько существует и сам человек, ему изначально свойственно создание в

своем воображении определенной модели – картины мира. Рожденная в лоне религиозного и мифологического сознания, по мере познания Мира, модель картины мира подвергается изменениям, развитию, т.е. эволюционирует и может быть определена как парадигма миропонимания» [1]. Картины мира чрезвычайно многообразны, так как это всегда своеобразное видение мира, его смысловое конструирование в соответствии с определенной логикой миропонимания и миропредставления, мирощущения, объединенные в картине мира специфическим для данной эпохи, этноса образом.

Мировосприятие, как чувственно-образная часть, представляет совокупность наглядных образов культуры, человека, его места в мире, взаимоотношений с миром. Мировоззрение можно определить как ядро индивидуального образа мира, содержащее структурированные представления о закономерностях, которым подчиняется мир, общество и человек. Мироощущение – это особый склад мышления, соотношение понятий, особая система категорий. Новое мировоззрение формирует новое мировосприятие, мироощущение, в конечном счёте – новую картину мира, передающее изменение и развитие индивидуальных и групповых картин мира, формируя культурные ценности, парадигмы научного познания и т.д.

Картина мира, будучи исторически и социально изменчивой, имеет чисто этнические особенности, поскольку определяется во многом принадлежностью субъекта видения мира к определенной национальной культуре. Г.Гачев, сопоставляя болгарскую, русскую, киргизскую и германскую картину мира, определяет национальную картину мира как «сетку координат», какой «данный народ улавливает мир, такой космос (в древнем смысле слова: строй мира, миропорядок) изображает он в своем творчестве» [2]. Понимание картины мира как некоего кода или ядра, обусловливающего особенности национальных или региональных культур, находим у Т.П.Григорьевой [3]. Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, он универсален в своей основе и национален по различным способам выражения, в нем закрепляется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Последний и определяет специфические особенности коцептосферы языка на всех его уровнях. В силу специфики языка в сознании его носителей возникает конкретная языковая картина мира, сквозь призму которой человек видит мир.

Как видим, картины мира, будучи достаточно самостоятельным образованием, взаимодополняют друг друга, внося свою лепту не только в представлении о человеке, мире, но и о многообразии связей человека и мира, связей опосредованных и детерминированных культурой. В процессе познания мира формируются две концептуально-когнитивные формы его постижения: «модель восприятия мира» и «картина мира». Они взаимосвязаны в единую систему, являются той формой, через которую и посредством которых человек «встраивается» или «вживается» в существующий мир.

1. *Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов: Монография. – Изд. 2-ое. – Астана, 2011. – 284.*
2. *Гачев Г. Национальные образы мира. – М: Academ A, 1998. -430.*
3. *Григорьева Т. П. Образы мира в культуре: встреча Запада с Востоком // Культура, человек и картина мира. – М : Наука, 1987. – С. 297.*
4. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 397с.*
5. *Кузнецов А.М. Национально-культурное своеобразие слова // Язык и культура. – М., 1987. – С.141-163.*
6. *Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М.: Флинта; Наука, 2006. – 184 с.*
7. *Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 16-21.*
8. *Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М : «АСТ-Восток-Запад», 2007. – 314.*

Түйін

С.С. Джансеитова, Г.М. Жаксымбетова. Тіл тұтынушысының әлемі, әлем бейнесі

Әлемді тану барысында оның концептуалды-когнитивтік екі формасы қалыптасады: «әлемді қабылдау үлгісі» және «әлем бейнесі». Бұл екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты және адамның өмір сүріп жатқан қоғамға бейімделу процесінде басты рөл атқарады. Әлемнің бейнесі күрделі, көпдеңгейлі құрылымнан тұратындығы тарихтан белгілі. Оның әр деңгейінің өз алдына жеке заңдылықтары бар.

Түйін сөздер: әлемді қабылдауда тілдің атқаратын қызметі, тілдің әлемдік бейнесі.

Summary

S.S.Djanseitova, G.M.Zhaxymbetova. World is native speakers, picture of the world

In the process of learning about the world are formed two conceptual-cognitive form of his comprehension: "Model of perceiving the world" and "world view." They are interconnected as a single system and is the form through which and by which man "embedded" in the present world. Picture of the world have historically presented a complex layered structure. Each of the levels it has an autonomous form of determination.

Key words: function models of perception of the world, language picture of the world.

УДК 81

СЫН ЕСІМДІ ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШТЫҢ КЕЙБІР ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Г.Қ. Есжанова – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филол.ғ.к., доцент,*

М.Ж. Амирова – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушы*

Аңдатпа. Сын есімдердің синтаксистік қызметі, оның ішінде тура толықтауыш қызметінде жұмсалуы туралы айтылады.

Жалпы сын есімдер тура толықтауыш қызметінде жұмсалғанда сапалық та, қатыстық та түрлері қатысады. Олардың байланысатын сөздері әрі етістік, әрі ортақ басыңқылы баяндауыштар болады. Бұрын сын есімдердің тура толықтауыш қызметінде тек жалғаулы болып жұмсалуы ғана айтылса, бұл мақалада табыс жалғауының түсіріліп айтылуы да кездеседі. Сол сияқты сын есімдер дара, күрделі түрде де табыс септігінде келе береді. Онда екі түрлі жағдайда болады. Біріншіден, күрделі сын есімдердің табыс жалғауда келуі арқылы жасалуы. Екіншіден , сын есімдер сан есім және сын есім сөздерімен түйдектеліп келіп тура толықтауыш жасалуы да сөз болады. Кейде табыс жалғаулы сын есімдердің етістіктермен байланысуы да көрсетілген.

Түйін сөздер: тура толықтауыш, синтаксистік қызмет, сын есімдер, сапалық, қатыстық.

Сын есімдердің синтаксистік қызметі, оның ішінде тура толықтауыш қызметінде жұмсалуы морфологиялық, синтаксистік еңбектерде берілуі өте көп емес. Дегенмен салыстыра айту үшін біз қазақ тіл біліміндегі оның берілу жолдарын көрсетпекпіз.

А.Байтұрсынов зат есім сияқты сын есімдердің де толықтауыш болуын алғаш рет айтты. Онда автор сын есімдер тек жалғаулы күйде ғана толықтауыш болатынын ескертін: *Күштіден істі-озды* - сөйлемі арқылы *күштіден* қатыстық сын есімінің шығыс жалғауда келуі арқылы жасалуын көрсеткен болатын [1, 280]. Әрине автор барлық толықтауыш туралы айтпағанымен дәл мына сөйлемі арқылы оның табиғатын дұрыс тұжырымдайды. Осылайша сын есімнен толықтауыштың жасалуына бір-ақ сөйлем берілуінен тура толықтауышты арнайы көрсетпегенін байқаймыз. Проф. С.Аманжолов толықтауыштың жасалуында зат есім, сын есім, есімдік, есімше сөз таптарын қысқаша атап өтеді [2, 77]. Автор сын есімнің де толықтауыш болатынын ескерте келін, мына мысалды келтіреді:

Өлең сөздің патшасы,сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы (Абай) [2, 77].

Осы мысалдың ішінде *қиыннан* сын есімінен толықтауыш жасалады деген пікірі болады деп қабылдадық. Сондай-ақ автордың мектеп грамматикасында *"Ескіге жаңа өлшеуін"* - деген бір-ақ сөйлемі арқылы сын есімнің заттанып барып толықтауыш жасалатынын көрсеткенімен жалпы сын есімнің тура толықтауыш қызметінде жұмсалуы туралы сөз қозғамайды.

Проф. М.Балақаев тура толықтауыштың сын есімнен болатынын мына мысалдар арқылы көрсеткен: *Жақсыны көрмек үшін. Үлкенді сыйла* [3, 129]. Автордың мектеп грамматикасындағы

пікірі кейінгі ғылыми еңбектерінде толықтырыла түскенін байқаймыз. Автордың мына берген мысалдарын талдасақ:

Жақсыны көрмек үшін (Мақал).
Ащы мен тұщыны татқан білер (Мақал).

Осы жерде автор сын есімді тура толықтауыш үнемі жалғаулы болады дейді. Егер олардың жалғауы түсіріліп айтылса анықтауыш сөйлем мүшесіне ауысады деп біледі. Бұған қарағанда автор сын еімдер табыс жалғауында үнемі жалғаулы болады деген пікірде болды.

Проф. Р.Әмір тура толықтауыштың сын есімнен жасалатынын және ондай кезде олардың үнемі жалғаулы болатынын дұрыс көрсеткен [4, 152].

Қазақ тілі оқулықтары бойынша шолу жасағанымызда сын есімдердің толықтауыш, оның ішінде тура толықтауыш болуы туралы пікірлерден оның көптеген мәселелері нақты көрініс тапты деп айта алмаймыз. Өйткені онда, біріншіден, бір-бір мысал беріп өтсе, екіншіден, көп мысалдар қайталанып беріледі. Оның үстіне сын есімнің тек сапалық түрінен ғана мысалдар алынған. Ал біздіңше сын есімдердің тура толықтауыш болуын мына бағытта қарастыру орынды сияқты.

Сын есімнің, біріншіден, толықтауыш, оның ішінде тура толықтауыш болуы туралы қазақ тіліндегі пікірлер төңірегінде мынаны айтуға болады.

1) Сын есімнің тура толықтауыш қызметіндегі бұл фактілер жеткіліксіз.
2) Ол еңбектерде барлығы да көбіне бірер мысал төңірегінде сөз етеді.
3) Сын есімдердің ішкі ерекшеліктері еленбейді.
4) Табыс жалғаулы сын есімдердің тек жалғаулы болуы ғана сөз болады.
5) Табыс жалғаулы сын есімді меңгеретін сөз таптарынан көбіне етістік қана айтылады.

Енді сын есімдердің тура толықтауыш болу жолдарын керсетелік.

Шөптен бетер *жасылын*,
Жасылының *асылын*,
Тобылғыдан *күреңін*,
Таңдап-талғап реңін,
Көмір тектес *қарасын*,
Қарасының *жаңасын*,
Қардан әппақ *аппағын*,
Жер бетінен *тапқанын,*
Көз талмайтын көруге
Аспан түсті *көгін де,*
Қаннан қызыл *қанығын*
Ең *қымбатын* бәрінің
Сарғалдақтай *сарысын*,
Сұлулықтың сәні үшін
Сан бояуды жиыпты
(М.Өлімбаев)

Осы өлеңнің өзінде бір ғана *жиыпты* сабақты етістігімен сын есімнің еркін байланыста жұмсалғанын байқадық. Сонда:

жасылын жиыпты,
асылын жиыпты,
күреңін жиыпты,
қарасын жиыпты,
жаңасын жиыпты,
аппағын жиыпты,
көгін де жиыпты,
сарысын жиыпты.

Осы бірыңғай тура толықтауыштар түсін (жасыл, күрең, қара, сары т.б.) және сапасының неғізінде сабақты етістікпен байланысып, саралау мағынасында жұмсалған.

Осындағы сын есімді тура толықтауыштың барлығы да тәуелденін барып табыс септігінде келген.

Жақсы катын жігіттің,
Адам қылар *жаманын* (М. Сералин).

Жақсыны көрмек үшін (мақал). Сөйлемдеріндегі *жаман, жақсы*сын есімдері адам зат есімінің орнына жұмсала келе тура объектіні білдіреді. Осы тура толықтауыштардың меңгеретін сөздері әртүрлі. *Жаман* тура толықтауышының байланысатын сөзі етістік емес, *адам қылар* зат есім мен көмекші етістікті құрама баяндауыш. Екінші сөйлемдегі жақсы тура толықтауышы *көрмек үшін* негізгі етістік пен шылаудың түйдектелуі арқылы жасалған.. Сонда *көр* етістігі нені көрді? сияқты сабақты етістікпен байланысқан. Бұған қарағанда табыс жалғаулы сын есімді тура толықтауышты құрама және салт етістікті баяндауыштар меңгереді деп білеміз. Ондай кезде сапалық та, қатыстық та сын есімдер қатысады. Не қылыппын бұларға! Далада қалған *керексізін* алғаным ба (М.Әуезов). Осы сөйлеміндегі тура толықтауыш *-сыз,-сіз* жұрнағы арқылы *керек* модаль сөзінен жасалып, ол да тура объектіні білдіреді. Әрине бұл сөйлемде *-сыз,-сіз* жұрнағы арқылы болымсыздық мағынаға ие болғанымен, түбінде онда *керексіз* затын алғандығы мәлім болып тұр. Осы сияқты: Оңбағанды босатасың, *жазықсызды* жазалайсың, а! (О.Бөкеев). Осындағы жазықсыз қатыстық сын есімі арқылы адамды жазалайсың дегендей тура объектіні білдірген.

Әуелде ешбір сөзді қалт жібермей, *қажеттісін де, қажетсізін де* қағып алып, ыңғайына орай, бірде орысша, бірде ноғай- татар -қазақша тәржімалап отырды (М.Мағауин). Осындағы *қағып алу* сабақты етістігі кейде бірыңғай түрде келген *-ты,-ті, -сыз,-сіз* жұрнақты табыс жалғаулы қатыстық сын есімдерін де меңгереді. Осы мағынада мынадай сөйлемді қосуға болады. Ол – жаза, *кінәліні* жазалау (Т.Нұртазин). Бағалау мағынасында мына сын есімді тура толықтауыштар *айту, мақтау* етістіктерімен байланыста жұмсалады.

Ақыл *айтсам дұрысын,*
Осы қай тұрысың? (А.Тоқмағамбетов).
Жақсыны мақтасаң – сақтанады,
Жаманды мақтасаң – қомданады (мақал).
Дұрысын айтқан бидай ма, каңбақ па?
Оны өздерің салмақта (А.Тоқмағамбетов).

- Кейде табыс жалғаулы сын есімдер *тындыру* етістігімен байланысып қимылдың салмактық мәнін білдіреді. Тындырады істің ол, *жеңілін де, ауырын да* (М.Әлімбаев). Иманы бар деуге тыйылымы жоқ, тақлиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанда, я азғырғанда, я бір пайдаланғанға қарап, *ақты қара деп, қараны ақ деп,* я өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз (Абай). Олар өздерінің теріс қылығын түгелімен ақ деп дәлелдейді, *ақты қара, қараны ақ* дейді (Ә. Нұршайықов). Мен ақ едім, сен қара едің, *ақты қаралап, қараны ақ* дегенің не? (Бөлтірік шешен). Осы сөйлемдердегі *ақты, қараны* тура толықтауышының байланысатын сөздері антоним ретінде берілген. Кейде тұрақты тіркес іспетті қалай болғанда да түсті білдіретін сын есімдерді түсті білдіретін сын есімдер өздеріне түйдектелген көмекші етістіктер арқылы меңгерген.. Сонда *қара деп, ақ деп, қара дейді, ақ дейді* меңгеретін сөздері құрама баяндауыштар. Керісінше соңғы сөйлемнің баяндауышын *қаралау* етістігі меңгерген. Сонда осындай антонимдік түсті білдіретін әрі құрама баяндауыштар, әрі етістікті баяндауыштармен байланыстағы сын есімді тура толықтауыш әсерлеу мағынасында жұмсалады.

Асау, жасау, жеңу, қосу сияқты сабақты етістіктер табыс жалғаулы *ескі, жаңа, алыс, аз, көп* сапалық сын есімдерін меңгеріп, біріктіру, мөлшер мағыналарында жұмсалады. Уакыт *ескіні* аңсайды, жаңаны жасайды (Жұлдыз). Азды көпке қосып баға ма, *көпті* азға қосып баға ма өзі біледі (К.Мырза). Бұрқыраған ақшыл тозаң *алысты* көзден жасырған (Т.Ақтанов). Басқа *талайды* да жеңгенмін (М.Жұмабаев).

Кейде табыс жалғаулы қатыстық сын есімдерді *түсіру* етістігі меңгеріп іс-әрекеттің орнын да білдіреді. Сыртта аударылып-төңкеріліп, *аспандағыны жерге түсіріп жердегіні аспанға* шығарып тулаған қатығез өмірдің барын, содан туған қатал заңның барын ұмытатын (Т.Әсемкұлов).

Жалпы сын есім септелмейтін не септелген кезде де заттық есімді де, етістікті де сөз тіркесінде негізінде қабыса байланысқан сөз тіркестерін құрап, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. Бірақ сын есімдерде кейде мынадай да ерекшелік кездесіп қалады. Қылымсығанда (қыз-келіншектер) қызыл киеді, жарамсақтанғанда жасыл киеді (Сөз атасы). Осы сөйлемде: *қызыл киеді, жасыл киеді* сияқты сын есіммен етістіктің байланысы орын алған. Осы сөйлемнің баяндауыштары *киеді* сабақты етістігі. Бастауышы қыз-келіншектер. Екі сөйлемге де ортақ бастауыш. Бір қарағанда *қызыл киеді,*

жасыл киеді дегенде *қызыл, жасыл* қабыса байланысып, пысықтауыштық қатыста тұрғандай болғанымен, бірақ бұл жерде тура толықтауыш. Яғни:

Қызыл киеді,

жасыл киеді - деп айту орынды.

Өйткені осы уақытқа дейін түсті білдіретін сын есімдер етістікпен қабыса байланыспайды деген пікір де болды. Сонда сын есімдер (қызыл, жасыл) дәл осы сөйлемдерде табыс септігі түсіріліп айтылған деу орынды. Олай болса сын есімдердің де ішінара табыс жалғауының түсірілуі арқылы олар да тура толықтауыш бола алатынын білдік. Жоғарыда М. Балақаевтың сын есімдерде егер табыс жалғауы түсіріліп айтылса, олар онда анықтауыштық қатынаста жұмсалады деген пікірі де болған. Бірақ сын есімдердегі табыс жалғауының түсірілуі дәл осы сөйлемдегі тіркеске келе бермейді. Алайда табыс жалғауының түсіріліп айтылуы пысықтауыштық қатынаспен ұқсас болғанымен, оларды бәрібір толыктауыш деп білеміз.

Сын есімдер тура толықтауыш қызметінде үнемі дара түрде жұмсалып қоймай, олар күрделі түрде де жұмсала береді. Бізге жеңісті көксегенде, сен тимесең мен тимен демей, адамдардың ақ-қарасын ажыратып, сатқындарды ақиқаттың сотына тарту үшін көксеген шығармыз (О. Бөкеев). Шыдамның да шегі бар, тек сеніп көріңдер, *ақ-қарасын* ажыратып берейін, бірақ қорлауы мен қорқытуды қойғызсын. Осы сөйлемдерде *ақ-қарасын, ақ-қарамды* қарама-қарсы мәнді сын есімдері тура толықтауыш қызметінде жұмсалған. Әрине бұл жерде *ақ-қарасын* тура толықтауышы III жақта тәуелденіп барып табыс септігінде келсе, екіншіақ-қарамды I жақта келуі арқылы тура толықтауыш жасалған. *Ақ-қара* сын есімдері былайша алғанда тұрақты тіркесте ме деген ой келеді. Біздіңше тұрақты тіркестердің көлемі екі не одан да көп сөзден болатындығын ескерсек бұл сөздерді осы қалпында қосарланған сын есімдер деп түсінгеніміз жөн.

Сын есімдер тек дара түрінде ғана емес, күрделі түрде де тура толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ дара сын есімдерге қарағанда күрделі сын есімді тура толықтауыш әлдеқайда аз. Кекілінің астында танадай ғана төбелі бар *күрең бестісін* жайтаң қаққызып, бұрынырақ жеткен балаң жігіт үлкендерге сондайдан дауыстап сәлем береді (Қ.Жұмаділов). - Туу, мынау неткен кез жетпес бетпақ еді? - деп, *құла бестіні*қамшымен бір салды да желін кетті (М.Әуезов). Қыстаубайдың *ала аяқ торысын да,* Қазболаттың ауыл арасындағы жарысқа түсіп жүретін бәкене бойлы *жүйрік көк тайын да* әкетті (Т.Әсемқұлов). Тұрлыбай маған өзінің *жорға күреңін* мінгізді (И.Жақанов). Осы сөйлемдерде: *күрең бесті, құлабесті* – сапалық сын есім мен қатыстық сын есімі: *ала аяқ, торы, жорға күрең* сапалық сын есімдері көлемінде екі кейде үш сөзден келін табыс жалғауында тұруы арқылы күрделі тура толықтауыш жасалған. Ондай күрделі сын есімді тура толықтауы көбіне мал түрін көрсетеді.

Жоғарыда біз сын есімдердің дара және күрделі түрде тура толықтауыш болуын көрсеттік. Әрине сын есімдердің дара түрде тура толықтауыш болуы онша талас тудырмаса керек. Күрделі сын есімді тура толықтауыш 2-3 сыңардан келгенімен, оның әрбір сөзі сын есім болуы тиіс.

Сын есімді күрделі тура толықтауыштың жасалуында күрделі сын есімдерден болмағанымен, негізгі сыңары табыс жалғаулы сын есім болып келеді де, кейде сол сын есімнің алдында тұрып та онымен түйдектеліп, күрделі тура толықтауыш жасалады.

1. *Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 280 б.*
2. *Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1940. – Б. 77-121.*
3. *Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1983. – Б. 151-152.*

Резюме

Г.К. Есжанова, М.Ж.Амирова. Некоторые способы формирования прямого дополнения прилагательного характера

В статье рассматривается синтаксичекая функция имен прилагательных, в особенности в функции прямого дополнения.

В использовании общих прилагательных в функции прямого дополнения качественные и относительные виды употребляются. Связывающие их слова являются и глаголами, и сказуемыми. Ранее говорилось, что

прилагательные имели функцию прямого дополнения только в качестве связывающего, а в данной статье встречаются моменты, когда окончание винительного падежа опускается.

Также, простые и сложные прилагательные могут употребляться в винительном падеже. Они могут быть представлены в двух случаях. Во-первых, употребление сложных прилагательных в винительном падеже. Во-вторых , имена прилагательные сочетаясь с именами прилагательными, с именами числительными могут употребляться в винительном падеже.

В некоторых случаях рассматривается связь имен прилагательных в винительнои падеже с глаголами.

Ключевые слова: прямое дополнение, синтаксическая функция, имя прилагательное, качественное, относительное.

Summary

G.K. Eszhanova M. Zh. Amirova. Some ways of formation of the direct object of an adjective character

In the article syntactic function of adjectives, in particular as a direct object is considered.

In the use of the general adjectives as the direct object qualitative and relative types are used. The words connecting them are both verbs, and predicates. Earlier it was said that adjectives had function of the direct object only as connecting, and the moments when the endings of an accusative case are missed in this article.

The same adjectives, such as single, complex case beredi. Then also be submitted to the two cases. First of all, be difficult to be connected to the adjectives income. Second, the words of adjectives numerals and adjectives can be complementary to and from the word combination.

Sometimes adjectives verbs connected to the communication submitted will be displayed.

Key words: direct object, syntactic function, adjective, qualitative, relative.

ӘОЖ 811.512.122:39

АКАДЕМИК Ә. ҚАЙДАРДЫҢ «ҚАЗАҚТАР АНА ТІЛІ ӘЛЕМІНДЕ» ЕҢБЕГІНІҢ ТАНЫМДЫҚ-ҚАТЫСЫМДЫҚ МӘНІ

Е.Б. Жұмағұлов – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2-курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» еңбегінің қазақ этнолингвистикасындағы ғылыми-теориялық маңызы қарастырылады. Академик Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» еңбегі тақырып бойынша көптеген ғасырлар бойы жиналып қордаланған және әлі де жинақталып жатқан өте бай тіліміздің лексикалық байлығы, заттар мен бізді қоршаған табиғи құбылыстардың атаулары, адамдардың қоғамдық қарым-қатынасына, тұрмыс-салтына, бұрынғы көшпелі ру-тайпалар мен бүгінгі қауымның өмір сүру тәсілдері мен әдет-ғұрпына байланысты сан алуан тілдік деректер – лексика-фразеологиялық, паремиологиялық, ономасиологиялық, кәсіби-терминологиялық, эвфемистік, теңеу-салыстыру, т.б. ұлан-ғайыр этнолингвистикалық мағыналық бірліктер жинақталды. Мақалада сөздікте кездесетін әр түрлі тақырыптарға байланысты атаулар мен тілдік деректерді талдай отырып, олардың танымдық және қатысымдық мәні айқындалады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, таным, тіл, қатысым, адам, қоғам, табиғат.

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап этнолингвистика туралы сөз етіле бастады. Ең алғашқы ғылыми мақала сол кезде шығып тұратын «Білім және еңбек» журналының №10 санында «Этнолингвистика» деген тақырыппен академик Ә.Қайдардың атымен басылды. Демек жаңа бағыттағы зерттеу болғандықтан этнолингвистика саласының әрі қарай дамуына ғылыми негіз қалаған және бертін келе осы салада көптеген шәкірттер дайындаған академик Ә.Қайдардың этнолингвисткалық мектебі қалыптасты деуге әбден болады. Тіл білімінің ең бір өзекті, әсіресе, адамдық факторға негізделген бір этностың, ұлттың тілінде сөйлейтіндердің, сол ұлттың тұрмыс-тіршілігін, ұлтқа тән ұғым-түсінігін, әдет-ғұрпын тек қолданыстағы тілінде сақталған сөздер, фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдердің мазмұнын ашу арқылы түсіндіру осы этнолингвистика пәнінің құзырына жатады.

Адамзат тарихы әр этностың жүріп өткен жолы арқылы танылады, жасалады. Алайда «танылу мен жасалу» тек сол этностың тіліндегі түрлі аталымдар, өмір сүру, тіршілік етудің мәдени формалары

бейнеленген сөздер мен сөз тіркестерінің мазмұнында сақталған. Бұл ретте мазмұнды ашатын кілт осы этнолингвистканың құзыретінде. Бірақ кілт құралды пайдалану үшін де білім мен біліктілік керек. Ана тілінің бар байлығын тіл иесіне түсіндіріп, мазмұндап жеткізу мақсатында тер төккен академик Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» [1; 2; 3] атты әрқайсысы 45-50 баспа табақтан тұратын үш томдық сөздігі қазіргі түркологияның жетістігі.

Қазақ деген ұлттың тіл әлемін саралап, талдап, түсінік беретін «Адам» (1 том), «Қоғам» (2 том), «Табиғат» (3 том) атты этнолингвистикалық сөздіктер ұлт тілінің байлығын жинақтаған еңбек. Осы мақалада біз «Адам» атты 1 томды талдаймыз.

Автор 1 кітаптың («Адам») алғы сөзінде: «Қазақ халқының тұрақты дамуының ең сенімді әрі құдіретті күштеріне қазақ тілінің тек қатынас құралы ретіндегі ғана емес, оның өткен өмірді де, халық даналығын да, ұлттық салт-дәстүр мен мәдениеті, ата мұрасын ұрпақтан ұрпаққа шашпай-төкпей жеткізетін мұрагерлік (кумулятивтік) қызметі жатады. Ұлттық тіл ұлттың өзін ғана танып-білудің құралы емес, сонымен қатар, халықтарды бірлестірудің, елдікті сақтаудың, мемлекетті дамытудың алғы шарты» деп жазғанын оқығанда Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясының түп қазығы етіп алған **Қазақ Елі – Мәңгілік ел** ұғымын жан-жақты түсінуге де бағдар беретін еңбек деп атаған жөн.

Сөздік – қазақ ұлтының халықтық биік рухын, ақыл-парасатын, рухани-мәдени байлығын көрсететін қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, тұрақты теңеулер мен бейнелі сөз орамдарымен көрсетілетін тілдік бірліктерді тақырыптық жағынан топтап, жүйелеп, астарлы мазмұн болса астарын ашып түсіндіру, аталым болса не себепті аталған, ұғым бойынша қандай жағдаятта қолданылады деген сұрақтарға жауап береді.

Адам табиғаты – ерекше құбылыс. Тілдік деректерге сүйенсек, оның бүкіл болмысын бейнелейтін, жақсы-жаман қасиеттерін жан-жақты толық танытатын сөздер мен тіркестер соншалықты мол және қазақ адамының тұтас жай-күйі ұлт өкілі ретінде түпсіз терең тұлға екендігін байқаймыз. Ежелгі грек философы Протогордың айтуынша, «адам барлық заттың өлшемі» және «әлемді адам қандай ой-сезіммен қабылдаса, дүние нақ солай бейнеленеді». Демек, қазақ ұлт ретінде кім, қандай халық, ол әлем бейнесін тілінде қалай өрнектеген, несімен ерекшеленеді деген сұрақтарға Сөздіктен жауап табасыз.

Сөздіктің «Жақсы» Адам мен «Жаман» Адам тараушасында: «Адамның даналығы мен надандығы да, қасиеті мен қасиетсіздігі де, жақсылығы мен жамандығы да, табиғат болмысына тән сан алуан заттар мен құбылыстардың жақсы, жаман сипаты, нарқы мен парқы да Адам арқылы анықталып бағаланады» – дейді. Демек, тек тіл фактілерін сөйлету арқылы Адамның философиялық, физиологиялық, психологиялық, моральдық-этикалық т.б. толып жатқан контрастивті қасиеттерін тануға болады. Өмірде «жаман» адам, «жақсы» адамдардың болуының өзі – тінті қоғамдағы, қарапайым тіршіліктегі тепе-теңдікті сақтауға мүдделі екендігі. Мысалы, Сөздікте ◊ **Адам туа жаман болмайды, жүре жаман болады** <*адамның жаман болуы оның айналасына, ортасына байланысты. Жаман әдеттердің бәрін ол солардан үйренеді*>◊ **Үскене (кесе) көп болса, сынғаны білінбейді; екі жақсы дауласса, тынғаны білінбейді** <*біркелкі ұсақ әрі көп кесенің күнде есебін алып, санай бермейді де, оның сынғаны көп біліне бермейді; Сол сияқты екі жақсының дауын да, олардың татуласуын да ешкім біле бермейді, өйткені ол, әдетте, у-шусыз, бейбіт жолмен, ақыл-парасатпен тындыратындығына байланысты. Сонда жақсы адамдарға тән тағы бір абзал қасиет – олардың бір-бірімен дауласпауында, жауласпауында*>. ◊ **Жаман кісі жаудан жаман** <*жау – алыста, жаман – жаныңда*>◊ **Үш жамандық** <*қазақ салт-дәстүрінде сан алуан жамандықтардың ішінен ерекше аталатын үш жамандыққа мыналар жатады: 1) нақақ қан төгу; 2) кісі малын нақақ иеленіп алу; 3) ата-бабадан қалған ескі жұртты бұзу* >т.б. тіркестер талданған.

Сөздікте Адамның жағымды-жағымсыз қасиеттерін сипаттайтын сөздер мен тұрақты оралымдар саны едәуір. Мәселен, тек жағымды қасиеттерді білдіретін ◊ **АБЗАЛ** <*ел-жұртына ардақты, жаны ізгі, таза, жүрегі адал, ігі жақсы істерімен көзге түсетін адам*>; ◊ **ПАРАСАТТЫ** <*жан дүниесі бай, дүниетаным қабілеті жоғары, парқы, түйсігі терең, кез келген нәрсені ақылға салып қарайтын, байсалды білімді адам*> деген түсінікті оқисыз.

Қазақтың ұғымында Адамның зиялы қасиеттерін сипаттайтын 250-ге жуық сөз-атаулары мағыналарының 50-60-на ғана талдау жасалыпты. Мәселен, *ақыл, ой, сана, парасат, зерде, зейін, зеректілік, ұғым, түсінік, ұят, сезім, ес, иман, ігілік, ибалық, көңіл, қалау, таным, қиял, қылық,*

мерей, машық, ар, намыс, наным, мінез, ождан, опа, пайым, пікір, өнеге, өсиет, рух, рай, рақым, сөз, сенім, сыр, үміт, ізгілік т.б. Ал **КӨҢІЛ** *<адам болмысына тән табиғаты аса күрделі, мәні терең, мағынасы кең, мазмұны ауқымды, қолданыс шеңбері шексіз, қолмен ұстауға болмайтын, көзге көрінбейтін ғажайып зиялы қасиеттерінің бірі...>* дей келе, автор «көңіл» ұғымына, түсініғіне қатысты жеке сөздер мен жай және тұрақты тіркестерді, мақал-мәтел т.б. деректерді жинақтап, жүйелеп, мән-мағынасын ашып береді. Көңілдің (34 түрін) ***Қамкөңіл** <бір нәрсеге қамыққан, торыққан, көңілге қаяу түскен адам>*, екіұдай көңіл, жас көңіл т.б. түрлері сипатталса, көңілге қатысты ұғымдардан, мысалы, ◊ **Көлденең кісі көңілге қарамайды** *<адамға таныс емес, бейтаныс, бөгде адамдарды режіп қалады-ау дегенді ойға алмай, әр нәрсені айтып қалады, ондай жайт адамның көңілін жаралап ренжітеді>, ақымақтың көңілі тоқ, Соқырдың көзі – көңілінде, Күлегештің көңілі азбас* т.б. 143 тіркес мағынасы ашылған. Сөздікте үш мыңға жуық мысалдармен Адамның жағымды-жағымсыз қасиеттері сипатталып, адамның тек физиолоғиялық қасиеттеріне қатысты ұғымдарды бейнелейтін бір жарым мыңдай бірліктер талданған. Мысалы, *аяғын алдыру, бұйығып ұйықтау, быржию, дүмпию, көстеңдеу, кілтілдеу, мыртыңдау* т.б. сөздерді қазірғі жастар көп қолдана бермейді.

Өмір қарама-қарсылықтардан тұратындықтан, түрлі қайшылықтар туындайды. Бұлар тілде антонимдік жұп құрайды. Адамның психикалық қасиеттерін қазақтар қуаныш-реніш, сүйініш-күйініш, құмарлық-салғырттық, сүйіспеншілік-жек көрушілік, рақымдылық-мейірімсіздік, сақтық-бейқамдық, адалдық-арамдық, кішіпейілділік-дөрекілік, батырлық-қорқақтық, тәкаппарлық-именшектік, сабырлылық-шыдамсыздық, еңбекқорлық-жалқаулық т.б. сезім спектрлерін суреттейтін сөздер мен тіркестерді тіл байлығы ретінде молынан, жан-жақты қолданған. Сөздікте екі мыңнан астам түрлеріне түсінік берілген. Адамның психикалық келбетінің ең бірінші көрінісі – ақыл. Осы сөз ұйытқы болған ақылы қысқа, ақыл қону, ақылға салу, ақылы көзінде, ақыл қосу т.б. барлығы 25 тіркес сипатталған.

Көркем әдебиетте қазірғі жазушылардың портрет жасау (соматема – адмның сырт тұлғасы, дене тұрқы; вестема – киім киісі) шеберлігінде жетіспей тұратын, сырт қалған сөздер мен тіркестер кездеседі. Осындай олқылықтың орнын толтыратын осы Сөздіктегі **«Адамның сырт тұлғасы, бой-тұрқы»** деген тараушадағы деректер. «Атап айтқанда, бойдың биік-аласалығына, белдің жуан-жіңішкелігіне, бет-жүздің пішіні, рең-түсі, көлеміне, саусақтың ұзын-қысқалығы мен жуан-жіңішкелігіне, көздің бітімі мен жанарына, өткірлігіне, үлкендігіне, ауыз бітімі мен оның үлкен-кішілігіне, еріннің қалың-жұқалығына, иық пен жауырынның кең-тарлығына, сақал-мұрттың көлемі мен пішініне, түсіне, мұрынның бітімі мен ұзын-қысқалығына, т.б. дене мүшелерінің ерекшелігіне байланысты сөздер, айшықты сөз орамдары адамның жалпы сырт тұлғасын сипаттауда қолданылады» [1, 196]. Мысалы, **КӨЗ: *бұзау көз** <мөлиген, жанарсыз көз>* ***жыпсық көз** <сығырайған қысық көз>* ***сағал көз** <сарғылтым, сарғыш көз>*.Сөздікте көздің 29 түрі талданған. **МҰРТ: *Лақа мұрт** <лақа балықтың мұрты сияқты едірейген мұрт >**Шалғылы мұрт** <қиғы үлкен жебелі мұрт >***Шапыраш**<көзі қисық, қыли* **> *Сіріңке қара** <арық, қатпа қара> сияқты 9 түрі бар* [1, 204].

Адамның іс-әрекеті мен қалып-күйіне қатысты талданған мысалдарды қарасақ, қазақ өмір бойы миллиондаған қимыл-қозғалыстағы әрекетіне де ұлттық мінез-құлық, ұлттық болмыс, тіпті ұлттық темпераментті қалыптастырған. Тілде сақталған бай деректер арқылы өзге этностың болмысы мен тіршілігінде кездеспейтін, тіпті қайталанбайтын ұлттық мінез мен мұндалап тұрғандықтан, тек қазақи қалыпты танисыз. Мұнда, әсіресе, ырымдар мен тыйымдар жетерлік. Мысалы, ◊ **Айналу** *<1. Бір орнынан қозғалтпай айналдыру; 2. Жақсы көрген адамды айналып-толғанып еркелету* **> ≠ Адамды [отты, үйді] айналма!** *<отырған адамдарды, от басын, үйді, малды т.б. заттарды айналғанда адам өзіне көшіріп алады деген ырымнан, нанымнан, оны сақтандырудан пайда болған... Тағы бір тарихи-этнографиялық дереккөздерге сенсек, бақсы-емшілер аурудың «рухын» қуып шығу үшін ауру адамның күнәсін ақтайтын құрбандық бағыштап, оны аурудың басыңқы я тура ауыратын жерінде айналдырып тұрған. Қазақтардың «айналайын» дейтін жылы сөзінің де төркінін осы ырымға байланысты іздеген дұрыс. Яғни ол жақсы көретін адамының құрбандығы болуға дайындығын немесе оның айналасына еш жамандық жуытпауды білдіреді>* [1, 218]. Сөздікте **«Жылаудың»** 74 түрлі тіркесі талданған. Әдетте **«Күлкі»** эмоционалды қалып, алайда күлкіге қарағанда психолоғиялық құбылыс **«Күлудің»** 116 түрі тіркелген. Автор айтады, күлу әрбір адамның өзіндік

(мінез-құлқына, темпераментіне, көңіл-күйіне, әдетіне, жасына, зиялы қасиетіне) ерекшеліктеріне байланысты, бір-біріне ұқсай бермейтін әр алуан болып келуіне байланысты болса, күлкі сол үдерістердің белгілі ситуацияға, қауымдық ортағы, мотивтері мен себептеріне байланысты өзіндік мағына-мәні бар, атқаратын әлеуметтік қызметі бар инсандық фактор, адамға тән зиялы қасиеттердің бірі дей келе, қазақ этносының қалыптасқан салтында күлкі түрінің саны 20 шақты болса, ал күлудің ұзын саны 160 шақты.

Сөздіктің II тарауы «Өмір-Тіршілік» деп аталады. Адам баласының сәби кезінен бастап, жер-бесікке енгенге дейінгі өмір-тіршілігін «Нәрестенің дүниеге келуі», «Өсіп-өну, ержету», «Адамның жас ерекшеліктері» туралы сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестері талданады.

Келесі тараудағы қазақтардың туыс-жақындық қатысты білдіретін тақырыптық саласындағы жүздеген атаулар мен мыңдаған тұрақты тіркестер мен басқа да бейнелі сөзқолданыстары бар бай тілдік деректер ұлттың ұрпақ өсіруді мақсат-міндет деп принципті түрде дамытқандығының көрінісі. Мысалы, «**Атадан ұл туса игі еді, ата жолын қуса игі еді». *Ұлыңа қолыңды төменнен бер, Қызыңа қолыңды жоғарыдан бер** <*Өсіріп отырған ұлы мен қызыңа қамқор бол. Ұлыңа қамқорлық жасасаң, үнемі қол ұшыңды беріп демеп отыр, ал қызыңа қамқорлық жасағанда алдында болып, үнемі өнегеңді көрсет. Қыздың жолы жіңішке екендігін ескертетін нақыл сөз*>.

Басқа түркі халықтарына қарағанда, туыс-жақындық қарым-қатынастар қазақ халқында аса терең және жан-жақты дамыған. Кітапта бұлар Ата өріс (Атажұрт), Ана өрісі (Нағашы жұрт), Құдандалық өріс (Қайын жұрт) сияқты қалыптасқан ұлттық жүйемен топтастырылған.

Адам баласының тіршілік етіп, өсіп-өнуіне қажетті азық-түлік, ұлттық тағамдар атаулары (4 тарауда), денсаулық (5 тарау), дене мүшелері мен ауру түрлерінің ұлттық атаулары, емшілікте қолданылатын ем-дәрілер, дәрілік шөптер атаулар мен тұрақты қолданылатын тіркестер мағынасы талданады.

Адамзат құндылықтарының басты көрсеткіші – дамыған тіл. Барлық білім мен оның жетістіктері тек тілде сақталады, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Тіл байлығы болмаса, ұлт ерекшелігі туралы толық мәлімет алу мүмкін емес. Қоғам дамуының алғышартын айқындайтын ақпараттар тасқыны тек тіл арқылы өзектелін, мазмұнға ие болып, қажетті жағдайда өңделіп отырады. Сөйлеуді қалыптастыратын тіл әлемі – қазақтар үшін кие, құдірет. ◊ **Барлығы да тілден: тіл – бал, тіл – ажал** <*адамдардың өзара қарым-қатынасы тілмен ғана шешілетіндіктен, барлық іске тіл жауапты. Балдай тәтті шақты сыйлаған тіл ажалға да апарады. Барлығы да тілден деп бекер айтпаса керек*>◊ **Тілдің қамы –елдің қамы** < *бұл тіркестің мәні дәл қазір қазақ ұлтының тіл үшін күрес майданында жүру мақсатын ашып береді. Елдің қамы деген – Отанның қамы, ұлттың тұтастығы, болашақ үшін әрекет, осылардың бәрі тілге қамқорлықтың арқасында ғана жүзеге асырылмақшы*> деп талданады.

Сөз байлығы тілдің негізгі белгілерінің бірі. Автор: «Тілге қатысты айтылған бірліктер тек сандық көрсеткіш деп ұғуға болмайды. Ұлттың өз тілі туралы түсінігі мен құрметі, оның тіліне берген бағасы тілдің алуан түрлі қасиеттері мен қызметіне негізделген» – деп, тіл сөзінің басқа сөздермен тіркесімділігінің көптігін, бірақ жиналмай, тіркелмей қалғандарының әлі көп екендігін және тілдің динамикалық дамуына қарай басқа да жаңа тіркестердің жасалатынын айтады. Тілдің түрлері, оған қатысты ұғымдар (Атағыңды өсірер де – тіл, өшірер де – тіл); ◊ **Жағымпаз тіл жауыр болғанша жалайды** <*жағымпаз тілдің шегі жоқ. Ол мақтағысы келген адамын көкке көтеріп мақтайды, олар «сіз ұлысыз, сіз ақылды адамсыз, неткен данышпансыз, өзіңізден басқа кім болушы еді» дейтін «желім» сөздерді қоса сөйлегенді ұнатады*> дейтін сияқты тіркестердің мазмұны түсіндіріледі.

Ал сөз табиғаты деген не? Әрине, сөз болмаса, адамның бүкіл сөйлеу үрдісі, барлық іс-әрекеті, тінті қимыл-қозғалысы да танылмаған болар еді. Тараушада «Ақсақалдың ақылы қысқарса, аузындағы сөзі ұзара береді»; «Адамның ішіне ас сыйса да, сөз сыймайды», «Сөз дегенде данышпандай, Іс дегенде ауыс жандай» т.б. мақал-мәтелдермен қоса, «Сөз тұздығы», «Сөзіне қарауыл қою», «Сөзі сымбат» т.б. фразеологизмдер берілген жалпы мыңнан астам тіркестер қамтылған. Сөз табиғатынан соң, сөз түрлері мен оған қатысты ұғымдар жүйеленген. Мұнда эпитетті, метафоралы қолданыстардың бағалауыштық сипаты өте бейнелі, суретті болып келеді. Жалпы қазақтардың сыни көзқарастағы көркемдік ой-табиғаты тым әсерлі, прагматикасы терең. Мәселен, тек жақсы сөз ұғымын толықтырып, мәнін ашатын 30 шақты тіркес берілген, мағыналары баяндалған. «Жақсы сөз –жанның жарығы»; «Жақсы сөз тасты жібітер, жаман сөз басты шірітер» т.б. Тәрбиелік

мәні бар, әр қазақтың тілдік қолданысында жүруі тиіс небір айшықты сөз орамдарын осы кітаптан табасыз. Мысалы: ◊ **Келіннің сөзі** *<келіннің сөзі басқаларға қарағанда өте сыпайы, мейірімді, тәрбиелі сөз болуы керек>; «Құдай сөзі», Қымбат сөз, Ұста сөз – ұстаз сөз»;* ◊ **Ат өтті қолқа сөз** *<сөз арасындағы айтылған тілек>.*

6.3 тараушасында сөйлеу, айту, тілдесуге қатысты деректер сараланған. «Жақсымен сөйлессең қуанасың, Жаманмен сөйлессең мұңаясың», «Сөйлесе білген үйлесе біледі» т.б. көптеген және кейбірі сирек қолданыстағы деректер мазмұндалуымен қатар, сөйлеудің түрлеріне байланысты 500 тіркес мәні сипатталады. Тілдесу формасын көбінесе жүзеге асыратын дене мүшелері. Мұнда 200-ге жуық мысалдың астарына мағыналық талдау жасалған. «Аузы желдей есу, ауыз жиғызбау, көкезулену, мұрнынан сөйлеу, тілін безеу т.с.с. Ал түрлі тәсілдер арқылы тілдесуге: арсаландау, байбалам салу, гүжілдеу, жуып-шаю, қазымырлану, өкіреңдеу, сыпылдау, ұсыныс жасау, шүйіркелесу, ырылдасу сияқты мысалдарға түсінік берілген. Жалпы өнер алды – қызыл тіл деген және шешендік өнерді қастерлеген қазақтың тіл әлемі аса бай құндылықтың қазынасы іспеттес. Сөздіктің бұл тарауын үш мыңнан астам мысалдар дәйектейді.

Сөздік тек тіл мамандарына немесе көп білгісі келетін энциклопедиялық білім жинайтын адамдарға ғана емес, ұлтының рухани мәдениетін жоғары қоятын және Қазақ елінің мәңгілігіне сенетін адамдарға қажет. «Қазақтану» – қазақ деген түсінікке қатысты бүкіл білімдер саласының мәдени-тарихи жақтарын қамтитын үлкен ұғым. Сөздік –қазақтануға қосылған үлес.

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I том. Адам. –Алматы: Дайк-Пресс, 2009.

2. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). II том. Қоғам. –Алматы: Сардар баспа үйі, 2013.

3. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). III том. Табиғат. –Алматы: Сардар баспа үйі, 2013.

Резюме

Е.Б. Жумагулов. Познавательное значение труда академика А.Кайдара «Казахи в мире родной речи»

В статье рассматривается научно-теоретическое значение труда академика А.Кайдара «Казахи в мире родной речи» в казахской этнолингвистике. Работа «Казахи в мире родной речи» академика А.Кайдара собрала по теме очень богатую лексику нашего языка, собранного в течение многих веков и собирающихся до сегодняшних дней, названия предметов и природных явлений, окружающих нас, разнообразные языковые данные, связанные с общественными отношениями людей, традициями и обычаями, с методами выживания и обрядами древних кочевых племен – лексико-фразеологические, паремиологические, ономасиологические, профессионально-терминологические, эвфемистские, сравнительно-сопостовительные, и другие необъятные этнолингвистические содержательные единицы.

В статье анализируются встречающиеся в словаре названия, связанные с разными темами и языковые данные, определяются их познавательные значения.

Ключевые слова: этнолингвистика, познание, язык, человек, общество, природа.

Summary

E. Zhumagulov. Cognitive and communicative aspects of treatise "Kazakhs in the mother speech world" by Abduali Kaidar

In this article the scientific and theoretical meaning of Abduali Kaidar's treatise "Kazakhs in the mother speech world" is considered in terms of kazakh ethnolinguistics. Academician's «Kazakhs in the mother speech world» has collected absolutely prosperous vocabulary of our language. It has been amassed for centuries and still is being conglomerated up to nowadays. Names of subjects and natural phenomena surrounding us, various lingual data which is connected with traditions, customs, people's social attitudes, ancient nomadic tribes' rites and survival method – lexical, phraseological, paremiological, onomasiological, professionally terminological, euphemistical, comparative and other boundless ethnolinguistical thoughtful units.

In the article names which are met in dictionary and connected with different topics and lingual data are analysed and their cognitive meanings are determined.

Key words: ethnolinguistics, cognition, communication, language, human, society, nature.

УДК 81'23

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОЙ КОММУНИКАЦИИ: ВЫБОР ЯЗЫКА И ЯЗЫКОВЫЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ

Ж.К. Ибраева – *д.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,*
А.Н. Алишариева – *PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматривается выбор языка в семейной коммуникации у казахов-билингвов. В условиях полилингвизма языки постоянно влияют друг на друга, что ведет к появлению смешения языков. Существование и софункционирование языков в многоязычном обществе – это комплексная интегративная проблема, которая требует привлечения данных социологии и социолингвистики, психологии и психолингвистики, теории языковых контактов, теории и практики усвоения второго языка и др. Сам подход к анализу такого сложного явления как использование языков в многоязычном социуме предполагает изучение основных составляющих процесса дву- и многоязычия: *выбор языка, отношение к языкам, переключение языкового кода, предпочтение языка* и пр. В этой связи актуально исследование выбора языка в Республике Казахстан в контексте новой языковой ситуации и осуществляемой языковой политики. Как известно, наша страна сегодня переживает очень важный и интересный период языкового строительства, когда строится новая государственность и новая языковая идентичность

Ключевые слова: выбор языка, предпочтение языка, отношение к языкам, переключение языкового кода.

Подход к анализу такого сложного явления как использование языков в многоязычном социуме предполагает изучение основных составляющих процесса дву- и многоязычия: *выбор языка, отношение к языкам, переключение языкового кода, предпочтение языка* и пр. В этой связи актуально исследование выбора языка в Республике Казахстан в контексте новой языковой ситуации и осуществляемой языковой политики. Как известно, наша страна сегодня переживает очень важный и интересный период языкового строительства, когда строится новая государственность и новая языковая идентичность (Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова и др.).

Рассматривая проблемы двуязычия и сопутствующие им вопросы переключения кодов, интерференции, интеркалиции и пр., отметим, что в лингвистике накоплен значительный багаж теоретических исследований проблем двуязычия. Наука располагает различными классификациями и точками зрения на проблему билингвизма (Ч. Осгуд, Л.В. Щерба, У. Вайнрайх, С. Эрвин и др.). В современной лингвистической науке различают индивидуальное двуязычие – знание и использование двух языков отдельными членами определенного этноса и массовое двуязычие – знание и использование двух языков большинством этноса; индивидуальное зарождающееся двуязычие и коллективное существующее двуязычие; региональное двуязычие – знание и использование двух языков жителями определенного района страны и национальное двуязычие – знание двух языков данным этносом страны; естественное двуязычие – знание и использование двух языков как следствие непосредственного взаимодействия носителей этих языков и искусственное двуязычие – знание и использование двух языков как следствие преднамеренных и специально создаваемых условий изучения второго языка и др.

В традиционной лингвистике существуют классификации двуязычия, где основными типами выступают: чистое (Л.В. Щерба) или координативное двуязычие (Ч. Осгуд, У. Вайнрайх, С. Эрвин), когда каждый из двух языков существует как отдельная система и смешанное двуязычие, когда два языка сливаются в одну систему. Субординативное двуязычие – это ранняя стадия усвоения второго языка, когда его единицы, минуя субственную семантическую базу, соотносятся с единицами первого языка.

Вместе с тем различаемое учеными дополнительное двуязычие понимается как использование билингвом второго языка без потери языковой компетенции в первом, тогда как замещаемое двуязычие – потеря компетенции по мере овладения билингвом вторым языком первого языка. Ряд ученых использует термины *функциональное (культурное)* и *этническое* двуязычие.

Причем, если для ряда стран двуязычие – это редкий феномен, то для других – это факт, для Казахстана, как и для большинства республик бывшего СССР в силу исторических условий двуязычие является нормой. При этом, на билингвальный характер, в первую очередь, влияет

языковая ситуация и особенности языкового планирования. Республика Казахстан – мультилингвальная страна, на территории которой представлено по последним данным 126 языков, в их числе казахский язык – государственный язык, автохтонный язык, титульный язык Казахстана [1].

В условиях полилингвизма языки постоянно влияют друг на друга, что ведет к появлению смешения языков, и часто семилингвизму. Естественно, что языковой репертуар казахстанцев (в большей степени билингвов) меняется в зависимости от сфер использования языков. Однако, как показали исследования, в последние годы наблюдается языковой сдвиг в пользу государственного языка в таких сферах как политика, образование, наука.

Вместе с тем выбор языка в пользу русского и реже английского языков наблюдается в гостиничном бизнесе, риэлторской деятельности, сфере бытового обслуживания. Особой сферой использования языка/ов является семейная коммуникация, в силу специфики объекта исследования, постоянно находящаяся в поле зрения ученых.

Действительно, семья как малая коммуникативная группа и социальный институт выступает объектом исследования многих наук гуманитарного цикла: педагогики, психологии, лингвистики, социологии. Особый интерес ученых отмечается в аспекте исследования межличностной речевой коммуникации, поскольку в семье человек чаще всего находится в комфортной среде, в окружении родных и близких людей, когда нет необходимости следить за своей речью, выбирать слова, язык. Необходимо отметить, что в языкознании существует целый ряд работ, в которых исследователи уделяют особое внимание межкультурной семейной коммуникации (Е.В. Бондаренко, В.В. Красных, О.А. Леонтович, Я.Т. Рытникова и др.). Однако моноэтничная семейная коммуникация до сих пор в языкознании исследована фрагментарно. Отметим, что в лингвистике наряду с термином *семейная коммуникация* (Е. В. Бондаренко), встречается *семейная беседа* (Я.Т. Рытникова), *семейная речь* (А.В. Занадворова). Многие авторы предпочитают использовать данные понятия как синонимы. Между тем «Стилистический энциклопедический словарь русского языка» определяет семейную речь как «домашнюю» [2].

Семейную коммуникацию ученые рассматривают как особый тип общения, характеризующийся определенными речевыми жанрами (В.В Дементьев, Т.Б Карпова, Я.Т. Рытникова), ролевой структурой (Ю.Л. Бессмертный, И.А. Стернин), специфическим вокабуляром (Л.А. Капанадзе, В.Б. Кашкин, Ю. Сафонова), нарративом и фольклором (Е.Ю. Кукушкина, В. Сатир, Р.Р. Чайковский) [3]. Ряд лингвистов определяет данный тип общения как семейный дискурс, определяемый как неинституциональный дискурс, сфера функционирования которого ограничивается рамками отношений между членами семьи, а именно между родителями и их детьми (в независимости от возраста), при этом не учитывается тот факт, живут ли коммуниканты вместе или раздельно (В.В. Красных, В.В. Звягинцева и др.).

Изучение семейной коммуникации представляется интересным и перспективным, поскольку именно в семье происходит первичное формирование личности, начинается процесс языковой социализации: освоение родного и второго языков, основных навыков речевого общения. Семья – это место, где закладываются и культурные, и поведенческие стереотипы. В семейном речевом общении представлен самый широкий набор коммуникативных ситуаций.

Человек по мере взросления приобретает все новые социальные и семейные роли. Вместе с тем семья – это место непринужденного общения, где человек имеет большую свободу для проявления своей индивидуальности, в том числе и в языковом отношении, чем в других социальных группах, членом которых он является в течение своей жизни.

С другой стороны, семья не изолирована от внешних воздействий, происходит постоянный коммуникативный обмен между семьей и ее социальным окружением. Исследуя функционирование языка в семье, можно выявить общие закономерности функционирования языка: изменение объемов значения слов, сфер их употребления, лексической сочетаемости, проследить особенности восприятия и процесс усвоения новых слов, встраивания их в общую систему языка, процессы словообразования, создания новых лексических единиц и т.п. В этом плане особый интерес представляет работа А.В. Занадворовой, где рассмотрены языковые средства, характеризующие семейное общение, а также анализ семейных прозвищ и обращений членов семьи друг к другу. Проводится анализ семейных номинаций и фразеологии, подробно рассматриваются особенности

функционирования цитат и других прецедентных феноменов, а также роль языковой игры в непринужденном домашнем общении

В настоящей статье объектом анализа выступили казахские семьи г. Алматы. Специфика объекта исследования потребовала привлечения следующего материала исследования: основой послужили диктофонные записи семейных бесед (продолжительные и непродолжительные семейные коммуникации, в которых принимали участие, как минимум, три коммуниканта – члены одной семьи). Метод наблюдения использовался в работе со следующими группами респондентов – 15 казахами-билингвами, 5 казахами-монолингвами с установлением критериев выбора регистров общения в билингвальной коммуникации.

Основные критерии отбора информантов совпадают с критериями, сформулированными в классических работах по разговорной речи, т.е. это лица, проживающие в городе (в данном случае в г. Алматы), имеющие высшее образование (и их дети). Среди информантов присутствовали представители различных профессий: математики, физики, врачи, бухгалтеры, экономисты, психологи, компьютерщики, переводчики, филологи, и др. Возрастные группы также довольно разнообразны: от младенцев, дошкольников, школьников, студентов до людей пенсионного возраста.

Проведенный анализ позволил сделать вывод, что семейная коммуникация казахов преимущественно билингвальна. Проблема билингвальности казахстанского общества подробно описана в казахстанском языкознании с позиции социолингвистики (О.Б. Алтынбекова, Э.Д, Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Б.Х. Хасанов и др.), психолингвистики, политической лингвистики (Ж.К. Ибраева, А. Шаяхмет и др.).

Население современного Казахстана представляет собой многоязычный социум, но доминирующее положение занимают два демографически и функционально сильных языка – казахский и русский языки. Наблюдаемые в последние десятилетия изменения языковой ситуации в Казахстане естественным образом сказались на особенностях и сферах функционирования казахского языка как государственного.

Как показывает обзор статистических источников, современные казахстанские семьи предпочитают давать своим детям полиязычное образование, что естественным образом отражается на использовании языков в семье. В своих исследованиях О. Б. Алтынбекова отмечает, что с момента приобретения суверенитета произошли заметные изменения в сфере школьного образования – как в численном распределении школ по языкам обучения, так и при выборе языка образования учащимися школ. За первые десять лет независимости численность учащихся казахских школ увеличилось на 339,3 тыс. человек. В школах с несколькими языками обучения количество обучающихся на государственном языке возросло на 199,5 тыс. человек, а количество смешанных школ, в которых преподавание велось и на казахском языке, стало на 202 единицы больше [4]. Хотя в Казахстане, как и в большинстве стран СНГ и дальнего зарубежья существует свободный выбор школы, в последние годы отмечается стабильный рост языкового предпочтения в пользу казахского языка в сфере школьного образования. О.Б. Алтынбекова прогнозирует дальнейший языковой сдвиг в пользу государственного языка в школьном образовании.

В семейной коммуникации казахов были отмечено параллельное использование казахского и русского языков, переключение и смешение языковых кодов, выбор того или иного языка в зависимости от целей и установок коммуникантов. Анализируя семейную коммуникацию, необходимо отметить в первую очередь, что условия данного вида коммуникации отличаются от других видов (политической, деловой, научной коммуникации) общения. Общение людей, связанных семейными узами – это чаще всего общение коммуникантов в большей своей степени одного уровня воспитания, которое протекает в условиях дружеской раскованной близости. В этой связи ряд ученых относят семейную коммуникацию к не институциональному виду общения. Семейную коммуникацию казахов отличает выбор казахского или русского языка и переключение кодов. Здесь следует дать дефиницию вышеперечисленных терминов. Как известно, термин *выбор языка* в лексикографических источниках имеет разные дефиниции. На наш взгляд, наиболее полное определение термина дано в двуязычном словаре социолингвистических терминов Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой и др.: *Выбор языка* – 1. Предпочтительное использование одного из языков/вариантов языка при двуязычии в определенной речевой ситуации, в зависимости от сферы, особенностей контекста, социальной структуры общества и сферы использования языка. 2.

Предпочтительное использование того или иного языка в определенной речевой ситуации при переключении кодов. 3. Предпочтительное использование той или иной формы существования языка при диглоссии. Выбор языка социально значим [5].

Необходимо отметить, что проблема выбора языка – это комплексная проблема, требующая привлечения как собственно лингвистических данных, так и учета демографических, социальных, культурных особенностей. При исследовании проблемы выбора языка в семейной коммуникации, нельзя не учитывать также и специфики семейного речевого этикета, семейной иерархии и ее влияния на выбор речевых средств.

Для анализа были выбраны часто повторяющиеся бытовые ситуации (например, таким, уход на работу, приход, совместная трапеза и др.), при этом был выявлен набор наиболее типичных реплик, их сопровождающих. Вместе с тем, оказалось возможным отразить внутрисемейную специфику, зафиксировать «необычные» (для постороннего наблюдателя, но привычные для членов рассматриваемых семей) выражения, употребляющиеся в стереотипных бытовых ситуациях.

Принимая во внимание существующие классификации определения билингвизма и его стадий (М.Вайнрайх, Л.В. Щерба и др.), отметим, что в анализируемых казахских семьях присутствует *естественный билингвизм* – тип билингвизма, когда второй язык билингва является усвоенным, а не выученным. Наиболее ярким проявлением естественного билингвизма ученые называют автоматическое переключение с одного языка на другой. Наблюдая за информантами, мы пришли к выводу, что в казахских семьях наблюдается постоянное переключение с казахского на русский язык. Всего было проанализировано 15 коммуникативных ситуаций (далее КС) в пяти семьях. Принято считать, что переключение кодов – это частотное явление в смешанных этноязыковых семьях. Между тем анализ показал, что в моноэтничных семьях присутствует явление языкового переключения. В отличие от наблюдаемой активной интерференции казахов, при переключении кодов наблюдалась полная смена языка. Так, например, в приведенном ниже отрывке главное предложение сказано на казахском языке, а придаточное – на русском:

КС1: *Ол бүгін тамақ жеген жоқ, хотя я приготовила и борщ, и манты.*

В процессе работы нами были зафиксированы наиболее частотные типы переключения языковых кодов. Так, например, в анализируемых контекстах часто наблюдается присоединение, то есть прибавление слова из первого или второго языка в конце фразы:

КС 2: *Сол ұмытып қалдым ғой атын, вот, черт.*

КС 3: *Я сегодня очень устала, но все равно ложиться еще рано. Но он почему-то совсем не устал… Солай дейсін.*

В трех из 15 коммуникативных ситуаций наблюдалось *явление внешнего переключения кодов*, когда происходит переключение между целыми фразами на казахском и русском языках.

КС 1:

Р4 – она вообще по квартирам живет.

Р3 – ааа, незачем тогда? Ребенок просто будет уставать. Мы, А. хотели же по-другому, на двадцать пятом, еще пробки. Еще же у них этот…домашние задания они делают. После ужина у них отдых, потом, репетиция, эээ… музыкальные эти после уроков.

Р4 – это бесплатно или платно?

Р2 – бесплатно

Р4 – гособеспечение?

Р2 – Иә, сен қалай ойладын? Барлығы тегін.

Р 3 – Қазір мемлекет көп жағдай жасайды. Тек кейбір адамдар түсінбейді.

Р 4 – Рас-ау.

Вместе с тем наблюдается и *внутреннее переключение кодов* понимаемое в лингвистике как смешение кодов, вставка инородного слова в середину фразы. Рассмотрим нижеприведенный отрывок.

КС 1:

Р3 – ну этот, жанағы, ***как в школе назывались?*** *Ай сайын төлейтіні бар, тамаққа.*

Р4 – тамаққа ***платишь?***

Р3 – төлейді. F. ***оплачивает и каждый месяц*** *жанағы взнос.*

Р4 – ну, ***классный*** *несі* ***фонд****?*

Р3 – фонд. Сол ұмытып қалдым ғой атын.

*Р4 – **ну небольшие, наверное, деньги**?*

Р3 – да…

Р4 – проживание бесплатное получается?

*Р3 – проживание бесплатное. В одной комнате **төрт бала**. Потом уже когда дети взрослеют, уже по два там и больше…*

В зарубежном и отечественном языкознании предлагаются разные определения для переключения кодов. Например, в «Словаре социолингвистических терминов» Российской академии лингвистических наук *термины Переключение кодов и Смешение языковых кодов* предлагают различать, понимая под первым переход с определенного языка или формы его существования (кода, субкода) на другой код, обусловленный изменением ролевых отношений между говорящими в процессе коммуникации. Авторы словаря отмечают, что *смешение языкового кода* следует отличать от первого термина и предлагают следующие значения: 1. Немотивированный переход билингва в процессе речевого общения от одного языка к другому, причем граница кодов может проходить даже внутри тесно связанного словосочетания. 2. Вид речевой стратегии в ситуации билингвизма, предполагающий хорошее владение обоими языками и высокий уровень компетенции, когда происходит переход с одного языка на другой внутри высказывания. Иноязычные вкрапления могут выполнять функцию этнических или социальных идентификаторов [6].

Анализ научной литературы показал, что, что составить полный перечень социальных сфер переключения кодов не представляется возможным. И как отмечают многие исследователи, сегодня общепризнано, что переключение кодов может наблюдаться в любой сфере использования языка (дома, на работе, в средствах массовой информации и т.д.). Однако этот процесс обусловлен рядом факторов, ведущими из которых являются участники коммуникации, условия протекания коммуникативного акта, тема и предмет разговора.

Проводимые сегодня социо- и психолингвистические исследования отечественных и зарубежных исследователей показали, что выбор языкового кода обусловлен, в первую очередь, характеристиками участников коммуникации. При этом, вне зависимости от условий протекания коммуникации, основную роль в этом процессе играет адресат – получатель информации и адресант. Коммуникативный сбой может произойти, если адресанту не известны лингвистическая компетенция и языковые предпочтения других участников коммуникативного акта. Таким образом, переключение кодов, как и в целом речевое поведение говорящего, ориентировано, в первую очередь, на адресата и используется с учетом таких его характеристик, как этническая и социальная принадлежность, социальная и коммуникативная роль, пол, возраст, уровень образования, владение тем или иным языком.

Относительно условий коммуникации, исследователем К. Беккером установлено, что переключение кодов более свойственно неформальной обстановке и чаще встречается в повседневной речевой практике, прежде всего дома и на улице. Отмечается, что местный или родной язык ассоциируется с такими понятиями, как близость, солидарность, привязанность, но воспринимается как менее престижный по социально-экономическому статусу, поэтому профессиональная и деловая сферы подавляют возможности переключения кодов. Так, исследователи приходят к выводу, что испанско-английские билингвы более склонны переключать коды, когда они рассказывают истории (27 переключений в час) или шутят (14 переключений), чем когда делают покупки (1 переключение) или отвечают на вопросы интервью (1 переключение). Таким образом, по мнению Е.А. Проценко, переключение кодов оказывается «привязанным» к определенным темам, таким как *дом, семья, дети, родство, пища* и др. Переход на родной для говорящего язык также связывается со сферой чувств и рассматривается как выражение большей эмоциональной вовлеченности и субъективности [7, с. 124].

Между тем, как показал обзор теоретических источников, границы между явлениями переключения кодов и смешения кодов до сих пор остаются нечеткими. Как описывают в своих работах Ш. К. Жаркынбекова и Д. Б. Акынова, во многих случаях переключение кодов используется как обобщающий термин для вышеназванных понятий. Однако, отмечают исследователи, следует отметить попытки дифференциации понятий «переключение кодов» и «смешение кодов», которые отражены в таксономиях, предложенных исследователями данного направления [8].

Примером переключения кода, вызванным употреблением понятия, отсутствующего в одном из языков, может служить следующий контекст:

КС 1:

Р4 – развитие же, это же развитие же!

Р3 – только в выходные можно, но они и так то же забирают.

Р4 – в субботу вечером забирают.

Р3 – ну как занятия заканчиваются. Но первый класс наверное в пятницу забирают, потому что же нагрузки там мало?

Р2 – Да, а мы ***наурыз-көже*** *будем делать?*

Р4 – конечно, будем. Как без него....

Особый научный интерес представляет собранный в процессе работы корпус фразеологизмов, пословиц и клише. Оказалось, что в семейной коммуникации информанты используют фразеологизмы как на казахском, так и русском языках.

КС 4:

Р1 – Қалай, жұмыста тыныштық па?

Р 2 – Иә. Барлығы жақсы. Шаршадым. Қайтадан тексеру келейін деп жатыр!

*Р 1 – Ну, что ж. «****Не все коту масленица****» дегендей, работайте.*

Примечательно, что при включении фразеологима из казахского или русского языков в ряде случаем информанты сами определяли предварительно язык фразеологизма, чаще этнос:

КС 4:

Р1 – Никак не могу закочить эту работу, никто не помогает и все недовольны.

Р 2 – Не переживай, закончишь.

Р 1 – Мало того, что так много, так еще потом будут критиковать.

Р 2 – А что ты хотела? ***Қазақтар айтады ғой, «біткен іске сыншы көп»****. Так что готовься...*

КС 4:

Р2 – Болды, тойдым.

Р1 – Тағы жесеңші. Шай ішейік.

Р2 – Нет, все, хватит. Ты тоже много не пей.

Р1– А вы, Мама? Шай ішсеңізші. Мына пирогтан тағы алыңыз.

Р3– Рақмет, қалқам. ***Орыстар айтқандай «Хорошего – помаленьку».*** *Асқазаным ауырады.*

Проведенный анализ показал, что в казахских семьях г. Алматы, преимущественно билингвальных, отмечается явление естественного билингвизма, с доминирующим казахским или русским языками; наблюдается выбор языка как предпочтительное использование казахского или русского языка в определенной речевой ситуации при переключении кодов; кодовое переключение в речи казахов-билингов в семейной коммуникации носит как сознательный характер и служит средством понимания при организации коррекций, поскольку происходит из-за неудовлетворения говорящего решением коррекций, так и неосознанный характер, когда слова-вкрапления добавляются в конце фразы и часто могут не подходить по смыслу с предыдущим предложением. В перспективе интересным представляется исследование процессов пиджинизации в казахстанском социуме.

1. Языки народов Казахстана: социолингвистический справочник. – Алматы: Арман-ПВ, 2007. – 304 с.

2. Стилистический энциклопедический словарь русского языка (Под ред. М.Н. Кожиной; члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сковородников. — 2-е изд., испр. и доп. — М Флинта; Наука, 2006. - 696 с.

3. Бондаренко Е.В. Межкультурная коммуникация как особый тип общения. – Дисс. ... к.ф.н. – Волгоград, 2010. – 191 с.

4. Алтынбекова О.Б. Языковые сдвиги в образовательном пространстве Казахстана. В кн.: Динамика языковой ситуации в Казахстане. – Алматы, 2010. – СС. 300-301.

5. Словарь социолингвистических терминов. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі (под ред. Э.Д. Сулейменовй). – Астана, 2008. – С. 269.

6. Словарь социолингвистических терминов (ответ. Ред. В.Ю. Михальченко). – М 2006.

7. Проценко Е.А. Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике (краткий обзор литературы за последние десятилетия) // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2004.– № 1. – С.123-127.

8. Акынова Д.Б. Казахско-английские языковые контакты: кодовое переключение в речи казахов-билингвов. – Дисс. ... PhD. – Астана, 2014.

Түйін

Ж.Қ. Ибраева, А.Н. Алишариева. Отбасылық қарым-қатынастың ерекшелігі: тілді таңдау және тілді қалау

Көптілді ортада тілдердің өмір сүруі мен функционалды түрде дамуы - комплексті интегративті жағдаят, өз алдына әлеуметтану және әлеуметтік лингвистика, психология, психолингвистика, екінші тілді үйренудің теориялық және практикалық құндылығы жағынан ғылымдардың назарында болуы шарт. Көптілді ортада тілді таңдау анализі кезінде бірнеше қиындықтар кездеседі, сондықтан да біріншіден басты, жүйелі анықтамаларын ажыратып алған жөн, мәселен: *тілді таңдау, тілге деген көзқарас, кодтардың алмасуы* және т.б. Сондықтан, қазіргі таңда тілді таңдау мәселесін Қазақстан Республикасының жаңа тілдік жағдаят пен жаңадан жүзеге асып жатқан тілдік бағдарламамалар төңірегінде қарастыру үлкен мәнге ие. Бүгінгі таңда еліміз тілдік бағдарлама аясында өте маңызды да ерекше белес қарсаңында – жаңа мемлекеттілік пен тілдік сәйкестілік қалануының бастамасы (Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова и др.).

Көптілділік аясында тілдер бір біріне үнемі ықпал келтірін, осыдан тілдердің араласуы, көбінесе семилингвизм кездеседі. Әрине, қазақстандықтардың тілдік көрінісі (көбінесе билингв болып келетін) тілдерді пайдалану аясына байланысты өзгерін отырады. Бірақ, зерттеулердің нәтижесі бойынша, соңғы жылдары тілдің жылжуы мемлекеттік тілге деген басымдықты көрсетті, нақтырақ айтсақ, саясаттану, білім беру, ғылым саласында.Мақалада қазақ-билингв отбасыларының қарым-қатынас барысында тілді таңдауы қарастырылған. Көптілді жағдайда тілдер бір-біріне ықпал етін, тілдердің араласуы пайда болады.

Түйін сөздер: тілді таңдау, тілді қалау, тілге қатынас, кодтардың алмасуы.

Summary

Zh.K. Ibraeva, A.N. Alishariyeva. Pecularities of family communication: language choice and language preference

The article discusses the choice of language in Kazakhs bilingual family communication. In the context of multilingualism languages constantly influence to each other, which leads to confusion of tongues. Existence and functioning languages in a multilingual society – it is a complex integrative problem, which requires the use of the data of sociology and sociolinguistics, psycholinguistics and psychology, theory of language contacts, the theory and practice of mastering a second language and others. The approach to the analysis of such a complex phenomenon as the use of languages in a multilingual society involves the study of the basic components of the two-and multilingualism, choice of language, attitude towards languages, switch the language code, language preference, and so on. In this context, actual to study choice of language in the Republic of Kazakhstan in the context of the new linguistic situation and implemented a language policy. As you know, our country is going through a very important and interesting period of language development When building a new statehood and new linguistic identity.

Key words: choice of language, relationship to the language, code-switching, language preference.

УДК 81.373.43 + 81-119

ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ НЕОЛОГИЗМОВ

Г.К. Исмаилова – *к.ф.н., доцент, Государственный университет имени Шакарима,*
К.И. Фоминых – *магистрант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана*

Аннотация. В представленной статье рассматриваются современные теоретические и методологические проблемы когнитивного направления в изучении неологизмов. Несмотря на то, что вопрос об изучении неологизмов разработан достаточно широко, современная лингвистика вносит новые элементы в процедуру их анализа. Изучение неологизмов особенно актуально в настоящее время в связи с активным развитием науки и техники, информационных технологий и как следствие появлением новых концептов и номинаций. В статье анализируется проблема соотношения между понятиями «неологизм» и «концепт», рассматривается вопрос о специфике концептуального содержания неологизмов. Представлены отдельные исследования по изучению неологизмов с применением когнитивного подхода и определены ключевые этапы данной методики. Проводится параллель между психолингвистическими и когнитивными исследованиями в данной области.

Ключевые слова: неологизм, концепт, когнитивный подход, когнитивная семантика, лингвоконцептология.

Эволюция человеческого языка – одно из самых значительных явлений на протяжении всей истории человечества. Несмотря на интенсивные исследования, до сих пор не удалось доказать, что на планете существует какая-либо иная коммуникативная система, равная по силе и возможностям человеческому языку. В истории любого языка происходят изменения на всех уровнях, их характер и скорость различны, однако наиболее подвержен изменениям лексический уровень.

Профессор когнитивной биологии W. TecumsehFitchco ссылкой на исследования Ч. Хоккета в качестве отличительной черты, присущей только человеческим языкам, выделяет «productivity» или «openness» - «продуктивность», «открытость» - готовность к созданию и пониманию новых слов и выражений наряду с «displacement» - способностью кодировать в языке и понимать информацию о прошлых, будущих событиях и предметах, об отдаленных во времени и пространстве явлениях [1; 43-45]. Появление новой лексики – это неотъемлемая черта развития любого языка, в связи с чем, изучение данного процесса всегда является актуальным вопросом исследований языков мира.

Изменения в лексической системе языка происходят не только через семантическую деривацию, но и через словообразование и в меньшей степени через заимствования. Все эти процессы приводят к появлению лексических новообразований в системе языка. Для обозначения новых слов и выражений в лингвистике используется термин «неологизм». Несмотря на большое количество исследований в области неологии, сегодня не существует единого подхода или единой теории относительно неологизмов. Главный вопрос, вызывающий появление разных подходов в данной области, - это вопрос о сущности неологизма, о том, какими критериями должно обладать лексическое новообразование, чтобы считаться неологизмом.

Т.В. Попова выделяет следующие основные теории неологизмов: стилистическая, психолингвистическая, лексикографическая, денотативная, структурная, конкретно-историческая теория Н.З. Котеловой, структурно-семантическое направление, социолингвистический подход [2; 13-15]. В представленном разнообразии теорий и направлений начинает формироваться когнитивный подход к изучению новой лексики. Данное направление в настоящее время находится на начальном этапе своего развития, несмотря на то, что когнитивная лингвистика в целом давно утвердилась как самостоятельная дисциплина. Необходимо уточнить, что изучение неологизмов, как и любых других лексических единиц, с когнитивной точки зрения – это, прежде всего, изучение концептуальной составляющей или концептов, стоящих за лексическими единицами. Таким образом, возникает вопрос об определении сущности концепта и о соотношении между неологизмом и концептом. В науке о языке существует множество подходов к термину «концепт», однако в данной статье принимается подход к концепту, свойственный зарубежной когнитивной лингвистике, где концепт определяется как ментальная репрезентация, с которой связано значение слова; это область знаний в сознании человека о предмете или явлении окружающего мира [3; 13]. Логично, что концепт стоит за

любой лексической единицей, поскольку язык, его лексические средства служат для выражения мыслей. Согласно работам философа Фомы Аквинского концепт - это «внутреннее постижение вещи в уме, выраженное через знак, через единство идеального и материально-феноменального» [4; 306-307].

Необходимо уточнить, что недостаточный уровень развития когнитивного подхода к неологизмам обусловлен рядом следующих факторов:

1) Зарубежная когнитивная лингвистика в настоящее время сконцентрирована вокруг таких понятий как прототипичность, метафора, метонимия, ментальные области. Изучение неологизмов с когнитивной точки зрения предполагает анализ стоящих за неологизмами концептов, однако понятие «концепт» не определяется как ключевое у зарубежных авторов [5; 9-14]. В целом, в западной когнитивной лингвистике не существует разногласий и разночтений относительно определения термина «концепт», как в российской науке.

2) Зарубежная когнитивная лингвистика в последние годы включает больше исследований, посвящённых когнитивной грамматике, нежели вопросам когнитивной семантики, что оставляет без внимания многие явления лексического уровня языка.

3) У российских исследователей не существует единого подхода к пониманию термина «концепт». Е. Ю. Балашова, характеризуя сложившиеся в российской лингвистике научные направления, выделяет два основных подхода: лингвокогнитивный и лингвокультурный. Лингвокогнитивное направление представляют такие исследователи, как Е. С. Кубрякова, 3. Д. Попова, И. А. Стернин, В. Н. Телия. В данном направлении концепт понимается как «единица ментальной информации, которая лежит в основе знаний о мире и обеспечивает выход на концептосферу социума». В рамках лингвокультурного подхода работают В.И. Карасик, Ю. С. Степанов, В.А. Маслова, Н.Ф. Алефиренко, В.В. Красных. Данный подход определяет концепт как базовую единицу культуры [6; 7].

Таким образом, к лингвокультурным концептам относятся единицы, наполненные значимым культурным содержанием и культурной спецификой, например, «родина, любовь, красота» и так далее. Необходимо отметить, что многие из данных единиц обладают абстрактной природой. Неологизмы, напротив, обладают более конкретным, предметным характером, поскольку называют новые предметы и явления действительности. Многие из неологизмов наделены культурными особенностями, но они не обладают достаточной культурной значимостью в силу своей новизны, чтобы стоящие за ними концепты считались лингвокультурными. Иными словами, за неологизмами стоят непараметрические концепты.

О делении концептов на параметрические и непараметрические в содержательном плане пишет известный российский исследователь В.И. Карасик. К первым автор относит концепты, которые выступают в качестве «классифицирующих категорий для сопоставления реальных характеристик объектов: пространство, время, количество, качество» и так далее. Ко вторым относятся концепты, имеющие предметное содержание.Отметим, что многие ученые понимают под концептом именно его параметрический вид, разделяя точку зрения Р. Джекендорффа о том, что основными сотавляющими концептуальной системы человека являются концептыместа и пространства, времени, движения, действия [7; 30].

Поскольку концепты, стоящие за неологизмами, являются непараметрическими и не обладают достаточной культурной спецификой, использование образно-символической составляющей при их анализе невозможно – это пословицы, поговорки, тексты художественных произведений, которые активно используются при анализе концептов в лингвокультурном направлении. Польский исследователь А.К. Киклевич критикует лингвистические исследования концептов, не подкреплённые данными социологических исследований, поскольку считает, что исследование концепта предполагает работу с сознанием респондентов, так как концепт является элементом сознания. В его работах делается акцент на тот факт, что в работах многих российских исследователей концепт выступает как «соединение разных содержательных признаков, семантическая «мозаика», составленная из разнообразных элементов духовного и практического опыта носителей языка». По мнению автора, подобный подход не приемлем: если речь идет об исследовании концептов, необходима работа с людьми, опросы, анкетирование [8; 195-200].

Относительно специфики концептов, стоящих за неологизмами, необходимо отметить, что методика анкетирования при их изучении является достаточно релевантной, позволяет выявить то понимание новой лексики, которое свойственно носителям языка. Замечание А.К. Киклевича о том, что изучение концептов – это работа с людьми, проведение анкетирования, интервью, опросов, представляется определяющим для формирования методики изучения концептов и в особенности тех из них, что стоят за неологизмами.

Конкретные примеры исследования неологизмов с элементами когнитивного анализа в полной мере представлены в диссертационных работах казахстанских авторов Ж.О. Сагындыковой [9] и Н.Н. Королёвой [10]. Исследователи включили традиционные этапы изучения неологизмов – анализ их структурных, деривационных особенностей, семантическую характеристику. Когнитивный элемент реализуется в проведении анкетирования, когда выбирается определённый ряд неологизмов и респонденты в анкете выполняют следующие задания:

1) Отмечают, знакомы ли они с представленными неологизмами;
2) Записывают собственные субъективные дефиниции к данным словам;
3) Указывают ассоциации, которые вызывает у них определённое слово.

Данные этапы изучения процесса идентификации неологизмов основаны на психолингвистическом направлении, в частности, реализуются в работах С.И. Тогоевой, Т.Ю. Сазоновой, Т.Г. Родионовой, Н.С. Шумовой и др.; в работах В.В. Петрова, К.З. Чигоидзе, Ю.Ф. Сухоплещенко, Е.М. Поздняковой и др., выполненных в рамках коммуникативной лингвистики, когнитивного направления и психологии восприятия [2;14]. Такие же этапы исследования представлены в лингвокультурном направлении при изучении концептов, в частности, в работе «Антология концептов» под редакцией В.И. Карасика и И.А. Стернинав рамках современной лингвоконцептологии [11]. Таким образом, наблюдаются существенные корреляции между методикой изучения неологизмов в психолингвистическом подходе и методикой изучения концептов в лингвокультурном направлении, что способно сформировать методологическую базу при проведении исследований неологизмов в рамках когнитивной лингвистики.

В настоящее время конкретные исследования неологизмов в русле когнитивного подхода представлены недостаточно. Однако начинает формироваться теоретическая база для исследований подобного рода, о чём пишет в своей статье Е.И. Марченко. В частности, Ю.С. Степанов, рассуждая о процессе появления нового слова, вводит понятие «мерцающий концепт»: он возникает из потребности дать наименование новому предмету или явлению. Затем необходимо подвести этот концепт под определенную категорию, чтобы придать ему первоначальный смысл. Впоследствии происходит вербализация - приобретение словесной оболочки. Таким образом, образуется следующая цепочка: возникновение нового явления – возникновение нового концепта - потребность в номинации - категоризация – вербализация. Однако такая последовательность отражает лишь процессы появления неологизмов, обозначающих новые реалии, в то время как многие из новообразований служат для номинации уже существующих явлений и предметов [12; 148].

Е.С. Кубрякова рассматривает неологизм с точки зрения когнитивно-дискурсивного подхода, который применяется в ряде современных когнитивных исследований языка, например, в работах В.Е. Чернявской, Н.Ф. Алефиренко. Автор считает, что «когнитивно-дискурсивный подход предполагает комплексный междисциплинарный характер исследования, учитывает взаимодействие разных областей лингвистического знания». Е.С. Кубрякова выделяет две основные составляющие: когнитивную и дискурсивную. Когнитивная составляющая позволяет выявить типы знаний, которые участвуют в процессе образования неологизмов, «определить стоящие за ними ментальные структуры, объяснить возможные пути вербализации осмысляемого понятия». Дискурсивная составляющая учитывает интенции автора, контекст, прагматическую направленность текста и другие аспекты [13; 12].

Ю.В. Петрович считает неологизм сложным образованием, «конструируемым из различных типов ментальных пространств». Неологизм выступает как результат концептуальной интеграции, под которой понимается «мгновенный процесс творческого соединения информативных элементов в системе ментальных пространств». Автор считает, что неологизмам присущ особый – интегративный тип значения, который предполагает интеграцию собственно лингвистических и экстралингвистических факторов при изучении лексических новообразований [14].

Анализ работ зарубежных и отечественных авторов по вопросам неологии и когнитивной лингвистики позволяет сделать следующие выводы: изучение новой лексики в языках мира надолго сохраняет свою актуальность в силу появления большого количества новых жизненных реалий, что как следствие ведёт к появлению новых номинаций. Когнитивный подход к изучению новой лексики формирует наиболее полные, содержательные исследования, позволяющие изучить неологизмы не только в рамках языковой системы, но и с учётом того, как реализуется обыденное или когнитивное значение слова, то есть, учитывая понимание и употребление слова конкретными носителями языка. Такой подход представляется наиболее правомерным в рамках современной антропоцентрической парадигмы в науке о языке. Несмотря на отсутствие конкретной методологической базы для проведения когнитивных исследований неологизмов, необходимо отметить, что отдельные исследования в полной мере реализуют данный подход. Психолингвистические и лингвокультурные методики в полной мере способны формировать необходимую базу для исследований неологизмов в рамках когнитивного подхода.

1. *Namhee Lee, Lisa Mikesell, Anna Dina L. Joaquin, Andrea W. Mates, John H. Schumann. The Interactional Instinct: The Evolution and Acquisition of Language. –Oxford: Oxford University Press, 2009. – 238 p.*
2. *Попова Т.В. Русская неология и неография. ГОУ ВПО «Уральский государственный университет – УПИ». – Екатеринбург, 2005. – 96 с.*
3. *Cognitive exploration of language and linguistics / [edited by] René Dirven and Marjolijn Verspoor; in collaboration with Johan de Caluwé. - Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004. – 338 p.*
4. *Новая философская энциклопедия. 2-е издание. - М.: Мысль, 2010. - Т. 2. – 423 с.*
5. *Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. - Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010. – 435 p.*
6. *Балашова Е. Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях. Автореферат диссертации на соискание степени канд. филол. наук. - Саратов, 2004. – 25 с.*
7. *Карасик В.И., Прохвачева О.Г., Зубкова Я.В., Грабарова Э.В.. Иная ментальность. - М.: Гнозис, 2005. – 352 с.*
8. *Научная серия «Современная русистика: направления и идеи» под редакцией Александра Киклевича и Аллы Камаловой. Том II: Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ. - Olsztyn, 2010. – 219 с.*
9. *Сагындыкова Ж.О. Формирование и функционирование общественно-политических неологизмов в английском, русском и казахском языках: дисс. ...канд.фил.наук. – Алматы, 2010. – 138 с.*
10. *Королёва Н.Н. Лингвопереводческий анализ англоязычных неологизмов (на материале английского и русского языков): дисс. ... канд.филол.наук. – Алматы, 2001. – 270 с.*
11. *Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Том 1. - Волгоград: Парадигма, 2005. – 352 с.*
12. *Марченко Е. И. Когнитивные подходы к исследованию неологизмов //Вестник КРСУ. – 2013. – Т. 13. – №. 9.*
13. *Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - М : Институт языкознания РАН, 1997. - 237 с.*
14. *Петрович Ю.В.Когнитивные основы образования новых фразовых глаголов в современном английском языке / [Электронный ресурс]. URL: http://www.dissercat.com/content/kognitivnye-osnovyobrazovaniya-novykh-frazovykh-glagolov-vsovremennom-angliiskom-yazyke*

Түйін

Г.К. Исмаилова, К.И. Фоминых. Когнитивтік бағыттағы неологизмдерді зерделеудің ерекшеліктері

Мақалада неологизмдерді когнитивтік зерделеудің қазіргі теориялық және әдіснамалық мәселелері белгіленген. Неологизмдерді зерделеудің жоғары деңгейіне қарамастан, қазіргі тіл білімі оның талдауына жаңа элементтер енгізеді. Қазіргі кезде ғылым және техника, ақпараттық технологиялар белсене дамып келеді, сол себепті жаңа концептер және сөздер пайда болады. Осыған байланысты неологизмдерді зерделеу аса маңызды болып табылады. «Неологизм» және «концепт» деген ұғымдардың арасалмағы мәселесі көрсетілген; жаңа лексиканың тұжырымдамалық негіздерінің қыр-сыры белгіленген. Мақалада жеке ғылыми зерттеу жұмыстары тексерілген, когнитивтік бағыттағы неологизмдерді зерттеу әдістемесінің негізгі кезеңдері белгіленген.

Неолоғияның қоғнитивтік бағытының жеткіліксіз даму дәрежесінің себептері талдап шығарылған. Қоғнитивтік және психолинғвистикалық зерттеулер қатарластыра салыстырылған.

Түйін сөздер: неолоғизм, коннепт, коғнитивтік бағыт, коғнитивтік семантика, линғвоконнептолоғия.

Summary

G.K. Ismailova, X.I. Fominykh. Peculiarities of the cognitive approach to the study of neologisms

The article deals with the contemporary theoretical and methodological problems of cognitive studies of neologisms. Despite the fact that the methods of study of neologisms are developed well enough, contemporary linguistics deals with some new elements in the process of their analysis. The study of neologisms is especially relevant at present time due to the active development of science and engineering, informational technologies and as a result the appearance of new concepts and words. The article delivers the problem of correlation between the notions “neologism” and “concept”, defines peculiarities of the conceptual components of neologisms. Some particular studies are reviewed as well as the key stages of cognitive methods of neologisms analysis are defined. The correlation between cognitive and psycholinguistic studies is developed.

Key words: neologism, concept, cognitive approach, cognitive semantics, linguoconceptology

ӘОЖ 81'366 81'37; 003; 81'22

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АТАЛЫМДАРДЫҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ УӘЖДІЛІГІ

Б. Қасым – *Абай атындағы ҚазҰПУ, филология ғылымдарының докторы, профессор*

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріндегі туынды сөздердің пайда болуы, жасалу тәсілдері, тілдің байлығы болып саналатын сөздік құрамды қалыптастырудағы алатын орны, жаңадан пайда болған мағынаның бұрынғы мағынамен сөзжасамның өзекті мәселелері қарастырылады. Түркі тіліндеғі аталымдардың сөзжасамдық уәжділіғі – ішкі мағыналық құрылымы – себебін, теғін, мәнін ашуға мүмкіндік береді. Ішкі мағыналық құрылым – оның ұғымдық құрылымын анықтайтын өзек. Атаудың астарында ұғым тұрады, ал ұғым зат я құбылыстар жөнінде пайымдаудың жиынтығынан қалыптасады. Таныммен тікелей байланысты, ұғымның қалыптасуына қандай уәждер неғіз болады, соны зерттейді, анықтайды. *Түркі тіліндегі туынды сөздер – оның жасалу заңдылықтары, уәждемесі, оның құрылымы, сөзжасамдық мағынаның берілу тәсілдері, түбір морфема, құрамы, тіл бірліктерінің семантикалық өзгеруі, оның прагматикалық-функционалдық қызметі, тілдік танымы* т.б. – олардың ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері, өзгерістері әр туыстас тілдерден байқалатыны заңды құбылыс екені дәйектеледі. Мақалада сөзжасам мәселесіне қатысты түрлі көзқарастар қарастырылып, сөзжасамдық бірліктер мен атау таным тұрғысынан түсіндіріледі.

Түйін сөздер: Сөз, аталым, уәжділік, сөзжасамдық уәжділік, морфема, неғіз, неғіз типтері, сөзжасамдық мағына.

Түркі тілдеріндегі зат атауларын салыстыра терең зерттеп, мән-мағынасын ашу ортақ тілдік бірліктердің өрісін кеңейтіп, сөздік құрамның қазынасын молайтатыны сөзсіз. Тіл тарихына үңіле қарап, зат атауларын келер ұрпаққа жете түсіндіру бүгінгі заман талабынан туындап отыр.

Бүгінгі күні ***түркі дүниесі:*** тілі, әдебиеті, тарихы, мәдениеті, өнері жайында өзекті мәселелер заман талабына қарай көтеріліп келеді. Түркі халықтарына ***ортақ***, бүгінгі түркі тілдерінің тарихи дамуына қатысты көне мұралар мен жәдігерлер, ескерткіштер бойынан тілдің даму, өркендеу, өзгеру үдерістерінің ізі анық байқалады. ***Түркі тілдері*** тарихын зерттегенде назарға алынатын ***өзекті*** мәселелер: *дыбыс жүйесі, лексикалық қабаты, сөзжасамы – оның жасалу заңдылықтары, уәждемесі, морфологиясы – оның грамматикалық құрылымы, грамматикалық мағынаның берілу тәсілдері, құрамы, категориялары, тіл бірліктерінің семантикалық өзгеруі, оның прагматикалық-функционалдық қызметі, тілдік танымы* т.б. – олардың ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері, өзгерістері әр туыстас тілдерден байқалатыны заңды құбылыс. Тіл тарихын білу үшін үнемі өткенді саралап, қажет еткенді жаңғыртып, бүгінгі тілдік қолданысқа енгізу болашақ үшін қажет. Ахмет Байтұрсынұлы тарих сабақтастығы жөнінде: «Біздің заманымыз − өткен заманның баласы, келер заманның атасы»,- деген қагидасы түркі тілдерінің лексикалық бірліктерін салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл ұлагат туынды сөздерге де қатысы бар.

Кез келген тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымындағы көптеген құбылыстардың тарихи қалыптасуын ең алдымен көне дәуірден бері сақталып келе жатқан жазба әдеби ескерткіштердің *тілдік деректерін* жан-жақты зерттеу, тарихи талдау арқылы ғана анықтауға болады. Түркі тіллерінің қалыптасу, даму тарихын жалпы грамматикалық құрылымы, лексикалық қабаты, фразеологизмдері және диалектілермен және көне жазба жадыхаттар тілімен байланыстыра зерттеудің маңызды екені тіл білімінде белгілі ақиқат заңдылық. Осылардың ішінде түркі тілдерінің тереңдігін көрсететін бірден-бір айғақ көрсеткіші ***фонетикасы, лексикасы, сөзжасамы, морфологиясы*** т.б. тілдік қабаттары мұқият салыстыра зерттелуі – түркі тілдеріндегі өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Жалпы түркі тілдеріндегі зат атаулардың ішкі магыналық құрылымы – көп жайттардың себебін, тегін, мәнін ашуға мүмкіндік береді. Демек, ішкі магыналық құрылым – оның ұғымдық құрылымын анықтайтын өзек. Сондықтан түркі тілдеріндегі зат атауларының жалпы мазмұндық белгісі – аталымның дербес магыналы лексема ретіндегі ұстанымы. Түркі тілдеріндегі зат атауларының арасындағы мазмұндық байланыс түрлері – олардың *уәжділік дәрежесін* көрсететін болса, екіншіден солардың негізгі ерекшелігін магынаның жасалуы, дәлірек айтқанда, ***уәж*** түбір мен құрамға, сол сияқты магынаға тәуелді келеді.

Жалпы түркі тілі, соның ішінде қазақ тілін салыстыра талдау XIX гасырдың екінші жартысынан бастап зерттеле бастаганы белгілі. Тұңгыш рет қазақ тілі грамматикасының құрылысы жөнінде азды-көпті мәлімет беріп, қазақша-орысша сөздік жасаган Н.Ильминский болды. Н.Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» деген еңбегі осы кезеңге дейін өз құнын жойган емес. Н.Ильминскийдің сөздігінде *ада: ақылынан адаған* (сошел с ума); *ебсек: екі жапсақ, бір ебсек* т.б. (когда одним действием достигается две цели) тәрізді өте сирек қолданылатын зат аталым бірліктері кездеседі [1, 43-55]. П.Мелиоранскийдің 1894-1897 жылдары басылып шыққан «Краткая грамматика казах-киргизского языка» [2] деген еңбегінде қазақ тіліндегі көнерген аталым бірліктеріне тоқталып өтеді. Түркі тілдеріндегі зат атауларының ішінде көнерген аталымдар ягни (сөздер) ретінде қалыптасқан ұгым атаулары ретінде деректер көптеп кездеседі. Олар ыңгайы келген жерде зерттеу жұмысына арқау болды. Б.М.Юнусалиевтың «Киргизская лексикология» [3] деп аталатын еңбегі кейбір атаулардың архисемасын көрсетіп, этимологиясын түсіндірген. Э.Н.Наджип ұйгыр тілінің лексикалық құрамын тарихи тұргыдан қарастырганда жалпы түркі-монғол, көне ұйгыр, қытай, көне согди, санскрит, араб және парсы тілдерінен кірген сөздердің қабатында шаруашылық қарым-қатынаспен байланысты орыс тілінен ауысқан сөздердің барлығы байқалатындығын ескертеді [4]. Мұндай пікірлерді өзбек тілі жайында жазылған тілдік деректерден де байқауға болады [5]. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды түркі тілдерінде қазақ тіліндегі атауларды араб, парсы, моңғол, орыс сияқты тілдермен салыстырып зерттеудің тиімділігі зор. Өйткені Ә.Қайдардың: «қос сөздердің лексикалық құрамында әр түрлі тілділік байқалады» [6], – деп көрсеткеніндей, қазақ тіліндегі зат атауларының жиынтығында да көптеген халықтардың соның ішінде зат атауларының ұшырасып отыратыны заңды құбылыс.

Түркмен тілінде жазылған материалдарда көнерген сөздердің лексикалық, семантикалық топтарына тоқталады. Халық шаруашылығы мен мәдениетіне байланысты көнерген атауларды (бұл тілде де архаизм мен историзмнің ара-шегі толық ажыратылмаған) бірнеше салаға бөледі: 1. Тұрмысқа байланысты көнерген сөздер: *жуваз, хужре, балахана* т.б. 2. Кәсіппен байланысты сөздер: *зәргер* (зергер). 3. Әр түрлі дәреже-атақтарды білдіретін сөздер: *қазы, мүрзе* (мырза), *онбеги* (онбасы), *йүзбашы* (жүзбасы). 4. Діни ұғымға байланысты сөздер: *намаз, ораза, зекат* (зекет) т.б. 5. Өлшеу мен санға байланысты сөздер: а) ауырлық өлшеулер: *батман* (батпан), *гадақ* (қадақ) т.б. ә) ұзындық өлшеулер: *хада, мензил, сере, гары* т.б. б) санды көрсететін өлшеулер: *шайы* (бес тиын), *аббасы* (жиырма тиын). 6. Саяси-қоғамдық терминдер: *шура* (үкімет), *бейнелмилел, батрачком* т.б. 7. Ғылымның жеке салаларына байланысты терминдік сөздер: *сарф* (морфология), *нахув* (синтаксис), *жумле* (сөйлем) т.б. 8. Соғыс ісіне байланысты көнерген сөздер: *серкерде, сурнай, сирме* т.б. [7].

Атаудың көнеру тәртібі көптеген халықтар тілдерінде бір-біріне ұқсас болады. Бұл ретте басқа халықтардағы көне лексика туралы пікірлерге қосымша орыс ғалымдары Н.М.Шанский, Е.М.Галкина-Федурок, А.А.Реформатский, Ф.П.Филиннің көнерген аталымдар (сөздер) жайында айтылған теориялық пікірлері пайдаланылды.

Түркі тілдеріндегі зат атауларын зерттеу мәселесі түркі тіліне тән тарихи деректермен келін ұштасады. Ғ.Айдаров VIII ғасырға жататын Тоныкүк ескерткіштерінде қазіргі көнерген атаулар

қатарында жүрген *түмен* (десять тысяч) *он мың*, *тәңірі* (небо или бог) *аспан* не *құдай* деген мағынаны білдіретін атаулардың кездесетіндігін көрсетеді [8].

Қазақ тілінің сөздігінде ***қол*** сөзінің үш түрлі мағынасы көрсетілген:

I Қол. – 1) адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін мүшесі; 2) Ауыс. қолтаңба, жазу, почерк; 3) жұмыс күші, адам;

II Қол. Көне. әскер, жасақ, жауынгер;

III Қол. Жөн, ыңғай, лайық [9].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *қол* сөзінің екі мағынасы түсіндірілген:

I Қол. Адамның иығынан бастап саусақтарына дейінгі мүшесі;

II Қол. Ірі әскер бөлімі [9].

Мысалы, мағыналас синонимдік қатар құратын фразеологизмдер: *Қол соғысу; қол алып, төс соғысу* мағынасы – *уәделесу.* [Г.Смағұлова. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы, 2010].

Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде:

Kol. i. 1. Insan vücüdunda omuz başindan el parmaklan ucuna kadar olan bölüm. [Temel türkçe sözlük. 3. I-O]. Бұл бірінші мағынасы. Жалпы түрік тілінде ***қол*** аталымының ***он сегіз*** мағынасын берген. Оның ішінде фразалық тіркестер де бар.

Түрік тілінің түрікше-орысша сөздігінде:

Kol 1) *рука*; 2) *рукав* (платья, руки); 3) *ветвь* (дерева); 4) *ручка, рычаг* (например, станка); 5) *отрасль, отдел*; 6) *колонна* (например, солдат, демонстантов).

Ал қазір бұл көрсетілген екінші мағынасында *әскер* мағынасында, сонымен қатар «адамның дене мүшесі» ұғымындағы негізгі мағынасымен бірге «қол қою», «қолтаңба» күрделі аталымдардың құрамында ауыспалы мағынада қолданылады. Демек, «қол» атауының барлығына ортақ мағына *қимылдық қасиеті* ***уәж, себеп*** болып отыр. Мысалы, *Қолжаулық қылу* (*болу*) мағынасы – мазақ, мазақтау; *қолшоқпар* – жағымпаз; *Қол арту* – сүйеніш; *қол ұшын беру* – жәрдем беру, көмектесу; *қолы тимеу* – жұмысбастылық; *қол байлау болу* – кедергі болу, (кедергі жасау); *қолына қарау* – тәуелді т.б.

Әрбір атаудың астарында ұғым тұрады, ал ұғым зат я құбылыстар жөнінде пайымдаудың жиынтығынан қалыптасады. Яғни ономасиология таныммен тікелей байланысты, ұғымның қалыптасуына қандай уәждер негіз болады, соны зерттейді, анықтайды. Демек, «аталым – ұғым – ұлттық ойлау мен танымның да көрінісі» деген қағида зерттеу жұмысында негізге алатын теориялық ұстаным болып табылады.

Негізінен, тілдің ішкі дамуы – таза лингвистикаға қатысты жағы болса, ал сыртқы дамуы – экстралингвистикалық жағы (қоғам, табиғат, таным) арқылы атаудың мәні ашылады, яғни **зат – ұғым – атау – таңба** арасындағы үдеріс тікелей аталым теориясымен жүзеге асады.

Тіл бірліктерінің уәжділік қасиеттері туралы пікірлер Н.Уәли, Л.К.Жаналина, Б.Қасым, А.Салқынбай, Г.Зайсанбаева, Р.Лауланбекова т.б. еңбектерінде қарастырылады. Осы мәселені көтерген ғалымдардың барлығы уәжділікті сөздің ішкі мағыналық құрылымымен байланыстырады.

«Уәжділік форма мен мазмұн арасын байланыстырушы құрал, маңызды белгілерінің бірі. Сондықтан уәжділік пен мазмұн алшақтықтарын сөз еткенде, оның форма мен уәжділік арасындағы әр түрлі гносеологиялық қызметтері туралы ұмытпағанымыз жөн. Уәжділік кез келген сөзге тән емес, дәлірек айтсақ оның ішкі формасына. Сөздің уәжділігін ашпас бұрын оның мазмұны мен ішкі формасының сәйкестілігіне мән берген жөн. Уәжділік шекарасы лексикалық мағынаның оның ішкі формасына өзектелген бөлігімен айқындалады» [10].

А.И.Моисеев сөздің ішкі мағыналық құрылымы мен уәжділігін бір деңгейде қарастырады. Ғалым уәжділік белгіні таңдау кездейсоқ әрекет еместігін дәлелдеуге тырысады, нысанға ат беруде адам оның ерекшелік белгісін таниды және таңдайды дейді [11]. Яғни атаулардың уәжділігі сөз мағынасын тудыратын түбіртектің мағыналық қатынасынан анықталады.

Алғаш уәждеме мен уәжділік ұғымдарын ажырата қарастырған М.М.Гинатулина. Тілші: «От мотивации следует отличать мотивированность. Мотивация есть обязательная ступень предноминативного процесса. Мотивированность лексических единиц и может отсутствовать» деп түсіндіреді [12]. Яғни уәждеме барлық туынды сөздерге ортақ ұғым болса, сөздің уәжділігі кез келген туындыға тән құбылыс емес. Лексикалық бірліктер өзінің уәжділігін тарихи тұрғыдан жоғалтуы мүмкін, бұл оларды жалған уәжділікке де апарады. Л.К.Жаналина сөз уәжділігін сөзжасамдық негізгі

көрсеткіш ретінде таниды [13]. Сөздердің ішкі мағыналық құрылымынан олардың лексикалық мағынасын айқындай алмау, олардың уәжділігін, яғни мағына себептігін жоққа шығарады. Көнерген атауларда олардың уәжділігі адам танымымен тығыз байланысы қарастырылады. Олардың уәжділік дәрежесі тура мағыналы сөздерден алшақтау болады. Өйткені, нақты заттардың білім қорын неғізге алуда адамның ассоциациялы түсінігі де аталым жасауға қатынасады. Нақты заттар мен құбылыстар туралы ақпарат оның лексикалық мағынасынан танылады. Өйткені сөздіктерде таңбалардың беретін ұғымдары мен түсініктері лексикалық мағынада жинақталады.

Сөздің уәжділігі құбылысын, оның ғылыми мәртебесін жан-жақты саралауға арналған еңбегінде О.И.Блинова «уәжділік – сөздің құрылымдық, мағыналық қасиеті» деген анықтама береді [14]. Ғалым сөздің уәжділігін айқындауда, оның дыбыстық тұрпаты мен лексикалық мағынасына назар аударамыз деп көрсетеді. Сөздердің таңбалық сипаты мен лексикалық мағынасының арасындағы байланысты зерделесек, туынды сөздердің көбінің таңбалық сипаты мен лексикалық мағынасы арасында байланыстың барлығы көрініп тұрады, сондықтан да олар уәжді сөз деп танылады. Тек олардың уәжділігі тура мағыналы сөздердегідей бір денотатқа бағынбайды. Көнерген атаулардың уәжділігін анықтау үшін ауыспалы мағынаға арқау болып тұрған нысан белгісін тану қажет болады. Сонымен, О.И.Блинова: «уәжділік – сөздің таңбалануы мен мағынасының байланысын көрсететін құрылымдық-мағыналық қасиеті» деген тұжырым жасайды [14].

Тіл бірліктерінің ішкі мағыналық құрылымы аталым процесінің өту заңдылықтарының көрінісі болғандықтан, оның уәжділігін де көрсетін тұрады. Ол жайында М.Н.Янненецкая мынадай пікір айтады: «Внутренняя форма слова – выраженных мотивировочный признак. Особенности ее строения, определяемые закономерностями номинативного процесса, тесно связаны с явлением мотивированности слова» [15]. Демек, аталым процесі заңдылықтарына сәйкес сөздің уәжділігі оның құрылымындағы уәждемелік белгімен айқындалады. Сөзжасамдағы негізгі ұғымдар ретінде сөздің ішкі мағыналық құрылымы, уәжділігі, уәждемелік белгісі барлығы да аталымның жасалуын, оның мағыналық негізділігін сипаттауға қолданылады. Сөздің мағыналық құрылымы аталымжасаудың неғізгі катеғориясы болып табылады. Б.Қасым: «Заттың күрделі атауларының мағыналық құрылымы – көп жайттардың себебін, мәнін ашуға мүмкіндік береді деген қорытындыға келеді. Демек, ішкі мағыналық құрылым – аталымның дербес мағыналы лексема ретіндегі ұстанымы. Заттың күрделі аталымдары сыңарларының арасындағы мән-мағыналық байланыс түрлері олардың уәжділік дәрежелерін көрсететін болса, солардың неғізінде екіншілік аталымның жасалуы, дәлірек айтқанда уәж түбір және құрылымға, сол сияқты мағынаға тәуелді келеді» − деп анық көрсетеді [16].

Атаудың уәжділігі тілдік және тілден тыс деректермен де байланыстырыла қарастырылады. Тілдегі күрделі зат атауларының уәжділігі жайында жазылған профессор Б.Қасымның зерттеу жұмысында уәж, уәжділік теориясы туралы, олардың термин ретіндегі қызметін, орнын өзге ғылым салаларындағы уәжділіктің ұғымдық сипаттарын, сөзжасаммен байланысын, *аталым* (номинация) теориясымен арақатынасын күрделі зат атауларын неғізге ала отырып жазған. Зерттеуші күрделі зат атауларына байланысты уәжділікті төрт түрге бөліп қарастырады: 1) дыбыстық уәжділік; 2) морфологиялық-синтетикалық уәжділік; 3) синтаксистік-аналитикалық уәжділік; 4) лексика-семантикалық уәжділік – деп бөледі де, уәжділікке мынадай анықтама береді: «Уәжділік – атау сөз бен сол сөз белгілеп тұрған реалды заттар арасындағы ішкі мағыналық байланыстан туындайды» − деген пікірге келеді [17]. Мағыналық байланыс нысандардың білім қорындағы ақпараттары арқылы жүзеге асады.

Сөз мағынасының өріске түсуі қоғамның дамуымен бірге жүріп отыратын құбылыс. Белгілі тарихи кезеңдер мен уақыт сол кеңістікке сай ұғымдық жаңалықтар әкеледі. Жаңадан танылған ұғымдар тілде түрлі тәсілдер арқылы, соның ішінде сөз мағынасының өзгеруі, жаңаруы арқылы іске асады. Сөз мағынасының өзгеруін тілімізде соңғы кезеңдерде бұрыннан сөздік қорымызда бар атаулардың қолданыс аясы тарылып, туынды сөздер жаңа мағынаға ауысып, тілдік айналымға түсіп, қолданыстан көруге болады. Академик І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев: «Сөз мағыналарының көпшілігі семасиологияның белгілі заңдылықтары бойынша жасалады. Оның бастылары: ұқсату заңы (метафорлану); функционалдық семантика заңы, бөлшектің бүтінге айналу заңы; мағыналардың кеңеюі мен тараюы» деген секілді заңдылықтардың неғізінде жүзеге асатындығын атайды [18].

Уақыт өте келе сөздің атау болып қалыптасуындағы *бейнесі, уәжі* солғынданып, тіпті, бұрынғы мағынасы тасаланып, ұмытылады. Сондықтан көнерген атауларды да басқа тілдік құбылыстардан ажырататын негізгі белгілерін уәжділік теорияларына сүйеніп, анықтауға болады.

Мағыналық, функциялық жақтан сұрыпталып, сараланып, ұзақ, күрделі қалыптасу жолынан өткен тілдік бірліктер ғана **аталым** қатарынан көрініп, сөздік қордан орын алады. Мұндай сөзжасамдық қасиетінің барын қазіргі түркілік тіл жүйесінен де байқауға болады. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі кейбір сөздер бірде шылау, бірде үстеу қызметінде көрінеді. Жалпы көне түркі түркі тіліндерінгі тілдік бірліктердің табиғатына қатысты мәселелер бойынша тілдік талдаулар мен мәліметтер беріледі. Сонымен, түркі тілдеріндегі аталым бірліктері *функционалды-прагматикалық* қолданыстағы қызметі, оларға жүйелі түрде тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеу жүргізу өзекті мәселелердің қатарына жатады.

1. Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. – М.,1861.

2. Мелиоранский П.М Краткая грамматика казах-киргизского языка. Синтаксис. Ч. 2. – Спб, 1897.

3. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. I. /развитие корневых слов/. – Фрунзе, 1959.

4. Наджип Н. Современный уйгурский язык. – М , 1960.

5. Хозирги заман узбек тили /редакциясын басқарған Фахри Камалов/, –Тошкент, 1957.

6. Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алматы, 1959.

7. Азымов Г. Хәзирки заман түркмен дили /гирши лексика/. – Ашхабад, 1959.

8. Айдаров Г. О языке памятники в честь Тоньюкука VIII – века и его отношении к некоторым современным тюркским языкам / дисс. на соиск. ученой степени кандидата филологических наук/. – Алматы, 1959.

9. Қазақ тілінің сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

10. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов: Вища школа, 1988. –158с.

11. Мойсеев А.И. Мотивированность сложных слов // Иследование по грамматике русского языка. /Уч.Записи ЛГУ, серия филология, 1963. № 322, –120-136 с.

12. Гинатулин Р.М. К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименований птиц). Автореф.... канд.филол.наук: 10.02.06. –А.,1973. – С. 27.

13. Жаналина Л.К. Производность и словообразовательная мотивация в русском и казахском языках // Қазіргі қазақ тілінің бүгіні мен болашағы. –Алматы, 1998. – С.374-390.

14. Блинова О.И. Явление мотивации слов (лексикологический аспект), –Томск, 1984. – 191с.

15. Янценецкая М.Н., Резанова З.И. К прблеме внуренней формы слова // Вопросы слово и формообразования в индоевропейских зыках. –Томск, 1991. –С.17-33.

16. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттық күрделі атауларының теориялық негіздері. Филол.ғыл.док... дисс.: – Алматы, 2002, –313б.

17. Қасым Б. Күрделі зат атуларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. – Алматы, 2000.

18. Кеңесбаев І., Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. –Алматы: Мектеп, 1975. –315.

Резюме

Б.Қ. Қасым. Словообразовательная мотивация тюркского языка

Словарный состав любого языка, в том числе и ***тюркского языка*** постоянно изменяется, пополняясь новыми словами и наименованиями, словосочетаниями. Новые слова или номинация функционирующих слов в языке, приобретают новые значения и семантику. Предмет словообразования и его место в ряду лингвистических дисциплин; основные словообразовательные понятия, их взаимосвязь и взаимоотношение; принципы системной организации элементов; проблема функционально-структурных единиц; своеобразие синхронической и диахронической характеристики словообразовательных явлений и проблема продуктивности; морфемного и этимологического анализа структуры слова; понятие регулярности словообразовательного, нормативный и стилистический аспекты в словообразовании, их своеобразие, взаимосвязь и удельный вес по отношению к системной характеристике словообразовательных явлений – таков далеко неполный перечень узловых вопросов учения о тюркской словообразовании на нынешнем его этапе. Основными проблемами словообразования являются проблемы определения таких основных понятий, как слово, номинация, мотивация, словообразовательная мотивация, морфема, основа, типы основ,

словообразовательное значение и т.д. Основные продуктивные способы словообразования современного тюркского языка.

Ключевые слова: слово, номинация, мотивация, словообразовательная мотивация, морфема, основа, типы основ, словообразовательное значение.

Summary

B.K. Kassym. Derivational motivation Turkic languages

The vocabulary of any language, including the Turkic language is constantly changing, adding new words and names, phrases. New words or functioning nomination words in the language, acquire new meaning and semantics. Subject of word formation and its place among the linguistic disciplines; basic concepts of word formation, their relationship and the relationship; principles of system organization of elements; The problem of functional and structural units; originality of synchronic and diachronic phenomena of word-formation characteristics and the problem of productivity; morphemic and etymological analysis of word structure; the notion of regular word-formation, regulation and stylistic aspects in the derivation, their identity, the relationship and the proportion in relation to the characteristics of the system of word-building events - this is an incomplete list of the key aspects of the doctrine of the Turkic word formation to its present stage. The main problems are the problems of determining the derivation of such basic concepts as word nomination, motivation, word-formation motivation, morpheme, foundation types basics derivational value, etc. The main productive way of word formation of modern Turkic language.

Key words: word, nomination, motivation, word-formation motivation, morpheme, foundation types basics derivational value.

ӘОЖ 81’272

ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТЕГІ АТ ТЕРГЕУ ГҰРПЫНЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ҚЫРЛАРЫ

А.Ж. Қобланова – *Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақ тілі теориясы мен әдістемесі кафедрасының доценті, филол. ғ.к.*

Аңдатпа. Сөз әдебін (сөз этикетін) тілдік коммуникацияның өзегі деуге болады. Өйткені сөз әдебінің қалыптасқан нормалары тілдесушілердің арасындағы қатынастың алуан түрлі қырларын реттеп отырады.

Сөз этикеті соңиумның, тілдік ұжымның дәстүрлі мәдениетімен тығыз байланысты. Адамдар арасындағы қатынас дәстүр арқылы анықталып, реттелін отырады, дәстүр басшылыққа алынады. Өзін қоршаған ортаның құндылықтарын игеруде соңиум мүшесі қоғамда орныққан мәдени дәстүрге сүйенеді. Мәдени дәстүрдің қалыптасқан нормалары бойынша бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Қазақтардың тұрмыстық отбасы мәдениетінде этикеттік норма бойынша келін күйеу жақ туыстарының атын тура атамай, әрқайсысына лайықты ат қоюға тиіс болды. Тілдік қарым-қатынаста этикеттік норма бойынша қойылған маркерлі ат өзінше бір символдық әлем болды. Олар этносты бірегейлендіруге ықпал етеді, адамдар арасындағы түсініскікке жол ашады, мәдениеттің ядросы болып саналады.

Сөз этикетін, түптеп келгенде, тек тілдік семантикалық алда қарастыру жеткіліксіз. Бұл жерде тілдік және мәдени семантиканы бір-бірімен үйлесімді ұштастыра лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастыру халықтың дәстүрлі білімдер мен ұлттық құндылықтар жүйесін; әдет-гұрып, салт-дәстүр, рәсім жоралғылардың мән-мазмұннан, ондағы этикеттік нормаларды танып, бағалауға мүмкіндіктер береді.

Түйін сөздер: сөз әдебі, дәстүр, ұлттық құндылықтар, отбасы мәдениеті.

Қазақ халқының дәстүрлі этикет жүйесі өзі бастан кешірген ру-тайпалық қоғамның әлеуметтік қатынастар жүйесімен тығыз байланысты болды. Этнотілдік ұжымның мүшесі өзін қазаққа жатқызуымен қатар өзінің қай руға жататынын да біледі. Кез келген қазақ өзінің қай рудан екенін білуі этникалық индикатор есепті болған. Сөйтін, этнос мүшесі өзін белгілі бір руға жатқызады. Рулық қоғамның санкциясы бойынша ұжым мүшесі рулық ортасын «өзім», ал басқа руды «өзге» деп, осы жайтты қарама-қарсы қойды. Этнос санасындағы іргелі бинарлық концепті болып табылатын «өзім» - «өзге» оппозициясы тұрғысынан қарастыру дәстүрлі этикеттік нормалардың мәнін аша түседі.

Мәселен, дәстүрлі мәдениетте жаңа түскен келін «өзім»-«өзге» жағдаятын басынан өткізеді. Әйел күйеу жұртында бүркемелеп сөйлеуге тиісті болған (А.Н. Самойлович, І.Кеңесбаев) [1; 2] «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясында» бұндай құбылыс *табу* мен *эвфемизм* деп аталады [3]. Бұрынғы зерттеулерде бұл мәселе сипатталып айтылғанмен, қогнитивтік қырдан (аспектіден) қарастырыла қойған жоқ. Ұзатылған қыз «өзінің» үйреншікті, дағдылы ортасынан мүлде бөтен «өзге» ортаға келеді. Әрине, объективті дүние, этноәлеуметтік құрылым ұқсас болғанмен, тілдік, тілдік емес қарым-қатынас ортасы мүлде бөлек болып тұрады. Рулық санадағы мифтік ой-қиял дүниесі мен символдар әлеміне тап болады. Мифтік ой-қиял дүниесі – өзінше бір әлем. Тыйым сөздер әйелдер айтуға болмайтын сол ой-қиял дүниесінің тілдік репрезентанттары болып табылады. Күйеу жұртына келген соң жаңа түскен келін табиғат нысандарының атын тура атамай, бүркеме атпен атауға тиіс. Мәселен, «тас»-ты тас демей, *қайыршақ* дейді, өйткені қайын атасының аты – Тасболат. Қамысбай деген қайын ағасы болғандықтан, қамысты қамыс демей *құрақ* дейді, керісінше, ауылда Құрақбай деген туысы болса, құрақты *қамыс* дейді. Күнтуған деген қайын атасы, қайын ағалары болса, күнді күн демей, *жарық* деуіне тура келеді. Күйеуінің туыстарының атына ұқсас болса, жылқыны *қылқұйрық туар,* қойды *маңырама, тірітон*, *бөріні «қасқыр»*, *қасқырды «бөрі»* дейді.

Осыған қарағанда байырғы қазақ әйелінің келін болып түскен күйеу жұрты қогнитивтік санада өзге бір микроәлем іспетті, жас келін қашан үйреніскенше (адаптаңияланғанша) өзін басқаша микроәлемде жүргендей күй кешеді. Сонымен қатар әйелдің некеден кейінгі күйеуінің туыстары рулық мифологиялық сана бойынша жас келінді өзге бір микроәлемнен келгендей көреді.

Қазақы ортада көп әйелалушылыққа байланысты отбасылық, әлеуметтік қатынастар күрделене түседі. Қоғамның белгілі бір даму сатысында, көп әйелалушылық дәстүрлі қазақ қоғамында негізгі құндылықтардың бірі ретінде бағаланды. Өйткені рудың сан жағынан көбеюі оның қорғаныс механизмдерінің бірі болды.

Басқа румен одақтасу негізінен *құдалық, сүйек алысқан құдалық, сарысүйек құдалық* сияқты некелік туыстық арқылы жүзеге асып отырады. Тіпті, *құданың құдасы* да сыйлас әрі туыс есепті болды. Қазақтың байырғы қоғамында некелік туыстық бір отбасы мен екінші отбасы аясындағы туыстық емес, руішілік, руаралық туыстық болды. Осымен байланысты келін тек бір шаңырақтың ғана емес, әулеттің, рудың келіні есепті болды. Күйеу де солай: рулы елдің күйеу баласы болып саналды. Бұның өзі рулық қоғамындағы қарым-қатынастың әрқилы әлеуметтік позициясы мен символдар әлемін қалыптастыруға әсер етті.

Сол кездегі әйел үшін күйеу жұрты туыстарының аты-жөні жоққа тән болды. Этикеттік қатаң нормаға байланысты келін күйеу жақ туыстарының атын тура атамай, «өзім»-«өзге» позициясы бойынша әрқайсысына лайықты ат қоюға тиіс болды. Тілдік қарым-қатынаста этикеттік норма бойынша қойылған маркерлі ат өзінше бір символдық әлем болды. *Сұлумұрт, Көзжақсы, Қызтөре, Кенжебала, Кенжеқыз, Сырғалым, Тауаға* (Асқар) тәрізді т.б. поэтикалық мәнді маркерлі антропонимдер қазақ әйелдері тілінде қазақ жерінің барша аймақтарында беріге дейін жиі әрі жүйелі сипатта болған.

Ертеректегі тілдік емес этикеттік нормаларға сәйкес қазақ қоғамындағы салт-дәстүр бойынша әйелдің «өзге» жатжұрттық екені оның сырт көрінісінен де байқалып тұруға тиіс болған. *Жаңа түскен әйелдің киім киісі* ерекше этикеттік нормаға сай болуы сол қоғамдағы «өзім»-«өзге» жағдаятына байланысты болды. Киім киісі жас келіннің «өзге» екенін аңғартып тұратын символдық нышан іспеттес деуге болады. Мысалы, қайын ата, қайын аға, қайын інілердің алдында білегінің жалаңаш болмауы, жалаңбас жүрмеуі, олардың көзінше шашын тарап, бала емізбеуі, көйлегінің етегі тобығына дейін түсіп тұруы тәрізділер келіннің «өзге» екенін көрсететін маркерлердің бірі деуге болады.

Әйелдердің кеңістік әлемінің шектеулі болуы «өзім»-«өзге» жағдаятымен байланысты символдық нышандар іспетті болды. Жаңа түскен келін қайын ата, қайын ағаларының алдында көлбеңдей немесе кесе көлденең жүрмеуге тиіс болды. Олар отырған үйдің есік алдынан кесе көлденең өтпеуі, олар кетіп бара жатқанда соңынан қарап тұрмауы, төрге шықпауы, енесінің төсегіне отырмауы, жасы үлкендерге бетпе-бет қарап отырмай, қырындай отыруы, жасы үлкен адамдар үлкен үйден шығып бара жатқанда отырған орнында отыра бермей, түрегеп тұруы, қайын атасы, қайын ағасының ат байлаған мамаағашына қатарластырып атын байламауы келіннің кеңістік әлемінің шектеулі болғанын байқататын белгілер.

Келіннің іс-әрекеті *тактильдік жақтан шектеулі* болды. Қайын атасы, қайын ағасына тағамы бар ыдыс ұсынғанында тікелей қолына бермей, дастарқанға жақындатып қою немесе басқа бір адам арқылы беруге, қайын ата, қайын ағасының ыдысына тамақ құйып ішпеуге тиіс болды.

Мифологиялық санадағы «өзге» мен «өзім» тілдік коммуникацияда маркерленген тілдік және арнайы тілдік емес таңбалар арқылы реттелін отырды.

Қайын атасының жағалы киімі болса, келін оның жағасына қол тигізбеуі керек, себебі қолы атасының жағасына жармасқан болып есептелген. Бұндай түсінік қазақ әйелдерінің арасында XX ғасыр орта шеніне дейін ішінара сақталған деуге болады. Бұл жөнінде танымал тұлға көрнекті этнограф ғалым, жазушы Ақселеу Сейдімбектің өз көзімен көрген мына бір дерегін қысқаша келтіріп, атап айтуға болады.

Ауыл-үйдің адамдары: «Ырыс десе ырыс-ақ қой, келін болса осындай болсын!»- десіп, Ырыстың әрбір қылық-қасиетін үнемі үлгі-өнеге тұтып отырады. Десе дегендей, Ырыста үлкен-кішіге бірдей қадірлі, қылық-қасиетімен іші-бауырына еніп тұратын, айрықша сүйкімді жан еді. Әсіресе, ата-енесінің асты-үстіне түсіп, үкідей ұшып жүріп қызмет көрсететін...

Бірде, киіз үйдің көлеңкесінде домбырға тиек жонып отыр едім, көрші үй жақтан: «Қайным!» - деген дауыс естілді. Қарасам, Ырыс, киіз үйдің есігінен басын ғана шығарып, мені шақырып тұр. Шілденің ыстығында көлеңке іздеген жылан, бақа, кірпі сияқты жәндіктердің киіз үйге кіріп кететіні болатын. Сондай бірдеңеме деп, жүгіріп келсем, Ырыс: «Төрде жатқан атамның шапанын керегінің басына іліп берші!» - деп қиылады. Мұнысын мен әзілге балап: «Ой, сөзің құрсын, бірдеңе болып қалған екен десем!» - деп бұрылып кете бермекші болдым. Сол кезде Ырыс шыншыл қалпымен: «Ойын емес, өтінемін, ата-енемді көрші үйлер қымызға шақырып кетіп еді. Күннің ыстығы мынау, келгенше отыратын орындарын қағып-сілкіп, іргені түріп, үйді салқындатып қояйын деп едім. Нең кетеді, атамның шапанын іліп бере қойшы!» - деп одан бетер қиылады.

Ырыстың жүзінен де, сөзінен де әзіл-қалжыңның нышаны білінбейді. Мен әлденені түсінбей тұрған қалпымда таңырқап: «Өзің неге ілмейсің?!» - деппін.

Сонда Ырыс өзгеше бір байсалды қалыпқа түсіп, айтуға болмайтын киелі құпияны амалсыз айтып тұрғандай, даусы дірілдеп: «Онда,.. онда, атамның жағасына қолым тиіп кетеді ғой!.. Олай етуге болмайды ғой!» - деді.

Мен сол кезде осы сөздің байыбын білмесем де, бұрын беттесіп көрмеген аса маңызды істі атқарудың қажет екеніне күмәнсіз сеніп, еш қарсылықсыз қарияның шапанын керегенің басына іліп бердім.

Ырысты нұрлы дидары бал-бұл жанып, үлкен бір шаруа тынғандай көңілі әпсәтте жайланып, шыншыл шыраймен «Тәңір жарылқасын!» - деді [4].

Академик Ғ.Мүсіреповтің айтуынша, қазақ әйелінің ең бақытты шағы оң жақта отырған қыз кезі. Қыз баланы су әкелу, кесте тоқу, бала жұбату т.б. жеңіл-желиі жұмыстар болмаса, күн ұзын, ертеден қара кешке дейін үй шаруасына салып қоймайды. Қазақ қызы бұла өседі. Тұрмысқа шыққан соң бұл жайт мүлде өзгереді. Міне, осындай шақта жаңа жағдайға бейімделу кезеңі басталады. Мұндай жағдайда көндіге алмай жүрген жас келіннің «Құдай-ау, оң жақтағы күиім қайда?» деп мұңаятын сәттері де болады. Келін боп түскен соң *түндік ашқаннан бастап, түндік жапқанға дейін,* яғни таңның атысынан күннің батысына дейін, ел ұйқыға жатқанша үй шаруасымен айналысады.

Жаңа түскен келінді жат босағаға, жат жұртқа бейімдеудің салттық, ғұрыптық жолдары болған. Байырғы кезде қазақы отбасында келін түскен үйдің өткізетін *келіншай* жоралғысының келінді жат жұртқа бейімдеуде тағылымдық мәиі ерекше болған. Жаңа түскен келіннің ауылдағы енелеріне, жасы үлкен сыйлы абысын-ажындарына арнайы жайылған дастарқанда шай құйып қызмет көрсету рәсімі *келіншай* деп аталған. Бұл концептілік ұғымның мәні қазақтың тұңғыш этнографиялық энциклопедиясында фрейм формасында сипатталып, мән-мағынасы сараланып ашылған:

«Келін түсірген үй көп ұзамай арнайы дастарқан жасап, жаңа түскен келіннің құйған шайын ішуге көңілжетер сыйлы абысын-ажындарды шақырады. Әсіресе, шай әбзелі мен дастарқан жабдығына ерекше көңіл бөлінеді. Дастарқан басына бауырсақ, тәтті тоқаш, мейіз, науат, жент, майсөк, сарымайға шыланған, тәтті қосылған талқан т.б. қойылады. Самаурын, шәйнек (аққұман), кесе, шыныаяқ, қасық, табақ т.б. қойылатын өз орындары болады.

Дастарқан басына жиналған әйелдер (шамамен 8-12 адамдай) өздерінің әлеуметтік мәртебесіне қарай рет-ретімен жайғаса бастайды. Жас келін «шынашақ шиырып» кесеге шай құйып, ізетпен

ұсынады. Шайдың қоюлығы, қаймақ қатқан түсі әркімнің қалауынша құйылады. Ізет бойынша келін шай құйған кесені оң қолымен ұсынады, ал сол кесе ұстаған оң қолдың шынтақтан төмендеу тұсында тұруға тиіс.

Дастарқан басына жиналғандардың басты назары, әдетте, шай ішуден гөрі оның «церемониясында» болады. Шайдың қызылы кесілмеуі үшін келін оны дәл уақытында әлсін-әлсін демдеп отыруы керек. Шай құйған кесені иесінен шатастырып алмауы қажет.

Тәртіп бойынша келін дастарқан шетінде бір қырын отырады, сөзге араласпайды, тек сұраса ғана жауап береді. Жиналғандар ішінде сыйлы, беделді әйел (коммуникация лидері) сөз бастап, әңгімеге бағыт беріп отырады. Әңгіме арқауы негізінен келін тәрбиесіне қатысты болады. Өнеге, сабақ болсын деп алғашқы түскен кезіндегі жайттарды еске түсіріп, ұялған кездерін немесе өз келіндерінің кейбір жаңылшақ сәттерін айта отырады.

Шай беру рәсімі аяқталар сәтте жас келінге көп жаса қарағым; көсегең көгеріп, көрпең ұлғайсын; дастарқаның берекелі болсын, етегінді бала бассын деген ағі тілектер айтылады. Келіннің шайы пәмілшай болды, келіннің шайы көңілашар шай болды, келіннің аяғынан деп бағалауыш мазмұнда ризалықтарын білдіріп, келіншайға баға беріседі. Келіннің жақын абысындарының бірі дастарқан мәзірінен келген қонақтардың әрқайсысына мынау үлкен енеме; мынаны немереңізге, сіз де келінді болыңыз; мынау пәленшеніің апасына, мынау жеңешеме, мынау әпкеме деп жеке-жеке атап түйіншектер береді. Жас келін мұның бәрін қалт жібермей көңілге тоқып тұрады.

Жас келін алдымен абысын қауымы арқылы жат ортаға бейімделе бастайды. Байырғы қазақ тұрмысындағы келіншай (шай церемониясы) біріншіден, тәрбиелік мәні, екіншіден, жас келінді бөтен ортаға психологиялық жақтан бейімдеу, үшіншіден, үй шаруасына үйрету, икемділікке дағдысын жетілдіру, төртіншіден, ең бастысы, келіннің әлеуметтенуіне, абысын ортасының, яғни абысындастық қауымының мүшесі болып қалыптасуына тигізер ықпалы ерекше болған. Сонымен, келіншай рәсімінің әке үйінде еркін өскен қызды жат босағаға бейімдеудің гендерлік тактикасы мен стратегиясына байланысты қалыптасқан ғұрыптық-салт екені байқалады» [5].

Бұл жерде аталмыш лұғаттық мақалаға алып қосарымыз жоқ. Дегенмен келіншай рәсіміне қатысқан абысындар да реті мен кезегіне қарай жас келінді *отқа шақырып*, сый-сияпат білдіреді. Осылайша келін ауыл елдегі абысындастық қауымына енеді.

Сөйтін «өзім» мен «өзге» бинарлық концептісіндегі қарама-қарсылық бірте-бірте бәсеңдеп, келін жат босағаға адаптациялана бастайды. Ал келін екі-үш балалы болған соң, тыйымдар сақталғанмен, бастапқыдай емес, қатаң этикеттік норма бәсеңдей бастайды. Күйеу жұртының мифологиялық санасындағы «өзге» де бірте-бірте бәсең тартады да «өзім» мен «өзге» қарама қарсылық үйлесімді сипатқа көшеді.

1. Самойлович А.Н. «Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины» («Живая страница», Т.1-11, 1915, 162-б.)

2. Кеңесбаев І. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» -Алматы, 1977ж.

3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә.. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы: «Дәуір», 2003.

4. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Зерттеу. Астана: Фолиант, 2008.13-б.

5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия.- Алматы: РПК «СЛОН», 2013.- (иллюстрацияланған). 4-том: Қ-О-736 бет.

6. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті.-Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. 120б.

Резюме

А.Ж. Кобланова. Лингвокогнитивные аспекты обычая табу (ат тергеу) в традиционной этнокультуре

Речевой этикет по праву считается основой речевой коммуникации. Поскольку нормы, установленные речевым этикетом, способствуют регулированию различных сторон между коммуникантами.

Речевой этикет тесно связан с традиционной культурой социума, речевого коллектива. Взаимоотношения между людьми определяются, регулируются посредством традиций, то есть люди руководствуются традициями. В ходе овладения ценностями окружающей их среды члены социума опираются на культурные

традиции, закрепленные в обществе. Они строят взаимоотношения по нормам, установленными культурными традициями. В культуре семейных традиций казахского народа по нормам этикета невестка не могла называть родственников мужа по именам, она должна была дать каждому из них имя, соответствующее их статусу. Каждое маркерное имя, данное родственникам мужа по нормам этикета в речевой коммуникации, являлось своеобразным символическим миром. Эти имена способствуют унификации этноса, открывают путь к взаимопониманию людей, считаются ядром культуры.

Изучать речевой этикет только в языковом, семантическом плане недостаточно. Изучение языковой и культурной семантики во взаимосвязи друг с другом с точки зрения лингвокогнитологии дает возможность познать, оценить систему традиционных знаний и национальных ценностей народа; этикетные нормы, заложенные в значении традиций и обычаев, ритуалов и обрядов.

Ключевые слова: речевой этикет, традиция, национальные ценности, культура семьи.

Summary

A.Zh. Koblanova. The lingvocultural custom hand censure name in the traditional culture

The speech etiquette is considered to be the basis of verbal communication. Since the standards set speech etiquette, contribute to the regulation of various aspects between the communicants. The speech etiquette is closely related to the traditional culture of society, speech community. Relationships between people are defined, regulated by tradition, that is, people are motivated by tradition. During the acquisition values of their environment members of society based on cultural traditions enshrined in society. They build relationships according to the norms established cultural traditions. In the culture of family traditions of the Kazakh people on etiquette daughter could not call her husband's relatives by name, she had to give each of them a name corresponding to their status. Each token name given to the relatives of the husband on etiquette in speech communication, is a kind of symbolic world. These names contribute to the unification of the ethnic group, open the way to an understanding of people considered to be the core of culture. Not only to learn speech etiquette only in language, semantic terms. The study of language and cultural semantics in relation to each other in terms of lingvocognitive gives an opportunity to learn, to evaluate the system of traditional knowledge and national values of the people; etiquette rules laid down in the value of traditions and customs, rituals and ceremonies.

Key words: speech etiquette, traditions, national values and family culture.

ӘОЖ 811.41: 81'37; 003; 81'22

«ҚАЗАҚ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ (1245 ЖЫЛЫ ЖАРЫҚ КӨРГЕН ҚЫПШАҚ-АРАБ СӨЗДІГІНІҢ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қ.А. Қыдырбаев - *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті Таяу және Орта Шығыс кафедрасы арабтану бөлімінің доценті, PhD докторы*

Аңдатпа. Жазбаша деректер ішінде «қазақ» сөзі 1245 жылы Мысыр мәмлүктері тарапынан жарық көрген «Қыпшақ-араб сөздігінде» алғаш рет кездеседі. Осы сөздікке зерттеу жасаған голландиялық галым М.Т.Хоутсма мен отандық галым Ә.Құрышжановтар көне қолжазбадағы қыпшақ тіліндегі «қазақ» сөзінің араб тіліндегі аудармасын оқуда қателік жіберіп, соған байланысты «қацгыбас, кезбе» және «жалгыз», «жалаңаш, қарапайым, бірдемеден айрылған» деген мағыналар берген. Бұл мақалада «Қыпшақ-араб сөздігінің» түпнұсқа қолжазбасы негізінде «қазақ» сөзінің араб тіліндегі аудармасы қайта қарастырылып, дұрыс мағынасы дәлелдер арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ, қыпшақ, араб, қолжазба, этимология.

«Қазақ» сөзінің мағынасы туралы екі жүз елу жылға жуық уақыт зерттеу жұмыстары жүргізіліп келе жатса да, әлі күнге дейін кесімді жауап айтылып, нүктесі қойылған жоқ. Зерттеулердің дені өзіне дейінгі галымдар мен ізденушілердің «қазақ» сөзіне қатысты берген мағыналарына пайымдаулар жасап, мақаладан мақалаға көшін отырады. Көзқарастардың кейбірі көңілге қонымды болжамдар болса, енді біреулері аңыз-әпсаналарға сүйеніп жасалған этимологиялар болып келеді. Әлі күнге дейін ешкім бір шешімге келе алған жоқ. «Қазақстан тарихы: көне заманнан бүгінге дейін» атты кітаптың екінші томында: «қазақ сөзін түсіндіретін түпкілікті пікірді, тегінде, әзірше ешкім айта

алған жоқ» [1, 303], – деп, тұжырымдайды. Осы сұрақтың шешімін табуға арабтанушы ретінде өз үлесімізді қоссақ деген ниетпен, «қазақ» сөзіне араб тілінде түсіндірме жасалған 1245 жылы Мысырдағы мәмлүк қыпшақтары жарыққа шығарған «Қыпшақ-араб сөздігі» негізінде зерттеу жұмыстарын жасаған едік.

Жазбаша деректемелер ішінде «қазақ» сөзі осы «Қыпшақ-араб сөздігінде» бірінші рет қолданылып, оған алғаш рет түсініктеме берілгені айтылып жүр. Сөздіктің қолжазбасын 1894 жылы голландиялық шығыстанушы ғалым М.Т.Хоутсма алғаш рет зерттеп неміс тіліндегі аудармасымен қоса баспаға әзірледі. М.Т.Хоутсма қолжазбаны хатқа түсіргенде «Адам сипаттары» атты он тоғызыншы бөліміндегі «قازاق» [қазақ] сөзіне берілген араб тіліндегі түсініктемесін «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] деп берген [2, 25]. «قازاق» [қазақ] сөзіне түсініктеме ретінде берілген араб тіліндегі «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] сөзінің мағынасын неміс тілінде «landstreicher», яғни «қаңғыбас, кезбе» деп берген [2, 86]. Аталған сөздікке өткен ғасырдың 60-70-ші жылдары зерттеу жүргізген отандық ғалым Ә.Құрышжанов: «**қазақ** (25 قازاق) один, одинокий. В ркп. المجرّد обнаженный, голый, простой, лишенный чего-л.» [3, 154] деп араб тілінде «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] деп түсіндірілгенін көрсетеді де «қазақ» сөзіне араб тіліндегі «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] сөзінің мағынасы бойынша «жалғыз», «жалаңаш, қарапайым, бірдемеден айрылған» деген мағыналар береді.

М.Т.Хоутсма мен Ә.Құрышжановтың «Қыпшақ-араб сөздігі» негізінде «қазақ» сөзіне берген жағымсыз мағына көптеген ғалымдардың пікірлеріне салқынын тигізіп келді. Нәтижесінде зерттеушілердің дені аңыз-әңгімелер мен кейбір тарихи оқиғаларға жүгіне отырып «қазақ» сөзінің мағынасына толыққанды жағымды сипат бергісі келсе де М.Т.Хоутсма мен Ә.Құрышжановтың сөздікте берген мағынасынан аттап кете алмай «үйсіз-күйсіз кезбе, қаңғыбас, қашақ, қашқын, қарақшы» деген мағыналардың бірін қоса беріп жүрді. Мысал ретінде Б.Б.Кәрібаевтың 2014 жылы желтоқсан айында жарық көрген «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты монографиясының «қазақ» этнониміне арналған VII тарауында А.Н.Самойлович, С.К.Ибрагимов, С.Г.Кляшторный мен Т.И.Сұлтанов сынды ғалымдардың талданған пікірлерін айтуға болады. А.Н.Самойлович 1927 жылы жарық көрген «О слове «казак» атты мақаласында «қазақ» сөзі VII-VIII ғасырларға жататын көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап Шыңғыс хан империясының құрылуы мен оның ұлыстарға бөлінген дәуіріне дейін (XIII ғасыр) түркі тілі жөніндегі азиялық әдеби еңбектерде, түркі тайпаларының тарихы туралы деректерде, тіпті, XI ғасырда жазылған Махмұд Қашқаридің сөздігінде де мүлде кездеспейтінін айта келе, алғаш рет 1245 жылғы араб тілінде жазылған «Қыпшақ-араб сөздігінде» ғана кездесін оған жағымсыз мағынада түсініктеме берілгенін айтады да, руынан, тайпасынан бөлініп кетіп шытырман оқиғаларды басынан өткерген (яғни қашып-пысып, қаңғырып күнін көрген) адамның әлеуметтік жағдайын көрсетеді деп өз ойын тұжырымдайды [4, 13] және «қазақ» сөзі қазақ халқының қалыптасуы қарсаңында әлеуметтік термин болып, уақыт өте келе халықтың атауына айналған деп қорытындылайды [4, 16]. «Қазақ» сөзіне зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі С.К.Ибрагимов болды. Ол «қазақ» сөзінің мағынасында эволюциялық өзгерістер болғандығын айтып, XIII-XV ғасырларда «кезбе, еркіп, қашқын» мағынасында қолданылып, XV ғасырда «өзбек» терминіне қарсы саяси сипат алғанын, XVI ғасырдан бастап этникалық сипатта қолданыла бастағанын айтады [5, 71]. Осы тақырыпқа соңғы кездері қалам тартқан ғалымдар С.Г.Кляшторный мен Т.И.Сұлтанов та «қазақ» сөзіне талдау жасай келе, әлі күнге дейін бұл сөздің этимологиясы толық табылмағанын айтады да, ол сөздің алғашқыда теріс мағынасы болғанын келтіреді [6, 248-251].

Белгілі зерттеуші Әнес Сарай: «Қазақты «кедей, жалаңаш, баспанасыз, отанынан безген» деп әліптеу Египет мәмлүктерінің 1245 жылы жасаған араб-қыпшақ сөздігінен басталған сияқты» [7, 371], – дейді.

Б.Б.Кәрібаев өз еңбегінде «қазақ» сөзінің шығуы мен мән мағынасына байланысты XVIII ғасырдың ортасынан қазіргі кезеңге дейінгі зерттеу еңбектерге тарихнамалық шолулары мен талдауларын жүргізеді. Талдауларынан кейінгі қорытынды сөзінде «қазақ» сөзінің нақты шығу төркінін ешкім де анық айта алмағанын білдіре келе: «Басқа да кейбір сөздер мен ұғымдар секілді қазақ сөзінің белгілі бір тарихи дәуірлерде әлеуметтік, экономикалық, саяси-этникалық, мәдени-рухани дамулардың әсері мағынасы мен мәніне өзгерістер енгізген. Алғашқы мәні – әлеуметтік болып, мағынасына руынан, тайпасынан, елінен, мемлекетінен бөлініп не болмаса **қашып кетіп,** өз бетінше дербес, еркін, азат өмір сүріп жатқан адам немесе адамдар жатқызылса, кейін келе, бұл

сөздің мәні мен мағынасына аз да болса өзгерістер ене бастайды» [8, 483] – дейді. Б.Б.Кәрібаев бірнеше тарихи оқиғаларды сараптай келе «қазақ, қазақшылық» сөздерінің мағынасын «қашақ, қашу» сөздеріне тірей берген [8, 484-486]. Тінті Керей мен Жәнібек ханның бөліну себебіне де: «Бұл екі хан да дәл осындай себептермен өз елдерінен кетуге немесе **қашуға мәжбүр** болады, бірақ олар өз нөкерлерімен емес, өздеріне қарайтын ру-тайпалармен ауа көшуге мәжбүр болады. Соның нәтижесінде, «қазақ» атауы этникалық қауымдастықтың бір бөлігіне таңылады» [8, 486-487] – деп, «бөліну» деген сөзбен бірге **«қашу»** сөзін тең дәрежеде қолданып отырған.

Голландиядағы Лейден кітапханасында 517-ші нөмірмен сақтаулы тұрған 1245 жылы жазылған «Қыпшақ-араб сөздігі» түпнұсқасының электронды көшірмесін алдырып, оған компьютердің көмегімен зерттеу жасағанымызда, қолжазбадағы «قازاق» [қазақ] сөзіне араб тілінде берілген түсініғі «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] емес «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] екені анықталды [9, 27]. Яғни М.Т.Хоутсма мен Ә.Құрышжанов ح (хә) әрпінің астындағы болмашы ғана дақты нүкте екен деп, оны ج (жим) әрпі деп түсінген. (Ондай дақтар мәтін қолмен, сиямен жазылғандықтан, кітап бетінің әр жерінде кездесіп отырады). Нәтижесінде «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзін «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] деп оқыған. Осыдан «қазақ» сөзі араб тіліндегі «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] сөзінің мағынасы бойынша «қаңғыбас, кезбе, жалаңаш, қарапайым, бірдемеден айрылған» деген секілді мағыналармен түсіндірілген. Араб тіліндегі үлкен түсіндірме сөздіктерде «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзіне мынадай түсіндірмелер жасалған:

а) Араб тіліндегі «المُحَرَّدُ» [әл-мухәррад^{у}] сөзі II баптағы حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің ырықсыз есімшесі (اسم المفعول) екені белгілі. Олай болса алдымен II баптағы حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің мағынасын қарауға тура келеді. Орта ғасырда жазылған «Лисән әл-араб» сөздігінде «حَرَّدَ الرَّجُلُ إذا أوَى إلى كُوخٍ» [хәррадә-р-ражулу ’изә ’әуә ’илә кӯх^{ин}] [10, 113] деп حَرَّدَ [хәррадә] сөзінің мағынасы «أوَى إلى كُوخٍ» [’әуә ’илә кӯх^{ин}] деп түсіндірілген. Бұл сөйлемнің мағынасын түсіну үшін алдымен «كُوخٌ» [кӯх^{ун}]» деген сөздің мағынасын іздеп көрелік. «Лисән әл-арабта» «كُوخٌ» [кӯх^{ун}] сөзін: «ويقالَ للبيت المسنّم: كُوخٌ، وهو فارسيٌّ معرّب» [уә йуқәлу ли-л-бәйти-л-мусәннәми: кӯхун уә hууә фәрисиййун му‘әррабун^{ун}] [11, 183], яғни «нішіні сәнәм тәрізді үйді «кух» деп атайды, бұл арабтанған парсы сөзі» деп түсіндірген. Араб тілінде түйенің өркешін سَنَامٌ [сәнәм^{ун}] [12, 378] дейді. Демек, «кух» сөзі «түйенің өркеші тәрізді үй» деғенді білдіреді. Ал «أوَى إلى» [’әуә ’илә] сөзінің мағынасы арабшадан арабшаға түсіндіретін түсіндірме сөздіктерде «نَزَلَ فِيهِ، اِتَّخَذَهُ مَأْوًى لَهُ» [нәзәлә фӣhи, иттәхазә мә’уән ләhу], яғни «кіру, өзіне баспана ету» [13, 142] деп түсіндірілген. Олай болса «حَرَّدَ الرَّجُلُ» [хәррадә-р-ражул^{у}] деген сөйлем: «кісі түйенің өркеші тәрізді үйді баспана етті, кірді» деген мағынаны береді. Демек حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің мағынасы «түйенің өркеші тәрізді үйді баспана ету *немесе* түйенің өркеші тәрізді үйді баспана ету мақсатында оған кіру» болып шығады. Ал «المُحَرَّدُ» [әл-мухәррад^{у}] сөзі осы II баптағы حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің ырықсыз есімшесі (اسم المفعول) болғандықтан оның мағынасы «түйенің өркеші тәрізді үйге баспана етуге кірғізілген» қысқаша айтқанда «үйлі болған» болып шығады;

ә) Енді I баптағы حَرَدَ [хәрадә] етістігінің мағынасына назар аударайық. «Әл-муғжәм әл-уасит» сөздігінде: «حَرَدَ فُلَانٌ عَنْ قَوْمِهِ حُرُودًا: اِعْتَزَلَهُمْ» [хәрадә фуләнун ‘ән қаумиhи хурӯд^{ән}: и‘тәзәләhум] [14, 165 б.], деп «حَرَدَ» [хәрадә] сөзінің мағынасын «اِعْتَزَلَ» [и‘тәзәлә] сөзімен түсіндірген. Ал «اِعْتَزَلَ» [и‘тәзәлә] сөзін «اِعْتَزَلَ الشَّيْءَ وَعَنْهُ: بَعُدَ وَتَنَحَّى» [и‘тәзәлә-ш-шәй’ә уә ‘әнhу: бә‘удә уә тәнәххә] [14, 599] деп «بَعُدَ» [бә‘удә] және «تَنَحَّى» [тәнәххә] сөздерімен, яғни «алыстау, қашықтау» және «кету, шеттеу, бөліну» деген сөздермен түсіндірген. Яғни «حَرَدَ فُلَانٌ عَنْ قَوْمِهِ حُرُودًا» [хәрадә фуләнун ‘ән қаумиhи хурӯд^{ән}] деген сөйлемнің мағынасы «пәленше өз қауымынан, ел-жұртынан шеттеп кетті, бөлініп кетті» деғенді білдіреді. Демек حَرَدَ [хәрадә] етістігінің мағынасы «алыстау, қашықтау» және «кету, шеттеу, бөліну» болып шығады. Араб тілінде I бап және II бап етістіктері бірдей мағынада қолданылуы көптеп кездеседі. Мысалы: I баптағы نَبَسَ [нәбәсә] етістігі мен II баптағы نَبَّسَ [нәббәсә] етістігі «айту, сөйлеу» [12, 780], I баптағы نَارَ [нәра] және II баптағы نَيَّرَ [нәййәра] етістіктері «өрнек салу, кестелеу» [15, 641], I баптағы وَقَى [уәқӣ] мен II баптағы وَقَّى [уәккӣ] етістіктері «сақтау, қорғау» [12, 908] деген мағыналарды береді, т.б. Осы секілді II баптағы حَرَّدَ [хәррадә] етістігі I баптағы حَرَدَ [хәрадә] етістігінің «алыстау, қашықтау» және «кету, шеттеу, бөліну» деген мағынасын да қамтиды.

«Қыпшақ-араб сөздігі» – тақырыптық сөздік. М.Т.Хоутсма қолжазбаны баспаға әзірлеғенде алдымен қыпшақ сөздерін түпнұсқадағы тақырыптық бөлімдері бойынша араб әріптерімен және араб тіліндегі түсіндірмесімен өзгеріссіз берген. Неміс тіліндегі аудармасын берғенде, қыпшақ сөздерін тақырыптық бөлімдермен емес, әліпби бойынша реттестірін жанына транскрипциясын қосқан. Ал

Ә.Құрышжанов тақырыптық бөлімдерді кітаптың бас жағында тек кирилл әріптерімен берген. Орысша түсіндірме жасағанда да қыпшақ сөздерін кирилл әлінбиі бойынша реттестірін, араб әріптерімен жанына жақша ішінде көрсеткен және өзге де қыпшақ тілдеріндегі мағыналарын бірге көрсеткен. Кітаптың қосымшасында М.Т.Хоутсманың баспаға әзірлеген нұсқасы бойынша қолжазбадағы түркі сөздерін араб әріптерімен тақырып бойынша берген. Алайда қосымшада қыпшақ сөздерінің арабша түсіндірмесін бермеген және бөлімдердің тақырыбын көрсетпеген.

Қолжазбадағы «قازاق» [қазақ] сөзі жазылуы қазіргі қазақ тіліндегі дыбысталуымен бірдей дыбысталатын араб әріптерімен «قازاق» деп «صِفَاتُ النَّاسِ» [сифәту-н-нәс^{и}], яғни «адам сипаттары» атты қолжазбаның он тоғызыншы бөлімінде келген [9, 27]. Мұнда «قازاق» [қазақ] сөзінің алдында «ايلو» [үйлү] деген қыпшақ сөзі келген. Оны: «المتاهّلْ **ايلو** يعني ذُو بيتٍ» [әл-мутә'hhил **үйлү** йә'нӣ зӯ бәйт^{ин}] [9, 27] деп «المتاهّلْ» [әл-мутә'hhил], яғни «үйленген» деген сөзбен түсіндіре отырып, оның мағынасын « ذُو بيتٍ» [зӯ бәйт^{ин}] «үйлі» сөзімен ашып көрсеткен. Яғни ескі қыпшақ тіліндегі «ايلو» [үйлү] сөзі «үйленген, үйлі» деген мағынаны береді. Қазіргі қазақ тіліндегі «үйлі» сөзімен үндес деуге болады. «قازاق» [қазақ] сөзінен кейін «باش داقْ» [баш дақ] сөзі келген. Оны: « العَاري مِن الاهْل وغَيْرهم **باش داقْ** يعني بِرَاسِهِ» [әл-'әрӣ минә-л-'әhли уә ғайриhим **баш дақ** йә'нӣ би-ра'сиh^{и}] [9, 27] деп «العَاري مِن الاهْل وغَيْرهم» [әл-'әрӣ минә-л-'әhли уә ғайриhим] «отбасынсыз, әйелсіз және басқаларсыз» деген сөзбен түсіндіре отырып, оның мағынасын «بِرَاسِهِ» [би-ра'сиh^{и}] «жеке басты, бойдақ» сөзімен аша түскен. Яғни « باش داقْ» [баш дақ] сөзі «бойдақ» дегенді білдіреді. Дыбысталуы қазіргі қазақ тіліндегі «бойдақ» сөзінен оншалықты алыс емес. «باش داقْ» [баш дақ] сөзін Ә.Құрышжанов та орыс тілінде «холостой, холостяк, одинокий (не имеющий детей и семьи), свободный» деп түсіндірген [3, 93]. Ал «ايلو» [үйлү] сөзін «айлу» деп транскрипциялап мағынасын «женатый, семейный» деп көрсеткен [3, 93]. Сонымен сөздікте «قازاق» [қазақ] сөзінің алдында «үйленген, үйлі» деген мағынаны беретін «ايلو» [үйлү] сөзі, «قازاق» [қазақ] сөзінен кейін «жеке басты, бойдақ» деген мағынаны беретін «باش داقْ» [баш дақ] сөзі келген. Тақырыптық сөздік болғандықтан бұл жерде отбасылық жағдайға қатысты сөздер қозғалып жатқанын байқаймыз. «Үйленген, үйлі» және «жеке басты, бойдақ» деген сөздердің арасында «قازاق» [қазақ] сөзін түсіндіру үшін отбасылық жағдайға қатысы жоқ «қаңғыбас, кезбе, жалаңаш, қарапайым, бірдемеден айрылған» деген мағынаны беретін араб тіліндегі астында нүктесі бар «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] сөзі тұруы мүмкін бе?! Әрине мүмкін емес. Олай болса бұл жерде «قازاق» [қазақ] сөзін «үйге кірген, үйлі болған, бөлінген, бөлініп еншісін алған» деп түсіндіретін отбасылық жағдайға қатысты, астында нүктесі жоқ «المُحَرّدُ» [әл-мухәррад^{у}] сөзі тұруы заңдылық.

Демек, **1245 жылы мәмлүктік Мысыр елінің қыпшақтары тарапынан жасалған қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасындағы «қазақ» сөзі отбасылық жағдайды білдіретін «үйге кірген, үйлі болған, бөлінген, бөлініп еншісін алған» деген мағыналарды береді.** Оған мақала шеңберінде мынадай дәлелдер мен тұжырымдарымызды келтіреміз:

Бірінші, қолжазбадағы «قازاق» [қазақ] сөзіне түсіндірме ретінде берілген араб тіліндегі «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзі мен осы сөз туындаған حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің араб тіліндегі мағыналарын айтуға болады;

Екінші, «Қыпшақ-араб сөздігі» – тақырыптық сөздік. Мұндай сөздікті құрастырғанда ешқандай автор тақырыптан ауытқымайды. Сөздікте «قازاق» [қазақ] сөзі – «ايلو» [үйлү] сөзі мен «باش داقْ» [баш дақ] сөздерінің арасында берілген. Отбасылық жағдайға қатысты «үйленген, үйлі» деген мағынаны білдіретін «ايلو» [үйлү] сөзі мен «жеке басты, бойдақ» деген мағынаны білдіретін «باش داقْ» [баш дақ] деген сөздердің арасында отбасылық жағдайға қатысты «үйге кірген, үйлі болған, бөлініп еншісін алған» деген мағынаны білдіретін «قازاق» [қазақ] сөзі тұруы заңдылық. Жоғарыда дәлелдегеніміздей бұл мағынаны араб тіліндегі астында нүктесі бар «المجرّد» [әл-мужәррад^{у}] сөзі емес астында нүктесі жоқ «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзі бере алады;

Үшінші, қолжазба авторы «قازاق» [қазақ] сөзінің алдынан келген «ايلو» [үйлү] және кейін келген «باش داقْ» [баш дақ] сөздерін түсіндіре келе, мағынасын араб тіліндегі синоним сөздермен қосымша аша түскен. Ал «قازاق» [қазақ] сөзін бір ғана «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзімен түсіндіріп, мағынасын қосымша сөзбен түсіндірмеген. Негізінен мағынасы анық сөздер ғана қосымша түсіндіруді қажет етпейді. Осыған қарағанда қыпшақ тіліндегі «قازاق» [қазақ] сөзі де, оны түсіндірген араб тіліндегі «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзі де сол замандарда барша халыққа түсінікті сөздер болған;

Төртінші, «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзі туындаған حَرَّدَ [хәррадә] етістігінің – «түйенің өркеші тәрізді үйді баспана ету *немесе* түйенің өркеші тәрізді үйді баспана ету мақсатында оған кіру» деген

мағынаны беруі. «Түйенің өркеші тәрізді үй» дегенде көз алдымызға Дешті Қыпшақ даласын мекендеген қыпшақтардың (жалпы түркілердің), расында да түйенің өркешіне ұқсайтын, қоңыр киіз үйлері елестейді. Мысыр еліндегі, жалпы араб елдеріндегі түйелер бір өркешті болып келеді. Екі өркешті түйенің өркешінен гөрі бір өркешті түйенің өркеші киіз үйге көбірек ұқсайды. Осыны ескерсек «قازاق» [қазақ] сөзінің мағынасын арабтарға түсіндіру үшін қолжазба авторы «المحرّد» [әл-мухәррад^{у}] сөзін өте сәтті қолданған. Осыған қарап Мысырды билеген мәмлүк қыпшақтары да киіз үйлерде *немесе* киіз үйге ұқсас үйлерде тұрғанын жорамалдауға болады;

Бесінші, «қазақ» сөзінің «үйлі болу, бөліну, бөлініп енші алу» деген мағыналары Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр хандығынан бөлініп, жеке отау тіккен тарихи оқиғаның мағынасына дөп келуін айтуға болады. Өз алдына еншісін алып, жеке отау тігу – белгілі бір жағдайда еркіндікке, тәуелсіздікке жету екеиі анық. Осы тарихи оқиға кезінде Керей мен Жәнібек және олардың соңынан ерген ру-тайпалар Әбілқайыр хандығынан бөлініп, жеке отау тіккелі бара жатқанда, сол замандардағы барша халыққа түсінікті «бөліну, бөлек отау тігу» мағынасындағы **«қазақпыз, біз қазақпыз, қазақтармыз»** деген сөзді ұран ете үдере көшкен деп шамалаймыз. **Уақыт өтіп, ұрпақтар ауыса келе «қазақ» сөзі халық атауына айналғаннан кейін, негізгі «бөліну, бөлек отау құру, үйлі болу» деген мағынасы көмескіленіп, ұмытыла бастаған**;

Алтыншы, өз күшіне сенгендер ғана бөлініп жеке отау тігеді. Осы тарихи оқиғадан-ақ қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ықылым заманнан бері ер жүрек, өр рухты, батыр халық болғанын көре аламыз. Қазақ халқынан (қай соғыста болмасын) батырлардың көптеп шығуы да осының дәлелі;

Жетінші, «қазақ» сөзінің мағынасы «қашақ, қаңғыбас, кезбе, жалаңаш, бірдемеден айрылған» болса, бұл сөз бүтін бір халықтың атына айналмас еді. Өйткені бір жақтан қашып келген адам ешқашан да өзін «қашып келгенмін, қашақпын», қаңғырып келген адам өзін «мен қаңғыбаспын», түгі жоқ адам өзіне өзі «мен жалаңашпын» деп айтуды ар санайды;

Сегізінші, қазақ халқын құрап отырған ру-тайпалар қашақ, қаңғыбас болатындай еш жақтан жер ауып, тау асып қашып келген жоқ. Өздерінің атамекендерінде тұрып келе жатқан байырғы халықтардың жалғасы. Қашып-пысып, жан-жағына жалтақтап, қаңғырып жалаңаш жүрген ел хандық құрып, ұлан-ғайыр жерге иелік ете алмас еді.

Қорытындылай келе айтарымыз қолжазбаның дұрыс оқылмауы салдарынан «қазақ» сөзіне таңылған «қаңғыбас, кезбе, қашақ», «жалаңаш, бірдемеден айрылған», т.б. секілді жағымсыз мағыналарды «қазақ» сөзінен, яғни ұлт атауынан арылтуымыз керек. «Қазақ» сөзі хандық құрылғанға дейінгі әлеуметтік мәнде қолданылған кезде де, кейінірек хандық құрылғаннан кейінгі этнонимге айналар кезге дейін де **«үйлі болған, бөлінген, бөліпіп еншісін алған, жеке отау тіккен»** секілді жағымды мағынада қолданылған. Мақаламызды **«қазақ» сөзінде қазақ халқы ұялатындай мағына болған емес** деп түйіндейміз.

1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II т. – Алматы: «Атамұра», 1998. - 640 б.

2 Ein turkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift. Herausgegeben und erlautert von M.Hautsma. Leiden, Brill, 1894, p.25, 87.

3 Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «Тюркского-арабского словаря». – Алма-ата: «Наука», 1970. – 235 стр.

4 Самойлович А.Н. О слове «казах» // Казахи. Антропологические очерки. – Вып. 11. – Л., 1927. – 252 с.

5 Ибрагимов С.К. Еще раз о термине «казах» // ТИИАЭ КазССР. – Алма-Ата, 1960. – С. 66-71.

6 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы Еврвзийских степей. Древность и средневековье. Второе издание. Исправленное и дополненное. – СПб., 2004. – 368 с.

7 Қазақ тарихынан / Құраст: Елден Аққошқаров – Алматы: Жалын, 1997. – 544 бет.

8 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.

9 Қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы. Мысыр. – 1245 жыл.

10 ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج 3. 1993. – 433 ص.

11 ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج 12. 1993. – 381 ص.

12 Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – 6-е изд. – М.: Рус.яз., 1984. – 944 с.

13 معجم اللغة العربية المعاصرة / أحمد مختار عمر بمساعدة فريق العمل. العربعة المجلدات. المجلد 1. ط1. – القاهرة: عالم الكتب، 2008 م. – 833 ص.

14 المعجم الوسيط / مجمع اللغة العرية، جمهورية مصر العربية، ط 4، مكتبة الشروق الدولية. – 2004 م. – 1067 ص.

15 المعجم الوجيز / مجمع اللغة العرية، جمهورية مصر العربية، طبعة خاصة بوزارة التربية والتعليم. – 1995 م. – 687 ص.

Резюме

К.А. Кыдырбаев. Этимология слова «қазақ»

(на основе рукописи кипчакско-арабского словаря вышедший в 1245 году)

Слово «қазақ» было впервые использовано в «Кипчакско-арабском словаре», написанный египетскими мамлюками в 1245 году, также было впервые дано пояснение на арабском языке. Впервые исследовавшие этот словарь голландский ученый М.Т.Хоутсма и отечественный ученый А.Курышжанов неправильно прочитав кипчакское слово «қазақ» на арабском переводе к слову «қазақ» приписывали следующие значения: «бродяга», «один, одинокий», «обнаженный, голый, простой, лишенный чего-л.». В данной статье на основе рукописи кипчакско-арабского словаря значение слова «қазақ» были пересмотрены и раскрыты правильное значение. Выявленное значение доказано с аргументами.

Ключевые слова: казах, кипчак, араб, рукопись, этимология.

Summary

K.A. Kydyrbayev. Etymology of the word "kazakh"

(On the basis of manuscripts of Kipchak-Arabic dictionary published in 1245)

The word "Kazakh" was first used in "Kipchak-Arabic dictionary", written by the Egyptian Mamluks in 1245, and was first given an explanation in Arabic. First explored this dictionary Dutch scientist M.T.Houtsma and domestic scientist A.Kuryshzhanov misread Kipchak word "Kazakh" in the Arabic translation of the word "Kazakh" attributed to the following values: "tramp", "alone, lonely," "naked, naked , simple, devoid of smth. ". In this article, based on a manuscript Kipchak-Arabic dictionary meaning of the word "Kazakh" were reviewed and disclosed the correct value. The observed value of proved with arguments.

Key words: Kazakh, Kipchak, Arab, manuscript, etymology.

УДК 181.161.1

ПОНЯТИЕ МОРФЕМЫ И ЕЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ТРУДАХ И.А. БОДУЭНА ДЕ КУРТЕНЭ И ЕГО ПОСЛЕДОВАТЕЛЕЙ

А.Д. Маймакова – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая*
к.филол.н., доцент, доцент кафедры практических языков

Аннотация. Традиция, идущая от И.А.Бодуэна де Куртенэ, рассматривает морфему в единстве формы и содержания, т.е. как минимальный линейно выделимый значимый элемент языка. Однако данное определение морфемы не обеспечивает действительного единообразия в ее толковании.

В настоящей работе представлен обзор различных толкований термина «морфема» в работах представителей русского и советского языкознания, Пражской лингвистической школы, дескриптивной лингвистики.

Основные расхождения в трактовке морфемы связаны с асимметрией в структуре плана содержания и плана выражения морфемы как языковой единицы.

Наличие различных интерпретаций морфемы в лингвистической литературе свидетельствует о том, что каждой из них соответствует свой ряд фактов. Следовательно, какие именно языковые явления называть морфемой, а какие – иначе, есть вопрос договоренности.

Ключевые слова: морфема, единица языка, минимальная значимая часть слова, значение, семантика, двусторонняя единица, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Пражская лингвистическая школа, дескриптивная лингвистика.

На современном этапе развития лингвистики вопрос о том, что морфема является наименьшей знаковой единицей, не подвергается сомнению. Морфема – значимая единица более низкого уровня, чем слово. При этом имеется в виду, что морфема является минимальной значимой единицей именно по форме, а не по значению [1; 2].

Определяемая как минимальный знак, морфема представляет собой двустороннюю единицу языка, т.е. такую единицу, в которой за определенной формой (означающим; экспонентом,

материальным показателем; материальным, планом выражения) закреплено определенное содержание (означаемое; значение, структурная функция; идеальное, план содержания) и которая нечленима на более простые единицы того же свойства [2; 3; 4; 5]. Как единица языка морфема существует именно благодаря своему значению. Без значения нет и не может быть морфемы, а следовательно, и знака. Знак и значение взаимно обуславливают и предполагают друг друга [6].

Как и в любом знаке, в морфеме материальное и идеальное составляют устойчивое диалектическое единство.

В языкознание понятие и термин «морфема» были введены в 80-х годах XIX века И.А.Бодуэном де Куртенэ как обобщение понятий корень и аффикс. «Термин «морфема», по мнению ученого, является «родовым, объединяющим для частных, видовых понятий вроде *корень, приставка, суффикс, окончание* и т.п. Считать подобный термин лишним – это то же самое, что считать лишним объединяющий термин «дерево» и довольствоваться частными названиями «дуб», «береза», «ель», «ива» и т.д.» [7].

И.А.Бодуэн де Куртенэ способность обладать семантикой считал основным свойством морфемы. Он подчеркивал: «Против деления речи на предложения, предложений на слова, слов на морфологические единицы немного, пожалуй, можно сказать. Ибо это все более подробное деление опирается постоянно на одну и ту же основу, исходит постоянно из того же самого принципа: здесь везде играют роль значения, элемент морфологически-семасиологический. Но на морфологической единице, или ... морфеме, это деление кончается» [8]. Остальные свойства морфемы опираются на значение, связаны с ним.

В трудах И.А.Бодуэна де Куртенэ наметилось и определение морфемы как минимальной значимой части слова. Это свойство отмечено и в вышеприведенном высказывании. В другом месте ученый писал: «Морфема – дальше неделимый, дальше неразложимый элемент языкового мышления» [7].

Таким образом, по И.А.Бодуэну де Куртенэ, морфема является двусторонней единицей (имеет значение и фонетическую форму) и функционирует в составе слова.

В бодуэновском определении морфемы подчеркиваются три ее важнейших особенности: двусторонность, минимальность, синтаксическая несамостоятельность.

Такое понимание термина «морфема» получило распространение в работах представителей русского и советского языкознания, пражской лингвистической школы, дескриптивной лингвистики. В дальнейшем определение морфемы, переосмысляясь, получая новые интерпретации, претерпело существенные изменения.

Можно считать, что в русистике бодуэновская концепция морфемы является традиционной. Как минимальная значимая часть слова характеризуется морфема в академических грамматиках русского языка, энциклопедии «Русский язык», действующих учебных пособиях, словарях по современному русскому языку и др. Ср. «Слова могут делиться на морфемы ..., т.е. на отрезки, имеющий каждый то или иное значение в данном языке. ... Морфемы являются неделимыми, со смысловой точки зрения, единицами» [9; 10]. Грамматики -70, -80, исходя из первоначального смысла термина «морфема» – форма, определяют ее (морфему, точнее морф) как «минимальную значимую часть словоформы, наименьшую единицу плана выражения, которую можно соотнести с планом содержания» [11; 12].

В.Н.Немченко высказывается в том смысле, что морфема, являясь мельчайшей значимой единицей языка, «характеризуется в разных случаях употребления известной общностью как «со стороны значения, так и со стороны звукового выражения» [4].

Как видим, большинство отечественных языковедов определяет морфему как далее неделимую значимую часть слова. Положительным моментом в теоретическом исследовании морфемы можно считать то, что в отечественной лингвистике морфема всегда определялась с учетом как формального, так и семантического признаков. Однако именно это и привело к существенным разногласиям. Один из источников расхождений связан с отсутствием точного соответствия между планом содержания и планом выражения. Отсюда, как отмечает А.Н.Тихонов, в отдельных работах не учитывается признак минимальности [13]. Думается, что не учитывается принцип минимальности формы. Что касается содержания, то, по мнению ученого, никто в языкознании не выступает против наличия значения морфемы (хотя в практике лингвистического анализа некоторые исследователи морфемами считают и части слова, «лишенные семантики») [13].

Необходимо заметить, что бодуэновское понимание морфемы прежде всего нашло отражение в трудах его учеников и последователей: Л.В.Щербы, В.А.Богородицкого, Е.Д.Поливанова, В.В.Виноградова, И.И.Мещанинова и др. Именно как родовое понятие, объединяющее видовые понятия корня и аффиксов всех видов, как минимальную значимую часть слова воспринял морфему Л.В.Щерба. «Морфемы – общее понятие, под которое подходят столь употребительные понятия, как корень, суффикс, префикс, окончание». Морфемы – «ряд звуковых комплексов, ассоциированных с известным, определенным значением, и далее с точки зрения значения неделимых» [14].

У В.А.Богородицкого в дефиниции морфемы отсутствует указание на минимальность: в число морфем, наряду с корнем и аффиксами, он включает основу слова, имея в виду и производную основу.

«Слова ... разлагаются на части, тоже имеющие значение – на части знаменательные или морфологические, каковыми являются: корень, префикс, суффикс, окончание и основа» [15]. Как отмечает Ю.С.Маслов, В.А.Богородицкий «фактически снимает второй признак морфемы – ее минимальность, смысловую неделимость на меньшие отрезки» [16].

Подобное употребление термина морфема можно найти у И.И.Мещанинова: «Нельзя учение о формальной стороне слова с его значимыми частями (морфемами) отделять от учения о значимости самого слова» [17]. В сноске 1 на этой же странице он подчеркивает, что сохраняет за морфемами их понимание как значимых частей слова. Ученый склонен считать точку зрения В.А.Богородицкого на морфему традиционной.

И.И.Мещанинов выделяет у морфем две основные функции: лексическую и синтаксическую. Морфемы, выражающие лексические особенности слова, он называет лексическими, или лексемами. К лексемам он относит «флективные изменения, агглютинативные приставки, фонетические изменения самой основы, ударение и др.» Синтаксические морфемы, или синтаксемы передают, по его мнению, синтаксическую семантику, т.е. разного рода отношения между значимыми частями. А поскольку эти отношения выражаются предложением, то синтаксемы И.И.Мещанинова сближаются с так называемыми «морфемами Вандриеса» [17].

Следуя традициям Бодуэна де Куртенэ в понимании морфемы, Е.Д.Поливанов определяет ее как «морфологический элемент, обладающий самостоятельным значением, и неделимый на обладающие самостоятельными значениями части» [18]. Разделяя морфемы, понимаемые в указанном смысле, на лексические (или материальные) и формальные (или форманты), он считает возможным дать статистическое обоснование их разграничению: «Среди элементов слова явно выделяются два различных класса по частоте их функции (т.е. участия) среди массы различных слов; а условия, относящие тот или другой элемент к одному из этих классов, состоят, понятно, в значениях их, т.е. сводятся, в конечном счете, к внеязыковым данным» [18]. Морфему, выражающую лексическое значение, Е.Д.Поливанов называет лексической, а морфему, выражающую морфологическое значение – формальной. Рассматривая вопрос о соотношении между словом и морфемой, он отмечает один из существенных признаков слова – его потенциальную способность изолироваться. В то время как подавляющее большинство морфем никогда не употребляется самостоятельно [18].

В работах В.В.Виноградова отсутствует указание на минимальность морфемы. Морфемой он называет «каждую значимую часть слова, т.е. часть слова, имеющую значение, все равно, корень или аффикс» [19]. Как указывает В.В.Виноградов, существенное различие между словом и морфемой состоит в том, что «морфемы, входящие в состав слова, обычно неподвижны», слово же «способно более или менее свободно перемещаться в пределах предложения» [20]. Отсюда следует, что между морфемами в слове те или иные отношения, связи реализуются только при их прямом соположении, а различные зависимости между словами в речи могут реализоваться при их любом расположении (контактном или дистантном).

Бодуэновская концепция морфемы была в основном принята пражскими структуралистами. В «Проекте стандартизованной фонологической терминологии» морфема определена как «морфологическая единица, не поддающаяся делению на меньшие морфологические единицы, т.е. часть слова, выступающая в целой серии слов с той же формальной функцией и не способная быть разделенной на меньшие части, обладающие этим свойством» [21]. Следует отметить, что в данном определении: 1) минимальность значимой единицы языка определяется по ее форме; 2) термин (формальная) «функция» употребляется, когда речь идет о значении (функция слова, предложения)

или о структуре смысловых единиц (функция фонемы); 3) употребление термина (формальная) «функция» вместо «значение, значимость» устраняет проблему, связанную с существованием «асемантических морфем».

Среди представителей Пражской школы представляет интерес точка зрения В.Скалички на морфему. Он предлагает иное решение проблемы. Так, В.Скаличка полагает, что «минимальной языковой единицей, обладающей значением, является *сема.* Она не может быть разделена на меньшие значащие части. Например, в слове zyb-at-ý пять сем: zyb- «зуб», -at – суффикс прилагательного и - ý, которое содержит три семы: 1) именительного падежа, 2) единственного числа, 3) мужского рода» [22].

Но при этом он продолжает пользоваться и понятием морфемы. В чем же состоит различие между морфемой и семой? По мнению ученого, 1) морфема имеет формальную основу, сема – основу смысловую; 2) сема обычно выражается непрерывным фонематическим рядом, и это означает, что она является одновременно и семой и морфемой [22]. Иными словами, морфема – это сема или комбинация сем, которая непосредственно или с помощью других морфем выражается непрерывным рядом фонем. Таким образом, В.Скаличка как бы расчленил единое понятие морфемы на два частных понятия: одно – с опорой на значение (функцию), другое – с опорой на форму. Ср. «Сема – грамматический элемент», «Сема – любая грамматическая единица (сема, морфема, слово и т.д.)»; «Формема – единица, противопоставленная семантеме (очень часто называемая «морфемой») [22]; «Формемы ... можно разделить на формальные слова, приставки, суффиксы» [22]. Но одновременно можно встретить и такое утверждение: «Сема – большей частью, хотя и не всегда, выражается непрерывной последовательностью фонем, т.е. она обычно является тем, что принято называть «морфемой» [22].

Л.Новак, другой представитель Пражской школы, придерживается иной точки зрения, считая, что сема не может быть основной единицей грамматической системы. Исследуя особенности структуры слов в венгерском языке, он приходит к выводу, что соединительные гласные – это морфемы, которые «явственно выделяются, ... но которым в функциональном плане не соответствует никакое элементарное формальное значение, т.е. никакая сема» [21]. Поэтому, по его мнению, основной единицей грамматической системы следует считать морфему.

Однако Л.Новак считает нужным сохранить оба термина, так как он воспринимает эти две единицы – морфему и сему – в непосредственной связи с проблемой соотношения формы и функции в языке. Так ученый рассуждает, что «если для общего языкознания понадобится выдвинуть тезис о двойственности планов, формального и функционального, то в функциональном плане наименьшей единицей можно считать сему, а в формальном – морфему» [21].

В трактовке морфемы В.Скаличкой и Л.Новаком представляет особый интерес мысль об отсутствии взаимооднозначного соответствия между планом содержания и планом выражения языковых единиц.

Позже Н.Д.Арутюнова составит подробную классификацию расхождений между единицами плана содержания и единицами плана выражения [23].

Необходимо заметить, что в трактовке морфемы отечественными лингвистами и представителями Пражской школы общее то, что морфема рассматривается в основном как значимая часть слова, как единица формо- и словообразовательного уровней.

Думается, что противоречия, которые были характерны для лингвистов Пражской школы при исследовании морфемы, одолевали, быть может, в более острой форме и американских структуралистов. Считая морфему основной единицей языка, дескриптивисты первоначально определяют ее без учета значения, так как вообще они рассматривают значение как категорию внелингвистическую. «В дескриптивной лингвистике, – пишет Л.И.Илия, – в особенности на раннем этапе ее развития, морфема рассматривалась как основное понятие грамматики, позволяющее объединить морфологию и синтаксис в едином плане анализа, соединяемом единством его единицы. Дескриптивный синтаксис изучает только комбинации морфем, сочетающихся в более сложные единицы» [24].

Так, по определению Л.Блумфилда, морфема – это «минимальная языковая форма, лишенная частичного фонетико-семантического сходства с какой-либо другой формой, другой последовательностью фонем» [25]. Как видим, в данном понимании термин «морфема», во-первых,

не ориентируется на слово (следовательно, он обозначает не только части слов, но и сами слова); во-вторых, это односторонняя, звуковая, единица, которая соотносится с определенным значением – семемой. Семема же рассматривается Л.Блумфилдом как «определенное явление окружающего мира», т.е. как внелингвистический фактор (о чем было сказано выше).

Отсюда его требование описывать морфему лишь с точки зрения ее звукового состава, а не значения. Ср. «морфема может быть описана фонетически, поскольку она состоит из одной или более фонем, но ее значение не может быть проанализировано в пределах самой нашей науки». В другом месте он пишет: «Каждая морфема может быть исчерпывающе описана (без учета ее значения) как состоящая из одной или более фонем в определенной аранжировке» [25].

Л.Блумфилд, как видно из приведенных выше высказываний, полагает также, что фонемы являются тем языковым материалом, из которых создаются морфемы. Следует отметить, что он имеет в виду так называемые первичные, или линейные фонемы. Интонация, ударение и т.п. – вторичные, или надлинейные фонемы, по его мнению, не образуют морфем, они лишь характеризуют грамматические аранжировки морфем.

Таким образом, Л.Блумфилд понимает морфемы как минимальные значимые последовательности фонем, т.е. наименьшие значащие единицы языка.

Л.Блумфилд, как мы видим, под морфемой подразумевает прежде всего форму этой единицы. Значение морфемы, как было отмечено, он называет семемой. Блумфилдовское противопоставление «морфема- семема» указывает на отношение этих элементов к двум разным планам, на двусторонность морфемы как единицы языка. Последователи Л.Блумфилда американские дескриптивисты 40-х г. термин «морфема» применяют уже к плану содержания, к функции этой единицы, а к ее плану выражения, к форме – термин «морф», или «морфемный сегмент».

Поиски принципов парадигматического отождествления разных конкретных морфем приводят последователей Л.Блумфилда к использованию так называемого принципа дополнительной дистрибуции. Согласно их концепции, для морфов одной морфемы достаточно совпадения содержаний (и, конечно, дополнительности распределения). Использование принципа дополнительной дистрибуции способствовало превращению морфемы из формальной единицы в функциональную единицу.

Как указывает Н.Д.Арутюнова, вначале дескриптивисты условно обозначали морфему, основываясь на ее форме, в виде ее основного варианта, затем, применяя принцип дополнительного распределения, они стали условно изображать морфему по ее функции [23]. Таким образом, сам принцип подачи материала свидетельствует о перемещении анализа морфемы в план содержания.

Последователи Л.Блумфилда, в отличие от своего предшественника, расчленили само понятие морфемы на два частных понятия: морфему и морф. Морфема стала выделяться с опорой на содержание (функцию), а морф – с опорой на форму. Между морфемой и морфом поэтому не может быть взаимооднозначного соответствия.

Дескриптивисты 40-х годов расширили само понятие морфемы: морфема рассматривается не только как часть слова, но и как составляющая высказывания. Вследствие этого были сняты все ограничения, налагаемые на форму морфемы.

Если попытаться провести параллель между парами единиц «морфема - семема» у Л.Блумфилда и «морфема-морф» у его последователей – дескриптивистов 40-х годов, то можно заметить следующее:

1. Понятие морфемы в этих парах занимает противоположные позиции. По Л.Блумфилду, морфема – это минимальная языковая форма. Морфема его последователей – единица, ориентированная на содержание (функцию).

2. Морфема в понимании Л.Блумфилда – целостная единица, и его пара единиц указывает на двусторонность морфемы как знака.

Морфема последователей Л.Блумфилда – минимальная лингвистическая единица – расщеплена на отдельные элементы – семантический (морфему) и формальный (морф).

Можно сказать, что в какой-то мере морфема-морф дескриптивистов сходна с морфемой-семой В.Скалички: в обоих случаях вместо цельной двусторонней единицы появляются два элемента, которые соответствуют ее плану содержания и плану выражения.

Следует отметить, что если дескриптивисты 40-х г. основной единицей морфологии считали морфему, и в силу этого особое значение придавали ее выявлению и систематизации, то в

современных грамматических исследованиях за рубежом ставится во главу угла уже не морфема, а слово. А это, как полагает Е.С.Кубрякова, привело к следующему:

1. Появилось мнение о морфеме как специальной единице научного анализа и в какой-то мере якобы единице искусственной, т.е. с этого времени возникает новый аспект рассмотрения морфемы, касающийся ее психолингвистической реальности.

2. Исследователя интересуют прежде всего морфологически производные слова, на материале которых рассматриваются и определяются правила объединения морфем в слово.

При этом, однако, в центре внимания оказываются не столько сами морфемы, сколько организация морфологических структур. Роль морфемы определяется степенью ее значимости в строении морфологических структур. Здесь «морфема выступает ... как нечто заранее заданное, известное, как единица, свойства которой берутся из специального словаря» [26]. Как показывает опыт группы ленинградских ученых, морфема может рассматриваться как основная единица, позволяющая использовать лингвистическую информацию при автоматическом распознавании текста. Лингвистическая информация содержится в специальном морфемном словаре вокруг морфемы [27].

Таким образом, в современных зарубежных исследованиях мы наблюдаем пересмотр понятия морфемы. Это связано непосредственно с теми переменами, которые происходят в теории морфологии. Понятие морфемы как бы отходит на второй план, а на первый план выходят понятия морфологического процесса и морфологического правила.

Такая направленность в развитии учения о морфеме современной зарубежной морфологии сближает ее с традициями отечественного языкознания, для которого морфология прежде всего ориентирована на изучение вопросов, связанных с организацией и функционированием морфологических структур, представляющих слово и его грамматические формы.

Как видим, со временем многие проблемы морфологии пересматриваются. Соответственно пересмотру подвергаются те исходные понятия и термины, которыми пользуется исследователь (морфолог) в своих изысканиях. Сказанное, в частности, относится и к понятию морфемы.

Таким образом, приведенный обзор различных толкований термина морфема показывает, что в современной лингвистике морфема определяется более или менее единообразно как минимальная значимая единица языка. Однако в трактовке морфемы между учеными наблюдаются существенные расхождения. Основные из них связаны с асимметрией в структуре плана содержания и плана выражения морфемы как языковой единицы.

Наличие различных интерпретаций морфемы в лингвистической литературе свидетельствует о том, что каждой из них соответствует свой ряд фактов. Следовательно, какие именно языковые явления называть морфемой, а какие – иначе, есть вопрос договоренности.

Понятие морфемы, как и большинство содержательных лингвистических понятий, отличается двойственностью, проистекающей из необходимости употреблять общее название для обозначения 1) родового понятия морфемы и 2) абстрактного инварианта, реализующегося в речи в виде конкретных вариантов – морфов.

1. *Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Московск. ун-т, 1980. – 296 с.*
2. *Маслов Ю.С. О морфеме // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы республиканской научной конференции (12-15 сентября 1972 г.). – Ч.2. – Самарканд, 1972. – С.195-196.*
3. *Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. Ярцевой В.Н. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.*
4. *Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.*
5. *Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русс. яз. – Киев: Радянська школа, 1978. – 152 с.*
6. *Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М : Наука, 1977. – 341 с.*
7. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М : АН СССР, 1963. – Т.2. – 391 с.*
8. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: АН СССР, 1963. – Т.I. – 384 с.*
9. *Грамматика русского языка /Под ред. Виноградова В.В. – М : Изд-во АН СССР, 1952. – Т.1. – 720 с.*
10. *Грамматика русского языка. – М : Изд-во АН СССР, 1960. – Т.1. – 719 с.*

11. Грамматика современного русского литературного языка /Под. ред. Шведовой Н.Ю. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
12. Русская грамматика: В 2 томах /Под ред.Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1980. –Т.1 – 783 с.
13. Тихонов А.Н. Морфема как значимая часть слова//Филологические науки. – 1971. – № 6. – С.39-52.
14. Щерба Л.В. Из лингвистического наследия // Вопросы языкознания. –1962. – № 2. – С.99-101.
15. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 355 с.
16. Маслов Ю.С. О некоторых расхождениях в понимании термина «морфема» // Уч. записки ЛГУ. Серия филол. наук. – Л., 1961. – № 301. –Вып.60. – С.140-152.
17. Мещанинов И.И. Общее языкознание. – Л.: Учпедгиз, ЛО, 1940. – 260 с.
18. Поливанов Е.Д. Избранные работы по восточному и общему языкозн. – М.: Наука, 1991. – 622 с.
19. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии /на материале русского и родственных языков/ //Вопросы теории и истории языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С.99-152.
20. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.
21. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С.210-225.
22. Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С.119-127.
23. Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы //Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С.27-45.
24. Илия Л.И. Очерки по грамматике современного франц. языка. – М.: Высшая школа,1970. –176 с.
25. Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
26. Кубрякова Е.С. Понятие морфемы в современных исследованиях за рубежом // Морфема и проблемы типологии. – М.: Наука, 1991. – С.150-176.
27. Уровни языка в речевой деятельности. К проблеме лингвистического обеспечения автоматического распознавания речи. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 259 с.

Түйін

А.Д. Маймакова. Морфема ұғымы және оның И.А. Бодуэн де Куртенэ мен інәкірттерінің еңбектерінде түсіндірілуі

И.А.Бодуэн де Куртенэден бері келе жатқан дәстүр морфеманы түр мен мазмұнның бірлігі ретінде, ягни тілдің ең аз желілі мәнді бірлігі ретінде қарастырады. Дегенмен морфемаға берілген анықтама оны талқылауда нақты біркелкілікті білдірмейді.

Берілген жұмыста «морфема» термині туралы орыс және кеңес тіл білімі, Прага лингвистикалық мектебі, дескриптивтік лингвистика өкілдерінің жұмыстарынан түрлі түсініктерге шолу берілген.

Морфеманы түсіндіруде негізгі айырмашылықтар морфеманы тілдік бірлік ретінде бейнелеудің жоспары мен мазмұны жоспарының құрылымындағы ассиметриямен байланысты.

Лингвистикалық әдебиетте морфема туралы түрлі түсініктердің болуы олардың әрқайсысына өз деректер қатары сай екені куә. Сондықтан, қандай тілдік құбылыстарды морфема деп, ал қандай құбылыстарды басқаша атауға болады, бұл уагдаластық мәселесі.

Түйін сөздер: морфема, тіл бірлігі, сөздің ең аз мағыналы бөлігі, мән, мағына, екіжақты бірлік, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Прага лингвистикалық мектеп, дескриптивті лингвистика.

Summary

A.D. Maymakova. Concept of morpheme and its interpretation in the works of I.A. Baudouin de Courtenay and his followers

The tradition going from I.A. Baudouin de Courtenay considers morpheme in the unity of form and content, i.e. as the minimum linearly highlighted significant element of the language. However, this definition does not provide the valid morpheme uniformity in the interpretation/explanation.

In this paper we review the different interpretations of the term "morpheme" in the works of representatives of Russian and Soviet linguistics, Prague Linguistic Circle, descriptive linguistics.

The main divergences in the handling of the morpheme are associated with asymmetry in the structure plan of content and expression plan of the morpheme as a linguistic unit.

The presence of different interpretations of the morpheme in the linguistic literature testifies that each of them has its own set of facts. Consequently, what linguistic appearances can be called as a morpheme, and what - otherwise, there is a matter of agreement.

Keywords: morpheme, linguistic unit, the minimum significant part of the word, meaning, semantics, two-sided identity, I.A. Baudouin de Courtenay, Prague Linguistic Circle, descriptive linguistics.

УДК 811.512.122:808.5

МОНОЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУДІҢ ТІЛ ҮЙРЕТУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К.Т.Оспанова – *Абай атындағы ҚазҰПУ, II курс магистранты*

Түйіндеме: Мақалада монологтық сөйлеудің тіл үйретудегі ерекшеліктері туралы айтылады. Монолог – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіреиісін бейнелеу мақсатында қолданылатын тәсіл. Монологта бір адамның ойы, сөзі, кейіпкердің ой-тұжырымдары, оның жай-күйі аңғарылады. Оқу үрдісінде монологтық сөйлеу іскерлігін қалыптастыруда басты көзделетін мақсат – қарым-қатынаста сөйлеуге қажетті құралдарды дұрыс қолдануға, тыңдаушыға хабарды мүмкіндігінше анық жеткізуге, ойын логикалық жүйемен бірізді айтып бере білуге үйрету. Монологтық сөйлеудің тіл үйретуде өзіндік ерекшеліктері бар. Көптеген әдістемелік әдебиеттерде монологтік сөйлеуге үйрететін арнайы жаттығу түрлері қарастырылған. Осы жаттығулар арқылы тілдік материалдарды дұрыс қолдануға үйренсе, екінші жағынан ауызша сөйлей білуге дағдыланады. Сөйлеуге қажеттілік болмаса, алынған білім, іскерлік дағдылар өз нәтижесін бере алмайды. Сондықтан да, монолог сөйлеу тілін дамытуда әмбебап құрал болып табылатын ойын әрекеті және сюжетті қолдану тәсілі арқылы тіл үйренушінің ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болатынын көрсеткен.

Түйін сөздер: монолог, коллаж-кестелер, лингвистикалық құралдар.

Монолог – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу мақсатында қолданылатын тәсіл. Монологта бір адамның ойы, сөзі, кейіпкердің ой-тұжырымдары, оның жай-күйі аңғарылады.

Монолог – сөйлеуші өз ойын бір немесе бірнеше адамдарға арнап айтатын ауызша сөйлеу әрекеті. Монолог екі жағдайда болады, бірі – ауызша, екіншісі – жазбаша. Негізгі ерекшелігі – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы. Монологты бір адам ғана сөйлейді, ол бір немесе бірнеше тыңдармандарға айтылады. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру барысындағы мұғалімнің сөзі монолог арқылы іске асатын күрделі үрдіс.

Монологтік сөйлеу белгілі бір мақсатқа құрылып және ондағы сөздің жүйелілігі, дәлдігі айқын болуы шарт.

Оқу үрдісінде монологтық сөйлеу іскерлігін қалыптастыруда басты көзделетін мақсат – қарым-қатынаста сөйлеуге қажетті құралдарды дұрыс қолдануға, тыңдаушыға хабарды мүмкіндігінше анық жеткізуге, ойын логикалық жүйемен бірізді айтып бере білуге үйрету. Монологтық сөйлеудің тіл үйретуде өзіндік ерекшеліктері бар. Көптеген әдістемелік әдебиеттерде монологтік сөйлеуге үйрететін арнайы жаттығу түрлері бар. Осы жаттығулар арқылы тілдік материалдарды дұрыс қолдануға үйренсе, екінші жағынан ауызша сөйлей білуге дағдыланады. Сөйлеуге қажеттілік болмаса, алынған білім, іскерлік дағдылар өз нәтижесін бере алмайды. Сондықтан да, монолог сөйлеу тілін дамытуда әмбебап құрал болып табылатын ойын әрекеті және сюжетті қолдану тәсілі арқылы тіл үйренушінің ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болады.

Монологтік сөйлеу тілін дамыту үшін сөйлем құраудан бастаған дұрыс. Тіл үйренушілердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, әр түрлі әдістердің элементтерін пайдалану арқылы кесте, сызба бойынша тірек сөздермен, сурет арқылы, жартылай берілген сөйлемді толықтыру арқылы сөйлем құрауы қажет. Бұл кезде тіл үйренушілердің сөйлем құрауы мен түрлі сөйлемдерді қолдана алу дағдысын қалыптастырумен қатар, салалас құрмалас сөйлемдерді құрай алатындай дәрежеге жетеді. Мысалы, суреттерді моделдеу арқылы тіл үйренушілер өз әрекеттерін логикалық бірізділікпен айтады, талқылау нәтижесінде баяндама құрастырады. Монологтық сөзді дайындауда білім, өздік шығармашылық мақсаттарды дамыту қойылады.

Монологтық сөйлеу тілін дамытуда дамуына әртүрлі әдістерді пайдалану тиімді әсер етеді. Өртүрлі деңгейдегі балалармен жұмыс жасауда есте сақтау мен ойлауды дамытатын коллаж-кестелер өте ыңғайлы. Заттардың белгілерін атау, олар жайлы түсінік айту, мәтінді, өлең жолдарын есте сақтап, қатесіз дәптерге көшіруге, үйренуге әрекет етуге үйретеді. Тіл үйренуші өз пікірін қалай құрастырады, ол қаншалықты қызықты, шынайы, рөлге енін, әңгімені қалай айтады осыған қарап, оның сөйлеу тілі дамуының деңгейін, ана тілін меңгеруін бағалауға болады.

Тіл үйренуші тапсырма орындау барысында өз пікірін жеткізу үшін, бұрыннан лексиконында бар сөздерді, сөз тіркесі және сөздердің сөйлемдегі байланысы жайлы түсініктерін қайта жаңғыртады. Ол үшін монологтік сөйлеу тіліне қатысты әртүрлі бағыттағы тапсырмаларды, ойын түрлерін қолдануға болады. Ойынның түрлері көп. Соның ішінен қажеттісін сұрыптап ала білу қажет. Өрбір тыңдаушының келіп түскен хабарды қабылдау, түсіну, қорыту сапасы түрліше болғандықтан, сөйлеуші түрлі лингвистикалық құралдарды, тәсілдерді қолдана алады. Сол үшін, тіл үйренушінің жас ерекшеліктеріне қарай сөйлем құрауы және оларды байланыстыру қабілетінің қалыптасуы мен жетілдіруіне бағытталған әртүрлі тапсырмаларды орындатуға болады. Мысалы:

- Қимылдаушы сурет: «Қабырғаның артында не?»

Құрастырылған отбасылық ойын баланың қиялын дамытады және тілдік қатынасқа түсуге үндейді. Балаға аңдардың, жануарлардың, түрлі заттардың фиғурасы беріледі.

- Философиялық мәні бар сурет беріледі. (Мысалы: адамның көз жанары)

Түрлі түсті шарлар, фотосуреттер, сөз тіркестері сөйлем құрауда маңызды рөл атқарады. Ол адамның қызығушылығын арттырып, қиялдауына жол береді. Өз бетінше әңгімелесу тіл үйренушілердің қиялын дамытып, сөйлеу-монологын қалыптастырады. Мектеп жасындағы балалар тек суреттеу әңгімесін құрастыра алса, жоғары мектеп жасындағы балалар сюжетті ойлап тауып, өзіндік элементтерін қоса алады.

Тіл үйренушілермен жүргізілетін өз жұмысымызда ыңғайлы жақсы жұмыс жасау үшін, көркем шығармашылық әдісін жүргіземіз. Бұл әсіресе, сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларда үлкен жетістікке жетуге болады. Оқыту кезінде төмендегідей шығармашылық тапсырмаларды орындатуға болады:

- айтылған шығарманы сурет бойынша сахналау, айтылған мәтін бойынша сурет салып, содан әңгіме құрастыру;
- мәтінде ескерілмеген сөздерді қалпына келтіру (сөзқұрам);
- керекті сөйлемдерді қайта құру. «Шығармашылық әңгімеде» әрекет түрін өзгертіп, әңгімені 1-ші түрден басқаға баяндау. Айтылған мәтінге ойдан қысқаша жалғастырулар жасайды. Автордың орнында болғанда шығарманы қалай аяқтар едің? деген сияқты жағдаяттық сұрақтарға жауап ойластырады.

Осының нәнтижесінде, монологты пайдалану арқылы тіл үйренушілер мынадай қажеттіліктерді қалыптастырады:

- қажетті ақпараттарды ой елеегінен өткізе отырып, өзіндік көзқарасын білдіру дағдысы қалыптасады;
- белгілі бір тақырыптар төңіреегінде ақпараттар беру және алу арқылы кәсіби біліктіліктерін жетілдіруге дағдыланады;
- сөз тіркестері мен сөйлемдерді дұрыс құрай білу, орынды қолдану дағдысын жетілдіреді;
- сөздік қорын кәсіби лексикамен тағы да толықтырады;
- сөйлеу тілін байытады;
- нақты, дәл, анық жауап беруге үйренеді;
- әдеби тіл нормасында сөйлеуге дағдыланады.

Тиімділігі – ойындай ойнау кезінде тілдік қатынастар ерекше маңызға ие болады.

Нәтижесі – жүйелі және бірізді жаттығу жұмыстары нәтижесінде тіл үйренушілердің қажетті сөйлеу дағдылары қалыптасады. Өз бетінше тілді үйренуге септігін тиғізеді.

1. *«Қазақстан мектебі» №3, 2006ж, 33-35 бб.*
2. *«Қазақ тілі мен әдебиеті» 2010 ж., 90-93 бб.*
3. *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Арнайы педагогика сериясы»№1-2 (32-33) 2013 ж.*

Резюме

К.Т. Оспанова. Модальность– языковая категория

Монолог – способ, который используются для отражения душевного состояния персонажа, размышление-волнение изображения в искусстве слова. Монолог мысль одного человека, слово, мысли и выводы персонажа, его состояние становится понятным.

Монолог – речь действующего лица обращённая к слушателям или к самому себе. Монолог бывает в двух типах, первое – устное, второе – письменное. Во время обучения главная цель монологической речи правильно использовать необходимые средства для отношения, по возможности ясно передать сообщение к слушателю, научить однотипно выражать мысль по логической системе. У монологической речи есть особенность в обучении языка. Во многих методических литературах монологическая речь усмотрено специальными упражнениями. Если правильно учиться использовать языковые материалы с помощью этих упражнении, с другой стороны формирует способность устно говорить. Если нет необходимости говорить полученное знание и рабочие навыки не дают результата. Поэтому в развитии монологической речи универсальное средство попытка игры и применяемый сюжет формирует навык указывающий устно говорить.

Ключевые слова: монолог, коллаж-таблица, лингвистические аспекты.

Summary

K.T. Ospanova. Modality – linguistic category

The article describes the features of the teaching monologic speech. Monologue of the character's internal state of the art, are used to reflect the exciting and tebirenisin approach. Monologue of one's thoughts, words, thoughts and conclusions of the character, which is a steady state. Monologic speech skills in the learning process is expected to be the main goal is to build a relationship with the use of the tools you need to speak, it is apparently possible to deliver the message to the listener, the game is a logical step-by-step to teach you tell the system. Monologue speech language features. Many types of methodical literature monologue special training to learn how to speak. In this exercise, learn how to make good use of the materials on the other hand, oral language skills to speak. If you do not need to speak, knowledge, business skills will not be able to produce a result. Therefore, the monologue speech is a universal tool in the development of action and story of the game will be learning how to use language speaking skills.

Key words: monologue, Linguistic aspects.

ӘОЖ 81’42:070

MASS COMMUNICATION AND ITS CHARACTERISTICS

Г.О. Сейдалиева – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты*

Annotation. More years of research examining media effects shows significant connections between mass communication and mass media. They are decidedly different from mediated communication and social media. According to the article, research concludes key characteristics of mass media and focuses on the extent to which the mass media affect their audience. The goal of an article is to clarify four assumptions of encoding/decoding theory. Mass communication is communication from one person or group of persons through a transmitting device (a medium) to large audiences or markets. To describe the process of communication, scholars use a communication model. This includes six key terms: sender, message, receiver, channel, feedback and noise. The process of mass communication works like this: A sender puts a message on a channel (medium) that delivers to the receiver. Feedback occurs when the receiver responds, and that response changes subsequent messages from the source.

Key words: mass communication, intrapersonal communication, interpersonal communication, encoding message, decoding message, dominant ideology, mass communication theory.

In today’s world mass media are waiting to inform you every waking hour. The media’s wide-ranging global presence means today mass media capture more time and attention than ever. The media affect almost all aspects of the way people talk, work, study and relax.

To understand mass communication in the digital age, first it is important to understand the process of communication. In the simplest form communication is the transmission of a message from a source to a receiver. For over 60 years now, this view of communication has been identified with the writing of political scientist Harold Lasswell (1948). He said that a convenient way to describe communication is to answer these questions:

* *Who*?
* Says *what*?
* Through *which* channel?
* To *whom*?
* With what *effect*?

Expressed in terms of the basic elements of the communication process, communication occurs when a **source** sends a **message** through a **medium** to a **receiver** producing some **effect** [1].

Straightforward enough, communication is the act of sending messages, ideas and opinions from one person to another. Writing and talking to each other are only two ways human beings communicate. We also communicate when we gesture, move our bodies or roll our eyes. There are three ways of communication people use in their lives:

* Intrapersonal communication
* Interpersonal communication
* Mass communication

Each form of communication involves different numbers of people in specific ways. If you are in a grocery store and you silently debate with yourself whether to buy an apple or a package of chocolate chip cookies, you are using what scholars call *intrapersonal communication* – communication within one person.

Communication researcher Wilbur Schramm, using ideas originally developed by psychologist Charles E. Osgood, developed a graphic way to represent the reciprocal nature of communication. (Figure 1.1) This depiction of *interpersonal communication* – communication between two or a few people – shows that there is no clearly identifiable source or receiver. Rather, because communication is an ongoing and reciprocal process, all the participants, or 'interpreters', are working to create meaning by **encoding** and **decoding** messages.

A message is first encoded, that is, transformed into an understandable sigh and symbol system. Speaking is encoding, as are writing, printing and filming a television program. Once received, the message is decoded; that is, the signs and symbols are interpreted. Decoding occurs through listening, reading, or watching that television show [2].

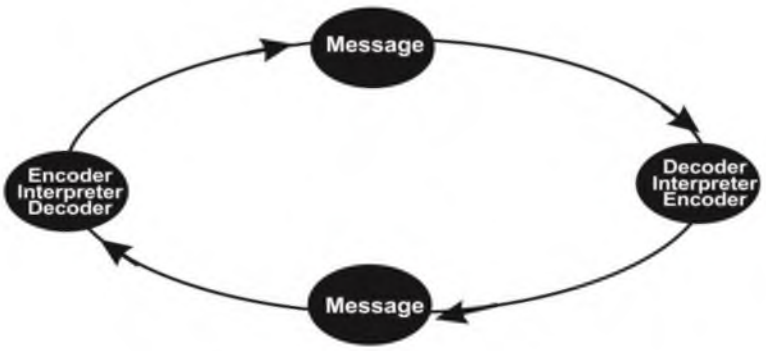

Encoded message are carried by a **medium**, that is, the means of sending information. Sound waves are the medium that carries our voice to friends across the table; the telephone is the medium that carries our voice to friends across town. When the medium is a technology that carries messages to a large number of people - as newspapers carry the printed word and radio conveys the sound of music and news – we call it a

mass medium (the plural of medium is **media**). The mass media we use regularly include radio, television, books, magazines, newspapers, movies, sound recordings, cell phones, and computer networks. Each medium is the basis of a giant industry, but other related and supporting industries also serve them and us – advertising and public relations, for example [3].

Four assumptions set the foundation for understanding encoding/decoding theory (Hall, 1973). First, Hall calls the focus of his work **cultural studies** rather than media studies because he believes the media are simply one mechanism for the development and dissemination of cultural ideologies. An **ideology** is a mental framework used to understand the world; it includes language, concepts, categories, and images we use to make sense out of our experiences (Hall, 1986). Typically, ideologies work at a low level of consciousness. Because we live in a particular culture, we tend not to notice cultural ideologies… it is akin to asking a fish to describe water. For fish, water just is. The same is true of ideologies; they are taken-for-granted truisms. Hall believes the media tend to produce messages that support the **dominant ideology,** meaning a view of the world that supports the status quo.

Hall argues mass media messages are a cultural production because they provide a means to create, challenge, reproduce, or change cultural ideologies. According to Hall (1986), the process whereby our cultural ideologies are reinforced is called **articulation**.

The second assumption of encoding/decoding theory is that the meaning of a message is not fixed or determined entirely by the sender. In the process of **encoding** or creating a message, the sender typically develops a message using the signs and symbols of a cultural ideology. However, Hall suggests the interpretation, or decoding, of the message is not guaranteed.

Third, encoding/decoding theory assumes all messages are encoded using an ideology. That is, there is no such thing as "value-free" communication.

Finally, encoding/decoding theory is grounded in the belief in an active audience. Hall believes audience members can challenge the ideologies embedded in the messages they receive. (Hall, 1973).

Mass communication is communication from one person or group of persons through a transmitting device (a medium) to large audiences or markets. To describe the process of communication, scholars use a communication model. This includes six key terms: sender, message, receiver, channel, feedback and noise. The process of mass communication works like this: A *sender* puts a message on a channel (medium) that delivers to the *receiver*. *Feedback* occurs when the receiver responds, and that response changes subsequent messages from the source. *Noise* (such as static or a dropped connection) can interrupt or change the message during transmission.

Using a general definition, mass communication today shares three characteristics:

1. A message is sent out on some form of mass communication system (such as the Internet, print or broadcast).

2. The message is delivered rapidly.

3. The message reaches large groups of different kinds of people simultaneously or within a short period of time.

The differences between the individual elements of interpersonal and mass communication change the very nature of the communication process. For example, the immediacy and directness of feedback in interpersonal communication free communicators to gamble, to experiment with different approaches. Their knowledge of one another enables them to tailor their messages as narrowly as they wish. As a result, interpersonal communication is often personally relevant and possibly even adventurous and challenging. In contrast, the distance between participants in the mass communication process, imposed by the technology, creates a sort of 'communication conservatism'. Feedback comes too late to enable corrections or alternations in communication that fails. The sheer number of people in many mass communication audiences makes personalization and specificity difficult. As a result, mass communication tends to be more constrained, less free. This does not mean, however, that it is less potent than interpersonal communication in shaping our understanding of ourselves and our world.

To understand mass communication theory, we need to recognize these important ideas:

1. As we've just seen, there is no one mass communication theory. There is a theory, for example, that describes something as grand as how we give meaning to cultural symbols and how these symbols influence our behavior (symbolic interaction), and there is a theory that explains something as individual as how media influence people in times of change or crisis (dependency theory). Mass communication theorists have

produced a number of middle-range theories that explain or predict specific, limited aspects of mass communication process.

2. Mass communication theories are often borrowed from other fields of science. Attitude change theory, for example, comes from psychology. Mass communication theorists adapt these borrowed theories to questions and issues in communication. People's behavior with regard to issues more important than the size of a dime – democracy, government, and gender roles, for example – is influenced by the attitudes and perceptions presented by our mass media.

3. Mass communication theories are human constructions. People create them, and therefore their creation is influenced by human biases – the times in which we live, the position we occupy in the mass communication process, and a host of other factors. Broadcast industry researchers, for example, have developed somewhat different theories to explain how violence is learned from television than have university researchers.

4. Because theories are human constructions ant the environments in which they are created constantly change, mass communication theories are dynamic; they undergo frequent recasting, acceptance, and rejection. For example, theories that were developed before television and computer networks became mass media outlets have to be reexamined and sometimes in the face of these new media. [4, 10]

Mass communication is decidedly different from mediated communication. Mediated communication includes all messages in which there is a device, third party, or electronic mechanism that facilitates communication between the sender and receiver. By contrast, **mass communication** 'is a process in which professional communicators use technology to share messages over great distances to influence large audiences'.

Most media discourse takes place, almost by definition, in events that differ significantly from the model of the canonical speech situation. 'Mediated' communication involves specialized adaptations of the resources of face-to-face verbal interaction.

Communicative events in the media take many forms. At one end of a scale, they can still be 'dyadic communication' (two-way conversation between two interact ants in a phone conversation). At the other end of the scale is what people traditionally think of as 'mass communication' (e.g. radio or television broadcasting). [5] In his many books on the subject, the communication theorist Denis McQuail has distilled characteristics of mass communication into seven major features, which might be summarized as follows:

1 They normally require complex formal organizations.

2 They are directed towards large audiences.

3 They are public – content is open to all.

4 Audiences contain many different kinds of people.

5 Mass media can establish contact simultaneously with very large numbers of people at a distance from the source, and widely separated from one another.

6 Relationships between communicator and audience are managed by people who are known only in their public role, as communicators.

7 The audience for mass communications involves people coming together because of some common interest, even though the individuals involved do not know each other, have only a restricted amount of interaction, do not orient their actions to each other, and are either not at all or only loosely organized as a group.

1. Introduction to Mass media / Kevin Williams, 2003, pp2-16

2. Applying communication theory for professional life / Stanley Baran,2011, pp 192-212

3. Media Impact / Anthony Friedman, 2010, pp 3-17

4. Continuum: Journal of Media and Cultural Studies / McKee, Alan 2001, pp5-15

5 The media Student's book / Rebecca Barden, 2011, pp 23-30

Түйін

Г.О. Сейдалиева. Бұқаралық коммуникация және оның сипатталуы

Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына және мұндай құралдардың көпшілікке әсер етуінің тиімділігін арттырудың қажеттілігіне байланысты коммуникация үдерісінде тиімділікті арттыру мен күтілетін нәтижеге қол жеткізуге септігін тигізетін тілдік бірліктерін таңдау мәселесінің өзектілігі арта түсуде. Бұқаралық

коммуникация адресатыныц тікелей диалогтық қарым-қатынас жағдайындағы адресаттан айырмашылығы – бұл коммуникативті актіге қатыспайтын нақты индивидуум, ягни аудиториясы шексіз әр алуан әрі әр сипатты. Сондықтан бұқаралық ақпарат мәтініниц авторы жынысы, жасы, ұлты, әлеуметтік, конфессиональдық, дүниетанымдық және т.б. белгілері бойынша бөлінетін белгілі бір топқа арналған коммуникативті актіні жүзеге асыра отырып, өзінің типтік адресатын өзі белгілейді.

Түйін сөздер: бұқаралық коммуникация, коммуникативтік акт, ақпаратты кодтау, сөйлеу актісі, бұқаралық коммуникация теориясы.

Резюме

Г.О. Сейдалиева. Массовая коммуникация и ее характеристика

Коммуникация является одной из центральных составляющих современного общества. **Массовая коммуникация** – процесс распространения информации (знаний, духовных ценностей, моральных и правовых норм и т.п.) с помощью технических средств (пресса, радио, телевидение, компьютерная техника и др.) на численно большие, рассредоточенные аудитории.

Основные параметры, отличающие массовую коммуникацию от групповой, - количественные. В то же время вследствие значительного количественного превосходства (увеличение отдельных коммуникативных актов, каналов, участников и т.п.) создастся новая качественная сущность, у коммуникации появляются новые возможности, создается потребность в особых средствах (передача информации на расстояние, скорость, тиражирование и т.п.). Взаимоотношение источника и получателя в массовой коммуникации также приобретает качественно новый характер. В качестве отправителя сообщения выступает общественный институт либо мифологизированный индивид. Получателем являются целевые группы (англ. target groups), объединяемые по некоторым социально значимым признакам. Задача массовой коммуникации - поддержание связи внутри групп и между ними в обществе. Фактически такие группы могут создаваться в результате воздействия массовых сообщений (электорат новой партии, потребители нового товара, клиенты повой фирмы).

Ключевые слова: массовая коммуникация, коммуникативный акт, целевые группы, массовое сообщение, теория массовых коммуникации.

УДК 491. 8

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК – ИСТОРИЧЕСКИ СЛОЖИВШАЯСЯ ВЫСШАЯ ФОРМА НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА

Г.Б. Табылдиева, К.А. Жанатаев, Б.Н. Бесимбаев – *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи*

Аннотация. В данной статье говорится о возрастании роли литературного русского языка на современном этапе как языка межнационального общения всех национальностей и народностей единой исторической общности людей, о служении русского языка дальнейшему сближению наций и народностей, укреплению их дружбы, приобщению граждан страны к духовным ценностям отечественной и мировой культуры, достижениям научно-технического прогресса, о том, что русский национальный язык представляет собой совокупность разнообразных явлений, таких, как литературный язык, территориальные и социальные диалекты (жаргон), просторечие, о том, литературный язык - исторически сложившаяся высшая форма национального языка, обладающая богатым лексическим фондом, упорядоченной грамматической структурой и развитой системой стилей, о служении литературного языка таким сферам человеческой деятельности, как политика, культура, наука, делопроизводство, законодательство, официальное и неофициальное общение, словесное искусство.

Ключевые слова: язык, литературный, деятельность, нормированность, словарь, система, искусство, диалекты, форма, культура, ценность.

Задумывались ли вы над тем, что такое *язык*? Один человек говорит, другой слушает и понимает его. Вы читаете книгу, газету, журнал и тоже понимаете, что написано. С помощью слов (устно или письменно) человек выражает свои мысли и передает их другим. И это происходит благодаря языку.

Лев Успенский в своей замечательной книге «Слово о слове» пишет «Язык - удивительное орудие, посредством которого люди, общаясь между собой, передают друг другу свои мысли… Не случайно у многих народов два предмета, ничем непохожий один на другой, - мясистый подвижный орган

вкуса, помещающий во рту, и человеческая способность говорить и понимать собеседника – издавна именуется одним и тем же словом».

Знаменитый баснописец древней Греции Эзоп был рабом философа Ксанфа. Однажды Ксанф захотел пригласить гостей и приказал Эзопу приготовить самое лучшее. Эзоп купил языки и приготовил из них три блюда. Ксанф спросил, почему Эзоп подает только языки. Эзоп ответил: «Ты велел купить самое лучшее. А что может быть на свете лучше языка! При помощи языка строятся города, развивается культура народов. При помощи языка мы изучаем науки и получаем знания, при помощи языка люди могут объясняться друг с другом, решать различные вопросы, просить, приветствовать, мириться, давать, получать, выполнять просьбы, вдохновлять на подвиги, выражать радость, ласку, объясняться в любви».

Такое рассуждение пришлось по сердцу Ксанфу и его гостям.

В другой раз Ксанф распорядился, чтобы Эзоп приобрел к обеду самое худшее.

Эзоп опять пошел покупать языки. Все удивились этому.

Тогда Эзоп начал объяснять Ксанфу: «Ты велел мне сыскать самое худшее. А что на свете хуже языка? Посредством языка люди обижают, огорчают и разочаровывают друг друга, посредством языка можно лицемерить, лгать, обманывать, хитрить, ссориться. Язык может сделать людей врагами, он может вызвать войну, он приказывает разрушать города и даже целые государства, он может вносить в нашу жизнь горе и зло, предавать, оскорблять. Может ли быть что-нибудь хуже языка?!».

Предание говорит, что не всем гостям было приятно слышать этот ответ Эзопа [1].

Язык- это продукт общественной деятельности, это отличительная особенность общества.

А зачем нужен язык? Для чего человеку членораздельная речь?

Во- первых, для того, чтобы люди могли обмениваться мыслями при всякого рода совместной деятельности.

Во-вторых, язык нужен для того, чтобы закреплять и сохранять коллективный опыт человечества, достижения общественной практики. Когда Архимед открыл знаменитый закон, то сформулировал его в словах, выразил свою мысль так, что она стала доступной для понимания и его современникам, и нам – его далеким потомкам. Когда вы учились в школе, вы усваивали достижения общественного опыта по учебникам, где необходимые сведения были изложены в языковой форме.

Наконец, в – третьих, язык нужен для того, чтобы человек мог с его помощью выразить свои мысли, чувства, переживания. И это все благодаря языку.

Без языка не было бы самого человека, потому что все то, что есть в нем человеческого, прочно связано с языком, выражается в языке и закрепляется в языке. [2]

Мы говорим о языке вообще. А что такое русский язык? Русский язык- это национальный язык русского народа и язык межнационального общения в Казахстане.

Казахский писатель Сабит Муканов в свое время говорил: “Русский язык принес большую пользу для казахского народа. Не освоив русскую богатую культуру, такие выдающиеся деятели казахского народа, как Чокан Валиханов, Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев не могли бы достигнуть сияющих вершин культуры. Поэтому они завещали будущему поколению изучать русский язык” [3].

Русский национальный язык представляет собой совокупность разнообразных явлений, таких, как литературный язык, территориальные и социальные диалекты (жаргон), просторечие. Литературный язык - исторически сложившаяся высшая форма национального языка, обладающая богатым лексическим фондом, упорядоченной грамматической структурой и развитой системой стилей. Это язык образцовый, нормированный, описанный грамматиками и словарями. *Территориальные диалекты* (местные говоры) - язык ограниченного числа людей, живущих на одной территории. *Жаргон* - речь отдельных профессиональных, сословных, возрастных групп. *Просторечие*-это язык малообразованных, в основном городских жителей, характеризующийся отклонением от литературных норм.

Литературный язык обслуживает такие сферы человеческой деятельности, как политика, культура, наука, делопроизводство, законодательство, официальное и неофициальное общение, словесное искусство. Человек может в равной степени владеть двумя или более формами языка (например, литературным языком и диалектом, литературным языком и просторечием), пользоваться ими в зависимости от условий. Это явление получило название *диглоссии.*

Главный признак литературного языка - нормированность. Норма - это единообразное, общепринятое употребление элементов языка, правила их использования в определенный период. Нормы не выдумываются учеными, а отражают закономерные процессы и явления, происходящие в языке, поддерживаются речевой практикой. К основным источникам нормы относятся произведения писателей, язык средств массовой информации, общепринятое современное употребление, научные исследования лингвистов.

Нормы помогают литературному языку сохранять свою целостность и общепонятность, защищают его от потока диалектной речи, социальных жаргонов, просторечия. Однако языковые нормы постоянно изменяются. Это объективный процесс, не зависящий от воли и желания отдельных носителей языка. По мнению исследователей, данный процесс активизировался в последние десятилетия в связи с социальными преобразованиями. В переломную эпоху существенно изменяется логосфера, т. е. речемыслительная область культуры, что, в свою очередь, свидетельствует о переменах в общественном сознании языкового коллектива. Изменения определяются новой установкой: «При демократии можно все!» Однако, раскрепощенность, как черта современного языкового вкуса осуществляется параллельно со стремлением к «вокнижению», к изощренности речи, что выражается прежде всего в широком использовании заимствованной специальной лексики (лизинг, холдинг, риэлтор и т. д.).

В пределах литературной нормы существуют варианты (книжные, разговорные), один из них является предпочтительным. Эти объективные колебания нормы обычно связаны с развитием языка [4].

На современном этапе все более возрастает роль русского литературного языка языка как языка межнационального общения всех национальностей и народностей единой исторической общности людей.

Свободное владение литературным русским языком наряду с родным служит дальнейшему сближению наций и народностей, укреплению их дружбы, приобщению граждан страны к духовным ценностям отечественной и мировой культуры, достижениям научно-технического прогресса.

В нашей республике на основе принципа добровольности изучения русского языка практически все молодое поколение свободно владеет русским языком, является двуязычным, для большинства интеллигенции старшего поколения русский язык стал языком “сердца”, показателем их высокой культуры.

Удельный вес людей добровольно изучающих русский язык, постоянно повышается. Решение задач, связанных с дальнейшим совершенствованием изучения русского языка всех национальностей, проживающих на территории Казахстана является делом большой государственной важности. Об этом подчеркнул в своем Послании народам Казахстана от 27.02.2007 г. Президент Республики Н.А. Назарбаев.

Овладение русским языком в условиях нашей республики преимущественно происходит естественным путем. Русская языковая среда, средства массовой информации с ранних лет приобщают детей к русскому языку. Системное обучение русскому языку начинается с 1 класса национальной школы. Согласно программным требованиям выпускники средних национальных школ должны свободно владеть русской речью, должны быть двуязычными.

Совершенствование обучения русскому языку будущих специалистов нефилологического профиля неизбежно упирается в требование связи изучения литературного русского языка со специальностью в процессе обучения, с подготовкой студентов к профессиональной деятельности. Для будущих молодых специалистов, многим из которых придется работать в многонациональном коллективе, владение русским языком является насущной потребностью.

Владение литературным русским языком является могучим фактором в формировании личности будущего специалиста. Знание литературного русского языка, умелое владение его богатствами неотделимы от общей профессиональной культуры каждого гражданина нашей многонациональной страны. Поэтому вполне естественны стремления молодежи наряду с родным овладеть в совершенстве русским языком – языком межнационального общения.

Здесь уместно будет привести строки из стихотворения узбекского поэта Саида Абдуллы “Выучи русский язык”:

Если хочешь судьбу переспорить,

Если ищешь отрады цветник,
Если нуждаешься в твердой опоре –
Выучи русский язык!
Он твой наставник великий, могучий,
Он переводчик, он проводник.
Если штурмуешь познания кручи –
Выучи русский язык!

Есть языки обслуживающие одну нацию и даже народность, и языки, принадлежащие двум и более нациям: португальский - в Португалии и Бразилии, испанский - в Испании и двадцати государствах Центральной и Южной Америки. Бывает и так, что одна нация говорит на нескольких языках. Так швейцарцы пользуются французским и немецким, канадцы – французским и английским. [5]

Русский язык, хотя и принадлежит, как родной, только русской нации, "обслуживает в качестве языка межнационального общения все нации и народности стран СНГ, а также выступает, вместе с английским и некоторыми другими языками, языком международного употребления" (В.Г.Костамаров)

В нашей многонациональной стране говорят более чем на на 130 языках. Но как быть, если на одну из строек приедут представители разных национальностей? Ответ на это дает нам молдавский поэт Е. Буков:

Коль язык ты знаешь русский,
Всяк поймет тебя при встрече,
Хоть объезди весь Союз.

Можно ли выучить все языки, если невозможно сократить их число?

Сын одного плотника из Болонья Джузеппе Гаспар Меццофанти (1774-1849) знал 30 европейских языков, 5 африканских, 7 азиатских, а всего, видимо, около 100 языков.

В XYII веке в Финляндии был приговорен к смертной казни "заколдованный дъяволом" студент за то, что с быстротой неимоверной изучал иностранные языки, что считалось немыслимым "без содействия нечистой силы".

Г. Шлиман, известный исследователь Трои, знал несколько десятков языков: русским, по его словам , он овладел за шесть недель.

Русский язык чрезвычайно богат, живописен и гибок для выражения простых, естественных понятий…

А вы знаете сколько слов в русском языке? Для этого обратимся к словарям русского языка.

В однотомном словаре С.Н. Ожегова около 57 тысяч слов. В четырехтомном словаре под редакцией Д.Н. Ушакова более 85 тысяч. В 17-томном словаре современного русского литературного языка Академии наук СССР 120 480 слов.

В перечисленных словарях собраны слова литературного языка, языка художественных, публицистических произведений, печати, науки, школы и т.д.

В этих словарях нет нет диалектизмов, т.е. слов известных в отдельных местностях и областях, и профессионализмов, т.е. слов, употребляемых лицами какой-либо профессии.

Попытку собрать все слова русского языка предпринял В.И. Даль. В его "Толковом словаре живого великорусского языка" более 200 тысяч слов. Даль работал над ним 47 лет.

В разговорном языке культурных людей, писателей и поэтов – от 15 000 до 18 000 слов. А тут 200 тысяч слов! А.С. Пушкин, имевший словарь около 20 000 слов, мог выражать самые душевные переживания. Какую же гамму, какую радугу человеческих чувств, настроений, мыслей может нарисовать народ, обладая несметным сокровищем в 200 тысяч слов!

В словаре В. И. Даля, кроме слов литературного языка, собраны многие слова местных наречий, говоров (диалектов) [6].

Наша планета Земля маленькая, но жители ее говорят на разных языках. Как богаты люди, которые владеют иностранным языком. Им открываются двери в большой мир и дороги к другим народам и сердцам людей. Хотя мы говорим на разных языках, нас объединяют и нами владеют одни и те же мысли и чувства. Люди должны научиться понимать друг друга, а для этого необходимо знать языки.

1. Григорян Л.Т. Язык мой друг – язык мой враг. - Москва. Изд. Просвещение, 1988

2. Метса А.А., Алликметс К.П., Судавичене Л.В. Русский язык. Аудиовизуальный курс: Учебное пособие для неязыковых специальностей вузов. - М.: Высшая школа, 1991. - 191 с.

3. Пустовалов П.С., Сенкевич М.П. Пособие по развитию речи. - Просвещение, 1987. -288 с.

4. Федосюк М.Ю., Ладыженская Т.А., Михайлова О.А., Николина Н.А. Русский язык для студентов-нефилологов: Учебное пособие. - М.: Наука, 2000 г.- 256 с.

5. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. - М., 1986

6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. - М. , 1992.

Түйін

Г. Б.Табылдиева, К.А. Жанатаев, Б.Н. Бесимбаев.

Әдеби тіл – тарихи қалыптасқан ұлттық тілдің жоғары түрі

Бұл мақалада әдеби орыс тілінің казіргі заманда ұлтаралық тіл болып есептелінуі, көптеген ұлттардың, елдердің өзара қатынасуына себепші болуы және оның дамып келе жатқан қогамдағы ерекше орын алатыны туралы айтылады.

Орыс тілі ұлттардың және елдердің ары қарай жақындасуына ықпал жасайды, олардың достық қарым-қатынасының дамуына көп әсерін тигізеді, әлемдік және отандық мәдениеттің өркендеуіне, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерге жетуіне көп ықпал ететіні көрсетілген.

Әдеби орыс тілі – тарихи қалыптасқан ұлтаралық тіл ретінде саясатқа, ғылымға, мәдениетке, іс-қағаз жүргізуге, ресми және жай қарым-қатынастарға, көркемдік сөзге өзінің оң әсерін тигізетіні тұралы айтылады.

Түйін сөздер: тіл, әдеби, іс-әрекет, сөздік, жүйе, көркем, диалекттер, мәдениет, бітім, бағалылық.

Summary

G.B. Tabyldieva, K.A. Zhanatayev, B.N. Besimbaev.

Literary language – Historically the highest form of national languages

This article deals with the growth of a role of literary Russian language at the present stage as a language of international communication of all nationalities and nations of a common historical community of people, about the Russian language for rapprochement of the nations and nationalities, strengthening of their friendship, joining of citizens of the country with cultural wealth of domestic and world culture, achievements of scientific and technological progress, that the Russian national language represents the various phenomena, such as the literary language, territorial and social dialects (slang), colloquial language, that the literary language - historically developed highest form of national language in possession of rich lexical resource, the ordered grammatical structure and the developed system of styles, service of the literary language to such spheres of human activity as politics, culture, science, office work, the legislation, official and informal communication, oral lore.

Key words: language, literary, activity, dictionary, system, art, dialects, form, culture, value.

УДК 81.1-027.21

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ НЕРОДНОГО ЯЗЫКА (КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ)

Г.Е. Утебалиева– *д.филол.н., доцент кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им.аль-Фараби,*

Х.С. Каскабасова– *старший преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им.аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы, связанные с исследованием процесса усвоения языкового знания вторичной языковой личностью в условиях функционирования языка.

Процесс усвоения второго языка, являясь частью познания, представляет собой деятельность на когнитивном уровне. Знакомство с новыми языковыми средствами приводит к образованию новой системы языковых знаков, которая вступает во взаимодействие с имеющейся системой лингвистических средств.

Вторичная языковая личность должна уметь интегрировать полученные и имеющиеся знания, оперировать ими осмысленно и креативно. Как методическая задача процесс обучения неродному языку формулируется как обучение владению комплексом когнитивных стратегий – стратегий овладения и стратегий пользования языком.

Ключевые слова: язык, сознание, концептуальная система, концептуальная конструкция, усвоение неродного языка, когниция, языковая когниция.

Исследование языка как системы, связанной с мышлением, дает понимание того, как усваивается языковое знание, как это знание существует в сознании говорящего на том или ином языке, как знание языка включается в общую систему знаний, как эта система используется в речи. Когнитивный подход в исследовании языка открывает «широкие перспективы видения языка во всех его разнообразных связях с человеком, с его интеллектом и разумом, со всеми мыслительными и познавательными процессами, им осуществляемыми, и, наконец, с теми механизмами и структурами, что лежат в их основе» [1].

Язык, являясь концептуальной системой, под которой понимается тот ментальный уровень, где сосредоточена совокупность всех концептов, данных уму человека, их упорядоченное объединение, материализует знаковым образом систему субъективных (индивидуальных) знаний личности и ее мнений о мире [2]. Мы используем термин «концепт», так как данное понятие отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления, и которые отражают содержание опыта и процессов знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания. Концепты – оперативные содержательные единицы памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, отражают содержание опыта и знания, экстралингвистического и языкового.

Язык, существуя как структура в сознании социума, является знанием особого рода и служит средством активизации элементов сознания и его словесного выражения в процессе формирования мысли и речи. Это «специфическая, особым образом организованная материальная форма существования картины мира» [2].

В процессе познания у каждого индивидуума вырабатываются идеи, концепты, отражающие его собственное видение картины мира.

В сознании индивидуума они представлены как некая иерархическая система социальных и культурологических ценностей, сформировавшихся в конкретных условиях социального опыта и собственной деятельности. Это находит отражение:

- в объеме знаний личности и их тематической ориентации;
- в уровне знания логических рассуждений;
- в знании кодов, обеспечивающих адекватное восприятие смысловой и оценочной информации;
- в знании социально обусловленных норм вербальной и невербальной коммуникации, что обусловливает использование индивидуумом национальных и социально-групповых стратегий речевого поведения;
- в использовании индивидуальных речевых оборотов, излюбленных разговорных формул, по которым можно узнать того или иного человека, что входит в личные стратегии речевого поведения;
- в эмоциональной стороне внутреннего мира человека и его поведения;
- в оценке и самооценке когнитивного диапазона;
- в умении воздействовать на партнера.

Исследователи полагают, что единицы хранения информации представляют собой взаимосвязанные фрагменты единого ментально-лингвального комплекса. Они образуют более или менее устойчивые глубинные блоки – конфигурации (А. Вежбицкая), проявляющиеся, в частности, в ассоциативно-вербальной сети, каждый элемент которой обладает определенным набором ассоциативных связей. Языковые знаки привязаны к определенным фрагментам концептуальной системы. Это позволяет, оперируя языковыми знаками, оперировать концептами системы и строить концептуальные структуры [3]. При наличии определенной общности знаков коммуникация становится возможной. Общностью знаков обусловливается адекватность и успешность коммуникации.

Процесс усвоения второго языка, являясь частью познания, представляет собой деятельность на когнитивном уровне: операции с имеющимися знаниями, сложнейшую обработку получаемой при усвоении второго языка информации. Обработка новой или получаемой информации предполагает ее понимание, усвоение, соотнесение с имеющейся информацией с последующей оценкой практической полезности, сохранение в памяти, автоматическую репродукцию. Понимание того, каким образом

происходит получение, хранение и воспроизведение языковых знаний, в конечном итоге, даст возможность объяснить широкий круг проблем, связанных с процессом усвоения второго языка и продуцирование речи на втором языке.

На начальном этапе усвоения второго языка процесс манипуляции языковыми знаками, как правило, носит хаотический характер и не является спонтанным как в первом языке. Это связано с тем, что процесс овладения вторым языком, особенно на начальном этапе его усвоения или изучения, сопровождается нарушением единства концептуальной системы. Так как системы общих понятий, связанные со словами первого и второго языков, не равнозначны, то и мышление на обоих языках нельзя расценивать как идентичные явления.

Внутренняя логическая рассогласованность, проявляющаяся в отсутствии связи между выбираемыми языковыми средствами и имеющимися концептами или концептуальными группами, приводит к «конфликту мысли и слова». Если новые языковые знаки оказываются не привязанными к фрагментам внутренней концептуальной системы, это приводит к невозможности использовать их для выражения смысла средствами изучаемого языка.

Знакомство с новыми языковыми средствами приводит к образованию новой системы языковых знаков, которая вступает во взаимодействие с имеющейся системой лингвистических средств. Мы полагаем, что процесс нарушения единства концептуальной системы при усвоении второго языка не останавливает процесс взаимодействия концептов внутри концептуальной системы. Процесс дальнейшего оперирования концептами системы приобретает качественно новый характер. Установление логической и смысловой связи между новыми языковыми знаками и определенными фрагментами концептуальной системы или концептами приводит к организации их в концептуальные конструкции.

Понятие «концептуальная конструкция» мы находим в определении языка как поверхностной структуры, «выражающей глубинные концептуальные конструкции – знания, «модели мира», операции над которыми совершаются в когнитивной системе человека в процессе восприятия и порождения речи» /4/.

В нашем понимании, концептуальные конструкции – это структуры, объединяющие концепты и концептуальные группы, которыми оперирует индивидуум в процессе манипуляции языковыми знаками как первого, так и второго языка для репрезентации знаний относительно конкретной ситуации.

Решение коммуникативной задачи на первом языке представляет собой организацию некоторой последовательности действий для достижения какой-либо цели и характеризуется как единство коммуникативного и когнитивного начал. Контекст ситуации вместе с целевой установкой индивидуума требуют обращения к тем или иным концептам или к концептуальным группам, выбор которых предполагает реализацию цели в рамках ситуации с помощью языковых средств.

Решение той же коммуникативной задачи на втором языке требует дополнительных операций по организации концептуальных групп в концептуальные конструкции.

Владение второй языковой системой будет сознательным только в том случае, если эта система упорядочена и находится в некой гармонии с концептуальной системой индивидуума.

При овладении вторым языком полученные знания накладываются на имеющиеся знания, становясь частью общего знания индивидуума. Процесс усвоения нового знания сопровождается установлением контакта с имеющимися знаниями. Однако приобретенное знание должно быть не просто личностно ассимилировано. Вновь полученная информация должна стать проекцией непрерывающейся эвристической цепочки образования концептуальных конструкций.

Формирование индивидуальной языковой когниции, сводимое к элементарному запоминанию единиц языка и усвоению правил их сочетания, выводит личность лишь на элементарный уровень владения вторым языком.

Приобретенные таким путем простейшие навыки позволяют использовать заученные фразы только для ведения примитивно-функционального общения на втором языке или неточного и неполного перевода текста. Дальнейший прогресс, как правило, затруднен, так как личность не обладает возможностью сделать сформированный таким образом «запас языка» более мобильным.

Возможности личности в совершенствовании знания второго языка качественно меняются в результате выхода за рамки искусственного введения языковых единиц и их примитивного

заучивания. Овладение элементами национальной языковой картины мира и особенностями национального варианта универсальной языковой когниции расширяет возможности языковой личности в использовании второго языка для реального конструктивного общения с носителями языка, с людьми разных национальностей, владеющим этим языком, для решения конкретных проблем, заключенных в реальные жизненные, учебные, производственные, бытовые и т.п. ситуации.

Элементы «формальной культуры общения» наиболее доступны для понимания овладевающего вторым языком, поскольку они представляют собой своего рода ритуалы диалогизирующей социализации, которые присутствуют в каждом национально-культурном сообществе.

Конструирование коммуникации, максимально регламентированное национально-культурными и социальными требованиями, клишировано и, следовательно, подчиняется жесткой системе языкового упорядочения. Социальные и национальные стереотипы усваиваются личностью как культурный компонент и представляют собой четко структурированные концептуальные модели.

Говоря что-то, взрослый человек всегда руководствуется целями коммуникации, социального контактирования. Человек вынужден использовать в своей речи показатели коммуникативной включенности – контактоустанавливающие элементы, частотность которых определяется культурными традициями. Обращаясь к контактоустанавливающим элементам, говорящий социализируется.

Индивидуальное сознание обычно склонно следовать сформировавшимся схемам. Эту способность возможно использовать при формирования умений решать стандартные коммуникативные задачи средствами второго языка.

Для достижения коммуникативной цели говорящему необходим конкретный результат, определенный речевой акт, совершённый реагирующим участником взаимодействия. Как правило, такой результат может быть спрогнозирован заранее, если вся ситуация построена в соответствии с правилами коммуникации, функционирующими в данной последовательности речевых актов, поскольку «предсказуемой является ассоциативная связь, в основе которой лежит некоторый когнитивный феномен – культурный предмет, репрезентированный сознанию и кристаллизованный в виде клише и штампов» [5].

Стандартные схемы, по которым можно проследить определенные типизированные последовательности речевых актов, общие для определённой языковой общности, структура которых имеет конвенциональный характер, представляют собой сценарии речевого поведения, или «образцы поступка» (Е.Ю. Протасова). Носитель языка, объективируя похожие ситуации жизни, вырабатывает в себе схему типичной ситуации употребления того или иного знака, структуры знаков, сохраняющуюся в памяти. Такую схему всегда сопровождает национально-культурный компонент, который, будучи сформированным в процессе социализации личности, обусловливает национальную специфику ментально-лингвального комплекса [5].

Имея в своем арсенале набор национальных стереотипов, индивидуум по аналогии с первым языком переносит их содержание, но уже средствами второго языка, закрепленными за схемой типичной ситуации. Совпадение концептуального содержания стереотипов говорящего и фрейм-структур сознания слушающего, а также их языковых кодов гарантирует реализацию коммуникативной цели.

Формирование языковой когниции путем «закрепления» знака или структуры знаков второго языка за собственным концептом или группой концептов, тождественным по содержанию новому, как правило, бывает успешным.

Однако, речевое общение как на первом, так и на втором языке предполагает продуцирование и восприятие не только буквальных, но и имплицитно выраженных смыслов. Устойчивые образцы или стереотипы представления той или иной ситуации, которыми располагает индивидуум, не настолько стабильны, чтобы не быть способными к варьированию.

По меткому замечанию И. Канта, сознание человека – не пассивное зеркало, отражающее происходящее в чистом виде, а синтетическая активность, продуктивная спонтанная деятельность. При обращении к стандартным схемам неизбежна (что очень важно) реализация определенных вариантов индивидуального конструирования мира. Индивидуум постигает общепринятые когнитивные стереотипы но, восприняв их, он при этом сохраняет свою неповторимую индивидуальность.

Когнитивный коррелят ситуации (то, что происходит в уме человека, когда он является свидетелем или участником ситуации, слышит или читает о ней) Т.А. ван Дейк предлагает назвать моделью (моделью ситуации, ситуативной или эпизодической моделью). Модель ситуации как тип репрезентации знаний содержит, по мнению исследователя, не абстрактную информацию о стереотипных событиях – как в ментальных моделях, фреймах или сценариях, - а «личное знание, которым люди располагают относительно подобной ситуации, и это знание представляет собой результат предыдущего опыта, накопленного в столкновениях с ситуацией такого рода» [6].

Для реализации «личного знания» понадобятся умения, отличные от автоматического следования сценариям и «образцам поступка».

Индивидуум на любом (кроме, конечно, нулевого) уровне владения языком должен уметь интегрировать полученные и имеющиеся знания, оперировать ими так чтобы последующая манипуляция с языковыми знаками была не только осмысленной, но и представляла собой спонтанную творческую активность – умение конструировать концептуальные структуры во втором языке. Если первый язык выступает в качестве механизма, творчески используя который, человек оказывается способным вырабатывать новые языковые средства, то во втором языке способность к креативной обработке новых языковых средств проявляется в овладении умением создавать концептуальные конструкции. И в том и в другом случае деятельность индивидуума является когнитивной.

Скорость, с которой производится выбор языковых знаков, организация и систематизация концептов в концептуальные конструкции, а также порядок и последовательность их отбора зависят от когнитивных особенностей личности, усваивающей второй язык.

Мы полагаем, что процесс организации и систематизации концептов в концептуальные конструкции управляем и поддается регулированию, то есть обучению порядку построения этих конструкций и умению манипулировать языковыми знаками, соотносящимися с ними. Как методическая задача процесс обучения второму языку, в конечном счете, может быть сформулирована как обучение владению комплексом когнитивных стратегий – стратегий овладения и стратегий пользования языком. Под стратегией понимается «некоторый способ приобретения, сохранения и использования информации, служащий достижению определенных целей в том смысле, что он должен привести к определенным результатам» [7].

Выбор стратегий является еще одной когнитивной задачей индивидуума, так как представляет собой ряд мыслительных операций по отбору и упорядочению языкового материала, принятия решения по использованию полученного материала и реализации принятого решения.

Таким образом, необходимость когнитивного подхода в исследовании процесса усвоения второго языка предопределена тем, что

1) язык, являясь когнитивной системой, с одной стороны, проявляется как когнитивное умение, с другой стороны;

2) процесс усвоения второго языка является частью процесса познания и является когнитивной деятельностью индивидуума;

3) способность к креативной обработке новых языковых средств, проявляющаяся в овладении умением создавать концептуальные конструкции, есть проявление когнитивной активности индивидуума;

4) регулирование процесса усвоения второго языка требует учета когнитивных особенностей личности, усваивающей второй язык.

1. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и форме его объективизации в языке)//Известия Академии наук. Серия Литература и язык. 1999. – Т.58. - № 5-6. – С.3-12.

2. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы, 1996.

3. Павиленис Р.И. Понимание языковых и неязыковых текстов: интенциональность, интенсиональность, индексальность //Язык и логическая теория. – М., 1987. – С.37-40.

4. Сергеев В.М. Когнитивные методы в социальных исследованиях //Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск, 1998. – С.3-20.

5. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М., 1998.

6. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
7. Брунер Дж. Психология познания: за пределами непосредственной информации. – М., 1977.

Түйін

Г.Е. Утебалиева, Х.С. Каскабасова. Екінші тілді меңгеру үрдісін зерттеу (когнитивті аспект)

Мақалада тілдік қызмет көрсету жағдайында екінші тіл оқитын тұлғаның тілдік білімді меңгеру үрдісін зерттеуге қатысты мәселелер қарастырылады.

Екінші тілді меңгеру үрдісі танымның бір бөлігі бола отырып когнитивтік деңгейдегі қызмет түрі ретінде танылады. Жаңа тілдік құралдармен танысу, бұрыннан бар лингвистикалық құралдар жүйесімен өзара әсері бар тілдік белгілердің жаңа жүйесінің пайда болуына әкеледі.

Екінші тілдік тұлға өзінде бар білім мен алған білімді интеграция жасай алуы тиіс. Оларды креативті және саналы түрде жеделдетуі қажет. Когнитивті стратегиялар кешенін меңгеру – тілді меңгеру және тілді қолдану үрдісін үйрету – өзге тілді оқытудың әдістемелік міндеті ретінде қалыптасады.

Түйін сөздер: таным, концептуалды жүйе, концептуалды құрылым, өзге тілді меңгеру, когниция, тілдік когниция.

Summary

G.E. Utebalieva, H.S. Kaskabasova. Investigation process of mastering a second language (cognitive aspect)

The article discusses the problems associated with the study of the learning of linguistic knowledge secondary language personality in the conditions of functioning of language.

The process of learning a second language as part of the cognition is an activity at a cognitive level. Familiarity with new language features leads to the formation of a new system of linguistic signs, which interacts with the existing system of linguistic means.

Secondary linguistic personality must be able to integrate received and existing knowledge, to manipulate meaningfully and creatively. As a methodical task of learning a non-native language is formulated as the training proficiency of complex cognitive strategies - strategies for learning and strategies for the use of the language.

Key words: language, consciousness, conceptual system, conceptual design, learning foreign language, cognize, language cognize.

УДК 81´1

МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК НАУЧНЫЙ МЕТОД

Д.Д. Шайбакова – *Казахский национальный педагогический университет им. Абая*
доктор филологических наук

Аннотация: В статье речь идет о ставшем в новейшее время весьма популярном методе – моделировании. Его применение в лингвистике ведет к формализации описания посредством математизации, символизации, приемов предельно обобщенного представления знаний. Этот метод требует точности, четкой структуризации объекта. В лингвистике он способствует постановке новых задач и открывает новые возможности их интерпретации. Исследователи отмечают, что самым важным следствием смены вектора с описательности на моделируемость явилась установка на достоверность, квантитативность и прогностический характер создаваемых языковых моделей. Как и в других науках, основанием для построения модели являются логические процедуры обобщения, сравнения, а успех моделирования зависит от определения сущности оригинала, обнаружения его связей с другими сущностями, его существенных и периферийных признаков.

Ключевые слова: метод, моделирование, формальные, неформальные модели

Методология современной науки становится все более универсальной, что является следствием междисциплинарности исследований. Ее единство объясняется единообразием требований. Признано, что научный метод должны отличать объективность, воспроизводимость, конкретность, эвристичность, надежность, точность и т.п. характеристики [см.: 1: электр. версия]. В наше время он должен обеспечивать все названные условия в процессе обработки и интерпретации огромного

массива информации, материалов, предметов изучения. Взаимные изменения методологии и предмета исследования ведут к перестройке науки. Переориентация науки нового времени в том, что она меняет приоритеты. Так, в гуманитарных науках смело используются методы, которые раньше никак не коррелировали с их задачами. Уже привычной стала математизация лингвистики. Но теперь можно констатировать формирование модельной лингвистики. На этот феномен обращает внимание К.И.Белоусов: современная лингвистика переходит с описательности на моделируемость [2, с.94-97]. Читая докторские диссертации по лингвистике, отмечаешь, что почти в каждой из них ставится цель – моделирование процессов или явлений. При этом слово «модель» используется привычно, без каких-либо пояснений. Также привычно используется сочетание «метод моделирования». Такое вольное обращение с термином грозит его детерминологизацией. Думается, что в большинстве случаев авторы таких работ представляют не модель предмета исследования, а свою собственную исследовательскую модель, в которую включаются последовательность действий, определение комплекса методов, приемов, принципов, построение гипотезы, образ идеального объекта и пр. Потому следует четко представлять моделирование как метод и его отличие от других методов

Метод моделирования, казалось бы, не новый. Издавна использовались чертежи, схемы, таблицы, модели природных явлений. Но детальное осмысление моделирования как метода происходило в XIX веке, чаще применительно к точным и естественным наукам. Подлинно научное оформление методы моделирования получают в XX веке. Если в классическую эпоху методология основывалась на интуиции, на пространственных представлениях, считалось, что само познание начинается с простых вещей, то в XX веке на первый план выдвигается проблема описания сложных технических и социальных систем, их строения из простых элементов, их взаимосвязей [см.: 3, с.5]. Модели начинают широко применяться в гуманитарных науках, прикладных исследованиях. В этот период науковедение приобретает более осмысленный характер, появляются работы, посвященные общенаучной проблематике. На русском языке в 1946 г. была опубликована статья Н. Винера и А. Розенблюта «Роль моделей в науке», в которой обобщаются и анализируются гносеологические и методологические проблемы научных моделей и моделирования [см.: 4]. В ней констатируется, что метод построения моделей носит общенаучный характер. Однако для каждой конкретной науки он получает свое наполнение.

В лингвистических исследованиях моделируемость приводит к постановке новых задач и к возможностям их интерпретации. Исследователи отмечают, что самым важным «следствием смены вектора явилось установка на достоверность, квантитативность и прогностический характер создаваемых языковых моделей» [1, с.94]. Попытаемся разобраться в этом сложном феномене – моделировании. Наиболее вразумительное толкование встречаем в математических трудах: «Моделирование – исследовательская процедура, осуществляемая на основе абстрактно-логического мышления, с целью обнаружить то, что недоступно непосредственному восприятию путем органов чувств» [5, с. 34]. Конкретизация понятия осуществляется путем идентификации оригинала моделирования и его образа, которая становится возможной благодаря предварительному более или менее глубокому и разностороннему исследованию оригинала [5, с.29]. Итак, из такого разъяснения следует, что модель – это образ объекта. В целом из контекста работы понятно, что модель авторами понимается как средство познания, как материальное воспроизведение объекта, замещение одного объекта другим с определенной целью [5, с.10].

Заместительная функция модели подчеркивается в большинстве толкований. Она берется за основу определений и в новейших словарях: «Модель (лат. modulus – мера, образец) – *объект-заместитель*, который в определенных условиях может заменять объект-оригинал, воспроизводя интересующие свойства и характеристики оригинала. Воспроизведение осуществляется как в предметной (макет, устройство, образец), так и в знаковой формах (*график, схема, программа, теория*)» [6, электр. версия]. В данном определении актуализируется модель как компонент графического метаязыка, однако в гуманитарных науках под моделью понимается и описание обобщающего характера, если оно отвечает свойствам модели.

Помимо заместительной, во многих определениях представлена генерирующая функция модели. Ее важность подчеркивал еще В. Штофф, один из признанных авторитетов в сфере разработки проблем моделирования: «Под моделью понимается такая мысленно представляемая или

материально реализованная система, которая, отображая или воспроизводя объект исследования, способна замещать его так, что ее изучение дает нам *новую информацию об этом объекте*» [7, с. 19].

На обе эти функции опирается определение новейшего словаря, в котором более эксплицитно представлено еще такое свойство модели, как изоморфизм: «Модель (от лат. modus, modulus - мера, образ, способ) – искусственно созданный объект, опытный образец или *информационно-знаковый аналог* изучаемого объекта, выступающего в качестве оригинала. Некий объект (макет, структура, знаковая система и т. п.) может играть роль модели в том случае, если между ним и другим предметом, называемым оригиналом, существует *отношение тождества* в заданном интервале абстракции. В этом смысле *модель есть изоморфный или гомоморфный образ* исследуемого объекта. Под моделью понимается система, которая способна так замещать объект познания, что ее изучение *дает новое знание* об объекте познания» [4].

Распространена также точка зрения на модель как на исключительно математический конструкт [см.: 8, с.3-19].

Мы привели лишь некоторые определения, отражающие те признаки модели, которые называются в ее описании и во множестве других источников. Кроме того, в специальных работах отмечается, что теория моделей всегда имеет дело с дискретными единицами [9, с.10], отражает множество, состоящее из подмножеств. И это условие признается универсальным. Итак, модель – это искусственный объект, воспроизводящий устройство и существенные признаки оригинала, находящийся с ним в отношении тождества, изучение которого порождает новые знания о нем.

Модель, отражающая сложное устройство оригинала, имеет свои процедуры построения. Всегда ли возможно построение модели? Основанием для построения модели являются логические процедуры обобщения, сравнения. Процедуры сравнения, сведения, отмечает В.Е.Кемеров, «освобождают отдельных людей и отдельные вещи от их своеобразия, зато создают надежные предпосылки для сложения абстрагированных качеств в некую полезную сумму» [3, с.5]. При этом важно помнить утверждение А.Ф. Лосева, что «всякая модель есть структура, но не всякая структура есть модель» [10, с.27], что «модель есть структура, перенесенная с одного субстрата на другой и воплощенная в нем реально жизненно и технически точно» [10, с.28]. Чтобы создать модель, нужно знать правила ее построения и условия реализации. Основными понятиями модели в информатике являются сущность, связь и атрибут. Сущность – это реальный или представляемый объект, информация о котором должна быть доступна. Связь – это ассоциация, устанавливаемая между двумя и более сущностями. Атрибутом, или признаком сущности, является любая деталь, которая служит для уточнения, идентификации, классификации, числовой характеристики или выражения состояния сущности [см.: 11, электр. версия]. Модель должна иметь сходную с оригиналом структуру, отражать основные принципиальные отношения компонентов, из которых состоит изучаемый объект. Среди этих компонентов необходимо выделить тот, который является отличительным признаком конкретной единицы. Далее число этих признаков может возрастать. Универсальность метода моделирования заключается в возможности построения системы признаков объекта по принципу «от ядра к периферии» [12, с.4]. При этом необходимо учитывать, что системы различаются своими моделирующими способностями и предметными областями. Так, предметом гуманитарных исследований являются сложные объекты, социальные, социолингвистические, исторические, языковые и прочие процессы и явления, обладающие негомогенным множеством свойств. Алгоритм построения модели может быть представлен следующим образом:

- определить структуру исходного объекта;
- выявить круг исходных понятий, связанных с ним;
- выяснить приемы операций с этими понятиями;
- установить отношения и взаимосвязи между ними;
- решить вопрос о возможностях формализации описания;
- определить приемы верификации модели;
- оценить ее объясняющую и прогнозирующую силу;
- выбрать наиболее приемлемые методы представления модели (графические, символьные, описательные).

В науке принято различать модели по целям моделирования: это могут быть модели знаний и исследовательские модели, т.е. представляющие алгоритм исследовательской деятельности. Моделей

второго типа мы немного касались выше. Модели знаний весьма разнообразны и сложны как в содержательном, так и в техническом плане. Число классификаций научных моделей знаний растет. В. А. Штофф в 60-е годы прошлого века предлагал различать модели идеальные (мысленные) и материальные. К мысленным моделям относятся: образные (модели-аналоги, модели-идеализации, гипотетические модели), смешанные (схемы, карты, структурные формы, графики, чертежи) и знаковые (определенным образом интерпретированные знаковые системы) модели. Идеальные модели существуют лишь в мыслительной деятельности людей и функционируют по законам логики. К материальным относятся модели, созданные человеком, существующие объективно и имеющие предметное воплощение, их также называют натурными моделями. Материальные модели подразделяются на пространственно подобные (макеты, муляжи), физически подобные (модели, обладающие механическим, динамическим, кинематическим и другими видами физического подобия с оригиналом) и математически подобные (аналоговые, структурные модели, цифровые машины, функциональные кибернетические устройства) [7]. Для автора в понимании модели существенным является ее образ.

В современных исследованиях изложенная классификация сливается с делением моделей на формальные и неформальные. Формальная модель математизирована. Ю.Толстова замечает: «Арсенал применяемых в современных гуманитарных науках математических средств для формальной модели достаточно разнообразен – методы математической статистики, теория игр, теория информации, аппарат теории устойчивости, теория марковских цепей, линейное программирование, факторный анализ, корреляционный анализ, теория графов, матричная алгебра и многое другое» [13, с. 68]. Модель считается формальной, если точно и однозначно определены представленные в ней объекты, правила их работы, связи с другими объектами, генерирующие способности. Неформальная модель представляет собой упрощенное описание процесса или ситуации средствами естественного языка [там же].

Формальная модель в лингвистике предстает как абстрактный конструкт, создаваемый метаязыком логики и математики, в том числе и символическим, графическим. А интерпретация модели языковых явлений и процессов должна быть по возможности лингвистической [см. об этом: 9]. Лингвистической интерпретацией является, например, определение. Таким образом, математическое и лингвистическое в описании исследуемого объекта различаются конструктивно и интерпретативно, процедурно и терминологически. При этом метаязык представления рассматриваемого предмета должен быть точным, непротиворечивым, термины должны быть объединены в некую совокупность, отражающую единую систему понятий данной области знаний. Такой анализ является структурным или приближен к структурному. Он применяется для описания системных языковых явлений. В представлении моделей коммуникации используются неформальные методы моделирования.

Широкое распространение моделирования в лингвистике делает этот метод предметом научного осмысления. Констатируют существование модельной лингвистики, приемы которой еще предстоит каталогизировать и описать. Каждая отрасль языкознания, помимо универсальных, имеет свои способы моделирования. Благодаря компьютерным технологиям появляются достаточно сложные структуры моделей, анализируются логические средства их построения.

1. Симонов К.В.. Политический анализ. Виды моделей http://society.polbu.ru/simonov_politanalysis/ch38_i.html

2. Белоусов К.И. Модельная лингвистика и проблемы моделирования языковой реальности // Вестник ОГУ №11 (117), ноябрь 2010, с.94-97

3. Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах методологии // ВФ, №2, 2014, с.3-13

4. Бряник Н.В. Общие проблемы философии науки: Словарь для аспирантов и соискателей / сост. и общ. редакция Н.В.Бряник; отв. ред. О.Н.Дьячкова – Екатеринбург: изд. Урал. Ун-та, 2007 – 318 с.).

5. Глинский Б.А., Грязнов Б.С., Дынин Б.С., Никитин Е.П. Моделирование как метод научного исследования. М.: МГУ, 1965 – 247 с.

6. Родионова С.А. Модель // Новейший философский словарь. Гл. ред. и составитель Грицанов А.А. Электр. версия: http://www.philosophi-terms.ru/

7. Штофф В.А. Моделирование и философия. М , Наука, 1966

8. Андреев Н.Д., Зиндер Л.Р. Основные проблемы прикладной лингвистики //Вопросы языкознания, 1959, №4, с.3-19

9. Ревзин, И.И. Модели языка – М.: Изд-во АН СССР, 1962. -192 с

10. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. М., 1968

11. Кузнецов С. Базы данных. Вводный курс. 2008 г. Электр. версия: http://citforum.ru/database/advanced_intro/

12. Сергиевская Л.А. Языковая модель: перспективы развития// Болгарская русистика, 2004, №3-4, с.3-6

13. Толстова Ю. Н. Логика математического анализа социологических данных. — М.: Наука, 1991

14. Дуденкова Т. А. Основные модели соотношения формального и неформального в научной коммуникации // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки, 2010, No3(19), с.128-134

Түйін

Д.Д. Шайбакова. Модельдеу – ғылыми әдіс

Мақалада соңғы кезде танымал әдіс – модельдеу туралы айтылады. Модельдеуді лингвистикада қолдану сипаттауды математизация, символизация арқылы пішіндеу (формализациялау), білімді барынша жалпылама түрде көрсету әдістерін қолдануға алып келеді. Бұл әдіс дәлме-дәлділікті, зерттеу объектісінің нақты құрылымдануын (структуризациясын) талап етеді. Модельдеу әдісінің лингвистикада қолданылуы жаңа мақсаттар қоюға әсер етеді және оларды интерпретациялаудың жаңа мүмкіншіліктерін ашады. Зерттеушілердің пайымдауынша, сипаттау векторының модельдеуге ауысуының ең басты нәтижесі ретінде жасақталатын тілдік үлгілердің (модельдердің) шынайылық, квантитативтілік пен болжаушылық сипаттағы бағытын атауға болады. Үлгі (модель) жасауға басқа да ғылымдардағыдай жалпылаудың, салыстырудың логикалық процедуралары негіз болады, ал үлгілеудің (модельдеудің) ұтымдылығы түпнұсқаның болмысын, оның басқа болмыстармен байланысын, негізгі және перифириялық белгілерін анықтау мүмкіншілігінде.

Summary

D.D. Shaybakova. Modeling as a scientific method

In this article we are considering modeling. This scientific method has become a very popular in recent times. Its use in linguistics led to the formalization of description by mathematization, symbolization. Modeling enables to represent extremely generalized knowledge. This method requires precision and clarity in structuring object. In linguistics, it contributes to the formulation of new challenges and opportunities of their interpretation. The researchers note that the most important consequence of the change of the vector with the descriptiveness on modeled was the setting for the accuracy, quantitative and predictive nature of the created language models. As in other sciences, the basis for the construction of a model are the logical procedure of generalization and comparison. The success of the modeling depends on the definition of the original essence, detection of his relationships with other entities, the designation of its essential and peripheral features.

Key words: method, modeling, formal model, informal model.

УДК 81'1

ПАРСЫ ТІЛІНІҢ ҚАЗАҚ АРАСЫНА ТАРАЛУ ЖОЛДАРЫ

Ұ.С.Шанбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ, 2-курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада тіл білімінің мәселелері, оның ішінде белгілі бір этникалық қауымдастыққа қызмет ететін тіл немесе диалект атаулары болып табылатын лингвоним ұғымы сипатталынады. Оларға тән ерекшеліктер, ортақ белгілер көрсетіледі. Сонымен қатар қазақ-парсы тілдерінің типологиясы, лексико-грамматикалық аспектілері салыстырмалы-тарихи зерттеу тұрғысынан зерделенеді. Парсы тілінде кірме сөздер өте көп, себебі парсы тілі сан алуан өзгерістерге ұшырап, басқа тілдерден енген сөздермен лексикалық сөздік қоры байып, толығып отырды. Мысалы: араб, түрік, орыс, француз және ағылшын тілдерінен өте көп енген. Генеологиялық тұрғыдан екі түрлі тілдер тобына жататын қазақ және парсы тілдерінің байланысына тарихи, әлеуметтік факторлардың әсері болғандығы нақты дәлелдермен көрсетіледі.Тілдік, сөздік қорымызды байытудағы тілдік байланыстарға мән берудің маңыздылығы сараланады.

Түйін сөздер: лингвоним, араморфология, фонология, типология, лексико-грамматикалық аспектілер

Тіл білімі – тілдің шығуы, олардың атқаратын қызметі, құрылымы және әлем тілдерінің дамуын зерттейтін ғылым саласы.

Ғылымда халық, тайпа атын этноним деп атайды. Сол этнонимдермен тікелей байланыста лингвоним болады. Белгілі бір этникалық қауымдастыққа қызмет ететін тіл немесе диалект атаулары лингвоним деп аталады. Өткен ғасырдың 80 жылдарына қарай 20 мыңнан аса лингвоним анықталған [1]. Осындай өте үлкен айырмашылықтары бола отырып бұл тілдерде өздерінің ортақ белгілері де болады. Міне осы белгілер барлық тілді біріктіретін негізгілері мыналар: әр тіл өзінің белгілі бір ұлттың, халықтың туындысы. Осыған байланысты өзін-өзі тугызған халыққа қызмет етеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынасқа таным мәселесіне нақты әсер етеді. Сонымен қатар әрбір тілдің өзінің дыбысы, дыбыстық құрамы, айтылымы болады, сол арқылы соларда барлық ой-пікірлер көрініс береді. Осының ішінде біз сөз бен сөйлемді айрықша бөліп қарастырамыз. Әрбір тіл, сонымен қатар өздерінің ережелері, өздерінің айтылымдары т.б. ерекшеліктері болады. Міне осы сияқты бұдан басқа да жағдайларды есептегенде тіл білімінің мәселелері өте көп және күрделі болып келеді. Өйткені ол тілдің мәні, тілдің шығу тегі, олардың негізгі атқаратын қызметі, тіл мен ойлау деген сияқты мәселелер тілдердің даму тарихы және таптастырылуы деген мәселе ерекше мәнді қызмет атқарады.

Тіл білімінің өзі іштей екіге бөлінеді: жалпы және жеке. Міне, осы тұрғыдан келгенде, жалпы тіл білімінің пәні қандай десек, жалпы заңдылықтар, тілдердің дамуы мен қызмет атқару ерекшеліктері мәселелері қарастырылады. Жалпы тіл білімінің аясында типологиялық тіл білімі, сондай-ақ тілдердің дамуы мен қолданылу заңдылықтары зерттеледі. Типологиялық тіл білімінде тілдердің универсиадасы, сондай-ақ барлық әлемнің тілдеріне тән заңдылықтар не болмаса сол көпшілікке тән заңдылықтар зерттелін үлкен қорытынды шығарылады.

Ал енді жеке тіл біліміне келетін болсақ әлемдегі нақты тілдерді қазақ тілі, парсы тілі, араб тілі, орыс тілі т.б. зерттейді. Міне, осылардың барлығын, жеке-жеке тілдерді және тілдер тобының (түркі тілдері, иран тілдері), жеке тіл білімінің өзі негізінен сипаттамалы мәнде болады. Өйткені олар негізінен жеке тілдің мәселелерін жан-жақты қарастырады. Сонымен қатар диахрониялық тіл білімі деген бұл салыстырмалы тарихи тіл білімі мәселесін қарастырады. Ал ол тілдердің өткен тарихын зерттейді. Енді осыған байланысты біраз нәрселерді айта кетуіміз керек.

Тіл білімі тілдердің әртүрлі деңгейіне қатысты қоныстарды зерттейді. Ол деңгейлер жалпы тілдік жүйе, әдетте фонемалық, морфемалық, синтаксистік, лексикалық деңгей деп бөлінеді. Фонемалық деңгей бұл фонетиканы, фонологияны, морфологияны зерттейді. Ал енді лексикалық деңгей лексикологияны, семасиологияны, араморфологияны зерттейді. Морфологиялық деңгей бұл морфологияны, тілдің құрылысын, сөз табын оларды бөлудің, ажыратудың ұстанымдарын зерттейді. Сөзден сөз тугызу мәселесі осы мәселелерде ерекше орын алады. Ал енді синтаксистік деңгей болатын болса бұл негізінен сөйленімнің (речь – Б.Хасанұлының аудармасы) тууы, сөздердің бір бірімен тіркесуі, сөйлем, сөздер мен сөйлемдердің өзара синтаксистік байланысы көптеген мәселелерді қарайды.

Біздің зерттеуіміз салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жүргізілмек. Бұл ретте негізгі нысанымыз – қазақ және парсы тілдері.

Әлбетте салыстырмалы-тарихи зерттеу бұл XIX ғасырдан бастап етек жайып кеңінен дами бастады. Бұның басында тұрған адамдар немістің ғалымдары Ф. Бопп, Я. Гримм, дат ғалымы Р.Раск, орыс ғалымдарының ішінде А.Х.Востоков сияқты адамдарды атау керек. Бұл ғалымдар жасаған жұмыстардың ішінде нақты атайтын болсақ Франц Бопп («Система спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германского языков») еңбек жазған. Р.Раск осы ғалымдардың ішінен («*Исследования* в области древнесеверного языка, или происхождения исландского языка») еңбек жазды. Ал Я.Гримм «Неміс грамматикасы» атты 4 томдық еңбек жазған. Міне, осы мәселелерге келгенде А.Х.Востоковтың жазған еңбегі «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам». Міне осы еңбектерден бастап салыстырмалы тарихи еңбектердің ішінде үлкен зерттеудің негізінде генеологиялық таптастыру пайда болды. Бұл алғашқы таптастыруды жасаған немістің ғалымы А.Шлейхер сияқты зерттеулерді есепке ала отырып жұмысымызда түркі тілдеріне жататын қазақ тілінің, иран тілдеріне жататын парсы тілінің материалдарын, сөз табы мәселесін оның ішінде зат есімнің категорияларын салғастыра зерттеуді алдымызға мақсат етін қойдық. Біздің тақырыптың өзектілігі біріншіден, қазіргі Қазақстанның әлемдік деңгейде үлкен қарым-қатынасқа шыққанын еске алсақ, парсы тілдерімен байланысқа түскенін еске алсақ бұның мәні өте зор. Ал өзіміздің қазақ тілі үшін қазақ тілі теориясының нақты түрде алға тартуға жағдайдың бірі туыс емес, парсы тілдерінің материалдарын салғастыра зерттеу.

Тілдерді генеологиялық және типологиялық тұрғыдан таптастыруға болады. Генеологиялық таптастыруға тұрғысынан келген кезде парсы тілі иран тобына жатады. Ол иран тобы үш түрлі хронологиялық кезеңді қамтиды: көне (XIV ғ. б.з.д. - IV ғ. б.з.д.) авести, көне парсы, скиф тілі, содан кейін орта кезең (IV-III ғ. б.з.д. – VIII-IX ғ. б.з.д) пехлеви, парфян, хорезми, сақ тілдері жатады. Жаңа кезеңнің тілдері: парсы, тәжік, курд, осетин, памир тілдері. Міне, осындай мәселелер қазақ тіліне келетін болсақ мұның да өзінің жеке таптастырылуы бар. Қазақ тілі бұл алтай тілдер жанұясына жатады. Оған: түркі топтары оның ішінде қазақ тілі моңғол топтары және сонымен қатар туыс маньчжур топтары жатады. Бұл тілдерге қосымша корей және жапон тілдерін жатқызуға болады. Осы тұрғыдан алып қарағанда енді генеологиялық тұрғыдан туыстық тұрғыдан бұл тілдердің қай топқа жататыны анықталды. Ал, біз типологиялық тұрғыдан өз үлесімізді қосу үшін сөз табы, зат есім мәселесін екі тіл бойынша зерттейміз.

Түркі тілдерінің оның ішіндегі қазақ тілінің дамуындағы орта ғасыр дәуірінің (X ғ.-XV ғ.) маңызы еркеше. Өйткеиі бұл кезеңде әлеуметтік жағдайлар көбейіп көптеген халықтардың тілдері өз алдына отау тіккен дәуір. Басқа сатылардан гөрі бұл дәуірдің ең басты ерекшелігі жарты түркі тілдерінің бөлінін шығатын дербес тілдердің қалыптаса бастауында. Біздің қазақ тілі бұдан бұрын да қолданылған, ол көне дәуірден бастап ру тілі, тайпа тілі ретінде дамыған. Содан кейін олардың біріғуінің негізінде рулардың тайпаға, тайпаның өзара біріғуі негізінде бірлестік негізінде тайпа тілдері пайда болды. Тайпа тілдерінің бірлестігі негізінде қазақтың халық тілі пайда болды. Қазақтың халық тілінің дамуы үлкен ұлттық сипатқа ие. Қазіргі қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесіне ие болды. Атап айту керек X ғ. Орта Азияда ислам діні өте кең тараған. XV ғ. Орта Азияда ислам діні арқылы араб-парсы тілдеріне еліктеу араб тілінде жазу деген мәселе күшейе түсті. Мемлекет басында тимуридтер отырса да, шағатай тілі ресми мемлекеттік тілі ретінде танылмайтын. Ұлты түркі тілдес халықтардан шыққан ақын-жазушылар араб тілін жете меңгерін екі тілде бірдей жаза білген. Навоидің тілімен айтқанда түркілердің үлкенінен кішісіне дейін сарбазынан бегіне дейін сад яғни тәжік парсы тілін еркін пайдалана білді. Сол дәуірдің барлық ақындары сияқты А.Науаи да өз шығармаларын әрі парсыша, тәжікше, әрі түрікше жазған. Парсы тәжік тілдерінде өлеңдерін фони түрікше өлеңдерін («Фони» сөзі араб тілінен тез өтетін, өткінші мағынасын білдірсе, наво сөзі – күй мағынасын білдіреді) деп қол қойған, ал А.Науаи түркі тілдерін араб тілімен қатар қойып түркі тілдерінде өте жақсы өлеңдер жазуға болатынын айтты және оны іс жүзінде өзі де көрсете білді [2] .

Қазақтардың халық ретінде қалыптасуын көптеген ғалымдар қазақ хандығының құрылуын көшпенді өзбектердің, Махмұд Шайбанидің Мавреннахрды жаулап алуымен, қазақ сұлтандары Керей мен Жәнібектердің Әбілқайырдың қол астынан бөлінін шығуымен байланыстырады. Тарих

мағлұматтарына жүгінсек бұл дәуір қазақ халқының жеке отау тіғуінің аяқталған дәуірі. Ал біз сондықтан Керей мен Жәнібектің Шу бойына келін хандық құрғанын осыдан бастау дұрыс емес деп есептейміз. Өйткені қазақ хандарының атасы одан бұрынырақ пайда болған. Көпшілігі тарихқа белгілі.

І Петр заманында тарих, тіл мен әлеуметтік құрылысына қызығу басталады. Тілді үйрету үшін әр жерлерде жас кадрлар даярлау керек еді. Ресейде тілмаштардың болуы бұл жұмысты орындау мүмкіндігін туғызады. І Петр солай етеді де, 1716 жылы 18 қаңтардағы Сенаттың Указында түрік, парсы, араб тілдерін үйрену үшін 5 адам таңдап алынады.

СССР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қоры мен СССР-дегі жүйелі ғылыми кітапханаларда бірнеше қолжазба сөздіктерді кездестіруге болады. Көптеген сөздік В.Н.Татищев құрастырған сөз жинау анкетасына жауап ретінде жазылған. Анкетамен байланысты жазылған сөздік: «Русско-татарско-чеґодайского (чағатайский – Ө.К., М.О.) – персидско-туреңко, кабардино-кудачинско-аварский словарь». Ленинградтағы Шығыстану институының қолжазба фондында: «Калмыңко-армянско-персидско, татарский словарь еңбектері сақталуда [2].

Ресейде шығыстану пәні XIX ғасырда жоғары оқу орындарында оқытылғанын айтуымыз керек. Міне осы ретте көптеген ғалымдар аттарын атауға болады. Олардың ішінде 1830 жылдан бастап Б.А.Дорн араб-парсы, санксрит, түрік көне еврей тілдерінен дәріс оқығанын айтуымыз керек. Қазан университетінде шығыс тілдерінен 1807 жылдан бастап Х.Д.Френ дәріс оқи бастайды. 1815 жылы ол Қазан университетінің тарих-филология факультетінің деканы қызметін атқарады. Сол кезде шығыстану университетінің парсы класында татар тілінен басқа араб, парсы, моңғол, қытай тілдерінен де сабақ берілуі керек болатын. Х.Д.Френ негізінен араб парсы тілдерінен сабақ береді. 1826 жылдан бастап Қазан университетінде араб парсы тілдерінен Казем-бек (Мирза Мұхаммед Али Касымоғлы) дәріс оқи бастайды. Ол 1802 жылы туған, ұлты әзербайжан. Университетте сонымен қатар арабист, профессор Ф.И.Фредман (1793-1863) ұстаздық еткен. Қазанда сол кезде Н.И.Ильминский қызмет етті. Ал, ол Ильминскийдің Ы.Алтынсаринмен таныс болғандығы, бүкіл күллі түркология тарихында қазақ тілін арнайы зерттеген ғалым екендігін айта кетуіміз керек. Оның мысалы «Материалы к изучению кирғиз-казахского наречия» (Каз., 1861), «*Самоучитель* русской ғрамоты для кирғизов» (Каз., 1862), «*Воспоминание* об И. А. Алтынсарине» (Каз., 1891.) т.б. еңбектер жазғанын білеміз. Сол кезде Ғ.К.Саблуков ғалым Н.И.Ильминскийден кейін университетте 1854 ж. араб тілінен сабақ берген, құранды орыс тіліне аударушы болған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Санкт-Петербурғ университетінде сабақ берген атақты түркологтардың бірі – профессор П.М.Мелиоранский. ол 1887 жылы осы университеттің араб-парсы-түрік-татар бөліміне оқуға түседі.

Қазақ тіліндегі тіл ерекшеліктерін алғаш рет аңғарып, әр жерде кездесетін өзгешеліктердің себептеріне, ондай айырма сөздердің ана тілімізді байытуға зор үлесі болатыны жайында бірінші рет мақала жазған жазушы Жүсінбек Аймауытов екен. Мақала 1926 жылы наурыздың 9-ында «Еңбекші қазақ» ғазетінде «Тіл туралы» деген атпен жарық көрген. Сөз жоқ, бұл мақала диалектологияның зерттелу тарихын, біз айтып жүргендей емес, одан әлдеқалай бұрын, 20-жылдарда басталған.

Автор қандай бір тіл болмасын, таза тілдің жоқтығын, оның басқа тілдермен қарым-қатынас жасау нәтижесінде көптеген сөздердің енетінін, қабылданатынын ескертеді. Бұл мәселе жайында қазақ тілі де құралақан емес деп қарайды. Қазақтың қай елінің, қай ғубернесінің тілі нағыз қазақ тілі, қай елінікі будан, былық тіл екенін кесіп айту қиын. Мысалы бөкейліктерде татар, араб, парсының, орыстың, Жетісу мен Сырдарияда өзбектің, Қостанайда орыс пен ноғайдың, Семей мен Ақмолада орыс пен араб тілдерінің ықпалы мол екенін айта келіп, нағыз қазақтың таза тілі аз болып шығатынын ескертеді. Тілімізде әлдеқашан сіңісіп, етене болып кеткен: пайда, ырас, дұрыс, пенде, дос, пара, мейман, қымбат, дәулет, өнер, т.б. араб, парсы тілінен енген сөздерді қалай пайдаланбай тұра аламыз. Ол түгіл «хат», «қалам» деп араб, парсы сөздері деп жүрген «қалам» әрі үнді, әрі ғрек жұртында бар екен, мұны қайтеміз деп сауал қойып мұндай тілімізде сіңіп кеткен сөздердің басқа тілден енгендігін, біздің тіліміз де таза тіл емес екендігіне зер салады [3].

Осы сияқты жағдайлардың бәрі Ресей арқылы, ислам діні арқылы парсы тілінің біздің халықтың ортасына ене бастағанын көреміз. Демек, бұл арқылы не айтқымыз келін отыр, парсы тілін білу мәселесі қазақтар үшін үлкен рөл атқарғанын соның ішінді біздің ұлы ғұлама адамдарымыз, содан кейінгі қазақтың керемет ақын-жазушыларымыз араб-парсы тілдерін үйренген. Тіпті Абай атамыз да араб-парсы тілін жақсы меңгерген. Демек, біздің халқымыз үшін парсы тілі жат тіл емес.

Қазіргі халықаралық аренаға шығуымызға байланысты, парсы тілді елдермен тікелей қарым-қатынасқа шығуымызға байланысты қазақтардың парсы тілін өзінің ана тілін салғастыра отырып үйренуі бұл өте ұтымды әдіс болып есептеледі.

1. Гл.ред. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь – М.: Советская энциклопедия .1990
2. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе - Алматы: Мектеп, 1985
3. Нақысбеков О. Ж.Аймауытовтың диалектология туралы кейбір ойлары // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы- Алматы: Арыс, 2001

Резюме

У.С. Шанбаева. Пути распространения персидского языка среди казахов

Аннотация: В данной статье описываются вопросы языкознания, точнее понятие о лингвониме, которое является наименованием языка и диалекта, служащих определенному этническому слою. Указываются свойственные им особенности и общие признаки. А так же, с точки зрения сопоставления исторических исследований, особое внимание удаляется типологии казахско-персидского языков и их лексико-грамматическим аспектам. В персидском языке очень много заимствованных слов, таким образом лексика персидского языка непрерывно обогащалась. Например очень много слов с арабского, турецкого, русского, французского и английского языков. Даются конкретные доказательства того, что на связи генеологически принадлежащих к двум разным языковым группам казахскому и персидскому языку, имели влияния исторические и социальные факторы. Отличается важность языковых связей в обогащении словесного и языкового запаса.

Ключевые слова: лингвоним, араморфология, фонология, типология, лексико-грамматические аспекты.

Summary

U.S. Shanbaeva. Ways of spreading of the Persian language among the Kazakhs

This article describes the problems of linguistics, more precisely the concept of lingvonim (linguarama), which is the name of the language and dialect that serve a particular ethnic layer. In addition, it indicates inherent features and common features. Moreover, from the point of view of comparison of historical researches, special attention removed to typology of the Kazakh-Persian languages and their lexical and grammatical aspects. There are a lot of borrowings in Persian language, therefore the vocabulary of Persian language was continuously enriched. For instance, there are lots of Arabic, Turkish, Russian, French and English borrowed words. Gives concrete evidence that the connection between Kazakh and Persian, genealogically belonging to two different language groups, which had been influenced by historical and social factors. In this article distinguished the importance of language relations in enriching the verbal and linguistic vocabulary.

Keywords: phonology**,** lingvonim, aramorphology, typology, lexical and grammatical aspects.

УДК 811.111'37

О СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ДВОЙНОЙ СВЯЗЬЮ

А.М. Шинтемирова – *старший преподаватель КазНПУ имени Абая*

Аннотация. В данной работе рассматривается природа сложноподчиненных предложений с двойной связью.

В статье отмечены особенности употребления двойных союзов со стабильными и факультативными компонентами, дается их подробная характеристика. Все это подкрепляется народными пословицами. Достаточно полно проанализировано использование союзов коли ..., то ...; роль частиц ... и, то .... По своей природе эти частицы схожи с синтаксическими союзами. Также отмечается единичность употребления союзов если ..., тогда ...; как ..., тогда .... Особое внимание уделено предложениям с союзами чем ..., тем ....

Для сложноподчиненных предложений с двойной связью свойственна особая семантика, объединяющая условную, причинную, следственную и сопоставительную семантику.

Ключевые слова: продуктивный, двойная связь, стабильные и факультативные компоненты, народные приметы, сочетание, функция.

Сложноподчиненные предложения с двойной связью относятся в современном русском языке к числу наиболее продуктивных. Их распространение и упрочение также стимулируется тенденцией в

семантической дифференциации и специализации и является одним из свидетельств стремления языка к развитию черт аналитика. В оформлении двойной связи вместе с союзом принимают участие корреляты. В этих случаях союзы выступают как компонент двухместного союзного соединения, как известно, такие средства связи называют двойными союзами, среди которых выделяются двойные союзы со стабильными компонентами и с факультативными компонентами.

К двойным союзам со стабильными компонентами относятся союзы: как... так и |то и| и; коли ... так (то и) к союзам с факультативным указательным компонентом относятся союзы: если то (так), коли ... то (так); как ... то (так), когда ... то (так). Союзы как ... так и, если... так и, как ... то и широко употребляются в синтаксисе народных примет. Такие союзы состоят из обстоятельственных союзов и союзных частиц. Частица и в двойном союзе может находиться в контактном и дистантном расположении с союзными частицами то, так, которые сами относительны и всегда препозитивны. Сочетания то и, так и для литературного языка являются просторечно-диалектными или устаревшими: Как кукушка закукует,так и сеять лен; Как будет в мае дождь, так будет и рожь; Если не затянет дождем, то и зима вслед за тем придет; Коли редки звезды, то и ягод будет мало; Коли осина задрожит, так и скот в поле сыт.

Союзы коли… то и может употребляться с усилительной частицей уж коли… то и. Уж коли северный ветер холодит, то и все лето таково (холодное); Уж коли снег ляжет, то и лежать ему до половодья. В таких предложениях происходит сближение условно-временного значения с причинным. Функцию актуализатора причинного значения выполняет частица уж, которая примыкает к союзу если.

Частица и может употребляться самостоятельно, выражая значение аналогичного условия: Коли в поле зимой гладко, и в сусеке будет гладко; Коли черника поспела, поспела и рожь; Если утренник холодный, и зима холодная; Если лед на реке становится грудами, то и хлеба будут груды.

Частицы то, так рассматриваются или как составные части двойных союзов или как коррелирующие с подчинительным союзом. По характеру употребления такие частицы сближаются с синтаксическими союзами. Мы склонны рассматривать их как часть двойного союза. Частицы то, так, тогда указывают, что далее следует более важное сообщение о ситуации- следствии, обусловленной ситуацией – условием или связанной с ней как временной формой существования. Указательный элемент союза так близок к то. Отличие состоит в стилистической отмеченности последнего – его разговорной окраске. Союзы если... то, коли... то, когда... то достаточно частотны в языке народных примет: Если дубовый лист развернулся, то земля принялась за свой род; Когда весной овражки заиграют и опять замерзнут, то будет помеха на урожай. Коли береза вперед опушается, то жди сухого лета. Как на Георгия будут морозы и повторятся через неделю, то должно ожидать теплой осени; Коль на благовещенье снег на крыше, так будет он еще через месяц в поле.

Зафиксированы в единичном употреблении если... тогда, как... тогда. В предложениях с подобными союзами коррелят тогда усиливает временное, но не перекрывает условное значение: Когда в селе дождевина, тогда в сусеке ведрина. Когда летят первые журавли, тогда пора сеять пшеницу.

В сложноподчиненных предложениях ярко проявляется семантика аналогичности и обобщенности, присущая народным приметам. Значение аналогичности выражается с помощью союзов если … то/то и (так и /| и, коли… то/то и (так и/и когда... то /то и (так и/и как ... так/так и/и, эксплицирующие значение аналогичного условия: Если утренник холодный, то и зима холодная; Как будет в мае дождь, то будет и рожь. На аналогичные условия наступления событий может указывать употребление местоименных сочетаний с отождествительным значением: Если 18 января будет метель – то же самое будет и на масленицу; Если первый день в году веселый (счастливый), то и год будет таков. Как богат иней на деревьях, таков будет цвет на хлеба. Уподобление событий может быть основано на лексическом повторе. Если погода хорошая (на 24 сентября), осень будет теплая. Коли до Ивана просто в ложку, то будет и в ложке. Если на Семенов день теплая погода, то и вся зима будет теплой. Повтор может осуществляться прономинализацией посредством предметно-указательных и местоименных наречий или местоимений: Коли метель (19 января), то мести ей и через три месяца; Если на чеснок урожай, такой и на рожь.

Значение обобщенности имеет свою структуру в народных приметах. Центр ее образует предложения, построенные на основе соотносительных пар: каков (а, о)...ттаков (а, о) и; какая… такая

и, откуда… оттуда и (отколь... оттоль и); куда… туда и; где… там и; когда… тогда. Предложения, построенные на основе данных коррелятов, могут выражать не только условно-временные, но и условно-пространственные, условно-определительные отношения. Такие предложения могут рассматриваться как предложения с высокой степенью обобщения, которая дает возможность наблюдателю самому устанавливать условно-следственные связи между явлениями, происходящими в определенный временной промежуток. Частица и в главной части акцентирует сходство, например: Какова вечерняя заря, таков и другой день. Каков первый день января, таков и первый день лета; Какой день маслёны красной, в такой сей пшеницу. Какова всеядная (погодой), такова и масленица. Какова погода на четвертый день новолуния, такая погода продержится до полнолуния. Пространственное значение может эксплицироваться коррелятом какой...оттуда. в какой части неба звезды блестят сильно – оттуда жди ветра.

Условно-следственное значение может выявляться при соотношениии двух признаков по объему, размеру: Какова опока на деревьях, таков цвет будет на хлебе; Каковы на Алексея ручьи, такова и пойма (разлив). Коррелят когда... тогда: Когда рыбка, тогда и голодно; Когда гром, тогда и ведра. Коррелят откуда, оттуда (с вариантами – отколе… оттоле и; отколь... оттоль и) фиксирует закономерную связь двух явлений, мотивированную пространственным признаком, аналогичность двух явлений поддерживается частицей и в главной части: Откуда был ветер (14 марта), оттуда и во все лето; Откеле ветер, оттуда и во все лето будет дуть. Откуда ветер, оттуда и погода. Отколь гроза, оттоль и ведра. Условно-пространственные предложения могут оформляться на основе коррелятов: куда… туда и: Куда гром, туда и дождь; Куда ветер, туда и дождь; где... так и: Где вода, там и сена вороха; Где ковыль, там и хлеб; Где гроза, там и ведра.

Максимально обобщенные по семантике предложения составляют целые гроздья предложений, конкретизирующих то или иное явление в зависимости от характера протекания действия, временной, пространственной локализации, частных признаков: 1. Зима работает на лето, а лето на зиму. Зима лето строит; По зиме ложится лето.Если зимой тепло, то летом холодно. Если зимой вьюги – летом ненастье; Если зимой иней – летом роса. Если зима без снега – лето без хлеба. Если зима снежная – лето дождливое. Обобщающее по семантике предложение и конкретизирующие его могут находиться в одном контексте: Какова середина марта, таково и лето: подул теплый ветер – будет лето теплое и мокрое, если же шел снег, мороз и ветер с севера – лето будет холодное, а если пойдет дождь – все лето дождливое. Обобщающее по семантике предложение может иметь форму простого предложения: Смотри весну по Аксинье: какова Аксинья, такова и весна; или на Астафье примечай ветер: северный к стуже, южный к теплу, западный к мокроте, восточный к ведру; Утром встает с последним петухом и, глядя в небо, галки кричат и роятся ближе к земле –далеко не уходи: пурга близка.

Особую группу составляют предложения с союзом чем… тем.

1. Союз чем…тем требует морфологического параллелизма двух предикатов: он соединяет два компаратива.

2. Порядок следования частей нестрогий, но все же фиксированный, с препозицией чем и постпозицией тем.

3. Смысловые отношения, выражаемые этим союзом, квалифицируются как сопоставительные; все другие; все другие значения признаются контекстуально обусловленными, т.е. зависящихся от конкретного лексического заполнения синтаксической структуры. Отношения между предложениями, соединенными союзом чем… тем, обычно характеризуются как сравнение, сходство, сопоставление, соизмеримость, пропорциональное соответствие, но отношения, выражаемые данным союзом в народных приметах, гораздо сложнее, они предполагают не только внешний параллелизм двух процессов, но и их внутреннее причинно-следственное взаимодействие.

Народные приметы, построенные по данной модели, обнаруживают условно-сопоставительные отношения, когда увеличение, возрастание или уменьшение одного признака является условием для увеличения, возрастания или уменьшения признака другого явления: Чем больше инея на деревьях зимой, тем богаче урожай; Чем раньше распустится березовый лист, тем теплее будет лето; Чем сильней первый удар грома по весне, тем лучше будет урожай. Чем раньше начинает цвести черемуха, тем жарче будет лето; Чем обильнее роса, тем жарче будет завтрашний день. Сопоставление процессов не является самоцелью, оно может констатировать закономерности,

наличие условно-следственных отношений. Условно-сопоставительное значение рассматриваемых предложений подтверждается существованием моделей, фиксирующих следственные отношения между природными явлениями: Чем больше бывает к осени муравьиных куч, тем суровее зима; Большие муравьиные кучи предвещают суровую зиму; Чем зеленее радуга, тем больше будет ветра.

Условно-следственная зависимость увеличения или уменьшения объема, количества, качества одного природного явления от другого может выражаться и в моделях, содержащих имплицитное сопоставление: На ольхе весной много шишек – хороший урожай гороха – Чем больше шишек на ольхе весною, тем лучше урожай гороха; Много одежки на луковице – быть зиме холодной – Чем больше одежки на луковице – тем холоднее зима. Мало звезд видно – к пасмурной погоде – Чем меньше звезд видно – тем пасмурнее погода.

Таким образом, сложноподчиненные предложения с двойными союзами характеризуются сложной синкретичной семантикой, включающей, наряду с условной, причинную, пространственную, сопоставительную семантику.

1. *Даль В.И. Пословицы русского народа. - М, 1984 – Т.2.*
2. *Ермолов А.С. Народная мудрость в пословицах и поговорках – Спб., Т 4.*
3. *Валгина. Современный русский язык – М: Наука, 1986.*
4. *Русская грамматика: в 2-х томах. - М: Наука, 1980.*

Түйін

А.М. Шинтемирова. Қос байланысты бағыныңқы құрмалас сөйлем туралы

Берілген жұмыста қос байланысты бағыныңқы құрмалас сөйлем табиғаты қарастырылады.

Мақалада тұрақты және факультативті бөлікті қос байланысты сабақтастың ерекшеліктері айтылады, олардың толық сипаттамасы беріледі. Бұның барлығы халық мақалдарымен бекітіледі. Егер ..., онда ...; да, де ... демеулігінің қолданылуы да толық талданады. Өздерінің табиғаты жағынан бұл демеуліктер синтаксистік жалғаулықтарға ұқсайды. Егер..., онда..., -дай, -дей ...; -ғанда, - са да... жалғаулықтарының қолдану ұқсастығы да айтылады. Неғұрлым ..., соғұрлым .... жалғаулықтарына ерекше назар аударылады.

Қос байланысты сабақтас құрмалас сөйлемдерге шартты, себепті, салғастырмалы ерекше мағына тән.

Түйін сөздер: өнімді, қос байланыс, тұрақты және факультативті бөліктер, халық ырымдары, үйлесім, қызмет.

Summary

A.M. Shintemirova. About the complex sentences with a double bond

In this paper we consider the nature of complex sentences with a double bond. The article noted especially the use of double unions with stable and optional components, given their detailed characteristics. All this is supported by the folk proverbs. Adequately analyzed the use of unions if ... then ...; the role of particles ... and then .... By their nature, these particles are similar to the syntax unions. It is also noted individuality unions use if ... then ...; as ..., then .... Special attention given to proposals with the unions than ..., so .... For complex sentences with a double bond is characteristic of a particular semantics, combining conditional, causal, investigation and comparative semantics.

Key words: productive, double bond, stable and optional components, national signs, a combination of function.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 821.512.122.0

ЖАМБЫЛ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Н.Ә. Алдабек – *ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*
М.Ж. Амирова – *аға оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Аңдатпа. Ұлы ақын, жырау, жыршы, айтыс өнерінің майталманы Жамбыл Жабаевтың ақындық мұрасын талдап тануға, зерттеп зерделеуге деген құлшыныс қай уақытта болмасын толастаған емес.

Жамбыл Жабаев шығармашылығының ашылмаған қырлары әлі де көп. Әсіресе Жамбыл поэзиясының көркемдік әлемі алдағы уақытта арнайы зерттеуді қажет етеді. Мақалада ақын туындыларының жанрлық ерекшеліг, мазмұндық сипаты, көркемдік бояуына талдау жасалынады. Жамбылдың әлеуметтік тақырыптардағы шығармаларындағы дәуір шындығының көрінісі қарастырылады. Сатиралық өлеңдеріндегі ақындық позициясы, қоғамдық көзқарасына талдау жасалынады.

Ақын өлеңдеріндегі ауыз әдебиетіне тән өрнектермен шебер үйлескен сөздік, образдық, көркемдегіш құралдары, эстетикалық танымының айшықталуы, лирикалық нәзік иірімдер алдағы уақытта жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Тірек сөздер: импровизация, жанрлық ерекшелік, көркемдік айшықтар, ақындық позиция, психологиялық портрет.

Ақындық өнер асуында Жамбыл Жабаев өзін әр алуан шығармашылық қырынан таныта алды. Алдымен айтыстарға қатынасып, онда сөз қағыстыру, сәлемдесу, не болмаса әзілдесу түріндегі өлеңдерімен өнерін шыңдаған ақын енді бірте-бірте сын-сықақ, көңіл- күй, жастық туралы түрлі тақырыптардағы жеке өлеңдерін шығара бастайды. Олар Жамбылдың ақындық тұлғасын бірден айқындап бермеғенімен, тақырып жағынан өмір шындығын дәл көрсетуге ұмтылған әлеуметтік маңызы бар туындылар. Сонымен қатар ақын өлеңдері жанрлық құрылымы мен көркемдік сипаты тұрғысынан да әр алуан. Нақтырақ айтсақ Жамбыл творчествосынан бұрынғы салт ақындарына тән мадақ, әзіл өлеңдерді және ақынның жеке өміріне байланысты нәзік сезім мен сұлу сырға толы сыршыл, мұңды өлеңдерді де кездестіруге болады. Жамбылтанушы ғалымдар мен зерттеушілер ақын өлеңдері мен жырларын жанрлық тұрғыдан: арнау өлеңдер, өсиет өлеңдер, махаббат лирикасы, әлеуметтік лирика деп топтастырады. Арнау өлеңдері негізінен әкеге, ағаға, ақынға, батырға, байлар мен болыстарға, молдаларға, құрбы-құрдастарына арналған. «Әкеме», «Шағым» арнау өлеңдерінде ақын әкенің таңдауыменен емес, өз қалауымен жүретіндігін мәлімдесе, «Сарыбайға» деген өлеңінде Жамбыл өзінің әлеуметтік танымын айқын аңғартады. Ол ел үміт артып отырған кейбір ауыл атқамінерлерінің бойындағы жат мінез, өрескел қылықтарын жіті байқайды. Оларға наразылығын көрсетеді. Түрлі мінез, әрекеттерді тізін келін, әрі туысы, әрі ру басшысы Сарыбайдан кеңес сұрайды.

Жамбылдың «Менің өмірім», «Ақын болдым он үште», деп аталатын дастандары мен өлеңдері ақын өмірін сипаттайтын ғұмырнамалық шығармалар деуге болады. Алдыңғы өлеңінде қашан, қай жерде дүниеге келгенін, он жастан бастап өлеңге көңіл бөлгенін, он сегіз жасында ел ісіне араласа бастағанын баяндаса, келесі «Ақын болдым он үште» 7-8 буынды толғау жырында он үш жасынан 76 жасқа дейінгі өмір жолынан елес береді. «Менің өмірім» - лиро-эпикалық сарындағы өмірбаяндық дастан. «Жанрлық түрі жағынан алғанда дастан әдеби үлгілерге жақын», - деп тұжырымдайды зерттеуші М. Дүйсенов. Ақынның әуелгі шығармаларында әлеуметтік мәселелер кеңінен жырланады. Әрбір өлеңінде сол дәуірдің шындығы көрініс тауып отырады. Жамбылды ел тағдыры, мұңы мен зары жас кезінде-ақ жиі ойлантқан. «Жылқышы» деп аталатын өлеңін ақын жиырма бес жас шамасында шығарса керек. Өлеңнің мазмұнында күннің ыстығы мен суығына қарамай, мал соңында жүрін ауыр бейнет көретін малшылардың аянышты өмірі бейнеленсе, «Кедей күйінде» ақынның қоғамдық-әлеуметтік пікірі кеңейе түскен.

Жаман көйлек жыртылып,
От басында итінін,
Әрі дімкес, тамақ аш,
Әрі тұттай жалаңаш.
Аш бұралып,күн суық
Жұрт соңынан жоқшылық
Көшке ілескен итше ұрып,-

деп кедейдің аянышты тағдырын көз алдымызға әкелген өлең шумақтарынан ақынның азаматтық үні сезіледі.

Жамбылдың ақындық позициясы, қоғамға деген көзқарасы сатиралық өлеңдерінде кең көрініс тапқан. Өмір шындығын көркем жинақтап, образды түрде шебер суреттеу арқылы Жамбыл өзінің ақындық даралығын танытты. «Мөңке туралы», «Шалтабайға», «Қалиға» секілді өлеңдерінде ақын ел билеген бай-болыстар мен ұлық-төрелердің мінез болмысын терең ашып көрсетеді. Мәселен «Шалтабайға» өлеңіндегі:

Салқын келін тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың.
Сенен басқа жоқ болыс,
Деп өзіңді санайсың, -

деген алғашқы жолдардан болыстың келбеті мен ішкі дүниесі өзара сабақтасқан, астасқан күйде дараланып келеді. Ал:

Шарға түсер шағыңда,
Қара тер боп сабылдың.
Аялған жоқ малың да,
Ақжем болып шабылдың.
Елге сөзің жеткенше
«Жамағат» деп жалындың
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салындың-

деген жолдарда ақын болыстың іс-әрекетін жинақтап көрсету арқылы мінез даралығын айқындайды. Өмір құбылыстарын сұрыптап, типтендірудің мұндай жолдары ақынның басқа өлеңдерінде анық көрінеді. «Мөңке туралы» ақынның өзі куә болған нақты оқиға құрылған, сөйтін ақындық толғаныстан туған өлең. Ақынның өз баяндауына қарағанда ақын бір жылдары атын ұрлатып алады. Ұрлардың кім екенін анықтаған Жамбыл сол елдің болысы болып тұрған Мөңкеге арызданады. Алайда болыс ақынның өтінішін орындамай, ұрларды құтқарып жібереді. Мұның шын себебі парақорлық екендігіне көзі жеткен Жамбыл қатты ашынады. Өлеңнің шығуына осы оқиға себеп болады. Аталған өлең арқылы да Жамбыл адам бейнесін, онда да динамикалық, әлеуметтік, психологиялық портрет жасаудың үлгісін көрсете алды.

Жаңғойлық болысы пысық келеді.
Мұрындары пұшық келеді.
Екі арадан ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.
Сөздерін ұзарта келеді.
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде,
Үстіне тұз арта келеді.
Ыңыранып отырып алады.
Әр алуан қырға салады.
Ақыры құдай жарылқап,
Қалталарын толтырып алады.

Бас-аяғы үш шумақтан тұратын өлеңнің әр тармағында қимыл- қозғалыс, әрекет, мінез анық көрінін тұр. Ақынның «Кәдірбайдың төбеті» атты шығармасы мағыналық құрылым мен мазмұндық-оқиғадық бітімі жағынан көлемді, әрі күрделі дастан жанрына жақын. Әрине өлеңде ширыққан талас-тартыс жоқ. Есесіне шығармада желілі ой, жүйелі оқиға бар. Шығарма төрт бөлімнен тұрады. Әр

бөлімнің өз тақырыпшасы, өз түйіні бар. Бірінші бөлімде жолдан шаршап- шалдыққан ақын және оған кезіккен жолаушының әңгімесі баяндалады. Жолаушы әңгімесінен Кәдірбай атты байдың итін қара құрт шағып өлгенін, сол итті арулап жерлеу үшін Кәдірбай байдың жан-жақтан ақын-жырауларды шақырып, төбетін мақтаған ақынға сый-құрметін аямайтындығы айтылады. Екінші бөлімде байлыққа мастанған Кәдірбай байдың аулындағы ақындардың өнер сайысы көрсетіледі. Біреуі байды, біреуі байдың өзі мен итін қатар мақтайды. Ақын Кәдірбайды мақтаған ақындардың аузына мақтау жырларын сала отырып, ойы мен сөзіне әжуа, мысқыл дарытады. Үшінші бөлімді шығарманың басты бөлімі деуге болады. Себебі дәл осы бөлімде Жамбылдың ақындық өнері, ақындық тұрғысы, ақындық мінезі бірдей жарқырап көрінеді. Ақын алдымен дүние, байлық үшін ештеңе аямайтын ақындарға ашынып, олардың кемшіліктерін айтады:

Ей, жыршылар, жыршылар,
Жыр айта ма осылай!
Сөздеріңнің дәмі жоқ,
Күйлеріңнің сәні жоқ,
Пайдасыз жұртқа, құр айқай.
Одан әрі ақын:
Жамбылға құлақ салыңдар,
Сөзімнен пайым алыңдар.
Жарлыдан безген байымас,
Тілене берген жарымас
Жұрт болмайтын нағыз нас –

деп өнерді саудаға салмай, оны бағалау керектігін ескертеді. Өнер қуған ақындарға қарата кеңес айтады. Осылайша толғай келіп, енді Кәдірбайдың өлген төбетін мақтай жөнеледі. Бірақ ол бұл арада Кәдірбайға жағыну үшін емес, шындыққа сүйенеді.

Айтсам сөзім нанымды,
Өлеңім оттай жалынды.
Ауылды торып аңдыған,
Қасқырды талай қан қылған
Сенен жұртқа ит жақсы
Күзеткен қотан, ауылды.
Кетпеймін айтпай ойымды,
Қайнатып құдай сорыңды,
Ит өлмей-ақ сен өлсең,
Болар еді орынды.

Жамбыл Кәдірбай байға деген ашы наразылығын осылай ашық айтып салады. Ақынның Кәдірбай байға мұншалықты арынмен соқтығуының себебі айқын. Байлықтан не істерін білмеген еріккен бай ақындарды жинап алып, өлген төбетін мадақта деуі- салтымызда жоқ сұмдық нәрсе. Ақындық секілді асыл өнерді місе тұтпай, аяқ астына таптаған астамшылығы Жамбылдың ыза-кегін тудырады.

Шығарманың жанрлық анықтамасы әлі нақтыланбаған.Зерттеушілер өз еңбектерінде оны бірде өлең, бірде дастан деп көрсетіп жүр. Бай мен болыстардың, ұлық пен төрелердің әділетсіздіктерін әшкерелеп айыптайтын Жамбылдың тағы бір шығармасы «Әділдік керек халыққа» деп аталады. Бұл да бірнеше желілі толғаудан тұратын шығарма. Жырдың алғашқы бөлігінде болыс, ұлықтарды ң елге жасаған қиянаттары эпикалық баяндау және ақындық толғаныс арқылы баяндалады. Жырдың қалған желілерінде медиативтік сипат басым. Әсіресе екінші желіде болыстардың іс-әрекеттеріне ел мүддесін қорғаған ақын тұлғасы, ақындық өнер мұраты қарсы қойылады.

Бұл туындының да жанрлық анықтамасы айқындалмаған. Зерттеушілердің көпшілігі оны «өлең» деп көрсетеді. Жанрлық белгісі жөнінде жамбылтанушы, белгілі ғалым М.Жолдасбеков: «шығармада суреттеліп отырған өмір құбылысының маңызы мен мәні, тереңдік пен кеңдік сипаты, мезгілдік және мекендік ендіктері мен бойлықтары басқаша тұжырым жасауға мүмкіндік береді»,-дейді. Ғалым ақын шығармасының өлең толғаудан кең бірнеше тақырыптық, мағыналық-құрылымдық жүйесін алға тартады. «Ш.Уәлихановтың өлең, жыр туралы пікірлеріне сүйенсек, Жамбылдың бұл шығармасын «жыр» деуге әбден лайық. Ал, әдебиеттану ғылымының бүгінгі жетістіктеріне

сүйенгенде, бұл шығарманы «поэма» немесе «дастан» деп атауға әбден лайықты»,- деген нақты қорытынды жасайды.

Жамбыл Жабаевтың әлеуметтік, тарихи тақырыптардан басқа нәзік лирикалық нірімдерге толы өлеңдері бар. Өкінішке орай ақынның алғашқы кезде шығарған көп шығармалары хатқа түспей қалған. Осыған байланысты ақынның әрбір жылдары жарық көрген шығармалар жинағына сүйіспеншілік, махаббат сезімдерін толғайтын «Кәмшат қызға», «Бұрымға», «Айрылдым арманымменен» атты өлеңдері ғана енген. Жамбыл шығармашылығы қайсыбір зерттеулерде ақын өлеңдерінің лирикалық қырлары туралы мүлдем айтылмайды. М.Жолдасбековтың ақын шығармашылығы туралы зерттеу еңбектерінде Жамбылдың табиғат көріністерін толғап ,көркем суреттеген шумақтары бірқыдыру қарастырылған. Жамбылдың табиғат лирикасының халықтың көңіл-күйімен, уақыт шындығымен үндесін отыратындығына ақын өлеңдерін талдай отырып, нақты дәйектер мен дәлелдер келтіреді.

1. *Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Ғылым, 1996. 312-бет.*
2. *Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы: Жазушы, 1990 ж. 348-бет.*
3. *Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. - Алматы: Ғылым, 1991 ж. 200-бет.*

Резюме

Н.А. Алдабек, М.Ж. Амирова. Жанровые особенности стихов Джамбула

Никогда не прекращалась исследовательская, познавательная деятельность поэтическое наследие великого поэта, сказателя и состязателя Жамбыла Жабаева.

Ещё не раскрыта многогранность творчества Ж.Жабаева. Особенно, в будущем нужно исследовать художественный мир его поэзии. В статье дается полный анализ на художественную раскрасу, характеристика на содержания, жанровая особенность произведения поэта. Рассматриваются истина того времени социальная тема творчества Жамбула.В этой статье анализируется егопоэтическая позиция и общественное мнение в сатирических стихов.

В стихах поэта правдиво сочетают слова характерной устной литературе, образность, художественные детали, эстетическая особенность, лирические строки предь нуждается разностороннего исследования.

Ключевые слова: импровизация, жанровые особенности, художественная палитра, позиция поэта, психологический портрет.

Summary

N.A. Aldabek, M.J. Amirova. Genre features of verses of Jambyl

It has never been stopped to research the cognitive activity of poetic heritage of the great poet and poetical teller and contester – Zhambyl Zhabayev.

It has not been revealed the diversity of his creativityyet. Especially, we need to explore the artistic world of his poetryin the future. The article gives a comprehensive analysis on the artistic coloring characteristic in the content and genre features works of the poet. It is studied that Zhambul's work shows us the truth of that time on a social theme.In this article it is analyzed about hispoetical position andpublic view in satirical poems.

Previous study needs versatile:that the great poet - Zh.Zhabaev,in the verses of his poet truly combined the words characteristic to oral literature as imagery, artistic details, aesthetic feature and lyrical lines.

Key words: improvisation, genre features, position of the poet, art palette, psychological portrait.

УДК 821.512.1.0

ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМНАН – ХАЛЫҚТЫҚ ЭСТЕТИКАҒА ДЕЙІН

Ж.А. Алиева – *ҚазмемқызПУ, 2 курс PhD докторанты,*
С.Б. Ержанова - *ғылыми жетекшісі, ф.ғ.д., профессор*

Аңдатпа. Мақалада көне түркі поэзиясының көркемдік эстетикалық құндылықтары арқылы халықтың танымы мен талғамына, салт-санасы, дәстүріне негізделген байырғы ұғымдардың шығу мәні мен маңызын түркілік негізден іздеген. Көне түркілік мәдениет пен салт-сананың бірізді ұғымдарын тудыратын ерекшеліктер ескеріліп, ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланған. Дәуір ағымында іздері қалып мұндай ұқсастықтар кейіннен халық болып бөліне бастаған белгілі бір ұлттың рухани дамуының түп қазығына айналғанын дәлелді айғақтармен көрсете білген. Сол негізде автордың түркі халықтарына тән ескерткіштердің көркемдік, құрылымдық ерекшеліктері сараланып отырып, көркем бейне табиғатын ашуда осы түркілік психологияны танытуға мән берген. Поэзиялық үлгіде бедерленген шығармалардағы ел басқарған қағандардың, батырлардың, түркілердің біртұтас қуатты мемлекет болуы жолындағы қаһармандық ерлік шайқастарынан, олардың мінез-құлқы мен рухани болмысынан түркілік дүниетаным іздерін іздеуені байқалады. Рухани сабақтастықта жатқан туыстас халықтардың көркемдік қуатын танытатын эстетикалық құндылықтарды көнетүркілік дүниетанымның негізі деп қарастырады. Түркілік кезеңдегі адамзат баласының эволюциялық дамуы мен атқарған істері бүгінгі күнге жетуіміздің негізгі бастау-қайнары екені айтылады. Осы арқылы тәуелсіз мемлекетіміздің идеологиясын насихаттайды.

Түйін сөздер: көнетүркілік ескерткіш, Көк Тәңірі – Күн, Жер-Суға сыйыну, Көктәңірі, отансүйгіштік моралі, ұлт, ел, қасиет, құтты-берекелі ел, Илдің (елдің) символы, бейбітшілік тәңірісі, бейбітшілік дін. Тарихи жыр, қаһармандық дастандар, қандас халықтар, фольклорлық мұралар.

Қазақтың ұлттық әдебиеті ежелгі түркілік әдеби дәстүр негізінде қалыптасып дамыды десек, төл әдебиетіміздің тарихындағы түркілік көркемдік дәстүрлердің де, сан алуан бағыттар мен ағымдардың да шыққан тегін, түпкі тамырын көне түркі әдебиеттің тарихынан іздеген абзал.

Көптеген гасырлар бойы қалыптасып дамыған қазақ поэзиясының көркемдік негізі түркі өркениетінен бастау алады. Түркі халықтарының ежелгі заманғы жазба ескерткіштеріндегі тарихи сананың көрінісі – атамекенді, тілді, салт-дәстүрлерді ардақтау ойларының жырлануы қазақ мәдениетінің мыңдаған жылдар белестерінен өтіп, әлемдік өркениетке ықпал жасауының тарихи жолы бар. Тарихта белгілі болғанындай ежелгі сақ, ғұн сынды тайпалар YI-YII ғасырларда Түрік қағанатын құрып, түркі халықтарына ортақ діл, тіл, дін этнографиялық фольклорлық мұралар қазынасын қалыптастырды. Бұл түркілік дүниетанымның қалыптасуына негіз болды.

Түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилевтің: «Түрік мемлекеттігінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін орта теңіз мәдениеті мен қиыр шығыс мәдениеті бір бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Түріктердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институты тарихының күрделі түрлері қайран қалдырады: ел ...әскери тәртін елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады» [7, 41], - деген нақты деректерге негізделген пікірі осы тарихи мәдени даму құбылысын толықтай дәйектей түседі.

Қазіргі кезде «түркі» терминінің ең көп тараған лингвистік түсінігінің өзіндік белгілі негізі бар: көне түріктер сонау хұндар дәуірінде кәмелетке жетіп толып III-Y ғ. қысылтаяң қиын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениеті, ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір тіршіліктің мәңілігіне айналдырды. Ягни бұдан біз қазақ әдебиетінде түркілік дүниетанымның қалыптасуы ежелгі сақ, ғұндар дәуірлерінен бастау алатынын көреміз.

Бүгінде қазақ ақындары мен түрік ақындарының поэзиясындағы ортақ сарындардың бірі - түркі халықтарының мыңжылдықтар бойы жалғасқан жауынгерлік-қаһармандық жорық туралы жырлау. Сақтардың қаһармандық дастандары («Алып ер Тоңға», «Шу»), ғұндардың батырлық жырларының («Огыз қаған», «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары) бәрі де түркілік дүниетанымның этнографиялық-гуманистік поэтикалық негізін қалыптастырды. Белгілі түркітанушы Н.Келімбетов «Ежелгі әдеби жәдігерліктер» атты кітабында сақтар мен ғұндардың аталған мұраларына ғылыми

сараптамалар жасай келін, ежелгі түркілер дүниетанымының сипатына қатысты былай дейді: «Ежелгі түркілер (ариилер, сақтар, ғұндар, көк түріктер) исламға дейінгі дәуірлерде қос күшке - Көкке, Күнге, Доны Тәңір деп те атаған) және Жер-Суға сыйынатын болғаны көне тарихтан жақсы мәлім. Сонымен бірге түркілер табынатын үшінші күш болған. Ол - үйдегі отбасын, бала-шағасын жаман рухтардан қорғайтын әйел тәңірісі - Ұмай ана» [8, 17], - делінген.

Қазақ поэзиясындағы түркілік дүниетанымды танытатын ең көрнекті жырлар – Орхон-Енисей жазуларындағы ескерткіштер. Өйткені бұл жырларда түркі халықтарының өзіндік тарихы, мекендеген қоныстары, мінез-құлық психологиясы әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері танылады. Ескерткіштердің поэзиялық шығармаларға тән идеялық-композициялық желісінде лирикалық қаһарманның нағыз әдеби кейіпкерлерге тән толғаныстары бейнеленген. Әрине ескерткіштерді кейіннен тасқа қашатып жаздыртушының (Иолыг Тегіннің) ақындық өнерінің елеулі ықпалы болғандығы анық. Сөз арқауындағы түркілік дүниетанымды танытатын өлең жолдары ескерткіштердің өн бойына өріле орналасқанын байқаймыз. Ең бастысы, ел басқарған қағандардың, батырлардың, түркілердің біртұтас қуатты мемлекет болуы жолындағы қаһармандық ерлік шайқастарының романтикалық әуендермен жырланғандығы. Ескерткіштің лирикалық қаһарманы түркі халықтарының мінез құлық психологиясындағы бейқамдықты, соның салдарынан үнемі сырттан көз тіккен басқыншыларға жем болған мүшкіл тағдырларына да күйінеді.

Мәселен «Күлтегін» жырында қазақ халқының ешқашан өзгермей, кейінгі ұрпақтарға жалғасқан мынадай мінез-құлық психологиясы шынайылығымен көрінеді.

Бектерінің, халқының ымырасыздығынан,
Інілі-ағалы дауласқандығынан,
Бекті халқының жауласқандығынан,
Түркі халқы елдігін жойды. [9, 32]

Ал осылайша ауызбірлігі, елдік тұтастығы іштей іріген халықты, әрине сыртқы жаулар оп-оңай жаулайды. Ыдырап бара жатқан халықтың тұрмысын, елдік, мемлекеттік тұтастығын қалпына келтіру үшін арпалысқан, ақыры сол көздеген мұратына жеткен.

Білге қағанда айтылатын поэтикалық жолдардың реалистік-романтикалық мағынасы - түркі халқы дүниетанымының нақты көрсеткіші.

Аз халықты көп қылдым... [9, 29]
Ағам қаған болып,
Түркі халқын көркейте түсті
Кедейді бай қылды,
Азды көп қылды... [9, 35]

Бұл - түркі халықтарының біріккен мемлекет болып өмір сүрген кезеңінің шындығы. Түрік қағанаты атты қуатты мемелекеттің құрамындағы тайпалардың материалдық және рухани мәдениеті дәстүрлері қалыптасып, кейінгі дамуға ұйытқы болды. Ең бастысы - қазақ поэзиясының кейінгі көп ғасырлық көркемдік желісінде тұрақты жырланған дүниетаным көзқарастары. Түркілік дүниетаным бойынша сөз басында айтылғандай Көк Тәңірі-Күнге және Жер-Суға сыйыну тұрақты сақталды. Жалпы ежелгі түркілерге, Көктәңіріге қатысты түрік ғалымы Зия Көкалыптың «Түрікшілдік негіздері» атты еңбегінде келтірілген мынадай пікірін ортаға салсақ та жетеді: «Ежелгі түркілерде отансүйгіштік моралі (патриотизм) өте күшті болған. Ешқандай түрік өз елі, яғни ұлты үшін өмірін және сүйікті нәрселерін пида етуден тартынбайтын. Өйткені, ед (ел) Көктәңірінің жер бетіндегі көлеңкесі болатын. Көктәңірі түріктердің пікірінше өте қасиетті болып табылатын Махаббат түйінде жер бетіне түсін, бір бойдақ қызды немесе ағашты жүкті етін, осы құтты-берекелі елдің өрбуіне себеп болыпты...

Илдің (елдің) символы болып табылатын Көктәңірісі - бейбітшілік тәңірісі. Илхан бейбітшілік дінін таратушы іспетті. Түрік илхандары бүкіл елдерін бейбітшілікке шақыратын, олардың бүкіл күресі тұрақты бейбітшілік орнату ісіне арналатын...» [9, 102], - деп Көктәңіріге қатысты ой қозғайды. Аталған «Күлтегін» жыры осы көзқарас бойынша басталады:

Биікте Көк Тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ататегім,

Бумын қаған, Істемі қаған отырған,
Отырып, түркі халқының ел-жұртын,
Қалыптастырған, иелік еткен. [9, 30]

Түркілік дүниетаным бойынша біздің ата-бабаларымыздың да, ұрпақтарымыздың да қолдаушы тірегі, демеушісі - Көк Тәңірі және атамекен - атажұрт. Бұл дәстүрдің ізімен қазақ халқы «Отан», «туған жер», «ауыл», «ел» ұғымдарының қасиетті ұлағатын ұрпақтардың бойларына сіңірін өсуін қалыптастырды. Көк пен жердің адамдарға жасайтын демеушілік ықпалын поэтикалық монологпен жырлау да осы халықтық дүниетанымға негізделді. Осы төңіректе аталған Орхон Енисей жазбаларымен тамырлас келген, өлең әуезесіне келгенде ішкі үндестікке бай туынды Жүсін Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы сипаттармен ұштасатын көркемдік рухани туыстық нышандары өзге бірқырынан көрінеді. Әсіресе шығармалардың композициялық, құрылымдық қағидаларындағы ерекше заңдылықтар назар аударарлық. Күлтегінде алғашқы жолында «Тәңіріні» ауызға алса, Құтты білікте де дәл солай, мәселен:

Құдіретті бір хақ озық баршадан
Мадақ, мақтау, құрмет лайық бір соған!
Ақ, зұджалал, ұлылықтың иесі,
Жаратушы, кемел қадір киесі [11, 66], - жаратылғанын айтады.

Орыс ғалымы И.В.Стеблева өз зерттеулерінде Орхон-Енисей жазуларының композициялық құрылымының принципті белгілерін талдап көрсеткен еді: «Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір циклдің өзі міндетті түрде мынадай үш элементтен тұратын болған: 1. Оқиғаның басталуы; 2. Сол оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі; 3. Осы циклде айтылуға тиісті ой иікірдің түйіиі...» [4, 46]. Осындай ішкі реттілік «Құтты білік» дастанында да кездеседі. Қалай дегенде де, классикалық түрік поэзиясының тарихы осы «Құтадғу білік» дастанынан басталатынына ешбір күмән болмасқа керек [4, 35]. Осыған орай белгілі ғалым әдебиет сыншысы А.Ергеубаев былай дейді: «Түрік өлеңінің бір мәуелі бұтағы, түрік өркениетінің құнарлы өлкесінің бірі - қазақ өлеңі, қазақ халқының эстетикалық таным тәжірбиесі осынау шоқтықты биіктерден айналып өтпеген, бірге өріліп, бірте көктеген».

«Орхон-Енисей жазбалары» мен «Құтадғу біліг» сынды көп қырлы жәуһарлардың ішкі-сыртқы бітімінен көзге ұрып тұрған қазақтың көркемдік әлемімен сабақтастың заңдылықтарын тереңнен талдап зерделей түсу қазақ әдебиетінің тарихына да мағыналы да қызықты беттер қосатынына, рухани дүниеміздің тынысын кеңейте түсетініне күмән жоқ. Бұл желілер, дастан мен классикалық қазақ әдебиеті шығармаларының арасындағы көркемдік эстетикалық таным үрдісінің сабақтастығынан (1), образ жүйесі табиғатының бірлігінен (2), жалпы поэтикасынан (3), тарихи сана мен тарихи диалектикалық өзектестігінен (4), қоғамдық әлеуметтік, этникалық түп теғінің (топырағының) біреғей жаратылысынан (5) тарамдалады» [7, 15]. Яғни түрік жырының тарихи поэтикасынан қазақ поэзиясының бұған дейін ауызға көп алына қоймаған тағы бір түйінді сипатын байқаймыз. Қазақ өлеңін, жалпы түрік поэзиясын былайғы жұрт әйтеуір бір шығыс саздары деп қарайды.

Түрік-қазақ поэзиясына ежелден тән сипаттар: метафора өзеғіндегі нақтылық, дәлдік, ой толғам желісіндегі өмірлік тәжірбие, тұрмыс-тіршілік диалектикасынан туған айқындық, троптар жүйесінде қолмен қойғандай тиянақтылық – осылардың бәрі де араб-парсы саздары басым көрінетін жалпы шығыс әлемінің көркемдік эстетикалық шарттылықтарынан мүлде бөлек қасиеттер. Поэтика тарихындағы әр кезеңдерде әрқилы көрінгенімен, бұл сипаттардың өзегі бір көркемдік заңдылықтары қазақ поэзиясының бұрынғы-соңды ерекше қасиет, ішкі тысқы өлеңдік табиғатын, дүние поэзиясы алдындағы өз үнін айқын, ашық танытады. Мәселен, дастандағы «Арыстан мінсең, қылышыңды қамшы қыл!», «Жауды көрсе ердің жүзі қызарар, Жауға кірсе жердің жүзі қызарар!», «Таяқты жауға темір қалқан дайында!» деген отты жолдар дастанның өн бойына өріле орналасқан.

Көне түркілік өлең дәстүрі қай қырынан алсақ та, ұлттық әдебиеттерде жыраулар поэзиясына ұласты. Араб-парсы поэзиясының ықпалында қалыптасып дамыған түркі классикалық поэзия дәстүрінің ұлттық өлең үрдісімізде алар орны айрықша екені сөзсіз.

Шалкиіз, Бұқарлардың кейбір толғауларында тұңғыш көрініс берін, кейінгі дәуір ақындарында қоюлана түскен мұсылманшылықтың моральдық нормаларына, шариғат қағидаларына негізделген

дидактикалық сарын – түркі классикалық поэзия дәстүрінің ұлттық поэзиямызға жарқын жаңғырығын көрсетті.

Түркі классикалық поэзиясы қазақ ақындарының үлгі алар үлкен шеберлік мектебіне айналған шығыс поэзиясы мен ұлттық өлең дәстүріміздің арасындағы асыл дәнекер, алтын көпір іспеттес.

Қазақ поэзиясындағы түркілік сарындардың тарихи негіздері осылайша ежелгі сақ, ғұн, түркі тайпаларының мемлекеттік құрылымдары дәуірлерінде қалыптасты.

Сонымен, адамзат өміріне жануарлар әлемі өте етене таныс, жақындығы өркениеттің тарихи дамуы үрдісімен байланысты. Ертедегі адамдардың табиғат алдындағы дәрменсіздігі мен оған деген теріс түсініктері жануарлар культінен туындаған. Жануарлар әлеміндегі культтік таным адамзат шығармашылығының ең көне көрінісі болып табылады. Тіл мен мәдениет байланысын зерттеген ғалым В.А. Маслова пікіріне сүйенсек: «Культ животных - первая грань, которую древний человек проводит между собой и миром природы, признавая еще ее господство, но уже не отождествляя себя с ней» [8, 122], - дейді.

Қазіргі уақытта рухани мәдениетте жануарлар әлемінің танымдық сипаты еш төмендеген жоқ, сондықтан да анимализм тілдік және мәдени стреотиптер мен поэтикалық бейнелердің ұғымдық көрінісінің жалғасы болып табылады. Жануарлар әлемімен байланысты туған культтік ұғымдар мағынасының мифологиялық төркініне зер салу - тіл мен әдебиет тарихының қатпарларына үңілуге мүмкіндік береді. Адамзаттың саналы ғұмырынан бергі кезеңде онымен біте қайнасып келе жатқан алуан түрлі мифтік дүниетаным қойнауларында жатқаны белгілі. Тілде өмір шындығы, адамның өзін айнала қоршаған дүние туралы сан ғасырлар бойындағы таным түсінігі мен болмыс-бітімі мол жинақталған.

Қазақ әдебиеті қазіргі Қазақстан жерін жайлаған тайпалар туғызған бай рухани қазынаның заңды мұрағері. Ол өзіне дейін ғасырлар бойы жасалған мол мұрадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар иеру, соны соқпақ, сораптар қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Кең даладағы көшпенді тірлік, тұрмыстық-қоғамдық өзгешелік сөз өнерінің соны сыпатта қалыптасуына себеп болды. «Өнер алды – қызыл тіл», ал тіл шұрайы – өлең сөз деп танылды. Халықтың рухани өмірінде жетекші орынға шыққан поэзия әлденеше ғасыр бойы қазақ әдебиетінің жәй ғана көшбасшысы емес, ең басты жанры қызметін атқарды. Ендеше, тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген рухани қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып білу қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсуіне иеі ықпал етері сөзсіз.

1 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. Көркемдік дәстүр жалғастығы. Зерттеу. –Алматы: Ана тілі, 1998.-256б.

2 Ежелгі дәуір және орта ғасырлардағы әдебиет. -Алматы, Ана тілі, 1999, - 362 б.

3 Көроғлы Х. Историческая поэтика. -Москва, 1997, - 406 стр.

4 Стеблева И.В. Поэзия тюрков Y-УIII в.в. н.э., Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. Филологических наук. -Москва, 1965г.

5 Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. - Алматы: Ғылым, 1983. – 240 б.

6 Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. -Алматы, 2003

7 Гумилев Л. Көне түріктер -Алматы, 2001, - 348 б.

8 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. - М , 1997. - 289 с.

9 Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. - Алматы; Фолмант, 2004, 393 б.

Резюме

Ж.А. Алиева, С.Б. Ержанова. От древнетюркского мировоззрения – до народной эстетики

В статье изучается этимологическая и историческая значимость и значение древних понятий основанных на традиции и обычаи, стиле и мировоззрение народа с помощью художественно-эстетических ценностей древнетюркской поэзии. Были отмечены особенности пораждающие последовательность понятий древнетюркской культуры и традиции, также проанализированы схожести и различия этих понятий. Такие схожести оставившие следы в течении эпохи стали основами духовного развития определенной нации, которая потом становился отдельным народом. Обосновываясь на эти элементы автор анализирует структурные, художественные особенности тюркских памятников и в описании природы художественного образа обращает внимание на психологию тюркского народа. В настоящей статье можно заметить попытки поиска следов

тюркскоғо мировоззрения в поступках, характерах, духовном мужстве, действиях в бою правителей тюркскоғо ғосударства при изучении произведений, которые были написаны на языке поэзии. Автор рассматривает эстетические ценности родственных народов как основу древнетюркскоғо мировоззрения и познания. Также в статье ғоворится о том, что эволюционное развитие человечества и бытье в тюркской эпохе является основным началом и истоком сегодняшних достижений наших народов. На основе этой позиции автор пропагандирует идеолоғию нынешнеғо независимоғо ғосударства.

Ключевые слова: древнетюркские памятники, Тенгри, Солнце, поклонение и вера в боға Тенгри – Солнце, Земля, Вода, патриотизм, нация, блағополучная страна, боғатая страна, символ Ил (Страна), боғ мира, релиғия, историческая песня, ғероическая баллада, кровные народы, фольклорные наследия.

Summary

J.A. Aliyeva, S.B. Yerzhanova. From the ancient Turkic world - to people's aesthetics

This article examines the etymological and historical significance and importance of the ancient concepts based on traditions and customs, style and attitude of the people by means of art and esthetic values of the Old Turkic poetry. Were marked features of generating a sequence of concepts of ancient Turkic culture and traditions, also analyzed similarities and differences between these concepts. Such similarity to leave a trace during the era became the basis for the spiritual development of a nation, which later became a separate nation. Settling on these elements, the author analyzes the structural, artistic features of the Turkic monuments and in the description of the nature of the artistic image draws attention to the psychology of the Turkic people. In this paper, it can be seen trying to find traces of the Turkic world in action, character, spiritual wealth, in combat actions of the rulers of the Turkic states in the study of the works that have been written in the language of poetry. The author examines the aesthetic values of related peoples as the basis of the ancient world and cognition. The article also says that the evolutionary development of humanity and life at Turkish era and the beginning of a major source of the current achievements of our people. On the basis of this position, the author promotes the ideology of the current independent state.

Keywords: Old Turkic monuments, Tengri, Sun worship and belief in god Tengri - Sun, Earth, Water, patriotism, nation, prosperous country, a rich country, a symbol IL (Country), the god of peace, religion, historical song, heroic ballad blood people, folklore heritage.

УДК 821. 512. 122 (091)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ГЕРМЕНЕВТИКА МӘСЕЛЕСІ

К.С. Әбдіқалық – *ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,*

Г.С. Асқарова – *ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада XIII ғасырдың ортасы мен XIV ғасырдың басында ғұмыр кешкен түріктің ұлы ақыны Юнус Емре мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі сырлы сөздерге назар аударылып, өмір сүру кезеңінің арасында алты ғасырдан аса айырмашылығы бар екі ақынның өзара рухани үндестігі ғерменевтика сабақтастығымен ұласатындығы алғаш рет сөз етіліп отыр.

Сыршыл ақындардың өздері, махаббат, достық туралы және Ай, табиғат құбылыстарын суреттеген өлеңдеріндегі өзара ұқсастық, тұспалды ойларының мәнісі ашылды. Олардың өздерін бірде сорлы қып, бірде ақындық «мені» шарықтап, өздерінен асқан күшті жан жоқтай таныстыруындағы ерешелік айқындалып, Юнустың «Мендей сорлы бар ма екен?», Мағжанның «Мен сорлы» өлеңдеріндегі басты қайғының себебі түсіндірілді. Сондай-ақ, махаббат, достық тақырыбындағы өлеңдеріндегі өзара үндестік ғерменевтика сабақтастығымен байланысып жатқандығы да жүйелі сараланды. Қоршаған орта мен табиғат құбылыстарын суреттеген өлеңдерінен де Юнус Емре мен Мағжанның сырға тұнған астарлы ойлары аңғарылып жатады. Юнус «Дертті дөңгелек» өлеңінде дөңгелектің дерті арқылы адам тағдырын суреттесе, Мағжан «Қайың» өлеңінде қоғамның дертін сипаттайды. Айдың бейнесі, оның жарығы ерекше суреттелген Юнус Емре мен Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі өзгеше сырды, яғни, Айдың мәңгі жанып тұруын қалаған ақындардың негізгі мұраты да толық зерделенген.

Түйін сөздер: ақын, тұспалды, заман, дін, табиғат, ой-толғам, білім, философиялық лирика, бейнелі, астарлы сөз.

Герменевтика ежелгі антикалық дәуірде көне ақындардың (ең алдымен – Гомердің) шығармаларындағы рәміздерді, таңбаларды, құпиялап айтуларды түсіндіру тәсілі ретінде қалыптасқан. Орта ғасырларда Библиядағы көркем бейнелер мен меңзеп айтуларды түсіндіруге байланысты герменевтиканы діни өкілдер жан-жақты қолданған. Алғашқы герменевттер де, мәселен, Фома Аквинский сияқты ортағасырлық теолоғ-схоласттар Інжіл мәтініндегі қасиетті аяндардың, идеялардың мағынасын «ашумен» айналысты. Қайта Өрлеу дәуірінде герменевтика антиктік мәдени мұралардың тілін тірі, сол замандағы мәдени тілге аудару мақсатында пайдаланылған. Қазіргі мәдениеттануда герменевтика «тұлғалық түсінуші тәжірибемен» (Г.Гадамер) байланыстырылады. Бұл туралы Ф.Шлейермахер, Г.Гадамер, П.Рикер, М.Хайдеггер, В.Асмус, А.Белеңкий, П.Гайденко, М.Фуко, Г.Шпет, Г.Ишук, М.Кедрова, В. Кривонос, М. Науман, В.Прозорова, Л.Чернең, Г.Мучник, т.б. герменевт-философтардың еңбектерінде қамтылады. Герменевтика бағытын дамытқан, әсіресе, Г.Гадамер мен П.Рикер болған. Сонымен, герменевтиканы мәтіндерге сүйене отырып түсіндіру, талқылау десек, классикалық түсінікте де ол мәтіндерге түсінік беру өнері болып табылады. Ал «классикалық герменевтиканың әдебиеттану ғылымы үшін маңызы зор» [1, 116].

Қазіргі кездерде жиі қолданылып жүрген герменевтика терминінің неғізгі мәні әдебиет мен өнердегі құпия белгілер, сырлы түсініктерді мәтіндерге сүйене отырып түсіндіру екені белгілі. Ал түркі әдебиетінің өзге халықтардың әдебиетіне ұқсай бермейтін ерекшеліги де ондағы сыр түйіндерінің айрықша молдығында еді. Түркі әдебиетінің тарихына зер салғанда, ұлы даналарымыздың барлығы да терең сырға тұнған өсиеттерін маржан сөзбен өрнектеп, кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырып отырған. Солардың бірі түркі әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар түрік халқының ұлы ақыны Юнус Емре де өзінің «әр өлеңі терең сыр» екенін ұқтырып кетеді. Жалпы, XIII ғасырдың ортасы мен XIV ғасырдың басында ғұмыр кешкен Юнус Емре мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі сырлы сөздерге назар аударғанда, өмір сүру кезеңінің арасында алты ғасырдан аса айырмашылығы болса да, екі ақынның өзара рухани үндестігі герменевтика сабақтастығымен ұласып жатады.

Сыршыл ақындардың ұқсастығы алдымен олардың өздерін бірде сорлы қып, бірде ақындық «мені» шарықтап, өздерінен асқан күшті жан жоқтай таныстыруында. Мәселен, Юнус Емре «Мендей сорлы бар ма екен?» деген өлеңінде:

Мынау жердің бетінде
Мендей сорлы бар ма екен?
Қаңғыған желдің өтінде
Мендей сорлы бар ме екен? [2,25] –

деп бастап, жеті шумақтың әрбір соңғы жолында «Мендей сорлы бар ме екен?» деп мұң шақса, Мағжан Жұмабаев «Мен сорлы» өлеңінде:

Талапсыз, бақсыз мен сорлы
Бір ісім оңға бармаған.
Мен не жаздым о ғұрлы,
Тәңірім мұнша қарғаған? [3,26 б.] –

деп жолының болмағанына қынжылып, өзінен асқан сорлы жоқтай зарланады. Түрік ақыны Юнус Емре «Румге бардым, Шам бардым, Жоғарғы елде сандалдым, Кезіктірмедім ешкімді» деп өкінсе, қазақ ақыны Мағжан «Талпындым, түстім ізіне, Оңалмады бір ісім» деп күйінеді. Юнус Емренің «қан жұтқан» қайғысы қандай? Екі ақын да «сорлымыз» деп неге жылайды? Түптеп келгенде, екеуінің де қайғысы ортақ тәрізді.

Білім іздеп сусаған
Жылайды пендең алдында.
Мейірі кең жасаған,
Құр алақан қалдым ба?–

деп өлеңін аяқтау арқылы Мағжан өз елінің сорлы, білімсіз болып артта қалмауын қайғырып, осылайша тұспалдап түсіндірсе, Юнус Емренің «Жанарына жас толып, Қаңғыбас зар еңірейді» деп жылауы да тегін емес. Өлең жолдарындағы «қысы-жазы қаңғыған» деген сөзіне қарап Румге, Шамға барған Юнус Емрені А.И.Гөлпынарлы [4] сияқты кейбір түрік ғалымдары айтқандай жиһанкез деп те бағалай алмаймыз. Өйткені ақынның «Ұстазым-ау, дүниеде, Қаңғыбас ешкім болмасын» деген сөздерінен өзінің кешкен халін ешкімге тілемегені аңғарылады. Бұл арада бір жағынан шәкірттік

тілек-талабы жатса, екінші жағынан өз халқының мұқтажын жоқтағандығы сезіледі. Сөйтін, қос ақын да «мен сорлымын» деу арқылы осылайша сырларын түйген еді.

Ал ақындық «меніне» келсек, «Періште бірде боламын» деп басталатын өлеңінде періште де, күннің тағына отырып көкті бағындырған билеуші де, он сегіз мың ғаламның патшасы да болған Юнус Емреиі көреміз. 84 жолдан тұратын осы өлеңінде өзін қоршаған барлық құбылыстарға теңей отырып, ақындық тұлғаны ерекше сомдайды. Ол, тіпті, «Басы, соңы дүниенің Құдайдың өзі боламын» деп өлеңін түйіндеу арқылы ақындық «менін» асқақтата түседі. «Қағбаның қара тасы – мен» деп басталатын өлеңінде Юнус Емре:

Жер мен көктің тірегі,
Мұхит та – мен, теңіз – мен.
Көпке мәшһүр Юнуспін,
Барлығына негіз – мен [2, 94], –

деп жырласа, қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев «Мен кім?» өлеңінде өзін арыстан мен жолбарысқа, бірде көктегі Күнге, бірде көктегі бұлт пен жердегі ерке желге, бірде шалқып, тасатын шеті жоқ қаракөк теңізге, бірде патша, қазы, биге, бірде жалын мен тұлпарға, сондай-ақ «От» өлеңінде де от пен жалынға, күнге балайды. Сөйтін, түркі халқының екі ақыны да өздерінің кім екендігін осылайша бар әлемге паш етеді. Әсіресе, олардың өздерін құдайға теңестіруі жағынан ұқсастығы ойландырады. Мәселен, Юнус Емре «Басы, соңы дүниенің Құдайдың өзі боламын» десе, «Өзім – тәңірі, табынамын өзіме, Сөзім – құран, бағынамын сөзіме» дейді Мағжан. Осы айтқандарын әрі қарай дәлелдей түскендей Юнус Емре:

Әзірейіл деген кім екен?
Құртамын оны, құл етем!
Әзірейілді салып зынданға,
Бишаралардың бірі етем.

Жәбірейіл маған түк емес,
Секілді ол бір құр елес,
Жүз мың Жәбірейіл келсе де,
Келе алмас маған тізерлес [2, 112], –

десе, М.Жұмабаев:

Мейірленсем – сегіз жұмақ қолымда,
Қаһарлансам – тамұқ даяр жолымда [3, 69], –

деп бастапқы ойларын үдете түседі. Сөйтін, бар әлемнің билеушісіне айналған ақындардың құдіреті сұмдық шарықтап, ақындық «меиі» тым биіктей береді. Аумалы-төкпелі заманда ғұмыр кешкен Юнус Емренің де, бұлыңғыр қоғамда өмір сүрген Мағжан Жұмабаевтың да осылайша асқақтауы бәлкім заңдылық шығар. Өйткені ақындық «менінің» астарында терең сыр жатқандай. Мағжанның «меиі» қазақтың «меиі» еді. Отаршылдықтың езгісін көргісі келмей, еңсесін көтеру үшін өзін тәңірге балады. «Қаһарлансам – тамұқ даяр жолымда» деп дұшпанына сес көрсетін, ақын осындай рухты өлең жазады. Оның үстіне өздерін тәңірге балап, өктем сөйлеген бұл ақындар тамырын тереңге жайып, төрткүл дүниені бағындырған ежелгі түркі халқының ұрпақтары емес пе?!

Әлемдегі барлық ақындар жырға қосатын махаббат, достық тақырыбында да Юнус Емре мен Мағжанның үні бөлек. Юнус Емре махаббат тақырыбындағы өлендерінде ғашықтықтың барлық дерлік сипатын өзінше суреттейді. Ғашықтық Алланың сыйы деп бағалайды. Ақын үшін шынайы сезім иесі «еш халықты, ешбір дінді білмейді». Тіпті, олар «махаббаттың құлы» болып жаратылғандар. Мағжан да махаббат тақырыбындағы өлеңдерінде ғашықтықтың күйін кешін, сұлу сезімнің сырын ұқтырады. Ғашығының сұлулығын сипаттауда барлық әсемдікті тізбектей келе, «бәрінен де сен сұлу» деп оны асыра бағалайды. Юнус Емреше сұлулыққа, сұлу сезімге аса мән берін, соның жолында өзін құрбан етеді.

Юнус Емре «Сенің сұлулығыңнан бақтың іші жайнайды» деген өлеңінде «Саған деген махаббат мені оттай жандырды» деп жырласа, Мағжан «Сүйгеніме» өлеңінде «Отқа түскен сорлыңды сүйші» – дедім» дейді. Яғни, екі ақынның да лирикалық кейіпкері махаббаттың отына түседі. Юнус Емре «Сен сияқты шын ғашық, өзі отқа күйеді» десе, Мағжан «Күйдірген қалың өрттің зардабынан Өлгелі тұр сүмірейіп сорлы жаным» деп сол махаббаттың отына күйген шын ғашықтың бейнесін елестетеді.

Юнус Емре «Көзім сені көрмек үшін...» деп басталатын өлеңінде «Жұмақ дейсің, сен тұрғанда жұмақты да тілемен» деп тебіренсе, «Сүй, жан сәулем» өлеңінде Мағжан «Ләззат, рақат, бақыт – бәрі қойыңда, Сұрамаймын енді ұжмақ – жақсы жай!» дейді. Осылайша екі ақынға да «жұмақтың еш кереті жоқ».

Юнус Емре мен Мағжанның махаббат тақырыбындағы өлеңдерінде өзара үндестік тек мұнымен шектелмей, олар ғерменевтика сабақтастығымен де жалғасып жатады. Мәселен,

Бет алсам да қай жаққа, жол сілтер маған махаббат,
Жүреғімді билеген жалғыз дос қой ол менде [2, 26],
немесе
Дос екеуіміз мәңгілікке бірреміз,
Жанымыз болып тұрады егіз [2, 50], –

деґенде Юнус Емренің «досы» жай достықты емес, ғашықтар арасындағы махаббатты меґзейді. Мұны Мағжан «Достық һәм көз жасы» өлеңінде былайша түсіндіріп жырлайды:

Достықты мастық туғызад,
Шын-шын достар – екі мас.
Жүректі мастық өртейді,
Төккізіп көзден ыстық жас.

Достықты ауру туғызад,
Ауру адам – адал дос.
Ауру көз жас төккізед,
Ауырсаң ғана жүрек бос [3,80].

Мұндағы «достық» та махаббат болып жырланып, ал «мастық» пен «ауру» шынайы сезімдер кейпінде бейнеленген. Сондай-ақ осы өлеңде махаббатты түсінбейтіндерді сынға алғанда «Айық адам – аң адам, Дені сау адам – бейне тас» деп қана қоймай, «достыққа баға бере алмас» деп әшкере етеді. Юнус Емре де «Махаббаттың не екенін білмес жанға сөз айтпа, Ол малмен бір, мал айтқан сөздерінді ұға ма?» деп уағыздаған. Осы кезде қазақтың ұлы ақыны Абайдың «Махаббатсыз – дүние бос, Хайуанға оны қосыңдар» деген өлең жолдары да еске түседі. Мағжан өлеңіндегі «ыстық жастың» да өз құпиясы бар.

«Шын дос боп ыстық жас төксін»,–
Десең, досқа арақ бер.
Не болмаса, тәңіріден
Ауру бер деп тілей көр!

Ақынның «ыстық жасы» – шынайы ғашықтықтың белгісі. Ал «ыстық жасын» төгілу үшін «мас» немесе «ауру» жанға, яғни, шынайы сезімнің иесіне айналуын қажет. Юнус Емре де ғашықтар арасындағы махаббатты жырлағанда:

Досым маған тұрды-дағы жай қарап,
Түк білмес деп қойған ат.
Тілім – бал да, денем – діңгек мызғымас,
Жан емеспін тайғанақ [2,51], –

деп сыр шертеді. Ақынның бұл бейнесі уәдеге берік, тілі де, дене-бітімі де айтарлықтай керемет жан болса да «түк білмес» атанады. Мұнысы ол адамның шынайы сезімнен құр алақан екендігін білдірсе керек. Мінекей, ақындардың осындай сырға толы сөздерінде де ғашықтықтың пәлсапасы айтылған.

Ай бейнесін сомдауда да Юнус Емре мен Мағжан өлеңдерінде өзгеше мазмұн бар. Шығармаларында ай бейнесі ерекше суреттеліп, оның шашқан нұры мен жарығы алдымен тілге тиек етіледі. Юнус Емренің «Көзді ашып-жұмғанша» өлеңіндегі «Қараңғы түнде жарық Ай, Жүрекке шұғыла шашады» деген жолдарда Ай жарығы адам жүреғіне шұғыла шашса, Мағжанның «Толған ай» өлеңіндегі Айдың шашқан нұрынан қараңғылық та қаймығады, тіпті, ол адасып жүрген даладағы жолаушыға да жолбасшылық бола алатындай тұлғаға айналады. Және де осы нұр шашатын толған Айды тек қана екі ғашықтың ұнатпайтындығын баяндағанда да ақын ай сәулесінің оларға кедергі жасайтындай ап-анық жарықтығын бағалағаны еді. Сондай-ақ осы өлеңде толған Айдың мейірімділіғімен қоса, сұлулығы, яғни, келбеті «дөңгелек, жарасымды ақ», жүрісі әсем, көркі «ажары

ақ жамбыдай сұлулардан» да асқан болып жырланады. Юнус Емренің де «Бас ием жерге – ұлы анам» деген өлеңінде толған Айдың бейнесі барлық қасиетімен сипатталады. Ол – аспанда күлін тұратын мейірімді, айналасына жарығын молынан төгетін сәулелі Ай. Яғни, «Он төртінде толған Ай, Түсірмес бұлтқа көлеңке... Ай сәулесі үйімнің, Ішін жарық қылады» деген өлең жолдарындағы бұлтқа көлеңке түсірмейтіндей әрі үйдің ішін жарық қылатындай сәулесінің молдығы оның әбден толғандығымен байланысып жатқандығын білдіреді. Осылайша екі ақын да өлеңдерінде нұр шашатын толған Айды жырға қосып, жарық бейнесіне ерекше екпін түсіреді. Ал мұның сыры неде? Жарық бейнесі ақындарда ғайыптық болып қабылданған тәрізді. Өйткені жарық – өмірдің бастауы ретіндегі махаббат және ғайыптықтан пайда болған болмыс іспеттес.

«Түнде шықсам далаға» атты өлеңінде де Юнус Емре жарқырап тұрған Айға «Жарқырай бер, жана бер, Мына әлемге бол шырақ» деп тілек айтудан бастап, әрі қарай ай бейнесін айрықша сомдауға көшеді. Мұндағы Ай «түннің иесі, ұлы иенің киесі» ретінде бағаланып қана қоймай, адамзаттың жүреғіне шам жағатын және тебірентетін қасиетімен де дараланады. Мағжанның да «Айға» деген өлеңінде Ай бейнесі ерекше тұлғаланған. Оның қайғысына ортақтасып, өзінің мұңын шаққан ақынның «Мейірімді Ай, мені-дағы жаныңа алшы» деп, Аймен бірігіп Алладан тілек тілемекші болғанына қарағанда мұндағы Ай да құдіретті, киелі болып сипатталады. Сонымен Юнус Емре:

Мұхаммед пайғамбарымның,
Шырағы дейді бұл Айды.
Ай жанып тұрса аспанда,
Дүние – жұмақ шырайлы [2,62 б.],–

деп жырласа, Мағжан да «Айға» деген өлеңінде:

Бір жауыз сөндірмек пе әлде нұрың?
Үстіне киізбек пе қара құрым [3,56 б.],–

деп үн қатады. Мінекей, алдыңғы өлеңдерінде нұрын шашып жарқыраған толған айды, оның сұлулығы мен қасиетін жырлаған ақындар енді аспандағы сол Айдың мәңгі жанып тұруын қалайды. Не себепті ол жанып тұрса ғана «дүние – жұмақ шырайлы» болып келеді екен? Өйткені Айды мұсылман жұртшылығы «Мұхаммед пайғамбарымның шырағы» деп қастерлеген көрінеді. Ал сопылық поэзияда «шырақ» ең жоғарғы Ақиқат болып саналса, өлеңдегі шырақ бейнесі де эмоционалдық символ ретінде берілген. Жалпы, шырақтың құпиясын махаббаттың жарығы, ақынның философиялық-эстетикалық концепциясының негізгі ұстанымы десек те болады.

Түйін айтқанда, түрік ақыны Юнус Емренің де, қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың да «әр өлеңі терең сыр». Ақындардың жұмбақ әлеміне бойлаған сайын ұлтының да ұлылығы асқақтай түседі.

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Юнус Емре. Таңдамалы өлеңдер.– Алматы: Нұрлы әлем, 1996.
3. Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем.– Алматы: Атамұра, 2002.
4. Abdulbaki Gölpınarlı. Yunus Emre ve tasavvuf.– Istanbul, 1961.

Резюме

К.С. Абдикалик, Г.С. Асқарова. Проблемы герменевтики в казахско-турецкой литературе

В настоящей статье рассматриваются полные тайн стихи великого тюркского поэта Юнуса Эмре, который жил на рубеже XIII-XIV веков, и наследие великого казахского поэта Магжана Жумабаева начала XX века. В результате анализа выявлены особенности их творчества и духовная созвучность поэтов.

Центральным вопросом статьи является раскрытие сходства и особенности в поэзиях Ю. Эмре и М. Жумабаева. Раскрыты сходства и подтекст стихотворений на тему любви, дружбы. Рассматриваются причины скорби в стихотворениях Юнуса «Мендей сорлы бар ма екен?» Магжана «Мен сорлы». Если Юнус в стихотворении «Дертті дөңгелек» описывает человеческую судьбу через недуг круга, то Магжан в стихотворении «Қайың» описывает недуг общества. В стихотворениях Юнуса Емре и Магжана Жумабаева особое внимание уделяется описанию образа луны и лунного света. Автор учитывая особые палитры поэтов-художников, подробно изучает основные цели и мотивы их поэзии. Это безусловно углубляет наше представление о природе в поэзиях поэтов.

Ключевые слова: поэт, скрытом текстом, век, релиґия, природа, размышление, философская лирика, образование, образный, двусмысленное слово.

Summary

K.S. Abdikalyk, G.S. Askarova. Problems hermeneutics of the Kazakh-Turkish literature

In this article we write about the hermeneutic connection between creation of famous Turkish poet Yunus Emre and Kazakh outstanding writer Magzhan Zhumabayev, which was defined after six centuries passed.

The spiritual relationship of both poets' creation is similar in the theme of love, friendship and describing nature. The way of giving us such kind of understanding covered by the work of Yusun "Whether there is such poor as I?" and "A poor man" which was written by Magzhan Zhumabayev. Moreover we found out the hermeneutical connection between both poets' works, especially in describing nature. In comparison of Yusun's work "Sick circle" with Magzhan's "Birch" we clarified that the main idea was about society. The most importance of both poets' view is having a bright future. Therefore shining moon was used as a key word in poems of both famous poets of absolutely different nations.

Keywords: poet, hidden text, century, religion, nature, thinking, education, lyrical philosophy, imaginative, an ambiguous word.

ӘОЖ 882. 151. 212.3

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ТІЛДІК ТАНЫМ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ

Л.М.Әділбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.*

М.А.Койчыбаева – *Қазмемқызпу-дың 1- курс магистранты*

Аңдатпа. Ұлы Отан Соғысы туралы әдебиеттің тек қана қазақ әдебиеті емес, әлем әдебиетінде алатын орны ерекше. Сонымен қатар, бұл әдебиет тақырыбы ерлік, қаһармандық, отансүйгіштік, туған жер, ата-ана, бауыр, адал махаббат сынды қасиетті ұғымдармен қатар жүреді. Қазақ әдебиеті тарихында соғыс тақырыбының негізін қалаушы, өзі қан кешкен майданғер жазушы әрі ұлт батыры Бауыржан Момышұлы болып табылады. Соңғы уақыттарда бұрын-соңды оқырман қолына тимеген батырдың көп еңбектері жарық көруде. Бұлар өз кезегінде өз зерттеушілерін күтіп тұрған еңбектер болып табылады. Мақалада Б.Момышұлының шығармаларындағы тілдік таным туралы өрелі ойларына тоқталамыз. Ол жазушының тек қана романдары мен ел арасына кең тараған қанатты сөздерінен ғана емес, публицистикалық және эпистолярлық мұрасынан да молынан кездеседі. Туған ана тіл тазалығы, дәстүрді, ата-ананы құрметтеу, сыйлау сынды құндылықтардың өмір мен өлім арасындағы жауынгер психологиясына да тікелей әсерін кемеңгер командир көрегендікпен көре біліп, майдан даласынан туған ел басшыларына бұйыра жазған хаттарының мән-маңызы дәл бүгін де жойыла қойған жоқ.Б.Момышұлының тілдік таным туралы ойлары тұнып тұрған қанатты сөздері де жанрлық, көркемдік тұрғыдан арнайы зерделеуді қажет етеді. Майданғер жазушылар шығармаларының соғыстан кейінгі жылдарда да қазақ әдебиетінен алатын орны ерекше екендігін ескерсек, бұл шығармалар ұлт тарихында өз құндылығын жоймақ емес.

Түйін сөздер: Бауыржан Момышұлы, «Ұшқан ұя» романы, соғыс психологиясы, Ұлы Отан Соғысы, қанатты сөздер, хаттар.

Бауыржан Момышұлы қазақ халқының маңдайына біткен біртуар дара тұлғаларының бірі. Ол өз ұлтын қалтқысыз сүйін, халқына ерен еңбек сіңірді. Бұл жолда батыр аңызға айналған батырлығымен қоса, халқының ұлттық құндылығына айналған мол жазба мұра қалдырды. Бауыржан Момышұлы қоғамда беделді ғана емес, халық санасына орасан әсер еткен тұлға ретінде де, әрбір сөзі халық жүреғіне жол тауып, жатталған, әрбір ісі алмас қылыштай қай ортаны да қақ жарған өмірі ерлікке толы қаһарман ретінде де сан салалы зерттеу мен зерделеуді қажет ететін күрделі тұлға.

Профессор Мекемтас Мырзахметұлының басшылығымен батырдың 100 томға жуық шығармалары жарық көрін, ел игілігіне айналуда. Біздің мақаламыздағы басты мақсат осы материалдар негізінде батырдың тілдік таным туралы батыл ойларына баға беру болып табылады.

Бауыржан Момышұлы мұрасындағы тіл туралы ойлар ана тілі, ұлт болашағы ұғымдарымен біте байланысты болғандықтан, қазақ халқының тарихы мен ерлік істерін дәріптеуге, әскери-теориялық және рухани мұрасын жалпылауға әрі жинақтауға көмек көрсетеді, азаматтық және әскери жастарды, өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мен оқытудағы, казіргі заңда өзектілігін жоғалтпаған, ұрпақтар мұрагерлігінің ұстанымдары тұжырымдалады. Бауыржан Момышұлы мұрасының теориялық қорытындылары қатарында тілдік таным туралы әдеби ойлары тереңдете зерттеуді қажет етеді. Қазіргі жағдайда актуальды болып табылатын қанатты сөздері бұл саладағы ғылыми білімді кеңейту мен тереңдетуге себепші болатындықтан толық жинақталып зерделеуді, сонымен қатар соғыс жылдары майдан даласынан, туған елге емделуге келген батырдың қазақ тілінің жайын көре отырып,жазған хаттары мен ойлары арнайы сараптауды қажет етеді.

Бауыржан Момышұлы өз басының мақсатынан туған халқының мақсатын жоғары қойып, халқына өлшеусіз қызмет етті, ол оның өмір жолымен қатар, шығармаларынан да айқын көрінеді. Ол елін, жерін шексіз сүйген азамат болды. Ол ұлы сүйіспеншілік өмірдегі батыр Бауыржаннан да, қағаздағы жазушы мұраларынан да айқын көрінеді. Қазақстанның мемлекеттік нығаюы, тәуелсіз елімізді өркендету жолында рухани құндылық көзіне жататын өлшеусіз рухани мұра қалдырған батыр шығармаларындағы отансүйгіштік, тілдік таным, әдебиет мәселелері саласындағы сом-сом ойлары қара қылды қақ жарған қайратымен кімді болса да тамсандыратыны анық.

Бауыржан Момышұлы – ең алдымен Отанын сүйген нағыз азамат, сұрапыл заманда шыңдалған қаһарман жауынгер, өр қолбасшы, рухани дүниесі бай, үлкен жүректі адам. Оның жазушылық сапарын нұрландырып, шабытына қанат, қаламына нәр, үніне сенім қосқан – осынау өзгеше еңселі адамгершілік, қайраткерлік тұлғасы. Қоғамдық ауқымдағы өрелі ойлары мен барынша адал, бүкпесіз, ашық сезімді, асқақ та нақты әлеуметтік мұраты, айқын көркемдік-эстетикалық ұстанымдар жүйесі Бауыржан Момышұлын заңды түрде қазақ әдебиетіндегі дарынды да дана қаламгерлердің қатарына қосады.

Патриотизм көне грек сөзі, отанды сүю деген мағынаны береді. Еліміз егемендік алып, дүние жүзіндегі алдынғы қатарлы отыз мемлекеттің қатарына кіруге ұмтылыс жасап отырғанда, мемлекеттің ең басты байлығы - Отанын сүйген, тарихын терең білген, дәстүрін сақтаған білімді азаматтары болып табылады. Демек, патриотизм тақырыбы күні бүгін де аса актуальды, әрі тәрбиелік мәні зор. Ал қазақ әдебиетінде патриотизм тақырыбының бірден–бір өзекті бастауы ауыз әдебиетінде батырлық дастандар болса, күні кешегі кеңестік әдебиетте партизан жазушы Қасым Қайсенов айтқандай «Әрбір күні, әрбір ісі ерлікке толы Баукеңнің», Бауыржан Момышұлының шығармалары болып табылады. Өлбетте, Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы патриотизм тақырыбы батырдың тілдік таным туралы әдеби ойларымен астасып жататындықтан философиялық, тарихи, психологиялық, педагогикалық жағынан да жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Қаламымен де, қаруымен де аты аңызға айналған жауынгер жазушының негізгі шығармалары бойынша тілдік таным туралы ойларын, патриотизм тақырыбын, туған тіл, ел, жер тағдыры мәселелерін кезінде көтеріп кеткендігін, олардың күн өткен сайын мағынасының тереңдеп, өзектілігінің артылуын тағы да бір ой елегінен өткізу уақыт талабы болып отыр.

Академик Мекемтас Мырзахметов[1] Бауыржан Момышұлының шығармалар жинағының алғысөзінде кезінде кеңестік ңензураның тоқсан қабат айласымен жарық көрмеген, жылдап жатып қалған, шыққан күннің өзінде қысқартуға ұшыраған жазушы еңбектерінің тағдырына тоқтала отырып, былай дейді: «Міне, енді тәуелсіздік заманы келген соң бұл аталмыш шығармаларды Бауыржан Момышұлының жүз жылдық мерейтойы қарсаңында даярлап, жазушының таңдамалы отыз томдық шығармалары жинағын қайта қарап толықтырып, бастапқы қалпына келген нұсқасын оқырман назарына ұсынуды мақұл көрдік. Баукең күнделігінде «Жазғандарым көп, басылғандары аз», - деп ескертуінде зор шындық жатыр. Біздер, оқырмандар, бүгінге дейін жарияланған Б.Момышұлы шығармаларынан айсбергтің су бетіндегі бөлігін ғана көрумен қанағаттанып келеміз. Ал айсбергтің су астындағы аумағы зор қат-қабат сырғатолы қазыналы болмысын көз алдымызға елестете де алмаймыз. Өйткені онда Баукеңнің бастан кешкен заман шындығы жайлы өтін тіліп айтқан сыншыл да шыншыл жасампаз пікірлері жатыр. Бұл Баукең жазған аталы пікірлердің мән-мағынасы – біреуей тарихшы ғалым профессор Е.Бекмаханов ескерткендей «Қиянаттың үлкені – халықтың өз тарихын өзінен жасыру екен. Бұл – ұлттық сананың төте жолы ғой. Ал, ұлттық санадан айрылған ел ұлт болудан қалады», - деген ой толғанысымен тікелей сабақтасып жатқан

құндылықтардың тұнып тұрған рухани қазынасы». Бауыржан Момышұлы мұрасының әлемге әйгілі бастауы, әлбетте, қан майданда жазылып, алғаш «Волокаламск тас жолы» деген атпен тараған, әрбір сөзін шеғелеп, бір ғариін де өзгертпеуін журналиске алдын-ала жазбаша шарт жасап бекіткен, көп көркем романның бірі емес, «әскери-тәрбиелік құрал» жазуды талап еткеннен туған әскери оқулық «Арпалыс» екендігі ақиқат. Күні бүгін әлемнің бірнеше алдыңғы қатарлы мемлекеттерінде міндетті түрде жастар, әскери қызметкерлер оқуға тиісті кітаптар санатына кіретін батыр Бауыржан туралы бұл шығарма құндылығын, қыры мен сырын өскелең ұрпаққа сіңіру мәселесі әлі де өзекті болып тұрғандығы анық.

1943 жылдың 8 желтоқсаны мен 1944 жылдың 8 желтоқсанында Кеңестер Одағының Жазушылар одағында «Арпалыстың» кезекті тараулары талқыланғандығы белгілі. Шығарма позициясын автор Александр Бек емес, бас кейіпкер Бауыржан Момышұлының қорғап шыққандығы тарихтан белгілі. Окоптағы секундына жүз өлін, жүз тірілетін жауынгерлерге қандай кітап қажеттігін түсіндірін, болашақ әскерлерді қандай кітап тәрбиелейтінін айдан анық жақсы білген алғы шеп командирі кейіннен аты әлемге жайылған әскери тәрбиелік құрал-романды дүниеге әкелуге бар күшін жұмсады. Кейініректе «Соғыс психологиясын» жарыққа шығарған Бауыржан Момышұлы – Ұлы Отан соғысы туралы қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, әрі ұйымдастырушысы болып табылатындығы ақиқат.

Белгілі ағылшын тарихшысы Александр Верттің «Ресей 1941-1945 жылдағы соғыста» [2] деген кітабында: «Қызыл Армияның табанды солдаттарының бірі қазақтар болды, тұтас алғанда қазақтар бүкіл соғыс бойында өздерін жақсы жағынан таныта білді. Тіпті Сталинградтың өзінде ең өжет солдаттар қатарында қазақтар тұрды» - деген сөздер бар. Соғыстан кейінгі жылдар әдебиетінде де соғыстан аман қайтып, қолына қалам алған майданғер ақын-жазушылар шығармалары осы бір кезеңнің белі болып, нар жүгін арқалаған. Әлбетте, осы бір алыптар шоғырында Бауыржан шыңы көз жетпес биікте, тамыры тереңде.

Ана тілдің уызын қанып ішкен, тарихы мен дәстүрін бойына терең сіңірген ұрпақтан ғана ұлтжанды ерлер шығатынын ерте түсінген қолбасшы соғыстан кейін алдымен ұлттық тәрбиенің кәусар бұлағындай етіп «Ұшқан ұя» романын жазды. Ал жазушының тілдік таным туралы келелі ойларын қаламгердің майдан даласынан жазған хаттарынан да, халық арасына кеңінен тараған қанатты сөздерінен де, соғыс психологиясына қатысты еңбектерінен де молынан кездестіресіз.

Ұлтының жүз жылдық алдағы болашағын көре білген кемеңгер қолбасшы:

Соедини в себе, поэт,
Два века воедино.
Мудрей отна будь на сто лет,
Моложе на век сына, –

деген жолдарды 1941 жылдың 28 желтоқсанында қаламымен қарайта жазып қойған екен. Бауыржанның бар болмысын танып білуге де ұрпағына ғасырлар қажет-ау деген ойға қаласың. Ақын Хамит Ерғалиевтың сөзімен айтсақ: «Баукеңнің телеғей-теңіз тағылымы – болашақтың, таяу мыңжылдықтың әңгімесі».

1 Мырзахметұлы Мекемтас. Алғы сөз. / Момышұлы М. Ұшқан ұя. Бірінші том. Көп томдық таңдамалы шығармалар жинағы. - Алматы: Өнер, 2008. -248 бет

2 Александр Верт. Россия в войне 1941-1945. Москва: Воениздат, 2001. - 664 с.

Резюме

Л.М.Адилбекова, М.А.Койчыбаева. Размышления Бауыржана Момышулы о языковом познании

Роль и значение литературы о Великой Отечественной Войне велик не только в казахской, но и в мировой литературе. Тема войны затрагивает такие святые темы, как героизм, преданность, любовь к родине, родной аул, родных и близких, родителей, любимую и т.д. Основателем темы войны в казахской литературе является выдающийся полководец, герой Великой Отечественной Войны Бауыржан Момышулы. К юбилею писателя-фронтовика впервые изданы ранее неопубликованные труды автора, которые в свою очередь ждут своих исследователей. Литературные концепции Б.Момышулы сполна встречаются не только в романах и широко распространенных крылатых словах батыра, но и в знаменитых фронтовых письмах и эпистолярных трудах

писателя. В статье рассматриваются художественные особенности и глубина мысли художественных трудов автора с позиции раскрытия литературной концепции в целом.

Ключевые слова: Бауыржан Момышулы, роман «Ұшқан ұя», психология войны, Великая отечественная Война, крылатые слова, письма.

Summary

L.M. Adilbekova, M.A.Koichybayeva. Reflections of Bauyrzhan Momyshuly about language skills

The role and importance of literature about the Great Patriotic War is great not only in Kazakh, but also in the world literature. The theme of war affects such sacred themes as heroism, loyalty, love to country, its native villages, relatives, parents, lover, etc. The founder of the theme of war in the Kazakh literature is an outstanding leader, a hero of the Great Patriotic War Bauirzhan Momyshuly. On the anniversary of writer-soldier first published previously unpublished works of the author, which in turn are waiting to be explored. Literary concept B.Momyshuly fully meet not only in novels and widespread winged words, but also in the famous wartime letters and epistolary works of the writer. The article deals with artistic features and depth of artistic production of the author's thoughts from the perspective of the literary concept of disclosure as a whole.

Key words: Bauirzhan Momyshuly, novel "Ұшқан ұя", psychology of war, World War II, winged words and letters.

ӘОЖ 821.512122(091)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КӨРІНІСТЕР

Л.М.Әділбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., профессор м.а.*

Қ.Ә.Аязбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, магистрант*

Аңдатпа. Мақалада әңгіме жанрына тоқтала отырып, еліміз тәуелсіздік алғалы жазылған әңгімелердің желісі мен мазмұнына ерекше назар аударылған. Қоғамда болып жатқан өзгерістер мен өмір шындығы айтылады. Кеңес кезінде жазбақ түгілі, айтуға болмайтын ойларын жазушыларымыз шығармаларына арқау еткен. Тілдік құралдарды жазушыларымыз қалай қолданды, олар қандай дәрежеде көрініс тапты деген мәселелерге аз да болса талдау жасалынады. Жазушыларымыз қазақ әңгімесінің көкжиегін кеңітіп, мазмұнын тереңдетіп, пішінін жетілдіруге айтарлықтай үлес қосты.

Түйін сөздер: Әңгіме, тәуелсіздік, ұлттық дәстүр, этнографиялық көрініс, қазақ қоғамы.

Әңгіме – әдеби жанрдың бастау бұлағы, барша баяндау әуел баста әңгімеден жаралған десе болады. Әңгіме бір деммен айтылған болса – бір деммен оқылуы тиіс. Бұл жанр уақыт өте, заман өте сипаты өзгерін, кісінің, яғни айтушының лексикасына ыңғайласа дамып, мейлінше оңтайлы, барынша ыңғайлы күйге енді. Зергер қолынан шыққан асыл бұйымға ұқсап нақтылана, нақыштана түсті. Әр ұлттың дәстүріне байланысты үнемі дамып, жетіліп келеді. Әңгімешінің тапқырлығы, ұтқырлығы арқылы жанды, нәрлі сөзді мың бояумен құлпыртып ойнатуы бел алады.

Тәуелсіздік алған жылдардағы қазақ қоғамында болып жатқан түбеғейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңес кезіндегі саяси шектеуден, коммунистік партияның құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі алғашында тосырқап қалғаны шындық. Мұның өзі қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда көркем өнер тез күш жинап, уақыт көшінен қалмай, жемісті ізденістерге батыл кіріскенін зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Ұшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны былай қойғанда, шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанры ширақ қимылдап, жаңа заман биігінен қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттерді алып келді.

Тәуелсіздік алғалы қазақ прозасы толымды ізденістермен басталғаны белгілі. Кеңестік саясат тыйымынан ой-пікірі жарық көре алмаған қаламгерлердің бірқатары осы тұста сөз еркіндігін пайдаланды. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттің дамуының бағдары, міндеттері жайында кең көлемде пікірлесу өріс алды. Ақын-жазушыларға өзі қалаған, жанына жақын тақырыпқа шығармалар жазу

мүмкіндігі туды. Елдің еңемендігі мен ұлт мүддесін арқау еткен тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа әдебиет – бұрынғы кеңестік дәуірдің шектеулерінен арылып, дүниежүзілік көркемдік үрдістен тәжірибе жинап, ұлт әдебиетіне ортақ жаңа сапалар, өлшемдер кіргізді. Соның елеулісінің бірі қазіргі қазақ прозасының символикалық сипаты. Біздің басты назар аударатынымыз да бұрыннан бар тәсілдің қазіргі заманғы жаңа болмысты прозадағы өзгеше жаңғыруы мен түрленуі болмақ.

Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейіп, шағын жанр әңгіме мен повесть жанрының болсын шығармашылық объектілері көбейді. Халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салған тарихи романдармен қоса қазақы ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді әспеттеген әңгіме, повестер пайда болды.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш. Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б. Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази сынды қаламгерлер үлес қосты.

Ш.Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршақ», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. «Тәуекел той» әңгімесінің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

Қ. Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші», «Бұқарбайдың бұқасы», «Ит базары» секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары. «Жалдамалы күйеудегі» Баймырзаның өз бала-шағасын тастап, басқа бір бай әйелге кетін қалуы өмірден алынған шындық. Сол секілді «Жемдеген қырғауылдардағы» аудан әкімі Нұрсаған Бектұрғановтың, «Құдайдың үйіндегі» Әкпар молданың, «Бұқарбайдың бұқасындағы» кәсінкер Бұқарбайдың іс-әрекеттерін суреттеу арқылы жаңарған қоғамның сыпатын, кескін-келбетін, тынысын ашып көрсеткен. «Тіленші» әңгімесіне ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы Кеңес Одағы ыдыраған тұстағы қазақ халқының тығырыққа тірелін, экономикалық құлдырауға душар болған кезіндегі күйі әнші жігіттің тағдырымен бейнеленген. «Бұқарбайдың бұқасы» атты әңгімесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаңа қоғамды тосырқай қабылдаған жандардың қоғамның ыңғайына қарай бейімделе бастағандығы көркем бейнеленген.

Шағын әңгімелерінде ауыл өмірінің көркем суреттерін жасаған

Т.Нұрмағамбетовтің тәуелсіздік тұсында жазылған «Анасын сағынған бала» әңгімесі тоқсаныншы жылдардағы өмір шындығына негізделген. Шаруашылықтар тарап, ауылдағы ер азаматтардың бәрі жұмыссыз қалған тұста бала-шағаны асырау қамымен әйел-аналардың ала қапты арқалап қалаға ағылғаны белгілі. Қала кезген ана мен ауылда қалып, Алматыдан келген Есмағамбеттен анасының хабарын күткен Сержанның үш күндік әңгімесімен сол тұстағы ауылдың қайғылы халі көркем бейнеленген. Жазушының «Келін» әңгімесі, құрылымы қызық, оқырманды бірден баурап алатын шығарма. Онда қазақы салт-дәстүр, ауыл бейнесі әдемі көрініс тапқан. Шағын ауылдың қарапайым азаматтарын алу арқылы жазушы шалқар өмірдің шындығын алға тартқан. Апасы алғаш рет: «Жоғарғы ауылдағы Еламанның қызына құда түспек ойым бар» деңенде, Тоқтас: «Ой, әне бір қызға ма?» деп, жақтырыңқырамай қалған. Мектепте екі класс төмен оқыған еді. «Шығарма сюжетіне, көркем тартыс барысына тың тыныс, көрікті бояу қосатын да осы этнографиялық детальдар, яғни қазақ халқына тән құда түсу дәстүрі».

Жазушының «Ата қоныс» әңгімесінде автордың мал екеш малдың да туған жеріне деген сүйіспеншілігінің ерекше екеиі көңіл аудартады. Аймүйіздің бошалап кетуі, яғни буаз сиырдың өз төлін жарық дүниеге әкелуі үшін өзінің қонысына қашып кетуі. Мұқа қарттың сиырын іздеп шығуы, тау-тасты аралап таппаған соң, өзінің ата қонысынан табуы оқырманды бей-жай қалдыра алмасы анық. Он жыл бойы ата қонысына ат ізін салмаған Мұқа қарттың сиырдың арқасында жұртына келуі, сол кезде барып өзінің де күйбең тірлікпен жүрін туған жеріне ат ізін салмағаны, ата қонысын қаншалықты сағынғанын көзіне үйірілген жасынан байқауға болады.

Тоқырау жылдарындағы және тәуелсіздік тұсындағы қазақ ауылдары мен қала тіршілігінің тұрмыс-күйі Қ.Найманбаев, Д. Досжан, С. Елубаев, С. Балғабаев, М. Асылғазин, С. Асылбеков,

Н.Ақыш, Д. Әшімханов, Т. Мәмесейіт, т.б. жазушылардың әңгімелеріне негіз болды. Аталған жазушылар ауыл қазақтарының трагедиялы хал-күйін нақты мысалдармен шынайы бейнелей отырып, жер асты байлығының қазаққа бұйырмай жатқандығына күйінді. Пейілі кең, көңілі дархан, қонақжай да бауырмал қазақтың ұлттық қасиеттеріне үңілу арқылы ұлттық характерлерге ерекше көңіл бөлді. Ауыл мен қала тіршілігін параллель суреттеумен бүгінгі ауыл өмірі мен қала тынысынан біршама хабар берді.

Кейінгі кездері әңгіме жанрына көбірек қалам тербеп жүрген жазушы Қ.Түменбайдың «Көз» (1999) деп аталатын әңгімесіндегі сүрбойдақ атанып, жаңа үйленген жас отаулардың терезесін аңдитын Дәуренбай есімді жігіттің іс-әрекеттері еріксіз күлкі үйіреді. Н.Ораздың «Терісағаш» әңгімесі М.Мағауиннің «Қисық агаш» хикаятының жалғасы тәрізді. Жеткіншек бала өмірі мұнда жас шыбық ретінде бейнеленген. Теріс отыргызылган шыбықтың зәулім қарагашқа айналуы оның қалай отыргызылуында емес, бастысы ниеттің оң екендігін байқатады.

Н.Ақыштың тәуелсіздік жылдары мерзімді басылым беттерінде жарияланып, «Бейуақта жанган от» (2010) атты жинагына енген «Бейуақта жанган от», «Қадірсіз қоңыр», «Нагыз әже қайда?», «Бұрынгы бастықтың әйелі», «Мұңды жанардың сәулесі», «Дон-Жуанның қалыңдыгы», «Көнбіс бәйбіше», «Жұмыс іздеген қыз» және басқа да көптеген әңгімелері көркемдік үдесінен шыққан шыгармалар. Жазушы аталган әңгімелерде қогам мен адам арасындагы ежелден келе жатқан үйлесімсіздіктердің сырларына жекелеген жандардың бастарынан өткен қызықты оқигалар арқылы үңілуге тырысады. Кез-келген әңгімесінде адам тагдыры ішкі қайшылықтарымен, әлеуметтік сипаттарымен дараланган. Тәуелсіздік пен демократия еркіндіктеріне ден қойган кейіпкерлердің өмір жайындагы ұстанымдары оқырманды тосын ойларга жетелейді.

Қорыта келгенде, жұмыстың негізгі мақсаты – тәуелсіздік алгалы бері жазылган қазақ әңгімелеріндегі көрініс тапқан этнографиялық сарынды көрсету еді. Қазақ прозасының тақырыптық деңгейі кеңіп, кеңестік жүйе кезіндегі жазылмақ түгілі айтуга болмайтын «жабық» тақырыптарга қалам тарту мүмкіндігі туды. Алдымен, халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салган тарихи романдармен қоса қазақы ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді әспеттеген әңгіме, повестер пайда болды.

1.Балтабаева Г. Қазіргі қазақ әңгімесі және тотем ұғымы. Жамбыл. – 2010 №4, 177-182 б.
2.Орда Г. Ақиқат журналы, 19.11.2011. 63-66 б.
3. Нұрмағамбетов Т. Таңдамалы. – 1997 ж.

Резюме

Л.М.Адилбекова, К.А.Аязбекова. Национальные образы в современных казахских рассказах

В этой статье обращается особое внимание на жанр рассказов, а также на развитие сюжетов и содержания рассказов характеризующий литературу периода независимости страны. Здесь рассматриваются темы касательно изменения и реальные события происходящихся в жизни людей. Наши писатели смогли передать свои мысли и воплотить их в основную идею или стержень своих произведений, которые в годы советской власти были под запретом. Сделан небольшой анализ на способы применения языковых средств и уровень их отражения на произведений. Значительный вклад был внесен по поводу вопросов углубления содержания, усовершенствования формы и техники передачи сюжетов.

Ключевые слова: Рассказ, независимость, национальные традиции, этнографический мотив, казахское общество.

Summary

L.M. Adilbekova, K.A.Ayazbekova. The national scene of modern Kazakh stories

Article about the genre of the content of the story line and the independence of the country with special focus. Tells the truth of the changes taking place in society and life. Tip of the record, let alone, to say that the basis of considerations that are not writers. Language writers how to use the tools, which is reflected in the extent to which issues of minor analyzes. Kazakh writers to expand the horizons of the story, content, depth, made a significant contribution to the improvement of the shape.

Key words: This, independence, national traditions, ethnographic view, Kazakh society.

УДК 82:801.6;82-1/-9

ВОСПОМИНАНИЯ - НОВЫЙ ТИП ХРОНИКАЛЬНОЙ КОМПОЗИЦИИ

Б.К. Базылова - *к.филол.н., доцент КазгосженПУ*

Аннотация. Воспоминания о Якушкине представляют собой новый тип хроникальной композиции, обусловленный особенностями характера личности, о которой рассказывает мемуарист. В очерке отсутствуют сведения о том, как ушел из жизни Якушкин. Этот мотив не вписывался в авторскую концепцию «божьего человечка», не понятого обществом, но вдохновленного добротой, которое он постоянно проявлял к окружающим его людям.

Работая над образом Якушкина, Лесков «вписывает» его характер в контекст героических характеров «праведников» христианской письменности, «освобождает» его от свойственных реальной личности Якушкина сложностей и противоречий.

Своеобразный жанр воспоминаний Лескова можно определить как «биографо-апокрифический», так как основой его является «канонический» подтекст общеизвестных фактов биографии Якушкина. В представлении Лескова они неотделимы от «апокрифических» наслоений в виде разнообразных слухов, свидетельств современников и очевидцев, в которых отражается и своеобразие переживаемой автором эпохи, и индивидуальная неповторимость характера героя литературных воспоминаний.

Ключевые слова: мемуарно-биографический очерк, литературный портрет, апокриф, фольклорный очерк, жанр воспоминаний

В мемуарно-биографическом очерке Н.С. Лескова образ жизни Якушкина представлен Лесковым как своеобразная разновидность русского национального «праведничества», запечатленного им ранее в образах героев рассказов 1860-х годов «Овцебык, «Очарованный странник», «Несмертельный Голован», «Котин доилец и Платонида», романе «Соборяне». Отличительной особенностью стиля литературного портрета Якушкина является эпиграф, который сразу настраивает читателя на определенный ракурс восприятия его личности. Практически всегда Лесков-художник предварял свои произведения эпиграфом. Часто писатель начинал работу над текстом с подыскания эпиграфа [1, 104], тем самым «настраивая» свое воображение на определенный лад. Лесков придавал особое значение композиции своих произведений и отмечал, что его склонность «писать мемуаром», располагая материал в хронологической порядке, объясняется стремлением воспроизводить течение жизни в ее естественной последовательности. «Жизнь человека, – писал Лесков в «Блуждающих огоньках», – идет как развивающаяся со скалки хартия и я ее так просто и буду развивать лентой» [1, 169]. Этот принцип децентрализованного развертывания сюжета, «лентой, без апофеоза, даже без кульминационной точки» (письмо И.С. Аксакову от 19 февраля 1881 года) был впервые использован писателем в исторической хронике «Старые годы в селе Плодомасове, где были даны картины быта, нравов и галерея типов русской жизни, начиная с эпохи Ивана Грозного. Жанр хроники, основанный не на романической фабуле, а на «временном» изложении событий, определил впоследствии и композицию «Соборян». Хроникальная композиция показательна и для тех произведений Лескова, в которых рассказчик, он же герой, сообщает слушателям о приключениях и происшествиях своей жизни. Так построены очерки «Смех и горе», рассказы «Очарованный странник», «Заячий ремиз».

Органически свойственный Лескову принцип развертывания произведения многократно варьировался писателем, и в этом отношении воспоминания о Якушкине представляют собой новый тип хроникальной композиции, обусловленный особенностями характера личности, о которой рассказывает мемуарист. Он описывает «похождения» Якушкина в коротких отрывках: такой способ повествования Лесков избирает потому, что это единственная форма, в которой можно передать суждение о лице, не «укладывающемся ни в какую форму». Опыт изображения «вдохновенного бродяги», через который прошел Лесков, работая над рассказом «Шерамур» [2], оказался плодотворным в воплощении замысла очерка о Якушкине.

Доминирующей чертой характера Якушкина Лесков считает его «направление к простонародности» [2], о чем «сообщает» взятый из фольклорных источников эпиграф очерка. В отсылке к фольклорному жанру скрыто сообщение о роде занятий Якушкина-фольклориста и

этнографа. Однако «простонародность» Якушкина в его литературном портрете явно гиперболизирована и шаржирована. Как справедливо указывает В. Базанов, сама личность Якушкина «стала достоянием фольклора, дружеской молвы, народной и товарищеской», еще при жизни [3, 282].

Лесков начинает свои воспоминания о юных годах Якушкина-гимназиста очень характерной «оговоркой», которая затем будет постоянно подкрепляться приводимыми мемуаристом фактами: «... Павел Иванович оставил по себе в ближайших поколениях героические предания: говорили о крайней его небрежности в туалете, и особенно о его «вихрах» [1, 71]. Память мемуариста сохранила эту деталь облика Якушкина, но она использована Лесковым не для того, чтобы индивидуализировать его внешность. Визуальный образ «вихров» – метафора доминирующей черты характера Якушкина, «выстроенного» автором-повествователем.

Лесков, уже в самом начале воспоминаний фольклоризирует образ Якушкина, включая в повествование наряду с сообщением реальных биографических фактов из жизни товарища, «апокрифические» наслоения в виде элементов такого жанра, как предание и сказка. Однако жанровая доминанта фольклорного предания существенно корректируется Лесковым, так как он ведет рассказ о человеке, геройство которого заключалось, по мнению автора, в активном отрицании принятых норм общественного поведения. «Мужицка чучелка», – так определяет стиль поведения гимназиста Якушкина учитель немецкого Функендорф, словами которого Лесков подводит черту под рассказом о «вихрах» в первой главе литературного портрета.

Героизм Якушкина – человека, посвятившего себя изучению народа, представлен в ряде курьезных случаев, а его простонародные манеры поданы таким образом, что часто заслоняют от читателя реальный масштаб личности портретируемого. Так, во второй главке воспоминаний Лесков развивает тему «простонародности» Якушкина и вспоминает о том, что красная рубаха и плисовые шаровары Павла Ивановича не согласовывались в восприятии мужиков с его очками. Они считали, что он «кто-то ряженый», а «Ряженый и есть... черт!» [1, 73].

Точка зрения гимназического начальства и соучеников Якушкина дополняется мнением народа, той частью общества, к которой обладатель непокорных «вихров» испытывал неподдельный интерес с детства. Образ Якушкина получает неожиданную интерпретацию: в народном восприятии он черт, то есть путаник, ряженый, обманщик, не тот, за кого себя выдает. Таким образом, Лесков использует визуальный образ не только в целях конкретизации внешнего облика героя воспоминаний; скорее он имеет отношение к характеристике среды, с позиций которой оценивается его манера поведения и поступки.

До «Товарищеских воспоминаний о П.И. Якушкине» тема «ряженого» возникает в рассказе «Овцебык» и связана с образом Василия Богословского, одним из первых в творчестве Лескова героев-«праведников», ищущего подлинный смысл жизни и для себя, и для других. Изображенная Лесковым в десятой главе рассказа сцена разговора Овцебыка с мужиками показывает, насколько далек герой от понимания истинной сущности народного мировоззрения. Объяснение социальных законов с помощью горсти гороха мужики воспринимают как забавное представление, а рассуждающего Богословского принимают за комедианта («Покажи, просят, опять эту комедию»), ненастоящего мужика, который не способен выполнять никакую настоящую работу. Герой рассказа кончает самоубийством, ему некуда идти, его трагический конец предопределен.

В очерке отсутствуют сведения о том, как ушел из жизни Якушкин. Этот мотив не вписывался в лесковскую концепцию «божьего человечка», не понятого обществом, но вдохновленного «праведничеством»: добротой и незлобием, которые он постоянно проявлял к окружающим его людям.

Возвращаясь к функции мотива ряженого, обратим внимание на то, что, появившись во второй главке воспоминаний, он конкретизируется Лесковым в седьмой главе в анекдотичной ситуации с неспособными, по определению Якушкина, сапогами Лескова. Этот же эпизод из истории взаимоотношений Лескова и Якушкина уже вошел в рассказ «Овцебык» и «растворился» в череде не менее парадоксальных фактов биографии персонажа произведения [4, 171]. В литературном портрете Лесков возвращается к истории с сапогами затем, чтобы расширить круг лиц, видевших в поступках Якушкина скрытый, враждебный смысл… «Это не человек, это черт!» – так характеризует его горничная немка. Он, поясняет Лесков, взяв без спроса сапоги, представлялся ей «опасным хитрецом и даже, может быть, чем-нибудь хуже» [1, 78]. Данным мнением можно было бы пренебречь, тем

более, что высказано оно немкой, не знавшей русского языка и не сказавшей ни слова с Якушкиным. Однако этот факт становится еще одним аргументом, который использует Лесков, создающий образ человека, во всех отношениях «выпадающего» из окружающей его действительности.

Мотив «несоответствия» Павла Ивановича общепринятым нормам жизни реализован и в композиционной структуре практически каждой из семнадцати небольших по объему глав. Они, как правило, состоят из двух частей. Сначала Лесков рассказывает о каком-либо эпизоде из жизни Якушкина, а завершает главку авторское толкование побудительных мотивов его поступка.

Так, история об обеде Якушкина с псковским полицеймейстером Гемпелем, который арестовывал его незадолго до этого, приведена со слов возмущенного С.С. Громеки. В передаче Громеки, Якушкин был страшно удивлен тем, почему на Гемпеля «люди сердятся, когда я не сержусь? Он чудесный мужик и свое дело делал» [3, 73]. Рассказанному Лесков предпосылает замечание о том, что своих почитателей в литературе Павел Иванович ставил «в затруднение насчет его «странного характера». Однако в последующих затем главках Лесков не только не дает оценку литературной и публицистической деятельности Якушкина, но даже не упоминает об очерках «Бунты на Руси», опубликованном в 1863 году в «Современнике», «Путевых письмах из Орловской губернии» (1861) «Путевых письмах из Астраханской губернии» (1868-1969), увидевших свет в «Отечественных записках» и других произведениях, появлявшихся в периодической печати и будораживших общественное мнение.

О литературной деятельности Якушкина читателю воспоминаний предстоит судить по двум пассажам в четвертой и пятой главе, а также по характеру изображения его взаимоотношений с Некрасовым. В каждой из них Якушкин представлен как человек, чуждый литературному творчеству, чуждый пониманию того исторического момента, который переживала отечественная словесность в 60-е годы. «Редакционные соображения» Якушкина на заседаниях «Библиотеки для чтения» представлены только лишь как веселые поощрения выпить и закусить, а раскол в отношениях между «постепеновцами» из «Отечественный записок» и нетерпеливцами «Современника» как полное непонимание серьезности их литературных разногласий. Высказанное одним из литераторов соображение о том, что требование получить семь рублей у Некрасова за «неспособные» желтые ботинки, взятые Якушкиным у Лескова, были связаны с желанием Павла Ивановича сблизить Некрасова и Лескова, не были серьезно восприняты последним. Сам поступок Лесков расценил как проявление наивности и безалаберности Якушкина.

В изложении мемуариста отношения Некрасова и Якушкина предстают почти водевильными, а между тем личность писателя-фольклориста и сфера его занятий были настолько серьезно оценены Некрасовым, что в образе Павлуши Веретенникова – одного из героев «Кому на Руси жить хорошо», он выразил свое отношение к деятельности Якушкина и подвижников, подобных ему.

Постоянно проводя мысль о легкомыслии Якушкина, Лесков излагает как курьез значительный во всех отношениях случай из его биографии, связанный с известной фотографией ученого-фольклориста, где он изображен «в очках и с подогнутыми под себя ногами». Не уточняя, каким образом фотография Якушкина с подписью «Pougatscheff» оказалась в Париже, в Пале-Рояле, Лесков рассматривает сам факт появления ее как «забавную шутку» судьбы. Рассказ о появлении фотографии вписан в контекст сетований Лескова о «трогательной истории» удаления Якушкина из Петербурга: в деятельности «этой олицетворенной простоты, этого ребенка, требовавшего няньки», он не усматривает никакой угрозы общественному устройству.

Настойчиво повторяющийся в очерке мотив «простоты» Якушкина корнями уходит в эпоху 60-х годов, когда Лесков, выступая с передовой статьей в «Северной пчеле», высказывает убеждение в том, что крестьянство - сословие, для которого «не существует никаких политических вопросов и что если в его памяти живы какие-либо политические события, то решение их давно отнесено к власти божией...».

В 80-е годы, в пору создания воспоминаний о Якушкине, для Лескова оказывается актуальным напомнить читателю эту точку зрения, развивая мысль о своеобразии проявления «мужицкого» народознания своего героя.

Дело в том, что преследования Якушкина за его дружбу с народом и правдивое освещение в печати его истинного положения накануне реформы 1861 года, были вполне обоснованы. Архивные документы того времени показывают: правительство Александра II опасалось, что ученые-

фольклористы и этнографы, «сливаясь... с народною массою... будут непременно находить сочувствие народа и послужат проводниками всевозможных идей и толков. Что сочувствие к ним будет велико, свидетельствуют строки из письма Якушкина», – писал министр внутренних дел Ланской [5, 142]. Сам Якушкин в статье «Несколько слов о мирской сходке», опубликованной в «Северной пчеле» 3 июня 1860 года, писал, что целью его планируемой поездки в Ярославскую, Владимирскую и Костромскую и Вологодскую области зимой 1859-1860 года было «изучение мирской сходки» как формы народного самоуправления. В. Базанов приводит еще целый ряд фактов, свидетельствующих о том, что «хождение в народ» Якушкина имело целью не только фольклорные и этнографические изыскания, а преследование его носило характер политический [3, 276-281].

Не только общественная, но и литературная деятельность писателя Якушкина, о которой Лесков знал, могла дать основание для подписи «Pougatscheff» под его фотографией. В «Путевых письмах из Орловской губернии», появившихся на страницах «Современника» в 1861 году, значительное место занимают записи преданий о разбойниках. «Любовь к разбойничьим песням, писал А.Н. Пыпин, – продолжалась и будет продолжаться до тех пор, пока существуют породившие их общественные причины». Цитируя этот отзыв Пыпина, известный фольклорист Л.И. Землянова, справедливо заметила, что «Приводимые Якушкиным легенды являются прекрасным доказательством справедливости этих слов» [6, 191]. Одним из наиболее популярных на орловщине преданий, судя по записям Якушкина, было предание о Тришке Сибиряке, защищавшем слабых и восстанавливавшим социальную справедливость. Народ, по словам Якушкина, относился с большой симпатией к разбойникам-протестантам, поэтому, находясь в ссылке в Астраханской губернии, он записывает народные легенды о Ермаке, Емельяне Пугачеве и Степане Разине. Основная часть астраханских «Путевых писем» представляет собой беллетризованный диалог между едущим в вагоне рассказчиком и его собеседниками. Емельян Пугачев в записях Якушкина представлен как «храбрый воитель, только пил уж очень крепко», «добрый был человек... едет по улице – и направо и налево пригоршнями деньги в народ бросает». Слушая казаков, Якушкин вспоминает о «Капитанской дочке» Пушкина и подводит итог: «Пугачев Пушкина в «Капитанской дочке» взят из местных рассказов».

Как свидетельствуют факты, Якушкин много и плодотворно работал и в Орловской, и в Астраханской ссылке, собирая фольклор, тем самым по-своему воплощая идею заступничества за народ. Однако Лесков обходит эту сторону жизни Якушкина, ссылаясь на то, что «из этой последней поры его жизни, кажется, в литературной семье нет до сих пор никаких сведений» [1, 85]. Мемуарист сознательно «затушевывает» в характере Якушкина то, что не вписывается в его концепцию этого человека. Особенно ярко позиция автора проявляется в пяти финальных главках литературного портрета, в которых Лесков подводит итог воспоминаниям и формулирует свое «личное мнение о покойном Павле Ивановиче», прибегая к своеобразной «рубрикации» материала: нравственные качества (добро), интеллект (ум), отношение к политике, социальные симпатии (выделено Лесковым). В этой части воспоминаний Лесков рассуждает, подводя итоги рассказанным случаям из жизни, и прямо формулирует свою точку зрения на Якушкина. Это человек, которого отличало от всех других «святое, всепобеждающее незлобие, ... незлобие праведника» и «доброта его... чисто пассивная» [1, 82, 84].

Именно в этом ключе следует интерпретировать строки, вошедшие в тринадцатую главу, о «находчивой выходке с букетом, брошенном к позорному столбу Н.Г. Чернышевского». Лесков кратко сообщает о том, что «Якушкин спас девушку, бросившую букет», и никак не комментирует свои слова. Между тем, эта история получила всероссийскую огласку. Так, нижегородский губернатор Н.А. Огарев писал князю В.А. Долгорукову: «Надо положить, наконец, предел свободе незаконных действий этого бродяги-литератора, доказавшего... вредное направление мыслей и дерзость во время беспорядков, сопровождающих приведение в исполнение сентенции над Чернышевским...» [5, 222].

По-видимому, следует согласиться с одним из авторитетных исследователей биографии и творчества Якушкина В. Базановым, который, считая литературный портрет Лескова наиболее правдивым из всех воспоминаний о нем, говорит о сознательном изображении его как «божьего человечка» и старательном разрушении легенды о нем, как о Пугачеве. Высказывая справедливую

мысль, исследователь не дает прямого ответа на вопрос, почему Лесков творит свою собственную «безопасную» легенду о Якушкине, которого нет в живых уже почти десять лет?

Работая над образом Якушкина, Лесков «вписывает» его характер в контекст героических характеров «праведников» христианской письменности, «освобождает» его от свойственных реальной личности Якушкина сложностей и противоречий. Его визуальный образ, задав тон повествованию, постепенно «тускнеет» в памяти читателя и приобретает обобщенный характер. В нем отражаются многочисленные, чаще отрицательные, суждения о социальном негативизме Якушкина, выраженном в его манерах, поведении, одежде.

Своеобразный жанр воспоминаний Лескова можно было бы определить как «биографо-апокрифический». Оригинальность его проявляется в том, что основой его является «канонический» подтекст общеизвестных фактов биографии Якушкина. В представлении Лескова они неотделимы от «апокрифических» наслоений в виде разнообразных слухов, свидетельств современников и очевидцев, в которых отражается и своеобразие переживаемой автором эпохи, и индивидуальная неповторимость характера героя литературных воспоминаний.

1 Лесков Н.С. Собр. соч.: В 1 т. – М : ГИХЛ, 1955.

2 Плещунов Н. Очерк Н.С. Лескова «Шерамур» // Труды Азербайджанского гос. университета. – Баку, 1941.

3 Базанов В.Г. Русские революционные демократы и народознание. – Л.: Сов. писатель, 1974.

4 Горелов А.А. Н.С. Лесков и народная культура. – Л.: Наука, 1988.

5 Баландин АИ. П.И. Якушкин. Из истории русской фольклористики. – М.: Наука, 1969.

6 Мещерский Н.А. Апокрифы в древней славяно-русской письменности: Ветхозаветные апокрифы // Н.А. Мещерский. Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М :, 1976.

Түйін

Б.К. Базылова. Естеліктер – хроникалық құрылымның жаңа түрі.

Якушкинді еске алу мемуаршы әңгімелеп отырған тұлғаның мінез-құлқының ерекшеліктерімен уағдаланған хроникалық құрылымның жаңа бір түрі болып табылады. Очеркте Якушкиннің өмірден қайтқаны туралы деректер жоқ. Аталмыш сарын қоғам қабылдамаған, бірақ оны қоршаған адамдарға үнемі мейірім танытқан рақымдылықпен шабытталған «құдайы адам» авторлық тұжырымдамаға сай келмес еді.

Якушкиннің бейнесін сомдай отырып, Лесков оның мінез-құлқын христиан жазуы «тақуаларының» ерлік істері мәнмәтініне үйлестіреді, оны Якушкин тұлғасына тән күрделілік пен қарама-қайшылықтан «құтқарады».

Лесковтың еске алу жанрын «өмірбаяндық-апокрифтік» деп анықтауға болады, өйткені оның негізін Якушкин өмірбаянының көпшілікке мәлім деректерінің «канондық» астары құрайды. Лесковтың түсінігінде олар автор өмір сүрген заман мен әдеби естелік кейіпкері мінез-құлқының жеке бір қайталанбас ерекшелігі бейнеленген әр түрлі дақпырт сөз, замандастары мен көз көргендердің айғағы күйінде «апокрифтік» қабаттардан ажыратылмайды.

Түйін сөздер: мемуарлық-өмірбаяндық очерк, әдеби кескін, апокриф, фольклорлы очерк, естелік жанры.

Summary

B.K. Bazylova. Memories – a new type of chronicle composition

Memories of Yakushkin represent the new type of chronicle composition caused by features of character of the personality about whom the memoirist tells. In a sketch there are no data how Yakushkin died. This motive wasn't entered in the author's concept of the "God's little man" who isn't understood by society, but inspired by kindness which he constantly showed to the people surrounding it.

Working on image of Yakushkin, Leskov "enters" his character in a context of heroic characters of "righteous persons" of Christian writing, "exempts" it from difficulties and contradictions peculiar to the real identity of Yakushkin.

A peculiar genre of memoirs of Leskov can be defined as "biografo-apocryphal" as his basis is "initial" implication of facts of common knowledge of the biography of Yakushkin. In Leskov's representation they are inseparable from "apocryphal" stratifications in the form of various hearings, certificates of contemporaries and eyewitnesses in whom

also the originality of the era endured by the author, and individual originality of character of the hero of literary memoirs is reflected.

Keywords: memoirs and biographic sketch, literary portrait, apocryphal story, folklore sketch, genre of memoirs.

УДК 82:801.6;82-1/-9

СПЕЦИФИКА ГЕНДЕРНОГО ПОВЕДЕНИЯ ГЕРОЕВ К. САРСЕНОВОЙ

Б.К. Базылова – *к.филол.н., доцент КазгосженПУ*
В.В. Калинина – *маг., преподаватель КазгосженПУ*

Аннотация. В статье рассматривается специфика гендерного поведения героев К. Сарсеновой. Для творчества К. Сарсеновой столь ярко представившей гендерную проблематику, характерна постановка общечеловеческих проблем, во многом продолжающих традиции русской классической литературы. Философия любви и жизни/смерти в рассказах Сарсеновой приводит читателя к пониманию дисгармоничности мира, его конечности, разрушительности, показывая мрак и мглу жизненного глобального неустройства героев. Трагичная картина мира, мотив смерти, соседствующие на страницах рассказов с ироничной язвительностью автора, ставят знак равенства между плохими и хорошими, добрыми и злыми, богатыми и бедными героинями Сарсеновой.

Поведенческая особенность героев и героинь, их характерность не примитивно отражают один либо другой ярус предметной изобразительности, но становятся объектом интерпретации, потому как несут в себе толк произведения как художественного целого, разрешают выявить ценностные ориентации не только литературных героев, но и их автора. Поведение героев довольно всеохватывающая категория. Оно раскрыто в разных ракурсах: путем и непосредственного воссоздания сцен, показывающих поведение героев, и путем авторского изложения, что исключительно свойственно для рассказов с романным хронотопом. Свою тактику поведения и репрезентации в мире представляет каждая из героинь женской прозы.

Ключевые слова: гендерное поведение, поведенческая особенность, мускулинность, феминность, гендерная проблематика.

Рассмотрение доминант внутреннего мира героини героя, естественно, продолжается анализом их поведения. В литературоведении уже отмечалось, что автор художественного произведения обращает читательское внимание не только на существо, переживаний, мыслей, речи персонажей, но и на манеру совершения действий, то есть на формы поведения [1, с. 263].

Поведенческая особенность героев и героинь, их характерность не примитивно отражают один либо другой ярус предметной изобразительности, но становятся объектом интерпретации, потому как несут в себе толк произведения как художественного целого, разрешают выявить ценностные ориентации не только литературных героев, но и их автора. Поведение героев довольно всеохватывающая категория. Оно раскрыто в разных ракурсах: путем и непосредственного воссоздания сцен, показывающих поведение героев, и путем авторского изложения, что исключительно свойственно для рассказов с романным хронотопом. Свою тактику поведения и репрезентации в мире представляет каждая из героинь женской прозы [2, с. 95].

Для К. Сарсеновой характерна в произведениях постановка проблем, касающихся общечеловеческих вопросов бытия, центральных в мироощущении и мужчин и женщин: выбор пути, взаимоотношения с окружающими людьми, осознание себя в мире и своего предназначения.

В рассказах К. Сарсеновой поведению героинь уделено большое внимание. В рассказе «Лицо небытия» героиня Инна никогда ничего не делает, если она это не запланировала. «Инна точно знала, что она будет делать в эти в выходные. Она вообще предпочитала все планировать и рассчитывать в своей жизни до мелочей. Любое несоответствие намеченному плану грубо вырывало ее из состояния душевного равновесия и заставляло негодовать. Как же так, ведь это она, и только она хозяйка своей судьбы!» [3, с. 24]. Она отвергает сверхъестественные силы, не верит в Бога, не любит и презирает все человечество: «Своего нынешнего кавалера она тоже презирала. Нет, конечно, она не демонстрировала ему такое отношение, просто он ничего не значил для нее, и не одно его качество не

вызывало у нее уважения. Но он не вызывал у нее омерзения или ненависти, поэтому она решила повстречаться с ним до поры до времени. Пока не найдет кого-то более ей подходящего» [3, с. 24].

«Она всегда все траты разделяла с мужчины пополам» [3, с. 26]. Тем самым она сохраняла свою независимость. «Замуж она тоже собиралась выходить только по «здравому смыслу», так как она называла правильный расчет жениха». «А деньги считать она умела в совершенстве, впрочем, как и зарабатывать их. Причем зачастую она не чуралась использовать грязные методы для зарабатывания денег». Но эти методы она тщательно скрывает от своих знакомых.

Таким образом, наша героиня ведет двойную жизнь. «На одной орбите она жила как директор отделения в круппой организации, на другой – как продавец краденых картин, из музеев и частных коллекций» [3, с. 28].

Инна как будто натянула на себя маску беспечности, и облик всемогущего мужчины, позабыв, что она женщина, которая должна любить и быть любимой. Но Инна была не только практичной женщиной, она была еще и дальновидной и пускала в ход свои мужские качества: «Она знала, что долго такая жизнь продолжаться не может, поэтому планировала заработать определенную сумму и выйти из нелегального бизнеса, предварительно откупившись от партнеров» [3, с. 28]. «Инна умело держала все лучшие качества своего характера под гнетом ожидаемой благодарности. Она никогда не позволяла царапающему изнутри ее душу смутному беспокойству раскрыться в сознании полностью и представить ее внутреннему взору жестокую очевидность. Очевидность того, что Инна не позволяла себе ни на йоту становиться лучше или хуже, развиваться или деградировать в рамках собственной жизни. Очевидность того, что она выбрала закрыться в себе, замкнуться в ограниченном пространстве собственных представлений, законсервировать свою психику, оградив ее от непостижимости процесса развития» [3, с. 27].

Она остановила развитие своей души, заперев себя в строгие рамки поведения. Где-то в глубине души она понимала, что живет не правильно, но старалась прогонять эти мысли прочь: «Она хотела бы закружиться в нем, стать его частью, жить по-настоящему! Но она тут же сказала себе, что это все пустое, просто природа, ничего более. А она живет правильно, только так надо жить по-настоящему зрелому, ответственному человеку» [3, с. 32].

Все меняет один день. Инна со своим избранником выезжает на природу за город, и там бродя по полю, осмысливает свои дальнейшие действия, строит планы.

«Она уходила все дальше и дальше но цветущему лугу. Она была здесь, а думала о том, как вернется в Москву и продаст еще одну из краденых картин очень выгодному клиенту, частному коллекционеру. Он сделал заказ на пару хороших полотен, хранившихся в запасниках известного музея. Она свяжется с партнёром и узнает, сможет ли он организовать кражу этих картин. Это не составляло проблем при наличии подкупленных сотрудников музея» [3, с. 33].

И автор посылает навстречу своей героине сверхъестественные силы, которые ставят ее перед выбором, либо умереть, либо поменять свою ничтожную жизнь.

«Вдруг она заметила, сквозь колышущийся жаркий воздух, силуэт идущего вдали человека. А может, это марево сгустилось, и прямо из него выплыла странная фигура. Высокая ростом метра 2, белого цвета. Фигура приближалась по полю с противоположного его конца, будто плыла. Даже через густой летний воздух Инна отчетливо увидела, как от пришельца в разные стороны разбегаются круги какого-то странного, голубоватого свечения» [3, с. 33].

Сарсенова тем самым заставляет ее понять, что она всего лишь марионетка в чьих-то руках, что будет завтра, решать не ей.

«Слегка приподнявшись над землей, Инна остановилась в своем подъёме, паря безвольно, как тряпичная кукла. Беспомощная, не в силах что-либо решить или предпринять, она покорно ждала своей судьбы» [3, с. 34].

Иным представлено поведение любящей женщины в рассказе «Отчаяние как шанс».

Так, в рассказе К. Сарсенова представляет нам историю семейной жизни трех пар. Выстраиваются различные модели поведения героинь в семейной ситуации.

Героиня первой пары – это тихая Вера, безропотно терпящая своего мужа. Их взаимоотношения автор показывает с первых описаний их поведения: «Когда Вадик, уставший и взмокший, ввалился в дверь, квартира наполнилась ароматами всяческой вкуснятины. Почувствовав голодные спазмы в желудке, мужчина рванул в ванную, мечтая освежиться перед едой. Даже не поприветствовав

замершую у двери жену, он грохнул дверью ванной комнаты, подчеркнуто щелкнув задвижкой. Постояв полминуты в коридоре, Верка прошла на кухню» [3, с. 143]. Из этой сцены мы сразу видим характерность присущую обоим супругам: он, черствый и замкнутый «мастер цинизма», а она смирившиеся с постоянными унижениями женщина, терпящего такого мужчину, приносящая себя и свою душу семейному благополучию, которое пытается построить она одна. Не случайно автор называет героиню грубо «Верка», видимо она привыкла к пошлому обращению со стороны мужа. «Первые два года совместной жизни Вера очень страдала из-за злого языка, потом то ли смирилась, то ли приняла его насмешки и цепляния как неотъемлемую черту любимого мужчине» [3, с. 143].

«Иногда Вадик напоминал ей колючий кактус, который выставляет свои острые игры во все стороны, стремясь защититься от настоящих иллюзорных врагов. И не важно, что рядом находится близкий человек, который и не думал нападать» [3, с. 143].

Создается впечатление, что Вера нужна Вадику только как обслуживающий персонал. Парадоксально и то, что Вадик не способный любить свою жену, и сына, в воспитании которого он не принимал почти никакого, участия трепетно относится к растению, ранее сравнимого с ним, – кактусу. «Но их (кактусы) Вадик любил значительно больше, чем людей. И даже сильнее, чем свою жену. И даже глубже, чем своего ребенка» [3, с. 144].

И поэтому, когда возникает проблема, куда деть растения на время планируемого отпуска перед парой встает вопрос или найти человека, который буде ухаживать за цветами либо отказаться от отпуска. Таким образом, автор не в первый раз дает нам понять, что в этой семье нет, ни любви, не понимания, не уважения, что цветок дороже человеческих отношений. Потому становится не ясно, для чего эти люди живут вместе, в чем заключены их ценности? Почему Вера целых семь лет терпит деспотичного мужа? Постепенно уподобляясь ему, заглушая жалобные нотки своей души. Не зря автор начинает свой рассказ с описания разговора Веры по телефону с ее подругой, где Вера хвасталась предстоящей поездкой заграницу. Хвастовство для героини стало неотъемлемой частью ее жизни. И тот факт, что она вызывает зависть на другом конце телефона, которая несет за собой душевное расстройство самой Веры, не останавливает ее.

«Положив телефонную трубку на рычаг, Верка отмахнулась от тревожного ощущения какой-то грядущей пакости, зародившееся у нее в душе после разговора» [3, с. 142].

Следующая героиня подобно первой, терпит вое положение в семье. Таня с мужем прожили два года, но их счастье разрушило известие об измене мужа Олега.

«Но она собиралась в эту поездку с тяжелым сердцем: буквально накануне узнала, что ее горячо любимый муж изменяет ей. Причем все два года и с самыми разными женщинами, не брезгуя ни платным сексом, ни служебными романами» [3, с. 148].

Видимо Таня никогда не делает важных поступков сама, а поступает по наставлению других. Так для разоблачения мужа в измене изменяет, она нанимает детектива.

«И по совету своей сестры наняла детектива», не совсем понимая, что правда может оказаться не совсем приятной. Узнав, что она действительно не одна женщина в жизни Олега, вместо развода, она отправляется с ним в отпуск. «Безумно любившая своего мужа женщина, решила, поборов в себе боль и желание расквитаться с обидчиком, все же попробовать сохранить семью. А для начала – остаться с ним наедине хоть какое-то время, хоть две недели, и прочувствовать, осознать, есть ли у их семьи хоть малейший шанс» [3, с. 150].

Хотя на наш взгляд все итак понятно, такой мужчина как Олег, по природе никогда не изменится. Это становиться ясно, еще в самолете, когда Таниному взору, открывается картина: «Таня перехватывала оценивающие взгляды супруга, бросаемые им на фигуристую девушку…» [3, с. 176].

По прибытии в отель, Таня отлучилась, от своего мужа ненадолго, а «Вернувшись, обнаружила собственного мужа мило беседующим с девушкой с ресепшн, симпатичной брюнеткой лет двадцати. Таня неслышно стояла за растущей посреди холла раскидистой пальмой и жалобно наблюдала, как Олег прячет в нагрудный карман визитную карточку девушки. До нее долетел заданный им вопрос о времени окончания рабочего дня служащей» [3, с. 178]. Вместе того чтоб уличить мужа в предательстве и решить проблему, героиня прячется за пальмою как будто это она виновница, а обоснование такого поведения предельно ясно, погоревав и поплакав в одиночестве, Таня наверняка смирится с изменами мужа и останется с ним. Хотя по большому счету ее ничего не держит возле этого развратного человека, если только его материальное обеспечение. Немало важным выступает

тот факт, что Олег, подобно Вадику, имеет привязанность к одному растению, напоминавшего его самого.

«Жемчужиной коллекции было интереснейшее растение откуда-то из дождливых лесов Южной Америки. Давний друг Олега привез ему, сей трофей контрабандой из своего путешествия. Олег, не любитель растений, на этот растительный феномен запал. А Таня его невзлюбила. Еще бы, цветок-то был хищный! В свои липкие яркие лепестки он заманивал специфическим запахом несчастных насекомых. Те, попав в цепкий плен, беспомощно бились в смертельных объятиях. А растение, почувствовав их биение, закрывало свой цветок, словно захлопывало над обреченными крышку гроба, а спустя полчаса вновь раскрывало его» [3, с. 152]. Сходство Олега с хищным цветком усиливал тот факт, что после любовной интриги с его партнершами случались всякого рода несчастные случаи. «Но самое интересное заключалось в том, что после общения с Олегом все его любовницы обрушивались в бездну разнообразных проблем. Многие заболевали какой-нибудь редкой болезнью, далеко не интимного содержания. Кто-то разорялся. У некоторых скоропостижно заболевали самые близкие люди, а то и совсем умирали. Как будто Олег привносил в жизни своих женщин какой-то злой рок» [3, с. 150].

Наиболее яркими гендерными поведениями обладала третья пара - немолодая Лейла Федоровна и ее молодой муж Алик. Явно поменявшиеся, ролями.

Лейла Федоровна, успешная, деловая женщина, знающая цену деньгам. В своих поступках она опосредована. За свою жизнь, имевшая и обеспечившая, пол дюжины мужей. Всем своим существом относящаяся к маскулинному типу. И напротив Алик – феминный тип, «наманекуренный» «нигде никогда не работавший молодой альфонс, иными словами паразит, паразитирующий на Лейле Федоровне. Ни Лейла Федоровна, ни Алик не способны любить, они нашли друг в друге выгодные для себя стороны и пользовались этим. Лейле Федоровне от Алика нужна была молодость, красота и покорность, а ему в свою очередь деньги и слава. И она давала ему все, кроме саморазвития.

«Ну не могла она допустить, чтобы ее мальчик Алик вдруг возмужал, развернул крылья и выпорхнул из гнезда. И приходилось женщине буквально душить его своей заботой, вовремя выщипывая все ростки независимости в его душе» [3, с. 150].

И потому, когда Алик стал выпрашивать у «кормилицы» бизнес в виде модного журнальчика. «На что расчетливая содержательница отвечала мягким, но болезненным отказом» [3, с. 152]. Вход послушным мужем пускались женские уловки: «Алик пробовал давить сильнее, устраивать сцены и истерики, ублажать жену по-всякому. Но трезвая в материальных вопросах женщина была непреклонна, понимая, что в случае своего согласия попросту распрощается с кругленькой суммой, которая будет значительно превышать годовой бюджет на содержание молодого мужа.

Но была еще одна причина отказа. Лейла Федоровна панически боялась потерять своего мужчину, которого по-своему любила. А что, вдруг заработает, чем черт не шутит! И найдет себе новую спутницу, молодую красивую.

К тому же у Лейлы Федоровны не было детей. И Алик совмещал в себе роли мужчины и ребенка. Поэтому иного пути, кроме как принудительного стреноживания воли и развития своего мужа, у Лейлы Федоровны просто не было» [3, с. 155].

Если в двух предыдущих случаях в семье главную позицию занимал мужчина, то в этой мы видим обратное: «Но будучи более сильной и властной натурой, она поглощала его, заворачивая в кокон собственной опеки так же туго, как иногда пеленают младенцев» [3, с. 157]. Неспроста автор использует слово «кокон», подобно ядовитому пауку, Лейла Федоровна «заворачивала» своего мужа, и пила его энергию, и когда она опустошит свою жертву, она просто на просто, выкинет, как когда-то выкинула предыдущих мужчин. Она в какой-то мере относилась к нему и как к домашнему питомцу, о чем свидетельствует поведение женщины: «Представляешь, - пропела Лейла Федоровна, почесывая Алика за ухом…» [3, с. 160]. Ну а Алику в дополнение сей картины оставалось только замурлыкать!

Алик заключал в себе еще одну роль - роль капризной девушки, начинавшую бить истерики по малейшему поводу, так, не обнаружив в номере отеля обещанную ванну джакузи, он прибегнул к этой роли.

«- Нет, ты не понимаешь! Дома, не то, что здесь! Весь отдых уничтожен! – Алик вывалился из объятий жены и рухнул на кровать, уткнувшись лицом в покрывало. – Это все ты виновата! Тебе наплевать на меня, я просто твоя игрушка! Я для тебя как собака, без прав и значения! Ты эгоистка,

стерва, ненавижу тебя! – Алик начал всхлипывать, колотя кулаком по кровати. Привыкшая к его неожиданным истерикам, взрывающимся из небытия на ровном месте, Лейла Федоровна присела рядом…

Надо было что-то срочно предпринимать, чтобы вывести Алика из истерики. И она прибегла к старому, хорошо проверенному и безотказно действующему способу общения с мужем в моменты выпадения его из адекватного состояния. Как всегда, Лейла Федоровна сделала вид что сдалась. На самом деле она страстно стремилась выиграть в главном – удержать Алика возле себя как можно дольше, даже путем постоянных уступок уму. Она хотела выиграть в любви, проиграв в споре. В такие минуты женщина ненавидела и презирала саму себя, но ничего не могла поделать с собственными чувствами. Страх, любовь, привычка все держать в железном кулаке – все эти переживания сгущались в тугой комок, подступающий к горлу и грозивший удушить Лейлу Федоровну. И выход ей виделся только в одном направлении» [3, с. 184]. Этот выход заключался в том, чтобы уступить Алику и поменять и без того богатые апартаменты.

Если в двух выше описанных случаях, оба мужчины чувствовали привязанность, или если можно так сказать любовь к растениям, то Алик видит только выгоду, которую можно извлечь из подаренного редкого цветка. Это подтверждает тот факт, что он не способен на любовь ни к чему окружающему его.

Лейла Федоровна не исполнила свое женское предназначение: быть любимой, стать матерью. Любовь оказывается для Лейлы Федоровны нереализованным характерным для мужской гендерной роли желанием властвовать и покорять, и мужчину она себе находит женоподобного и нерешительного, позволившего ей подчинить свою волю. Герой рассказа реализует женскую роль и предназначение в патриархальной культуре

Лейла Федоровна понимает, что на пути к ее счастью, стоит воля мужа, вот здесь и пригождается ее по-мужски деловые качества, ее настойчивость и целеустремленность: она искореняет все ростки самостоятельности своего мужа.

Сарсенова меняет своих героев ролями, происходит так называемый гендерный трансвестизм, при котором мужчина и женщина меняются качествами, лежащими в основании разделения на мужской и женский тип поведения. Лейла Федоровна воплощает мужской гендерный образ, а Алик – женский.

Лейла Федоровна реализует в супружеских отношениях себя не только как женщина-охотница, но и как мать; она переносит материнские чувства на мужа, тем самым напрочь лишая его собственного мнения и возможности самовыражения, Алик становится маленьким сынком для героини.

Брак героини можно назвать счастливым для них обоих, Лейла Федоровна рада, что рядом с ней молодой мужчина которым можно потыкать, а Алик чувствует себя прекрасно под гнетом жены, она, не осознавая, что день за днем лишает его дорогих ему людей, предметов, вещей, приводит героя к гибели души, что влечет за собой физическую смерть.

К любым проблемам, стоящим перед Лейлой Федоровной, героиня подходит по-мужски конструктивно, уверено и практично; придя, в конце концов, к грустному итогу.

В рассказе превращение героев в растения, и обреченных на вечные муки проходит основным мотивом, выступая как наказание за лживую любовь, за разрушение и деградацию собственной души, за существование как паразитов, за счет других людей, за разрушение других судеб. Такая любовь становится унижением, подачкой от жизни, а не высшим благом. Липовецкий полагает, что подобная трактовка поведения героев – «не родовая примета «женской прозы» с ее кругом семейных тем, а лишь воплощение постоянного в такой поэтике отсчета от природы в сугубо мифологическом понимании этой категории. Однако осознание «изначальных природных зависимостей сегодняшней жизни людей», на которых делает акцент литературовед, тем не менее, принадлежит женщине, и ее взгляд отличен от мужского.

Таким образом, для творчества К. Сарсеновой столь ярко представившей гендерную проблематику, характерна постановка общечеловеческих проблем, во многом продолжающих традиции русской классической литературы. Философия любви и жизни/смерти в рассказах Сарсеновой приводит читателя к пониманию дисгармоничности мира, его конечности, разрушительности, показывая мрак и мглу жизненпого глобального неустройства героев. Трагичная картина мира, мотив смерти, соседствующие на страницах рассказов с ироничной язвительностью

автора, ставят знак равенства между плохими и хорошими, добрыми и злыми, богатыми и бедными героинями Сарсеновой.

Итак, воплощая в художественном слове гендерные доминанты внутреннего мира героев (и прежде всего - героини), К. Сарсенова раскрывает оппозицию маскулинность / феминность на примере типологии персонажей. Грань между воплощением доминант внутреннего мира и обрисовкой поведения провести очень трудно, они порой в художественном целом рассказа абсолютно неразделимы, и мы нарушали эту целостность, лишь подчиняясь логике анализа. В свою очередь именно поведение героев становится предпосылкой и причиной гендерных конфликтов.

Способность женщины отождествить себя со своим телесным комплексом, раскрываемым «изнутри», что ведет к раскрытию ранее табуированных тем, к углублению в частную жизнь героинь определяется идентичностью женской прозы. Тут представляются особенно главными две грани художественного воплощения гендерной проблематики: 1) репрезентация автором-женщиной гендерных доминант внутреннего мира женщины, женской психологии с преобладанием художественного воплощения чувственной сферы героинь, особенностей ее поведения; 2) изображение героев-мужчин, их психики и поведения, увиденных с точки зрения женского восприятия [4].

В рассказах К. Сарсеновой философия любви и жизни/смерти приводит читателя к пониманию дисгармоничности мира, его конечности, разрушительности.

Среди различных моделей поведения героев рассмотренных рассказов выделяется поведение самодостаточной женщины, жертвенное поведение, поведение, приносящее страдания окружающим или резко противостоящее ожиданиям окружающих.

1 Мартьянова С.А. Поведение персонажа // Введение в литературоведение. Основные понятия и термины: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1999.

2 Луков Вал. А., Кириллина В.Н. Гендерный конфликт: система понятий// Гуманитарные науки: теория и методология. 2005. №1.

3 Сарсенова К. Отчаяние как шанс. – Алматы 2009.

4 Берн Ш. Гендерная психология. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. (Секреты психологии).

5 Воронина О.А. Оппозиция духа и материи: гендерный аспект // Вопросы философии. – 2007. – № 2.

Түйін

Б.Қ. Базылова, В.В. Калинина. К. Сарсенова кейіпкерлерінің гендерлік мінез-құлық ерекшелігі

Аңдатпа. Мақалада К. Сарсенова кейіпкерлерінің гендерлік мінез-құлық ерекшелігі қарастырылады. К. Сарсенованың гендерлік мәселені жарқын көтеретін шығармашылығына орыс классикалық әдебиет дәстүрін жалғастыратын жалпыадамзаттық мәселелер тән. Сарсенованың әңгімелеріндегі махаббат философиясы және өмір мен өлім оқырманды әлемнің үйлеспеушілігі, оның мәңгілік емес екендігі, кейіпкерлердің өмірлік және жаһандық жайғаспағандығының қараңғылығын түсінуге әкеледі. Автордың әңгіме парақшаларындағы әлемнің қайғылы бейнесі, өлім дәлелінің ирониялық зәрлілігі жақсы мен жаман, мейірімді мен жауыз, бай мен кедей Сарсенова кейіпкерлерінің арасында теңдік белгісін қояды.

Кейіпкерлердің мінез-құлық ерекшеліктері, олардың заттық бейнелілігінің бір немесе басқа қырынан қарапайым көрсетеді, алайда туындыда шығаршамашылық бүтіндік мағынасын білдіретіндіктен интерпретация нысанына айналады, тек әдебиет кейіпкерлерінің ғана емес олардың авторының да құнды бағытын анықтауға мүмкіндік береді. Кейіпкерлер мінез-құлқы жалпылама категориялы болып келеді. Ол кейіпкерлердің мінез-құлықтарын көрсететін оқиғаны қайта жасау және роман хронотопы бар әңгімелерге арналған авторлық мазмұндама арқылы әртүрлі қырынан танылған. Әйел прозасындағы әрбір кейіпкер әлемдегі өз мінез-құлық тактикасы мен қайта таныстыруын көрсетеді.

Түйін сөздер: гендерлік мінез-құлық, мінез-құлық ерекшелігі, мускулиндік, феминистік, гендерлік мәселе.

Summary

B.K. Bazylova, V. V. Kalinina. Specifics of gender behaviour of heroes of K. Sarsenova

In article specifics of gender behavior of heroes are considered K. Sarsenova. For creativity K. Sarsenova so brightly presented a gender perspective, statement of universal problems, in much continuing traditions of the Russian classical literature is characteristic. The philosophy of love and life/death in stories of Sarsenova leads the reader to understanding disgarmonichnosti the world, his extremity, destructiveness, showing a gloom and a haze vital global

neustroystva heroes. The tragic picture of the world, motive of death adjoining on pages of stories c an ironic causticity of the author put an equality sign between bad and good, kind and angry, rich and poor heroines of Sarsenova.

Behavioural feature of heroes and heroines, their typicalness not primitively reflect one or other circle of subject pictorialism, but become object of interpretation therefore as bear in themselves sense of work as art whole, allow to reveal valuable orientations not only of literary heroes, but and their author. Behavior of heroes quite comprehensive category. It is opened in different foreshortenings: in the way and a direct reconstruction of the scenes showing behavior of heroes and by an author's statement that is exclusively peculiar for stories with a novelistic chronotope. The tactics of behavior and representation in the world is represented by each of heroines of female prose.

Key words: gender behavior, behavioural feature, masculinus, femininity, gender perspective.

УДК 821.512.122,01:398

ОБРАЩЕНИЕ К ФОЛЬКЛОРУ КАК ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП О.СУЛЕЙМЕНОВА

К.С. Бузаубагарова – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, доктор филологических наук,*
Д. Мусабекова, Б. Расулов – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Магистранты 2 курса*

Аннотация. Взаимодействие фольклора и литературы – живой, развивающийся процесс, а разработка проблем фольклоризма - позитивное явление развития филологической мысли сегодня. Важным вопросом на современном этапе изучения проблемы взаимодействия фольклора и литературы является установление характера связей, логики отношений между литературой и фольклором, типа фольклоризма. Статья посвящена проблеме фольклоризма творчества О.Сулейменова. В статье доказывается, что сознательное обращение к фольклорной эстетике – неотъемлемая составляющая мастерства поэта и свидетельство общности его мировоззрения и народных этических и эстетических традиций. Фольклоризм как эстетический принцип адаптации, репродукции и трансформации художественных приёмов народного творчества рассматривается на разных уровнях стихотворного материала. Делается вывод о том, что, стремясь к постижению фольклора, О.Сулейменов не только обращается к наиболее архаичным формам народного творчества, но и приближает их к современной действительности.

Ключевые слова: фольклоризм, стилизация, синтаксический параллелизм, рифменный многочлен.

Пристальное внимание современных писателей и поэтов к фольклору, использование фольклорных элементов, образов, сюжетов, мотивов приводит к переосмыслению нравственно-духовной культуры, к самоидентификации народа. Проблема связей литературы и фольклора, а также фольклорных традиций в художественном мире писателя стала одной из наиболее продуктивных исследовательских проблем в современном литературоведении. Анализ реконструкции и трансформации фольклорных мотивов, образов, сюжетов помогает понять существенные аспекты поэтики произведений. Накоплен значительный опыт в изучении и научной разработке форм и видов фольклоризма. Теоретическим аспектам проблемы взаимовлияния фольклора и литературы посвящены труды Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, Е.М. Мелетинского, У.Б. Далгат, Д.Н. Медриша, В.Я. Проппа, В.П. Аникина, А. Лазарева, К.В. Чистова и др. В казахском литературоведении данная проблема рассматривается в работах З.Ахметова, А.Коныратбая, Б. Бердибая, С.Садырбаева.

В творчестве О.Сулейменова обращение к фольклору - эстетический принцип. В родном фольклоре он находит не только огромное богатство, но и самобытную основу, и неиссякаемый источник развития литературы. Этот творческий принцип предполагает использование сюжетов, мотивов и образов народной поэзии, структурно-художественных элементов народной поэтической культуры, восходящих к определенным жанрам, образно-тематическим рядам, поэтике, языку.

Из двух типологических «групп переработки фольклорного материала», выделенных в своё время А. Лазаревым [1, 18] к творчеству О.С. более всего подходит второй тип: использование фольклорных элементов в сознательном обращении к фольклору и модернизации его материала.

Исследователь А. Горелов [2, 31-48] более подробно классифицирует общие типы фольклоризма. Эта классификация вполне применима и к произведениям О.Сулейменова.

В стихотворении «Айтыс» [3, 113] фольклоризм настолько ярко выражен, настолько демонстративен, что проявляется во всём: в обращении к форме фольклора, в разработке архаического сюжета, использовании особенностей мировоззрения народа, его взглядов на мироустройство и т.п. Но доминирующим типом фольклоризма и всё себе подчиняющим является в стихотворении стилизация.

В действительности, стихотворение «Айтыс» ни что иное, как стилизация, причём, органическая стилизация специфической фольклорной формы. Произведение фольклора, которое положено поэтом в основу стихотворения, уже имеет выработанные и отработанные не одним поколением акынов композиционные формы, стилевые нормы и поэтические приемы. Создает свой «Айтыс» О. Сулейменов, прибегая к словесно-образным средствам, типичным для народного творчества, очень органично стилизует стихотворение под фольклор. Стилизация требует от поэта прежде всего хорошего знания стилизуемого материала, большого мастерства и безупречного вкуса.

Поэтический и песенный фольклоризм предполагает употребление элементов фольклорной поэтики для реализации особого лирико-драматического эмоционального потенциала айтыса. О. Сулейменов использует подлинную поэтическую фразеологию народного творчества, к которой легко и естественно «подверстывается» авторская фразеология, включенная в текст, построенная по законам поэтики жанра. Композиционная форма айтыса сохраняется, лирические компоненты соблюдаются. О. Сулейменову присуще чутье к архаическим формам фольклора, которые воспроизводят самый дух народного творчества.

О.Сулейменов в самом деле употребляет архаический, сохранившийся в народе в устной форме поэтический материал. Творческим толчком для создания стихотворения послужила запись Чокана Валиханова. О. Сулейменов указывает в сноске: «Этот айтыс впервые записал Чокан Валиханов в XIX веке». Мы знакомы с текстом записи айтыса в той же степени, что поэт (4), и оттого не можем не критически относиться к тому, как он воспроизводит материал устной народной поэзии.

О. Сулейменов максимально близок к тексту Ч. Валиханова, что видно при сопоставлении текста записи и стихотворения. Так, в начале – Ч. Валиханов: «Если хочешь, то буду говорить и я скажу тебя, Урак…», О. Сулейменов: «Если хочешь, скажу я тебе, Урак!», или в другом месте – Ч. Валиханов: «Если ты неверный, - стрелы обращаю, мусульманин – душу мою к тебе располагаю…», О. Сулейменов: «Если ты мусульманин – братайся со мной, а неверный – из вен твоих выпущу гной». У Ч. Валиханова айтыс записан в виде прозаического диалога. Формально и стихотворение тоже построено как диалог, но фактически перед нами два монолога, в которых батыры высказывают все свои мысли, драматическое действие не успевает развернуться, конфликт не завязывается. Айтыс у О. Сулейменова является не драматической формой, не эпической, и не «строго лирической», а скорее обобщенно-лирической, условно-лирической. «Айтыс» подан именно в духе айтыса, очень экзотичном для современного читателя, с отпечатком народности, ароматом старины.

О.Сулейменов объективно воспроизводит поэтическое состязание, сдержанно, не впадая в личный, эмоциональный тон. Мы не слышим голоса автора, автор не размышляет, не философствует, он только сообщает в прозаическом обрамлении стихотворения о том, что перед нами батырский айтыс, предоставляет слово батырам («Говори, Кара-батыр!», «Говори, Урак-батыр!») и сам устраняется. Поэт отлично владеет логической стихией речи в айтысе, подчиняя его художественному замыслу. Как и положено в айтысе, Кара-батыр стремится доказать своё превосходство, возвышает себя до небес и унижает противника. Повсюду побывал Кара-батыр, все народы покорил, сотни тысяч джигитов водил в бой, его знают «на небе и выше». А вот кто такой Урак-батыр, о нём Кара-батыр не слышал, и вряд ли его кто знает. Урак-батыр опровергает своего противника, создаёт совершенно противоположный образ его. О том, что критика будет острой, Урак-батыр предупреждает: «Я прошёл по дороге великой твоей». Автор не покидает своей нейтральной позиции, отмечая в ремарке: «Предание говорит, что в этом споре победил Урак-батыр». Здесь опять только ссылка на историческую документальную запись. Симпатий и антипатий своих автор к героям не обнаруживает. Он не приписывает участникам состязания чего-либо, лежащего вне комплекса веками сложившихся характеристик батыров, не приносит что-либо индивидуализирующее, такая реконструкция образов батыров была бы равносильна их деформации

или разрушению. В «Айтысе» характеры батыров отличаются психологической статичностью, образы не развиваются, они однoплановы и цельны. Содержание монологов батыров, которое тоже имитировано поэтом, не выходит за пределы особенностей их мировоззрения: Если ты мусульманин, братайся со мной, а неверный – из вен твоих выпущу гной…», «Кто не знает, что ты – сын раба! Внук раба! И отец рабов!», «Хочешь, я оседлаю тебя на бой!» и т.д.

Повествование в стихотворении О. Сулейменова не движется во времени, время находится за пределами образов батыров, имеющих стабильный возраст, и не влияет на них. Изображение пространства очень специфично, это условно трансформированная обстановка, полностью утратившая реальные и бытовые черты.

Стих в древности был неоднородным, держался на параллелизмах разных уровней, в основе которых лежал открытий А.Н.Веселовским психологический параллелизм. Поэтические и композиционные приемы, ритмические средства свидетельствует о тесной связи стихотворения с художественными традициями устно-поэтического творчества далекого прошлого.

В первобытной поэзии «ведущим началом является повторяемость не звуков, а смысловых комплексов» [5, 157]. Стихотворение «Айтыс» основано главным образом на повторяемости одной и той же формы ритмического построения, здесь мы находим параллелизм, повторение слов, а значит, звуковую перекличку стихов между собой. Все это – отражение архаического периода в устно-поэтическом творчестве, который пережили в свое время все народы. Параллелизм у О. Сулейменова – это синтаксические конструкции с заданной экспрессией, потому что синтаксические повторения здесь не просто перечислительного характера, это не просто называние вещей. Они способствуют лирическому усилению впечатлений «(Меня знают сайгак, и орел и змея! Меня знают на небе и выше!» «Сын Алия, Урак, кто не знает меня! Только я о тебе не слышал») и определяются логическим построением стихотворения: опираясь на ряды параллелизмов, движется поток образов, батыры стремятся убедить друг друга, подавить противника силой поэтической изобразительности.

Изосинтаксизм и ритмико-синтаксический параллелизм, следовательно, и интонационный параллелизм характеризуют строение стихотворения О. Сулейменова, особенно второй его части. Анафорами и эпифорами подчеркивается синтаксический параллелизм, использование которого в стихотворении – одна из главных форм имитации. Простое повторение строк (с варьированием отдельных слов) представляется древнейшей формой ритмической организации стиха. Такое повторение являлось выражением коллективной или индивидуальной эмоциональности, эмфатического настроения, магической заклинательной формулой.

Синтаксический параллелизм выделяется с помощью отчетливого ритмического параллелизма: у туркмен я спросил, у грузин я спросил, у Литвы я спросил, у болгар я спросил и т.д. Повторения такого рода подчеркивают волнение соперников, создают эмфатическое ударение на повторяющихся словах.

В «Айтысе» О.Сулейменова ритмическая форма является как бы продолжением, развитием содержания состязательных песен. Представление о магическом воздействии повторов, ритмической музыкальной речи широко распространено в народной поэзии. Сама поэзия обосновала значительность и силу своих средств воздействия. «Стихия повторяемости поддерживается верой в силу слова, как аккумулирование этой силы» [5, 157]. Размер, ритм стиха, повторы, кроме функции эмоционально возвышающей, эмоционально воздействующей, имеют функцию закрепления, фиксации текста. Требуется закрепить текст айтыса, потому что он значителен, важен – и О. Сулейменов облекает содержание в складную, впечатляющую, запоминающуюся форму, использует образные средства, легко усваиваемые массой и поэтому утвердившиеся в свое время в народном творчестве.

Наибольшее выражение экспрессивность стихотворения находит в лексике. Особенность словарного состава «Айтыса» заключается в сочетании возвышенных и снижающих слов. Тропов немного, но они очень ярки: из вен выпущу гной, как жирную бабу, мое имя ураном клокочет в степи, меня знают на небе и выше, меня знают сайгак, и орел, и змея, у Литвы я спросил и др. Поэт употребляет метафоры и сравнения, выражающие явления природы и быта казахских степей, которые сильно и образно подчеркивают облик героев. Эпитеты обладают повышенной изобразительностью, сообщают тексту убедительность реального описания, особую стилистическую окраску. В словосочетании мохнаторотые русские - определение обогащает предмет свой новым существенным

признаком. В каждом слове использован до конца вещественный и логический смысл. Некоторые словосочетания выделены, потому что инверсированы: о китайцах, не знающих вдохновенья, о великих народах, умеющих плакать. На выделенность каждого слова указывает и инверсия во второй части, с характерным для казахского фольклора вынесением глагола на последнее место: я в далеких лесах у башкир побывал, я у русских в прекрасной Москве побывал. Автор стремится к точности, ясности, лаконизму. Главное для него - стилизация, имитация структуры казахского айтыса.

Вся художественная структура стихотворения ориентирована на фольклорность, которая проявляется на лексическом, образно-выразительном уровнях. Вполне в духе установки на архаичную систему выдержана и стиховая организация, которая так же, как и современная, определяется нами как однородная.

Источником и материалом художественно-выразительных средств для О.Сулейменова являются традиции классического русского и особенно современного стихосложения.

В стихотворении заданный размер не соблюдается до конца, в разностопный 2-,3-,4-стопный анапест вкраплены дольниковые строчки на трехсложной основе, поэтому инерция трехсложника сохраняется. Размер стиха приблизительно определяет его ритмический рисунок, через ритм размер оказывает немалое воздействие на восприятие общего содержания (включая его эмоциональный настрой). Стихотворение «Айтыс» написано песенно-сказовым трехсложным размером, создающим впечатление эпической замедленности. Рождается ритм из содержания, из некоторых объективных свойств и возможностей айтыса как жанра состязательных песен.

Речь батыров делит стихотворение на две части, по объёму неравные, структурно неодинаковые. Первая часть стихотворения полностью рифмована, во второй части рифма не выдержана. В первой части наличествуют мужские и женские клаузулы без строгой упорядоченности, во второй части – мужские клаузулы, только последние четыре строки с женским окончанием.

В стихотворении встречаются сложные, сложноподчиненные, распространенные предложения. Строка чаще всего приравнивается простому предложению, входящему в состав сложного, длинная четырехстопная строка делится цезурой на полустишия, но цезура не является ни обязательной, ни регулярной. Каждая строка заканчивается «знаком препинания», отсутствуют переносы, между строками имеется смысловая граница. Известно, что обязательное совпадение стиховых и смысловых границ характерная черта народной поэзии (не только русской), в отличие от литературного стиха, где есть не зависящее от синтаксиса метрическое членение.

Тип рифмовки в первой части стихотворения не имеет определённой строгости. Шестнадцать строк рифмуются таким образом: первые четыре строки с опоясывающей рифмовкой, последующие – с перекрестной, а в следующих строчках оказывается одна холостая и трехчленная рифма. Неоднородность рифмовки объясняется, может быть, и стремлением поэта к разнообразию на фоне большого числа лексических, синтаксических и ритмических повторов и параллелизмов.

Одна строка первой части, причем, третья, в строчках охваченных единой рифмовкой, (что характерно для казахского народного стиха) холостая: Мое имя ураном клокочет в степи. Строка незарифмована, значит выделена на общем фоне рифмованных строк. Эта строка интересна еще использованием в ней символа, который глубокими корнями уходит в историю казахского народа. Слово «уран» символизирует крик простого народа на народных сходках. Кара-батыр метафорическим выражением хочет подчеркнуть свое всесилие и могущество.

Во второй части стихотворения рифмованный стих свободно переходит в нерифмованный. 3,4 и 9,10 строки соединяются одной тавтологической рифмой, а остальные строки без рифм. Казахская народная поэзия не знала белого стиха, не могла обойтись без рифм, потому что рифма была не только самостоятельным выразительным средством, но и важным организующим, фиксирующим размер началом [6]. Вторая часть стихотворения не рассыпается, потому что держится на размере, поддерживается повторами, синтаксическим параллелизмом.

В казахском народном творчестве широко использовались рифменные многочлены. Рифменный пятичлен мы имеем в стихотворении «Айтыс». Он возникает сам собой вследствие повторения слов и сочетания слов:

У туркмен я спросил,
У грузин я спросил,
Я в далеких лесах у башкир

побывал,
Я у русских в прекрасной Москве
побывал,
У поляков я в тесных полях
побывал,
Я с маньчжурами дикими
воевал,
У Литвы я спросил,
У болгар я спросил,
У племен я признания вырывал.

Графика - первое зримое отличие поэзии от прозы, первое отличие классического стиха от неклассического. Расположение стихов лесенкой в стихотворении О.Сулейменовым предпринято намеренно - выделяются слова. Поэт стремится в графике закрепить смысловую сторону. Графическое оформление стихов вызвано к жизни внутренней тональностью стиха, необходимостью именно такого, а не иного прочтения.

Сын волка, хоть и тощ,
но похож на волка,
Сын собаки, хоть толст,
но похож на собаку!
С отрезанными ушами.

О.Сулейменов добивается интонационного и смыслового выделения слов, а слова с «отрезанными ушами», которые выпадают и метрически из стиха, помещены в отдельную строку. Так поэт еще раз привлекает наше внимание к выразительным и необычным для современной письменной литературы словесным образам. Вся изобразительная и ритмическая сторона стихотворения тесно связана с традициями казахской народной поэзии.

Таким образом, стихотворение «Айтыс» на всех уровнях насыщено фольклором. О.Сулейменов творчески использовал хорошо знакомую ему поэтическую систему фольклора, трансформировал в соответствии с художественными задачами известные ему приемы и создал на их основе самобытное, талантливое произведение.

1. *Лазарев А.И. Проблема изучения фольклоризма русской литературы. 1870-1890. – Северодвинск, 1985.*
2. *Горелов А.А. К истолкованию понятия «фольклоризм» литературы. // Русский фольклор. Т. 12. - Л., 1979.*
3. *Сулейменов О.О. Определение берега. – Алматы, 1978.*
4. *Валиханов Ч. Собрание соч. в 5 т. Т. 1. – Алматы, 1961.*
5. *Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражении поэтического стиля. // Историческая поэтика. - Л., 1940, с.125-199.*
6. *Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964.*

Түйін

Қ.С. Бұзаубағарова, Д. Мусабекова, Б. Расулов. О.Сулейменовтің эстетикалық принцип ретінде фольклорға қарым-қатынасы

Қазіргі таңда фольклор мен әдебиет өзара даму процесінде және де фольклоризмнің дамыту мәселелері бүгінгі күнде филологиялық даму ой өрісінің ең басты құбылысы. Фольклор мен әдебиет арасындағы өзара байланыс мәселесін зерделеу, қазіргі кезеңде маңызды мәселе және өзара қарым-қатынас сипаты әдебиет және фольклор арасындағы логикалық құрылым болып табылады. Мақала О.Сүлейменовтың шығармашылығындағы фольклормен байланысты. Аталмыш мақалада фольклорлық эстетикага ақынның саналы бағыты – оның шеберлігінің ажырамас бір бөлігі екеиі дәлелденген. Фольклоризм эстетикалық принциптің бейімделуі ретінде халық өнерінің көркемдік тәсілдерінің молайту және поэтикалық материалды әр-түрлі деңгейде қарастырылуы болып табылады. Ойды түйіндегенде О.Сүлейменов фольклорлық тұрғыдан халық өнерінің ең көне нысандарына бет бұрып қоймай сондай-ақ қазіргі заманғы құбылыстармен де байланыстырады.

Түйін сөздер: фольклоризм, стилизация, синтаксистік параллелизм, рифмалық көпмүше.

Summary

K.Buzaubagarova, D. Mussabekova, B. Rassulov. Accessing Folklore as an aesthetic principle O.Suleymenov

The interaction of folklore and literature – a living, evolving process, and the development problems folklorism - a positive development of philological thought today. An important issue at the present stage of studying the problem of interaction between folklore and literature is to establish the nature of the relationship, the logic of the relationship between literature and folklore, such as folklorism. The article deals with folklorism O.Suleymenova creativity. It is proved that a conscious appeal to folk aesthetics - an integral component of the skill of the poet and his world the testimony of community and national ethical and aesthetic traditions. Folklorism as an aesthetic principle of adaptation, reproduction and transformation of artistic techniques of folk art is considered at different levels of the poetic material. The conclusion is that in an effort to comprehend the folklore O.Suleimenov not only refers to the most archaic forms of folk art, but also brings them closer to modern reality.

Key words: folklorizm, pastiche, syntactic parallelism, rhyme polynomial.

УДК 821.512.1.0

TÜRK VE KAZAK EDEBİYATINDA MERSİYE KONULARININ ORTAKLIKLARI

S. Eker – *Kazakistan, Almatı Kazak-Türk Erkek Lisesi Türk Dili Öğretmeni, Türkiye, İstanbul Fatih Üniversitesi magistri*

Ozet. Çahşma, Türk edebiyatında "Sagu" olarak anılacaktır ve kavram olan Kazak dili "Zhoktaular." Osmanlı İmparatorluğu döneminde "Mersiye" olarak bilinen kendi meslektaşı "Mersiye", Türk türünün içeriğini karşılaştırır Türk folklor "Agit" olarak adlandırılır. Türk folklor "Mersiye" Bir cenaze töreninde söylenen bir mersiye olduğunu. Benzer şekilde, Kazaklar ölü insanlar gömme sırasında "zhoktau" şarkı. Bazen insanlar bir cinayet nedeniyle yanı sıra ölümcül hastalıkların ölmüştü. Sonuç olarak, mersiye ve zhoktaular hem ölü yakınları için üzüntü ifade etmek söylenen ilahiler vardır. Içeriğinde, mersiye ve zhoktaular çok benziyoruz. Aslmda ikimiz de Türk ve Kazak edebiyatının analizi sırasında rastladı durumlarda bir dizi ile kanıtlanmıştır. Araştırma sırasında biz de kağıt dahil detaylı veriler in bir sonucu olduğunu kabul etmek istiyorum popüler bir akademik Profesör Mustafa İsen "acıyı Bal Eylemek" iş ve Kazak Literature.We diğer seçkin bilim adamlarının çalışmalarından yararlanmıştır -Derinlik araştırma.

Anahtar Kelimeler: Mersiye, Zhoktau, Milli folklor, İçerik.

Bu çalışmada Türk Edebiyatındaki ‘’Mersiye‘’ türü ve bunun Kazak Edebiyatındaki karşılığı olan ‘’joktauvlar’’ muhteva açısından karşılaştırılarak ele alınmıştır. Divan Edebiyatında ‘’mersiye’’, Türk Edebiyatının sözlü döneminde ‘’sagu’’ olarak adlandırılırken Halk Edebiyatında ise ‘’ağıt’’ olarak bilinir. Türk Edebiyatında mersiyeler ölen insanların arkasından okunduğu gibi Kazak Edebiyatında da joktauvlar ölen insanların arkasından okunmuştur.

Kazak kültürününün hemen hemen her sahasında araştırmalar yapan Kazak bilimsel araştırmacı Şokan Valihanov Kazakça’da “joktauv” adı verilen ve ölen kimselerin arkasından söylenen şiir türünü “Tabut Başındaki Zar” diye yorumlar ve Kazakça “coktauvları” derleyip, onların halk kültüründeki anlamı ve önemini anlatan çok değerli tespitlerde bulunur.

Türk klasik edebiyatında önemli bilimsel araştırmalarda bulunan Prof. Dr. Mustafa İsen Türk edebiyatındaki mersiye türünü derinlemesine araştıran eserini “Acıyı Bal Eylemek” diye isimlendirir. Yakınının ölümü karşısındaki ruh halinin beyanı olan “Tabut başında ağlama” mi, “Bu acıyı şiir dili ile bal eylemek” mi? Bence , cok sevilen birinin arkasından söylenen şiirler bu iki duyguyun da karışımıdır. “Çok sevilen bir yakının artık geriye döndürülmesi mümkün olmayacak şekilde yitirilmesi karşısmda tüm insanların benzer tepkileri göstermesi, bu türün adı ne olursa olsun ilk örneklerini meydana getirmiştir. Bir anlamda mersiyeler de coktauvlar da deruni bir elemin dışa vurulmasıdır. Nitekim kaynaklar insanoğlunun manzume olarak söylediği ilk ürünün bu türe ait olduğunu ifade etmektedir. Türkoloji bilim alanında “ Yenisey Yeskertkişi - Yenisey Anıtı”, metnindeki yazıların ağıt olduğu, 11.Yüzyılda yaşamış olan ve Türk Dili araştırmaları açısından eşsiz bir eseri de yine bu dönemde meydana getirmiş olan Mahmud Kaşkari veya

Kaşkarlı Mahmud'un , ''Divan –ı Lügat-it Türk''adlı eserindeki "Alp Er Tunga" şiirinin ağıt olduğu ilim dünyasmca kabul edilmiştir.[3, s.8].

"Eski Türk şiirinin en zengin ve en kıymetli şeklini de "sagu" adı verilen mersiyeler, daha doğrusu "ağıtlar" meydana getiriyordu.[7,s.79]. Bütün bu bilgiler, bize Kazak ve Türk edebiyatlarında ağıt, joktauv, mersiye türünün çok eski zamanlardan beri söylene geldiğini ispat eder nitelik ve niceliktedir. Çok eski bir şiir türü olan " joktauv " - " Ağıt " Kazak ve Türklerin aynı zamanda ortak bir kültür birikimine sahip olduğunu gösterir. Dolayısıyla bu iki milletin hem coğrafik hem tarihi hususiyetler bakımından da ortak özelliklerinin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz."Türklerin islamiyeti kabul etmelerinden sonra başka alanlarda ortaya çıkan değişiklikler gibi şiir şekillerinde ve türlerinde de köklü değişmeler ortaya çıktı. O güne kadar canlı bir şekilde hayatiyetini devam ettirmekte olan ağıt geleneği kendi çizgisini sürdürürken, bir yandan da Arap edebiyatına, oradan da Türk edebiyatına geçen mersiye türü, kendine has muhtevasıyla şairlerimiz tarafından kullanılmaya başlandı." [11, s.454].

Araştırmamızda en eski dönemden beri devam ede gelen edebi sanat ürünü olarak Kazakça "coktauv", Türkçe "ağıt", klasik edebiyatımızda ise "mersiye" diye adlandırılan şiir türünün ortak yönlerini ve ortak özelliklerini tespit etmeye çalışacağız. Ortak kültürümüzün ürünü olan sanat eserlerinin keşişen noktalarının tespitine ve bu tespitleri yaparken de, örneklerle delil göstermeye gayret edeceğiz.

"İnsanın çok sevdiği bir yakınının kaybının ardından üzüntüsünü ifade eden yegane sanat faaliyeti, değişik etkilerin altında her kültürde şekilce farklı, ama muhteva olarak hepsinde aynı olan bu tür, ilk günden beri bütün insanlığın şarkısı olmuştur.[10, s.22].Aynı şiir türünün Kazak edebiyatındaki karşılığı "joktauv" olarak tespit edilmiştir. Bu Türkçe'deki ''yoklamak'' kelimesine eşdeğer anlamda olan bir kelimedir. Anlamı da ölen bir insanın yokluğunun yarattığı boşluğu hissetmek, onun yokluğunu ona duyulan özlemle doldurmak ve ölümünden dolayı duydukları acıyı dile getirmektir. Kişinin yokluğundan dolayı hissedilen duyguların dile getirilmesi sebebiyle "joktauv", yani "yoklamak" denilmiştir muhtemelen. «Joktauv türünde yazılmış şiirler genellikle genç yaşta ölen kişilere yazılır. Böyle bir tespitte bulunmamızın sebebi bize ulaşan elli-altmış civarında Joktauv'ın genç yaşta, bazen bir kaza sonucu bazen de şifası olmayan bir hastalığa duçar kalınması sonucu ölen insanlara yazılması olmuştur".[3, s.11].

Bu şiirler Türk Edebiyatındaki mersiyelerle daha çok muhteva bakımından benzerlik gösterir. Klasik Türk edebiyatındaki şekil korunmuyor. Şekil bakımından daha çok Türk halk edebiyatı geleneğinde söylenilen ağıtlarla benzerlik gösterir. Bunun sebebi Kazak edebiyatına Arap, Fars edebiyatının tesirinin Türk edebiyatına kıyasla daha az olmasıdır. "Yaşama biçimleri ve yaşadıkları coğrafi alanları birbirinden çok farklı olan çeşitli milletler müslüman olduktan sonra ortak sayılabilecek bir hayat biçimini tatbike başlamıştır.Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden sonra başka alanlarda ortaya çıkan değişiklikler gibi şiir şekillerinde ve türlerinde de köklü değişmeler ortaya çıkmıştır. O güne kadar canlı bir şekilde hayatiyetini devam ettirmekte olan ağıt geleneği kendi çizgisini sürdürürken, bir yandan Arap edebiyatından Fars edebiyatına, oradan da Türk edebiyatına geçen mersiye türü, kendine has muhtevasıyla şairlerimiz tarafından kullanılmaya başlanmıştır ".[10,s.2]. Türk edebiyatında mersiyeler belli bir şekillerde ve muhtevayı koruyarak söylenmiştir. Kazak edebiyatında ise sözlü edebiyat ürünü olan ağıtlarla birlikte mersiyelerin de yazıldığını görüyoruz. Kazak edebiyatında mersiyelerdeki ortak şekil özellikleri korunamasa da muhteva benzerliklerinin olduğunu ve bunun günümüze kadar deva ede geldiğini görüyoruz.

"Ağıt'ın Klasik Edebiyattaki karşılığı olan Mersiyeler, şekil bakımından kurallar ihtiva ettikleri gibi, muhteva açısından da kendi içlerinde bir düzeni yansıtmaktadırlar" . [10, s.22].Kazakça "joktauv" hususiyetlerini, kimler tarafından yazıldığı, söyleniş tarzları konusunda bilim adamları farklı tespitlerde, yorumlarda bulunmuşlardır. Kazak dilbilimcisi, fikir ve sanat adamı A. Baytursınov'a göre "joktauv" - ''ağıt'' çoğu zaman belli insanlara söylenir ve onu ölen insanın karısı, kızı, gelini acıklı bir sesle ölen insanın yaşadığında yaptığı işlerini söyleyerek, öldükten sonra yaşadığı üzüntüyü, acıyı dile getirir. Joktauvlar ağlaya ağlaya söylenen şiir türünün ifade biçimidir, diye açıklıyor. Bunların çoğunlukla şairler tarafından söylenildiğini vurguluyor. [2, s.134].

Büyük yazar Muhtar Auezov "Edebiyat Hakkında" adlı eserinde "ağıt'ı [joktauvu],-hüzün dolu acıklı şiirler olarak sınıflandırır. Onların halk şiirlerinin büyük bir kısmını oluşturduğunu belirtir. "Ev halkının acısını anlatan şiirlerden Joktauv, genel olarak insan oğluna ortak konuları dile getiren, derin anlamlı fikir ifade eden şiire dönüşebilir", der. Ağıt'ın (Joktauv),-kimim tarafından söylenildiği konusunda M.Auezov "ağıtın (joktauv'un),- çoğu zaman ölen insanın yakınları tarafından söylenildiğini belirtir. [1, s.22].

Bu konuda edebiyat tarihçisi A. Konuratbayev,"Zamanla ağıt (joktauv) başka birilerine yazdırılarak, sonra ölen insanın yakınları tarafından ezberlendi ve bu bir geleneğe dönüştü", der. [9, s.54].Görüldüğü gibi Joktauvları, kim yazarsa, yazsın edebiyat ve sanatla ilşikisi olan insanlar yazmıştır. Böylece onların hem sanatsal hem de edebi bir biçimde oluştuklarını görürüz. Kazak Edebiyatmda ilk mersiye diye adlandırılan ağıt (joktauv) 17 Ekim 1892 tarihinde Kazan şehrinde basılmıştır. Mersiye Akmolla Muhamedyarulı tarafından yazılmıştır. Mersiye 200 mısra kadardır. [8, s.60]. Akmolla Muhamedyarulı 1839 yılında şimdiki Başkurt Özerk Cumhuriyetinde doğmuştur. Babası Kazak, annesi Başkurt'tur. 19 yüzyılda halkı ilime çağırmış ve insanları bilimsel araştırmalar yapmaya teşfik etmiştir. Aynı zamanda bu yolda büyük hizmet veren bu aydın insan, derin duygularını yansıtan anlamlı şiirler yazan şairdir. Şairin hayatı ve eserleri ile ilgili teferruatlı bilgi için bakınız. [8, s.32-132]. "1894 yılında Akmolla Ufa'da "Şora" dergisine şöyle yazmıştır: "Ben medhname yazdım, onu Şigabutdin hazretlerinin kendisine göndermek istedim, fakat onun vefat ettiğini duyunca, bu şiire "Mersiye" adını verdim." [8, s.46]. "Akmolla kendine has uyanışın, caditşilik devrin şairi," der Halıcan Ualihan. [8, s.67]. Burada Akmolla; şairi, zamanının aydın insanı Ş. Mardcani'ye yazdığı mersiyesi dolayısıyla hatırlayacağız. Bir bilim aşığı olan Qalican Ualihan "Kazak edebiyatmdaki dini-eğitimci akım" isimli araştırmasında Akmolla'nın Mardcani hakkındaki mersiyesini "Molla Şihabetdin Hazretlerinin Mersiye''sini farklı bir edebi tür olarak belirtiyor. [8, s.78].

Mersiye, ''Dünyaya elinde kılıç olan insan dünyaya geldi,'' diye başlar. Mardcani'yi ''Halkı için deniz dibinden zümrüt arayan kişi',' diye anlatir. Akmolla, Mardcani'yi halkı ilim öğrenmeye ve ilim bilmeye davet etme yolunda büyük hizmetler veren aydın, şeklinde ifade eder. Bu yolda cahiliyetle savaştığını, Marcani'nin halkı için yaptığı iyilikleri anlatir.

Bu eserde Halican Ualihan, Mardcani'ye yazılan mersiyenin beş bölümden oluştuğunu belirtmiştir.

1.Övgü : Burada, Mardcani bir ''Caditçi '' yani bir yenilikçi olarak övülür.

2.Bölüm: Birlik ve aşk: Şair kendisinin de zamanının yeni akımından olduğu için memnuniyetini bildirir, böylece kendisinin de Mardcani yolunda olmaktan gurur duyduğunu belirtir.

3.Bölüm: Bu bölümde Akmolla yeni işe gönül vermek gerek, ibret almak gerek diye onun tutunduğu yolu kendisi de destekler.

4.Bölüm: Ayıklamak: Burada Akmolla yeni eğitimin kadim (eski),-eğitimden iyi olduğunu ıspatlar ve onları birbirinden ayıklamaya çalışır, şiiri bir sanat olarak kabul eder ve onu halince savunmaya çalışır.

5. Bölüm: Ağıt:Bu bölümde Akmolla Mardcani'nin ölümünden üzüntü duyar, doğu dünyasının büyük bir düşünürünü kaybetmenin acısmı dile getirir. Bu durum, mersiyenin yarattığı tesiri açıklar ve şairin şiirlerinin daha çok tanınmasını sağlar".

Akmolla Muhamediyarulı'nın Mardcani'ye yazılan mersiyesinde bu mersiyesinin muhtevası dikkate değer. O zamana kadar bu şekli kimse kullanmamıştır. Buradan hareketle Akmolla'nın şiirin sadece muhtevasma değil, şiirin şeklime de ayrıca önem verdiğini görürüz.Bu tarihlerden sonra Kazak Edebiyatmda ölen kişi için yazılan "coktauv" şiirlerim mersiye diye adlandıran şairlere de rastlarız. Mesela, 1912 yılında Kazan'da "Kissa Mersiye" adında bir kitap basılır. Bu kitapta birkaç mersiye mevcuttur. "Kissa İksan Mersiye" adlı mersiye de bu kitapta yer alır. Bir nüshası Kazan şehrinde Üniversitenin ilmi kütüphanesinde bulunmaktadır. [3, s.13].Bu, "İksan Nazarulı isimli 1876 yılında doğup, 1899 yılında 23 yaşında hastalıktan vefat eden varlıklı bir ailenin evladına yazılan mersiyedir. Kazak edebiyatında mersiyelerde şekil korunmuyor. Bazı mersiyeler uzun mesela. "-"Molla Şihabetdin Hazrettin Mersiye'si" 100 mısra kadar, "Meşhur Cüsip Köpeyulı'nın Musa Şormanov"a yazdığı mersiyesi. Bazıları da çok kısa, "Kuleke" coktauvı 18 mısra, "Ibıray Altmsarin'e yazılan mersiye 22 mısra,"Cayauv Musa Baycanulı'nın karısına yazdığı mersiye" 20 mısra kadar. [3, s.131].Kazakça yazılan mersiyelerin Türk edebiyatı mersiyelerine benzerlik gösteren yönleri-muhtevasıdır.

Prof. Dr. Mustafa İsen Türk edebiyatı mersiyelerinin muhtevasmı: "Dünyanın geçiciliği, gaddarlığı ve zalimliği, feleğe sitem, yas, övgü, olaym tasviri ve dua, temenni olmak üzere beş bölümden meydana geldiğini" belirtir. [10, s.22] Kazak Edebiyatmda yazılan mersiyelerde Klasik Türk Edebiyatındaki gibi belli bir sıralama korunmuyor. Prof. Dr. Mustafa İsen'nin belirlediği konular şiirde belli bir sıralamaya tabi olmadan, yer değiştirerek dağınık bir şekllde ifade edilir. Genellikle mersiyelerde bütün bölümler bulunmuyor. Bazen bir bölüme 1-2 mısra ayrılıyorken bazı bölümlere daha uzun yer verilir. Dua kısmı ise hemen hepsinde bulunmaktadır. Kazakça yazılan mersiyelerdeki Türk edebiyatındaki mersiyelere muhteva bakımından benzer yönlerini örneklerle göstermeye çalışacağız.

Duygu yoğunluğu yönünden en acıklı mersiyeler genç birinin ölümü üzerine yazılan mersiyelerdir. "Ağıtlar çok farklı sebeplerle yazılmışlardır. Çoğu zaman ise genç yaşta vefat eden veya aniden bir hastalığa yakalanıp ölen ya da kazadan ölen insanlara yazılmışlardır. Çünkü, yazılı olarak günümüze ulaşan 50-60 civarında ağıt aniden ölen gençlere, savaş sırasında şehit olan genç kahramanlara, devası olmayan hastalıklar sebebiyle vefat eden kişilere yazıldığını görürüz. [3, s.11]. Mersiye yazan veya söyleyen insanın hüznü, karalara bürünmüş hali, genç yaşta yakınını kaybetmesinden dolayı düştüğü durumlar acıklı bir şekilde ağlaya ağlaya dile getirilir.

"Özekke salğan dert eken
"Özeğiŋdi ört aldı"
''Buınıŋdı kurt aldı"
"Cas bozdaқtan ayrılıp, oybay-
''Sorlıda bolğan maŋlayım"
"Auız tamır ayrılar, oybay!" "
Süyek tamır kayrılar-
"Cana koyulan dert imiş",
"Canını yangın sardı",
"Eklemlerimi Kurt aldı",
"genç yiğitden ayrılıp, vay-vay!,"
"Garib olan alınım",
-Ağız damarı ayrılı, vay-vay"
"Kemik damar bükülür". - [3, s.252].

Klasik Türk edebiyatında mersiyelerde veya Halk edebiyatında ağıt türünde olduğu gibi Kazak edebiyatında da Joktauvlarda çok farklı konular işlenmiş ve bu işlenen konular genelde de ortak konular olmuşlardır. Mersiye yazan veya söyleyen insanın hüznü, karalara bürünmüş hali, genç yaşta yakınını kaybetmesinden dolayı düştüğü durumlar acıklı bir şekilde ağlaya ağlaya dile getirilir.

"Özekke salğan dert eken
Cana koyulan dert imiş",
"Özeğiŋdi ört aldı
Canını yangın sardı",
''Buınıŋdı kurt aldı
Kurt aldı",
"Cas bozdaқtan ayrılıp,
oybay-genç yiğitden ayrılıp, vay-vay!,
''Sorlıda bolğan maŋlayım
Auız tamır ayrılar, oybay! - [*3*,**s.252**].
Garib olan alınım"," -Ağız damarı ayrılı , vay-vay,
Süyek tamır kayrılar-Kemik damar bükülür.

Klasik Türk edebiyatında mersiyelerde veya Halk edebiyatında ağıt türünde olduğu gibi Kazak edebiyatında da Joktauvlarda çok farklı konular işlenmiş ve bu işlenen konular genelde de ortak konular olmuşlardır.Şimdi ise bu işlenen konuları örneklerle beraber ele almaya çalışalım ve şiir içesrisinde nasıl işlendiklerini,işlenirken de hangi his ve duygularla terennüm edildiklerini görelim.

a) Cihan (Dünya-Alem):

" Klasik Türk Edebiyatında olduğu gibi olumsuz nitelemelerde karşımızdadır." [10,s. 24].

"Dünya" veya "Alemin" Kazak Edebiyatında da olumsuz nitelemelerde kullanıldığını görüyoruz.

Aydm, aydın, aydın köl,
Qara cer eken qaytqan soŋ,
Aydmlık, aydınlık, aydınlık göl,
Kara yer oldu gittikten son. [3, s. 42].

B) Övgü:

"Artmda kaldım tiyip oq"
Arkanda kaldım ok saplanıp.

Ölen kişinin kahramanlıkları, yöneticilikleri, başarıları, hayırlı işleri övgü ile dile getirilir.“Hanlar ve beylerin, bahadırların kahramanlığı, bilginliği, zenginlikleri yanı sıra takdir edilerek övülen özelliklerinden bazılarına örnek verecek olursak, “Bögembay Batır, Mamay Batır gibi kahramanlara söyelenen Joktauvlarda en başta övülen özellikler onların kahramanlıklarıdır.

c) Adalet :

“Ädildiği nauşarvan ädilge cetkizgen” [3,s.30].

Adaleti Nevşervan* adaleti kadar.

d) Cömertlik:

“Hatımtay comarttan ötkizgen” [3, s.30].

Cömertlikte Hatımtayı* bile geçen.

e) Garip ve yetimlere yardımcı olması

“Qarip penen qasirge sauıp turğan biye edi,[3,s.36].

Cetim menen cesirdiŋ ayttırmay muŋın biledi”

”Garip ile fakirin sağdığı kısrak idi,

Yetim ile dulların söylettirmeden halini bilirdi”

“Carlı men baydı teŋ körgen” [3, s. 416].

Fakir ile zengini denk gören.

Cäŋgir * (Cihangir Han) Han’a söylenmiş joktauvda Han olsa da fakir ile zengini ayırmazdı, diye övülmüştür.

f) Dua ve temenni:

Kazak Edebiyatmda joktauvların hemen hepsinde dua ve temenni bölümü bulunuyor. Bazen ölenin arkasından uzun uzun dua edilir bazen de bir iki mısra ile yetinilir. Joktauvm her yerinde başında, ortasmda veya sonunda söylenebilir.

Bayıtsın quday imanğa! [3, s.24].

Çoğaltsm Huda (Allah),-imanı!

Eşkimnen qazaq kem bolmas Kimseden kazak eksik kalmas

Şın berip ketseŋ duaŋdı, *[3,s.21]*. Gerçekten edersen, duanı

Duğaŋızdan tastama Duanızdan bırakma

Ağaym-tuğan körgeniŋ! [*3,s.50*].

Akraba, kardeş görenler

Ornıŋ bir bolsın beyişten!, Yerin olsun cennette,

Topırağıŋ torqa bop, Toprağm torga olsun

İmanıŋ bolsm can coldas! imanın olsun can yoldaş.

Auliye pirler medet qıp Äuliye pirler medet olup

Beyişte bolsm turağıŋ Beyişte (Cennet),-te olsun durağın.

Ceŋil de bolsın surağıŋ, Yeriŋ olsun ki cennette!

Auliye pirler medet qıp, Äuliye pirler medet olup

Beyişte bolsm turağıŋ. [*3,s59*] Beyişte (Cennet)-te olsun durağın.

Topırağıŋ torqa bop, Toprağıŋ torka olsun

İmanıŋ olsun can coldas! İmanın olsun can yoldaş!

Bozdapıŋa kıl bata [3,s.79] Ağlayanına kıl Fatiha

Ğaziz ruhun, maqşar küni şapağatçı kılğaydı [3,s.81]

Aziz ruhun, mahşer günü şefaatçi olsun.

Şapağatşı payğambar dostım degey şariyar

Ötkenge bolıp medetker, ümbetindi qoldaşı [3,s.88]

Şefaatçı peygamber dostım desin şariyar [adaletli 4. Halife)

Geçmişe olup medetkar, ümmetini kolla

Aldıŋnan carılqasm bir qudayım [3, s.95].

Karşınan esirgesin bir huda’ım

Sabırlıq etip, bolayın, Sabırlık edeyim, durayım

Oqıŋdar quran—hatimdi. [3,s 42].

Okuyun Kuran-Hatim

Cannattan esik aşılğay, Cennetten kapı açılsın

Aldıŋnan şarbat şaşaılğay[*3,s.7*]. Karşından şerbet dağıtsın
Ruhıŋ barıp coldas bop, Ruhun gidip yoldaş olup,
Kelmesine köz cetti. Gelmeyeceğine ikna olduk.
Cannattan bolğay talabıŋ, Cennetten olsun muradın,
Nurğa tolğay qabiriŋ, Nura dolsun kabirin,
Coğarı uşqay sauabıŋ Yukarı uçsun sevabın
Ümmetim-dep Muhambet Ummetim diye-Muhammed
Şapağat etkey nazarın. Şefaat etsin nazarın.
Duğadan coktap caqsılar, Dua ile yoklayıp iyiler,
Bağışta ayat kälämdı.
Bağışla ayet kelamı. [3,s.172].
Payğambarğa qosılğay. Peygamberle birlikte ol.
Inşalla cazar şahittıŋ İnşaallah yazsın şehidin (şehit olarak)
Cannattan orın marqumğa. [*3,s.147*] Cennetten yer var ölene.
g-) Dünya:
"Dünya-fanidir.'' *[3,s.17*]
Fani dünya
''Dünye, şirkin calğan-ay" [*3,s.51*]
Dünya, denen, yalandı.
"Bes kün calğan, sum dünye" [*3,s.74*]
Beş günlük yalan ve aldatıcı dünya
"Bayanı cok sum dünye kimderge opa oylağan" *[3,s.82*]
Beyanı yok aldatıcı dünya kimlere vefa olmuştu"
"Bir küngidey bolmağan Dünye degen osı ma" *[3,s.190*]
Bir gün gibi bile olmayan olmayan, dünya denen bu mudur?
"Opasız dünye osı eken, imanı olsın qasında"
Vefasız dünya buymuş, imanı olsun
"Dünyeden kedey de ötken, sültan da ötken" *[3,s.54*].
Dünyadan fakir de geçmiş, sultan da geçmiş
"Sunkarım uştı uyadan, kimderden dünye qalmağan" *[3,s.49*]
Şahinim uçtu yuvadan, kimlerden dünya geride kalmadı.
"Dünyeniŋ bildim calğanın" *[3,s.53*]
Dünyanın yalan olduğunu bildim.
h-) Ölüm :("Ölüm Şerbet")
" Şerbetin bul ölimniŋ ärkim kütken"
Ölüm bu şerbettir onu bekleyen herkese. [3, s.55].
"Taqqa mingen patşalar "Tahta binen padişahlar
Taŋılmay qalmas tabıtqa Sarılmadan kurtulamaz tabuta
Catqızbas kimdi bu taqtay? [3-65]. Yatırmaz kimi bu tahta?
"Bes kün calğan sum dünye "Beş gün yalan zalim dünya
Bolar ma munşa beyopa? Olur mu bunca bivefa?
Biz tügel ötti dünyeden, Bizi boş ver geçti dünyadan,
Qudanıŋ dosı Müstapa." [3,s.74].
Huda'nın dostu Mustafa"
«Hasan menen Hüseyın Hasan ile Hüseyin
Atasınan ayrılıp, Atasından ayrılıp,
Qanatınan qayırılıp, Kanadı bükülüp,
Kemerin belge qınağan.[3,s.227].
Kemerin bele bağlayan
"Neşe bek öttken, neşe han? "Nice bey geçen, nice Han?
Burınğı ötken payğambar- Eskide geçmiş peygamber-
Bäri ölimge boldı tän, Hepsi ölüme oldu ait,
Bar kisige carasar Var kişiye yakışır

Ölimge de qılğan sän”
Ölüme de yapmak hoşluk. [3,s.63].
“Tuğannan soŋ ölmek qaq, “Doğduktan son ölmek hak,
Kimderden dünye qalmağan, Kimlerden dünya kalmamış,
Ne istese Alla , erki özi, Ne yapsa, Allah, irade özünde,
Eşkimge aqıl salmağan. Kimseye akıl sormayan.
Cüz ciyırma tort mıŋ payğambar Yüz yirmi dört bin peygamber
Otız uç mıŋ sahaba, Otuz uç bin sahabe,
Olar da tiri qalmağan, Onlar da diri kalmamış,
Atamız Adam payğambar, Atamız Adem peygamber,
Topıraqtan caralğan. Topraktan yaratılmış.
Adamzattıŋ bäri de İnsanlığın varlığı,
Sol kisiden caralğan Ondan yaratılmış.
Carıq dünyege kelse de, Aydınlık dünyaya gelse de,
Ölümge pende sanalğan” [3,s.49]. Ölüme kul sayılmış”
“Beynetti basqa bir ölüm Zahmetli başa bir ölüm
Mühambetke bolsa ümbet” [3,s.66]. Muhammed’e olsa ümmet
“Taqqa mingen patşalar Tahta binen padişahlar
Taŋılmay qalmas tabıtqa Sarılmadan tabuta kurtulamaz
Catqızbas kimdi bu taqtay? [3,s.65]. Yatırmaz kimi bu tahta?
“Tirlik artı ölmek-ti Dirilik sonu ölmekti
Maqulıq coq ölmeytin. Mahluk yok ölmeyen.
Ölşeuli ömir bitken soŋ, Sinirli ömür bittikten sonra,
Amanatın bermeytin.
Emanetini vermeyen. [3,s.180]
“Bäri de tuğan cannıŋ ölmey tursa,
Hepsi de doğduğu canla ölmeden dursaydı,
Burığı ülken qayda bas kötergen?
Eski baş kaldıran büyükler nerde? [3,s.33].
“Bismilla sözdiŋ örnegi, Bismillah sözün süsüdür,
Adamnıŋ ayqın ölmegi” [3,s.50]
İnsanın kesindir ölmesi.
“Qudaydan pärmen bolğan soŋ, “Huda’dan ferman olduktan sonra,
Maŋdayıma sıymağan!
Alnıma sığmayan! [3,18].
“Bendeniŋ isi könbek-ti,
Kulun işi kabul etmekti
Alla basqa bergen soŋ” [3,s.43].
Allah başa verdikten sonra”
Äzelde solay cazsa ne isteysiŋ?
Ezelde öyle yazılsa ne yaparsın
Ämirine casağannıŋ bas iyesiŋ. [3,s.54]
Emrine yaradanın baş eğersin.
“Tağdırğa täbdil bola ma,
Kadere tebdil olur mu,
Sabırlıq qılsaq kerek-ti.[3,s.12]. Sabretmemiz gerekti.

TASAVVUR VE BENZETMELER:

Kazak Joktaularında joktauvlari söyleyen insanların acısını belirtmek ve dile getirebilmek için kullandıkları tasavvur ve benzetmeler vardır. Şimdi de bunları örneklerle belirtelim.

“Oq tiygen maral men boldım,
Ok saplanan ceylan ben oldum,
Ökpe-bauırı qanağan” [3,s.50]. Çiğer paresi kanayan.
“Bozingendey bozdatıp” [3,s.51]. Boz dişi deve gibi ağladım.

"Oylap tursaŋ sum ölim, Düşünsem zalim ölüm,
Kimderdiŋ tutpas cağasm? [3,s.65]. Kimlerin tutmaz yakasını.
"Aqırın quday bermese, Akibetini Huda güzel eylemese,
Ornadı bizge bir näubet" [3,s.66]. Yerleşti bize bir nevbet.
"İşim caman muzdadı, İşim kötü buz oldu,
Böri körgen laqtay" [3,s.70] Kurt gören oğlak gibi.
"İşim toldı zaharğa İşim doldu zehir,
İşkenmenen bal bolmas. [3,s.73] İçmekle bal olmaz.
Kazak Joktaularında ölüm bazen bir " yolculuk " bir " sefer " olarak tasvir edilmiştir.
"Qarağım sapar şekken soŋ" [3,s.133]. Gözümün karası sefere çıktıktan sonra.
"Bül sapardı unattıŋ" [3,s.19]. Bu seferi beğendin.
"Ketti kökem saparğa,
Gitti kökem [Babası, amcası, ağabeyi],-sefere,
Qaytadan bizge oralmas" [3-212],- Tekrar bize dönmez.
"Baqiğa sapar şekkenim" [3,s.170]
Bakiye sefere çıktığını.

Klasik Kazak Edebiyatçılarından Magjan Cumabaev "Eslam Kazasına Baş Sağlığı Dilemek" adlı şiirinde:

…Acal-bir col, attap ötpek ayla cok,
…Ecel-bir yol, atlayıp geçme hilesi yok,
Ötken adam kayta kelmes, Kayla cok.
Geçip giden tekrar gelmez çare yok [5,s.114].
…Ölim col ğoy, el colauşı sol colda,
… Ölüm yol ki, el yolcu o yolda [5,s.116].

"Ölümü gemiye binip yolculuğa" çıkmak diye tasavvur eden bir örnek 18 yüzyıl şairi "Kablisa Jırau'nun" şiirlerinde rastladık. Kablisa [Kaban],-Jırau 1733-1824 yıllar arasında yaşayan kazak şairidir. Kablisa Jırau aşağıdaki mısraında ölümü "Binersiniz bir gün gemiye" diye ifade eder.

Tirşilikte sıylasqan Dirilikte saygı gösteren
Dünye qaytıp kele me?
Dünya geri gelir mi
Dünyege senim cok, Dünyaya güven yok,
Minersiz bir kün kemege. Binersiz bir gün gemiye. [12,s.148].

Başka unsurlar:

Prof. Dr. Mustafa İsen:''Klasik Türk Edebiyatmdaki mersiyelerde şehir ve hayvanlara da mersiye yazılmıştır, der. [10, s.134-142]. Buna benzer olarak Kazak edebiyatmda da hayvanlar için mersiyeler joktauvlar yazıldığını araştırmalarımız neticesinde öğrenmiş bulunuyoruz.

Yazılan bu joktauvlar'da da tıpkı insanların ölümü üzerine yazılan mersiyeler joktauvlar gibi ölen hayvanın ölümünden sonra yaşanan acı dile getirilmiştir. Joktauv boyunca onun diğer hem cinslerinden ayrılan yönleri,farklılıkları dile getiriliyor.Aslmda bu konu başlı başına bir araştırma konusudur.Fakat biz burada konumuza örnek olması açısından Kazak büyük şairlerden İlyas Cansügirov'ın bir başka şair Aqan Seri'nin söylediği diye yazdığı "Qulager" şiirini örnek gösterebiliriz. "Qulager" İlyas Cansuğrov'un yazdığı (poem),-uzun şiirdir. Onun uzunca bölümü "Qulager" adlı bir ata yazılmıştır. Qulager'in vasıfları, güzelliği uzun uzun anlatılır. "Bay- bay" redifli. "Attıŋ azalı äni" -Atın karalı çarkısı.

"...Şmımen ketkenin be , Qulagerim! "...Gerçekten gittin mi Qulagerim!
Qasımda qasınısıp turar edıŋ.
Yanımda okşadığımda dururdun
Bas pa bas kızğa vermes canuarım!
Başa baş kıza vermez hayvanım!
Basılar ölgenimşe qaytip şeriŋ?!
Diner mi ölünceye dek nasıl acım?!
Qulager, aynalayın, argımağım!
Kulager, çok sevdiğim, küheylanım!
Osı edi ölmegende şabar şağıŋ.

Bu idi ölmeseydin koşar zamanın
Qutsız köl jılandınıη carısında
Uğursuz gol Cılandı'nın yarışında
Quşaktap qandı basıη zar cıladım.
Kuşaklayıp kanlı başını çok ağladım. [4, s.140].

Çalışmamaızda ele aldığımız ve özellikle muhteva açsından incelediğimiz Kazak Edebiyatı joktauv örneklerinin genelinin kendi alanında hakim edebiyatçılar tarafından kaleme alındıklarını gürüyoruz. Bunları Türk edebiyatındaki mersiye veya ağıt olarak bildiğimiz şiir türüyle benzer yönlerini ele aldık.Bunun yaparken de, özellikle, muhteva açısından değerlendirdik.Şu kanaate vardık ki, her iki edebiyatta da mesiye veya ağıt türünde yazılmış bu şiirlerin Kazak edebiyatında her ne kadar farklı bir isimle adlandırılsalar da muhteva yönünden nerdeyse aynı olduklarını görüyoruz.Çünkü aynı konularda ve aynı sebeplerle yazılmışlardır.Bu bağlamda diyebiliriz ki,coğrafi olarak her ne kadar iki millet birbirine uzak olsa da ortak bir tarihi geçmişe sahip olmaları,asırlar sonra edebiyatta özellikle şiirde ele alınan konuların ortak olmasını etkileyebilir.

1.Äuezov.M. Ädebyet tarihı.A.,1991
2.Baytursınov A. Ädebyet Tanıtqış. -A.,2003.
3. Qazaqtıη coqtau cırları. –A., 1990.
4. Cansugirov. İ. Üş alıp./Qulager-A.,2007.
5. Cumabaev. 2.-t. A., 2008.
6. Köpeyulı M C.Öleηder, Rauayattar, Dastandar. 1-t.-A., Almatı, 2003.
7. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi,-Ankara,1980.
8. Qalican U. Qazaq Ädebietindegi dini-ağartuşılıq ağım.- A., 1998.
9.Qoηıratbayev. Ä. Qzaq folklorinin tarihı,-A., 1991.
10.Mustafa İ. Acıyı Bal Eylemek.- Ankara, 1994.
11. Mustafa İ. Ötelerden Bir Ses-Ankara, 1997.
12. On gasır jırlaydı,

Түйін

С. Екер. Түрік және қазақ әдебиетіндегі жоқтау өлеңдер мен олардың ұқсастықтары

Мақаламызда қазақ және түрік әдебиетіндегі жоқтау өлеңдер, олардың түр ретіндегі ерекшеліктері мен ұқсастықтары сөз етіледі. Жоқтаулардағы тақырыптағы ортақ тұстары нақты мысалдармен дәлелденеді. Бір әдеби түр ретінде жоқтаудың мазмұны жан-жақты талданады. Түрік әдебиетіндегі «мәрсия», «ағыт» түрімен салыстырыла отырып, мазмұн мен тақырыптағы ортақтықтар мен ерекшеліктер сараланады. Қазақ әдебиетіндегі жоқтаулар мен түрік классик әдебиетіндегі мерсиелер тақырыптары жеке-жеке мысалдармен дәлелденеді. Жанындай жақсы көрген адамның өлімінің артынан айтылғандар қазақ халқында да, басқа түркі халықтарында да көркем сөзбен өріліп өнер туындысы халіне келін отырған. Бұл өнер туындысында шеберлікпен айтылған теңеулер көптеп кездеседі. Дүниетанымдық мәнге ие осындай теңеулер зерттеуді қажет етеді. Көркем сөз туындысы ретінде теңеулер, метафоралар түрік әдебиетімен салыстырыла отырып зерттеледі. Түрік әдебиеті мерсие тақырыбында зерттеу еңбектері, қазақ әдебиеті саласында жасалған зерттеулермен салыстырыла отырып, анализ жасалады. Жоқтаулардағы теңеулер мен салыстырулар мысалдар келтіріле отырып талданады. Жоқтаулардағы адамбаласының «өлім» туралы сезімдерінің көркем сөзге айналуы жолы баяндалады. Түрік әдебиетінде және қазақ әдебиетінде ортақ мәдениет жемісі ретінде бұл түрдің ортақ тұстары мен ерекшеліктеріне жеке-жеке салыстырыла отырып тоқталамыз.

Түйін сөздер: жоқтау, мәрсия, ағыт, тақырып ортақтығы, мұң-шер өлеңдері.

Summary

S. Eker. Kazakh literature of Turkish and subsidiaries subject mersiye

The study compares the content of the Turkish genre of "Mersiye" to its counterpart in the Kazakh language "Zhoktaular." Known as the "Mersiye" during the Ottoman Empire, it was referred as "Sagu" in the Turkish literature, and the concept is termed as "Agit" in the Turkish folklore. In Turkish folklore "Mersiye" is a dirge sung at a funeral.

Similarly, Kazakhs sing “zhoktau” during burying dead people. Sometimes people were dead because of fatal diseases as well as of a homicide. Consequently, both mersiye and zhoktaular are the chants sung to express sorrow for the dead relatives. In content, mersiye and zhoktaular are much alike. The fact is proven by a number of cases we came across during the analysis of both Turkish and Kazakh literature. During the research we benefitted from a popular academic work of Professor Mustafa Isen “Aciyi Bal Eylemek” and work of other eminent scholars in the Kazakh Literature.We would also like to acknowledge that the detailed data included in the paper is a result of an in-depth research

Key words: Mersiye, Zhoktau, National folklore, Content.

ӘОЖ 818.992.71

ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІ ЖӘНЕ «ҚИССА МАНСҰР ӘЛ-ХАЛЛАЖ» САБАҚТАСТЫҒЫ

С.С. Ергөбек - *Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Филология ғылымының кандидаты, доцент,*
Ж. Ергөбекова - *Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты PhD докторы,*
Ғ. Зияева - *Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті магистрант*

Түйіндеме: Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің, өмірлік ұстанымының негізін танытатын хикметтері қазақ ақындары тарапынан ғасырлар бойы жырланып келгені, сопы ақын хикметтерінің мәні мен маңызы қазақ ақындары жырлаған дәуірлер тынысына өзек боп өрілгені айтылады. Ахмет Ясауи поэзиясы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше өркендеген дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына айрықша әсер еткені, Ясауи сопылық ілімі мен оны негіздеген хикметтері олардың діни ағартушылық және діни-әдеби шығармашылықтарына басты бағыт-бағдар болғандығы, кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мансұр әл-Халаж» туындысы Ясауи хикметтерінде жырланған Мансұр оқиғасымен сабақтастығы сөз болады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи хикметтері, сопылық ілім, кітаби ақындар, қисса, дастан.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің, өмірлік ұстанымының негізін танытатын хикметтері қазақ ақындары тарапынан ғасырлар бойы жырланып келді. Сопы ақын хикметтерінің мәні мен маңызы қазақ ақындары жырлаған дәуірлер тынысына өзек боп өрілді. Жыраулар поэзиясы өкілдері шығармаларында көрініс беретін мұсылман діні, мұсылманшылық туралы ойлары Ясауи ілімімен, Бақырған шығармаларымен, Алтын Орда дәуірінде өркендеген мұсылмандық өркениетімізбен сабақтасып жатады. Әсіресе отарлық дәуір аталатын XIX ғасыр ақындары шығармаларындағы зарлы әуен, зар заман сарыны Ахмет Ясауидің дәуір, дәуір тынысына орай құбылған адам болмысы туралы өрілген ойларымен тығыз сабақтастықта жырланды десек артық болмайды. Зар заманның ұлы жыршылары деуге болатын Дулат, Шортанбай, Мұрат шығармалары, Кердері Әбубәкір толғаулары Ясауи толғаған заман жайымен үндесін жатты. Себебі Ахмет Ясауи заманында қараханидтер мемлекетінің ыдырауы, ішкі тартыс, қырғи қабақ алауыздық негізінде елді, жерді қара қытай-қидандардың басып алуы, халықтың ауыр езгіге түсуі ақынның өмірлік ұстанымы мен сопылық іліміне әсер етті. Бұл әсер, ықпал оның жырларында-хикметтерінде көрініс тапты. Ғалым А.Ахметбек осы жайларды айта келіп: «Йассауи бұл аласапыранның басы, тудырушы себебі болып мұсылманшылықтың тапталып, халықтың дінсізденуі деп білді. Ислам дінін ресми дін ретінде қабылдаған Қарахан мемлекетінің ыдырауы да азғындыққа салынған әкім-билеушілердің кесірі деп ұғынды», - дейді [1, 24-б]. Ахмет Ясауидің:

- Ей, достар, ақырзаман болды көріңдер,
Дінсіз кәпірлер бұл әлемге толды көріңдер,
Хақ құлдығын қойып, барша пасық болды,
Оның үшін Қahар ашу қылды көріңдер.
Ақырзаман нышаны ол дүр әуелі қайыр кетті...
Ислам зағип болып, қолдан кетті көріңдер.

Ораза, намаз, иман қолдан кетті...
Бұл дүниені қараңғылық басты көріндер –

деген хикмет жолдары қазақ халқының отарлық дәуірі және оны суреттеген, терең толғаған зар заман ақындарының толғауларымен толық сәйкес келеді.

Ахмет Ясауи поэзиясы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше өркендеген дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына айрықша әсер етті. Өздері мұсылманша оқып өскен, қалыптасқан, соған орай бүкіл шығармашылық тақырыбы, әдеби дәстүрі ислам дінімен, мұсылманшылықпен байланысты дамыған, сол арқылы қазақ мұсылмандық қиссалық әдебиетті қалыптастырған кітаби ақындар жырлаған басты тақырып – дін мәселесі болды. Олардың осы шығармашылық жолында Ясауи сопылық ілімі мен оны негіздеген хикметтері олардың діни ағартушылық және діни-әдеби шығармашылықтарына басты бағыт-бағдар болған. Олай дейтініміз, Ясауи өзінің сопылық ілімін хикметтерінде жырлағанда басты-басты тақырыптары мыналар болды: Алланың бірлігі мен барлығы және Алладан қорқу, Хақ дидарына ғашық болу, мейірімділік, қайырымдылық, төзімділік, адал еңбекті үндеу, білім мен ғылым.

Дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері – кітаби ақындардың негізгі шығармашылық жанры қиссалар болды, сонымен қатар назым, дастан, хикая секілді жанрлық атауларды қолданып отырды. Бірақ ең көп қолданған жанрлық атауы қисса болды. Бұл туындылар мұсылмандық, діни сопылық әдеби дәстүрге орай көп жағдайда Алла Тағалаға мадақ, хамд, сәнә жырлаумен басталып отырды. Осыдан кейін Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлық қызметі, дін жолындағы қайраткерлік еңбегі ерекше жырланды. Сонан соң төрт шарияр, дін жолында қызмет еткен сахабалар мадақталды. Осы жолдардан кейін қисса авторы өзі жайлы, шығармашылық мақсаты туралы діни ойларын, өзі жазып отырған нәзиралық туындының түп негізі туралы мағұлматтарды да жасырмай көрсетіп отырды. Бұл - өзінше кітаби ақындарда шығармашылық дәстүр болып қалыптасқан ерекшелік. Бұл шығармашылық дәстүрдің бір бастау арнасы Ахмет Ясауи хикметтерінің жырлану үрдісінде жатыр. Кітаби ақындар сопы ақынның хикметтерінің жолымен Мұхаммед пайғамбарды, төрт шариярды, сахабаларды жеке-жеке қиссалар етіп жырлаған. Сондай шығармалардың бірі – Ясауи өз хикметтерінде көп жырлайтын, мадақтайтын, жұртқа сопылықтың үлгісі ретінде ұсынатын Мансұр әл-Халлаждың сопылық жолын жырлайтын «Қисса Мансұр әл-Халлаж» туындысы еді. Туындының нәзиралық авторы – кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлы:

Бұ қисса бұрын нәшір парсы еді,
Бір күні назым бопты хорезм тілді.
Қазақи-түркімен жазайын деп,
Жүсіпбектің көңіліне және келді, - дейді.

Келтірілген үзіндіден туындының қолдан-қолға, елден-елге өткен сапар жолы көрінеді. Түп төркіні парсылық қара сөзді шығарманың бір уақыттарда түрки өлең сөзді шығармаға айналғаны аңғарылады. Жүсіпбектің сол нұсқадан қазақша сөйлетіп отырғаны анық көрінін тұр. Бұрын жырланған шығарма желісімен жүріп отырса да, Жүсіпбек нәзиралық туындысына өз тарапынан көп нәрсе қосқандығы байқалады. Шығарма алғысөзі ретінде көлемі елу жолдық діни сопылық өлең берілген. Онда ақын дәстүр бойынша Алла Тағаланы, Мұхаммед пағамбар нұрын, төрт шариярды жырға қосады. Бұл мұсылмандық әдебиетке тән дәстүр болғанымен, кітаби ақын жырын дүние жаратылысымен, бүгінгі өмірмен, адам табиғаты, иман мәселесімен сабақтастырып отырады:

Бастайын бір Алланың атыменен,
Түзеткей өз құдірет затыменен,
Бихамдулла, біздерді қылды инсан,
Жайылар біздей құлдар хатыменен, - деп ақын Алла Тағаланың адам етіп жаратқанына шүкіршілік ете отырып шығармашылық ететінін айтады.

Алланың заты- пәк, әуелі жоқ.
Интаһа – ахирының өлшеуі жоқ.
Біздерді адам қылып иман берді,
Шүкір Алла, бұл жері көңілге тоқ, -

деп Алла Тағала пәктігін жырлай отыра адам етіп жаратып, иман берғеніне шүкіршілік қылады. Өйткені саналы адамзат баласының өмірлік тірегі – иман, иманды өмір деп біледі ақын.

Бір қатра нұр жаратты Тәңірім бұрын,
Сол деп айтар білгендер досты нұрын.
Ошал нұрдан жаратқан бұ ғаламды,
Өзі айтпаса кім білер Құдай сырын, -

деп Алла Тағаланың алдымен Мұхаммед пайғамбар нұрын, содан бұ ғаламды жаратуын, сол нұрдан тамған терден төрт шаһарияр жанын, иманды т.б. жаратуын жырлайды. Кітаби діни ақын Жүсінбек өз кіріспесінде Имам Ағзамнан бастап, Шафиғи, Имам Ахмет, Имам Мәлік, Әбу Жүсін, Ыдырыс имам, сүннет, жол, мазһаб туралы айта келін:

Бұ қисса шейх Мансұр хикаяты
Мекені - Мысыр шаһары, уәлаяты.
Жүсінбек сөз қозғасын ер Мансұрдан,
Алланың болса әғәр ғинаяты, - деп негізгі тақырыпқа көшеді.

Кітаби ақын қолында Мансұр сопы жайлы жырланған, өзі сөз еткен кітаптардан бөлек, ең алдымен, Ахмет Ясауи хикметтері болды деуге болады. Өйткені қиссаның көп жерінде айтылған ойлар мен оқиға желісі Ясауи хикметтерімен сәйкес келеді. Ахмет Ясауи хикметтеріндегі Мансұр әл-Халлаждың жырлануын ғалым А.Ахметбек былай береді: «Сюжетті хикмет тердің ең көлемдісі ретінде 108-хикметті атаймыз. Бұл шығарма жиырма жеті шумақтан тұрады. Хикметтің мазмұнына Йассауидің арқа тұтар адамы сопы Мансұрдың аңызға айналған өлімі арқау болған. Хикметте тарихта болған екі сопының аты аталады. Әл-Халлаж Әбу-л-Муғис әл-Хусейн бн Мансур (шамамен 858-922 жж.) өзінің сопылық оқуын ашық уағыздап, ресми дін басыларының қуғынына ұшырап, сот үкімімен өлім жазасына кесілген адам. Кейіннен өлім жазасының орнына сиқыршы ретінде үш күн дар бағанаға байланып, масқараланады. Аңыз бойынша, өз оқуынан бас тартпай қайсарлық танытып, бағана басында "әнә-л-Хақ" (мен Хақпын) деген атақты сөзін айтады. Бұл сөз мәнін күпірлік деп таныған қожа-молдалар Мансурды кәпір ретінде жазасын тартуды талап етеді. Мансур қалған өмірін қамауда өткізеді. Ал Зу-н-Нун әл-Мисри Әбу-л-Файд Саубан бн Ибрахим (шамамен 796-860 жж.) алғашқы сопылардың бірі. «Мақамдар мен ахуалдар» оқуының негізін салушы, суфизм атасы ретінде танылады. Бұлар екеуі өмірде бір-бірімен кездеспеген. Бірақ Йассауи фантазиясында Зу-н-Нунның оқу жалғастығын Мансурмен көрсету үшін Зу-н-Нунды Мансурдың пірі деп таныстырады (Мұндай байланысты өзінің Арыстан Баб арқылы Мұхаммедтің тікелей ізбасары ретінде беру тәсілін қайталауда көреміз). Яғни, уақыттың оқуға білімге күші де, заңдылығы да жүрмейтінін тағы да белгілеегендей. Сөйтін, Зу-н-Нун алғашқы сопылар қатарын құрса, Мансур осы қатарды жалғастырушы екенін, екеуі бір дүниенің құрылысын салушылар екенін таныту бар. Сондықтан дастан-қиссада Зу-н-Нун Мансурдың пір болып, оның қолдаушысы, әрекетіне тура да, әділ баға беруші ұстаз образында бейнеленген [1, 81-б]. Ғалым А.Ахметбек Ясауидің Мансұр әл-Халаж оқиғасын арқау еткен бір ғана 108-хикметін атаса, шын мәнінде, хикметтердің кейінгі түрлі басылымдарында олардың реттік саны ауытқып отырады. Мәселен, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының шығаруымен 2000 жылы басылған [2] нұсқасында 9, 22, 76, 79, 88, 89, 123, 142-хикметтерінде Мансұр оқиғасы, ілімі жырланады. Үлкен орын беріліп, сюжетті өлең үлгісінде жырланғандары - 9, 22, 89-хикметтері.

Махаббат жолында ғашық болып Мансұр өтті,
Белін байлап Хақтың ісін мекем тұтты.
Жәбірлеу, қорлауды да көп есітті,
Ей, мұсылман, мен де Мансұр болдым міне.
Ғашық Мансұр "Әнә-л-Хақты" тіліне алды,
Жәбірейіл келін, "Әнә-л-Хақты" бірге айтты.

"Әнә-л-Хақтың" мағынасын білмес надан,
Дана керек бұл жолдарда таза мардан.
Ақылды құлдар Хақ жолын жадына алған,
Жаннан кешін жаратқанды сүйдім міне.

деген секілді Ахмет Ясауи хикметтерінен аңғарылатын жайт – Мансұр әл-Халаждың сопылық ілімін оның өте жоғары бағалағаны, оның ісін, өлімін сопылық, шын ғашықтық жолындағы ерлік деп

таныған, өзіне өмірлік, діни ілімдік сопылық жолында үлгі-өнеге етін ұстанған көрінеді. Шындығында, сопылық ілім тарихындағы атақты сопылардың бірі Халлаж Мансұрдың сөздері мен аңыздары мұсылман халықтары мен сопылық шығармаларда өшпес із қалдырған анық. Сопылық жол осы Халлаж Мансұр ілімі арқылы жаңа бір кезеңге өткен. Оның бүгінге дейін аты өшпеуі "әнә-л-Хақ" (мен құдаймын) деген атақты сөзіне байланысты. Бұл сөздің тура мағынасы ислам сенім негіздеріне қайшы келгенімен, сопылардың түсіндіруі бойынша түсінуге қиын, бірақ түпкі мағынасы дұрыс айтылған сөз. Халлаж Мансұрдың сөзіне түсінбеген замандастары оны өлім жазасына кескен. Халлаж Мансұрдың атақты осы сөзін Имам Ғаззали жақтап, оны былай түсіндіреді: "Егер бір шыны ыдысқа кез келген реңдегі сусын құйсаң, шыныдан шынының бейнесі емес, сусынның реңі көрінеді. Міне осы сияқты жүреғіндегі Аллаһтың көрінісін көрген сопы, өзін емес, Жаратушысын көреді. Сондықтан ол өзін "әнә-л-Хақ" деп жар салуы мүмкін." (Сопылықтағы Уахдет-і Ужуд).

Кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мансұр әл-Халаж» шығармасы мазмұндық тұрғыда іштей жіктелген екі бөліктен тұрады деуге болады: алғашқы жартысы сопы Мансұр әл-Халаждың сопылық өмір жолы және сол жолда опат болуы болса, екінші бөлігі Мансұр мәйітінің суға шашылған күлінің көбік болуынан Алла Тағаланың құдіретімен жаралған шығармада әкесі Мансұрдың сопылық ілімін жалғастырған баласы - сопы Насим оқиғасы. Мансұр оқиғасының бастауы оның қарындасы Әнал туралы аңызды өзек етеді. Әнал оқиғасы Ясауи хикметтерінде жырланбайды. Мансұрдың аңыз бойынша сопы болып қалыптасуына Әнал оқиғасы себепкер болды делінсе де, оның бұл оқиғаға дейін де Хақ жолын берік тұтынған жас жігіт екендігі айтылады. Оны ақын былайша жырлайды:

Шейх Мансұр жас жігіт,
Көзге жастау болса да,
Ақыретке бас жіғіт.
Дайым Хақтан қорқады,
Екі көзден жас төгіп,
Тағат қылур Аллаға.

Қиссада Мансұр қарындасының шілтендер талабымен ұсынған бір ұрттам сопылық шараба таһур шарабының өзіне есінен танып қалады. Ғалым А.Әбдірәсілқызы Ясауи хикметіндегі «шарап» сөзін сопылық мәнде былай түсіндіреді: «Сопылық поэзиядағы тұрақты символдардың бірі – *шарап*. Жаратылыстың хикметін, Алла мен адам бірлігін бар болмысымен, рухымен сезінуден туған экстаз хәліндегі күйді сопылардың мастық хәлмен шендестірін, оны *"уахдат* (болмыстың бірлігі) *шарабынан"* мас болу деп сипаттаған. Сопылық тәжірибедегі мұндай халге рухани ұстаздың жанқиярлық жолбасшылық еңбегінің арқасында ғана жету мүмкін болып саналады. Сондықтан «*Пірмұған*» – шарап құюшының, яғни рухани ұстаздың символы болып табылады» [3, 236]. Қиссада шілтендердің шарабының әсерін ақын:

Ішкен соң жалғыз ұрттам ақыл танды,
Оттайын іші-тысы күйіп жанды.
Не айтып, не қойғанын бірін білмей,
«Һуа Хақ» деп ізімен қайта салды...
Бұ сөзге қосып айтты: «Әнал-әл-Хақ»,
Өзін-дағы қосады «мен – әл-Хақ», - деп.
«Қай жерде, қай пенденің ісі ақ болса,
Һәрқашан сол пендеге Құдай жақ», -

деп, Мансұрды өзгеше бір кейіпке түсіргенін, оның сопылық, дәруіштік сипатқа ие болғанын суреттеп береді. Қиссадағы бұл сәт - кейіпкер Мансұрдың шын сопылық биіғіне көтерілгенін көрсетіп, діни қиссаның тақырыптық идеясын ашатын тұсы. Осыдан кейін Мансұр елді, шаһарды аралап дәруіш болып жүреді. Оның бұл жаңа сипаты былайша бейнеленеді:

«Әнә-л Хақ» деп айтады көкке бағып,
Қызарып екі көзі көксін қағып.
Ақыл-һұшын білмейді диуана боп,
Бұрқырап ауызынан көбік ағып.
Әнал да Хақ, мен де Хақ, әдет болды,
Мансұрдың іші-тысы нұрға толды.

Түнде ұйқы көрмеді, күндіз – күлкі,
Тоқтаусыз кезіп жүрді шаһар-елді.

Мансұрдың бұл ахуалын, айтып жүрген сопылық әуенін молдалар естиді. Олар Мансұрды ортаға алады, Мансұр айтқан әуенінен қайтпайды. Мансұрдың айтқан сөзін, ұстанған сопылық жолын нәзиралық шығарма авторы дұрыс деп таниды. Молдалар оның сөзінің шын сырын түсінбеді деп береді. Шығармада:

Білмеділер молдалар,
«Әнә-л-Хақтың» мәнісін...
Зар қылып Хаққа зарлайды,
Өзі ғашық Тәңірге...
Кереметсіз надандар
Хақ сырды қайдан танысын
Жұртқа теріс болса да,
Мансұрдың көңілі Хаққа шын, -

деп Мансұрдың сопылық жолын қуаттап жырлайды. Шығарманың осы сәттері Ахмет Ясауи хикметтерімен үндесіп жатыр. 22-хикметте Ахмет Ясауи сопы Мансұр халін былайша суреттеп жырлайды:

Тынбай ғашық, үһлеп, деп Құдайына жалбарынып,
Жүрер ондай ғашықтар күндіз-түні сарғайып.
Зар жылатар ғашықты, ғашық жолында Құдайым,
Ғашық жолында маламат, оны көрер мұнасіб, -

деген үзіндіден Мансұрдың халі шын сопылық, ғашықтық деп бағаланып отыр. Осы хикметте айтылған Мансұр оқиғасы қисса оқиғасымен сабақтасып жатыр, мұнда да:

Мансұр бір күн жылады, жарандардан рақым келді,
Шілтен шарбат ішкізді, Мансұрға мейірін салып.
Мансұр айтар: «Ана ал-Хақ», еранлар ісі бір Хақ.
Молдалар айтар: «Нахақ» көңіліне иман алып.
Айтпағыл «Ана ал-Хақ» деп, кәпір болдың, Мансұр деп,
Құран ишара болды дер олар көптесін, - деп Мансұр оқиғасы баяндалады. Сопы ақын Мансұр ілімін қолдап: Білмес еді молда лар «Ана ал-Хақтың мағынасын, Хал ақылына Хал ілімін Хақ көрмеді мұнасіб, - деп түйеді. Бұл жолдар кітаби ақынның «Кереметсіз надандар Хақ сырды қайдан танысын» деген ойларына жалғасып жатыр. Ахмет Ясауидің Мансұр, Насим сопылардың ілімін қолдағаны және өз хикметтерінде қуаттап жырлап отырғаны көрінеді. Сонымен бірге, кітаби ақын Жүсіпбектің де Ясауи сопылық жолын ұстанғаны, сол ілімді уағыздап «Қисса Мансұр әл-Халажды» жазғаны аңғарылады. Қиссаның сопы Мансұр, Насим оқиғаларының өліммен аяқталуына молдалар себепші болады. Ахмет Ясауи хикметтерінде де дін өкілдері - молдалар қатты сыналады. Осыдан сопылық ілімнің тууы мен таралуында, дәстүрлі дін өкілдері тарапынан үнемі қудаланып отырғаны аңғарылады. Алланың Хақтығын, Бірлігі мен Барлығын, Хақ дидарына ғашықтықты, Алла елшісі Мұхаммедті, төрт шарияры, пәктік пен тазалықты, адалдықты, т.б. жырласа да, сопылық ағым қашан орныққанша, көп қиындық көргені, қудаланғаны танылады.

Кітаби ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мансұр әл-Халаж» туындысы - әрі көлемді, әрі қызықты оқиғамен өрілген діни сопылық шығарма. Шығармада он бір буынды қара өлең үлгісі, жеті-сегіз буынды жыр үлгісі алма-кезек қолданылып отырған. Кіріспеде кітаби ақын туындының түп негізі парсы тілді насыр сөзді, одан соң хорезм тілді назым болды, содан қазақи, түрки жазғым келді десе де, шығарманы жазу барысында көп пайдаланғаны - Ясауи хикметтері. Қисса оқиғасы мен Ясауи хикметтерінде жырланған Мансұр оқиғасы бір-біріне өте жақын өрілген. Бұл - ғасырларға жалғасып жатқан әдеби дәстүр сабақтастығы. Ясауи сопылық ілімі мен ақындық мектебінің дәстүрі Алтын Орда дәуіріне, діни әдебиетке ұласып, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше дамыған дәстүрлі жазба әдебиетке және оның өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына жалғасқаны, Ясауи хикметтері мен Рабғұзи қиссалары көптеген діни ғашықтық, хикаялық қиссаларға бастау болғаны анық көрінеді.

1. *Ахметбек А. Қожа Ахмет Йассауи. - Алматы: «Санат», 1998*

2. Қожа Ахмет Йассауи. Хикметтер (Шағатай тілінен аударылған). - Алматы: «Дайк-Пресс», 2000. -208 б.
3. Әбдірәсілқызы. Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі. - Алматы, 2007.

ХИКМЕТЫ ЯСАВИ, «КИССА МАНСУР АЛ-ХАЛЛАЖ» И ИХ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

С.С. Ергубек - *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави кандидат филол.наук, доцент,*
Ж. Ергубекова - *Южно-Казахстанский государственный педагогический пединститут доктор PhD,*
Г. Зияева - *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави магистрант*

Абстракт: В статье рассматривается проблемы воспевания казахских поэтов-книжников хикметов Ходжа Ахмета Ясави, которые означают суфийские каноны и основ его мировоззрения. В их творчествах воспевались значения и сущность хикметов поэта-суфи в гармонии времени. Поэзия Ахмеда Ясави имела огромное влияние на традиционную письменную литературу, которая сильно развивалась во второй половине XIX и начала XX вв. Суфизм Ясави и его хикметы стали главными направлениями в их религиозно-просветительском течении и их религиозно-литературных творчествах. Рассматривается преемственность произведении поэта-книжника Жусупбек Шайхисламулы «Кисса Мансур ал-Халлаж» с приключениями легендарного суфи Мансур в хикметах Ясави.

Ключевые слова: Хикметы Ходжа Ахмеда Ясави, суфизм, поэты-книжники, кисса, дастан.

Diwani Hikmet (Divine Wisdom) of Yassawi, “Kissa Mansur Al-Khalazh” and their continuity

S.S. Ergubek - *International Kazakh Turkish University named after A. Yassawi Candidate of Philological Sciences,*
Zh. Ergubekova - *South Kazakhstan State Pedagogical Institute PhD,*
G. Ziyaeva - *International Kazakh Turkish University named after A. Yassawi Master class student*

The article deals with the problems of glorifying of Kazakh poet-scribes the Hikmets of Khoja Ahmed Yassawi, which means his Sufi canons and the foundation of his world view. Their works glorified the value and essence of Hikmets of Sufi poet in harmony with time. The poetry of Ahmed Yassawi had a huge impact on a traditional written literature, which is highly developed in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Yassawi’s Sufism and his Hikmets became the main directions in their religious and educational course and in their religious and literary creativity. We consider the continuity of work of the poet-scribe Zhusupbek Shayhislamuly "Kiss Mansur al-Hallazh" with the adventures of the legendary Sufi Mansur Hikmet Yassawi.

Keywords: Hikmets of Khoja Ahmed Yassawi, Sufism, poets-scribes, Kissa, Dastan.

ӘОЖ 821.512.122.0

FUNCTIONS OF METAPHORS IN ABAI'S POETRY

A.Zh. Zhaparova – *Al-Farabi Kazakh National University, Master of Philological Sciences, PhD doctoral student*

Annotation. The article is devoted to the actual topic in Philology - metaphors and its basic functions in the work. Metaphor is an integral part in the poetry of Abai, so it is important to give a descriptive assessment of their figurative aesthetic impact on the reader. The metaphor is not just image tool, metaphor - is the main way of learning about the outside world. Metaphors of Abai Kunanbayuly have special features, such as the nominative function, compressive function, emotional and expressive function, evaluation function. The various functions of metaphors are given here, they are supplemented by examples.

Key words: metaphor, metaphors' function, nominative function, compressive function, emotional and expressive function, evaluative function.

Abai's poetic work distinguishes with its unique, peculiar features. Metaphor is not only tool of creating poetic images, metaphorical meaning is concrete thought, idea, conclusion, result. No doubt that words with figurative meanings in Abai's work are used to transfer descriptive, figured beauty of his notions. Metaphor is used to donate ideas and thoughts with accurate and precise lucidity.

First of all, metaphor differs with cognitive content, its main purpose to create beauty, as well as to show some aspect of life from the other side [1, 15].

Principal functions of metaphors in Abai's poetry:

1. Nominative function
2. Compressive function
3. Expressive function
4. Evaluative function

Nominative function. Nominative metaphor creates nicknames and aliases of individuals, which can then turn into proper names, for instance, Owl, Gold, Speed. Assertaining the nominative function, the metaphor loses its imagery. The metaphor in this case is the technical method of extraction of the new name of the old vocabulary. Abai's poem "The tick of a clock is not something slight" ("Sagattyn shikildagy emes ermek") has deep philosophical significance. This oeuvre is complete metaphoric replacement. Magnificent picture of the poet's world is in the content-conceptual information of the text. "The clock is a theft ticking", / "Without showing it steals life day by day" are lines that depict main information of the text: "the clock's thievery", "it steals life" are metaphors, stylistic usages in figurative meanings. There is hidden implicit seme in the semantics of the word "Clock": it is the thing, which steals the most precious for you untocicebly, it is a robber, theft; it ticks not for pleasure and fun, a clock's ticking is an activity, stealing action. It behaves itself like a burglar, acts like him imperceptibly, insensibly, invisibly. "One minute" is a metaphorical change. "A minute resembles a man's life" / "Passed, died, there is no fate that returns". This is whole life of a person. Passing of a minute is like a human-being' s death. According to the author's conceptual perception, world's picture is seen exactly like this.

A distinguished scholar O.Kornylov said: "Each ethnic language is a unique collective work of art, integral part of culture of the people, the organ of self-reflection, self-knowledge and self-expression of national culture" [2, 133]. We can also see the following concept in individual-author's metaphors of Abai Kunanbayuly.

Compressive function. Metaphor's function, which presents huge, enormous, tremendous information or meaning in succinct, terse and concise way. "Abai's individual abilities, peculiarities differ him from other people, Abai can substantiate separate word combinations, people. Abai takes grammatical combinations and certain sentences, sometimes even words, makes them as an object, then substantiate them" [3,12]. For example, Abai's metaphor "Men kalayga salynbau" stands for not to hesitate, to be resolute and determined. This extract was taken from the poem "Zhastyktyn oty zhalindap". Other indicator words in the text also clarify the meaning "not to hesitate, not to doubt". Therefore, in order not to be hesitant, we should be willful and forceful, the following implicit context is presented like here: "Kayratka senip kaktikpay.../ Maydanga shiksa zharasar; Kayratpen kirip zhalinbay, / Akylmen tauip aylasin". These lines lead us to be decisive and strong, emphatic and forthright. It is kind of direction-position. In the language personality of Abai, every word has tangible, considerable, convincing weight. Pragmatic question, which comes from the thought of the text: "What gives us not to hesitate? What for is it? What purpose does it aim at?" Abai's response is on the 5th verse:

"Energy leaves the body,
The youth is not eternal,
The world is ancient.
Try to be happy in it"

Abai wanted to say us: "While we worry about not to doubt, life passes away, more important to reach your goal and take your place under the Sun." Abai's language personality can encompass many meanings, notions, the poet can submit complex, sophisticated, exceedingly difficult thought concisely. Owing to appropriateness of words economizing, a new metaphor appears, as a result, thought becomes wide and deep, word - brief and neat, conclusion - profound and insightful. This is an outcome of compressive function.

Expressive function. In comparison to the words, which have weak expressiveness, units with expressive-emotional coloring make greater influence on us. Among lots of methods that are used skillfully in the

thesaurus of language personality, metaphors actively sign in turnover. Expressive metaphors impact on a man's feelings, emotions, experience; they make him concern, bother, thrill, contemplate, muse. Expressive influence, undeniably, appear as a result of union of connotative components in the word's semantics.

We believe that unbounded, unlimited possibility of a man's cognition and his ability to think associatively can be soil for occurrence of expressions with emotional power, strength, emotionality. A person combines basic meaning of words and plenty of associations, then this process can open way for creating new metaphors, new concepts. It is clear that poetry's firepower is in its aesthetic loveliness. Let us take lexeme "drunkenness". In Abai Kunanbayuly's poem "Mensinbeushi em nadandi", core and mainstream thought is collected in lexemes like "drunkenness", "drunkard". These metaphors demonstrate author's ccomprehension and receptivity. The author tries to correct his people, his time, his epoch. Through the use of conceptual analysis, we comprehend that lexemes like "drunkard", "to be trunk" do not imply condition of a man, who drank too much. These metaphors possess figurative, indirect meaning. It stands for passion, temptation for being wealth; infatuation for fun, pleasure, enjoyment, amusement; keenness for authority, power. Metaphor "drunkenness" means an action in the meaning of craving, partiality, addiction, obsession. T.Zhurtbay expresses his opinion about the following poem thus: "Drunkenness is not being drunk due to strong beverages, addiction is not because of opium, drunked man is not, who uses alcohol. It is drunkenness for false and misleading praise, government, power, party. Speaking Abai's language, ...it is drunkenness for authority, revenge" [4, 107].

Evaluative function. In the process of metaphorization, influence of the poet's view predominates. The author states his opinion, he can give his right or wrong, positive or negative viewpoint on event or occasion. Thanks to the strong link of emotional and expressive components, a new side of language unit. During so many years, metaphor's this function is reviewed like image method. For instance, speaking Abai's metaphors, a sad person can have "zhabiranky soz" (which denotes sombre, gloomy, murky), or according to Abai's metaphors a word can be "kuatty soz" (potent ant robust word), "nurly soz" (radiant and luminous word), "erke soz" (warm word). Metaphors assist us to demonstrate our ccomprehension of the world around us. They append colouring, vivacious imagery and perhaps emotion to a sentence.

Nature pictures are used as poetic images in Abai's poetry. Scenery descriptions in the content structure of the poem are not simple, ordinary details, they play definite cognitive role. Language units, which turn up in metaphoric, figurative meaning present us new poetic images. Landscape descriptions in the text indicate grief and sorrow, depression and misery of a man, his delight and joyfulness, they fulfill cognitive function here. His poem named "Kolenke basin uzartyp" starts very short and brief, although it has deep, immense philosophical thought. When there is shadow, gloomy afternoon, when it is grey around, all these are descriptions of nature, as well as these are feelings of a person. 2 enormous worlds are bound, there is psychological parallelism between them. Shadow or shade is a dark, obscure area or shape cast on a surface by the interception of light rays by non-transparent body. When the Sun goes down, it is not bright and shiny outside, it reminds us that after spending pleasurable, cheerful days, a person also has some darkness and gloominess in his soul, spirit. Metaphoric combination "gloomy, murky mood" is a main cognitive mark described scenery or landscape, basic features of it - sorrow and affliction, despondency and depression. A man's physiological, social, moral singularities are closely linked with each other, one helps the second to develop. In this poem a person suffers, hurts, endures, we can notice his moral condition, he is like poisoned by all around. Major and principal semantical mechanism is a metaphor (gloomy mood, grey dusk). It is noticeable that a man in Abai's discourse differently accept time and space. Why does a man feel himself sad, tragic, deplorable, notorious, regrettable, lamentable, distressing? Because after sunset and sundown, one more moment finishes, it turns into past. As we observe, in the 3d verse it is written that "past life becomes " gloom and dusk, here a man's suffering begins, he turns into the past and tries to give a report to himself: What has he done? Who did he help? What good things has he done?

The connection and tie between the poet and the reader, those two great of one reality, depends upon skilful language—figures of speech, figures of thought. Poetry evokes a language that moves beyond the literal and, accordingly, a mode of thinking that moves beyond the literal. Abai's metaphor grant and bestow esthetic gratification and relish, enjoyment and delight. Metaphor is an effective tool in his poetry. His metaphoric combination is concrete thought, result of his view, glance, viewpoint, glimpse. It goes without saying that his metaphors have multiple functions, like nominative, conceptual or cognitive, descriptive,

pragmatic, contextualize, cultural, informative, predictive or hypothetical and many others. The above functions of metaphor confirm its central role in the structure of Abai's discourse.

1. Zaysanbaeva G. Metaphoraly atalymdardyn kognitivti aspektisi birikken zat ataulary nezininde: aftoreferat:10.02.02. - Almaty, 2004. - 26 pages

2. Kornylov O. A. Yazikovaya kartina mira kak proizvodniye natcnionalniye mentalitetov. - M. : Che Ro, 2003. - 349 p.

3. Syzdykova R. Abaidyn soz oneri. - Almaty:Sanat, 1996.- 208p.

4. Zhurtbay T.K. Kuyesin zhurek,...suyesin. - Almaty: Sanat, 2001. - 408p.

Түйін

А.Ж. Жапарова. Абай поэзиясындағы метафораның қызметі

Мақалада филология ғылымындағы өзекті мәселе – метафора және оның шығармадағы негізгі функциялары сөз етіледі. Метафора – Абай өлеңдерінің ажырамас бір бөлшегі болғандықтан, олардың көркемдің-эстетикалық әсеріне сипаттама беру жоғары маңызға ие құбылыс. Метафора - тілдік көркемдегіш құрал ғана емес, метафора сыртқы әлемді тану мен игерудің басты құралы. Абай Құнанбайұлының метафоралары да өзіндік функцияларға ие, атап айтқанда, ақын метафораларының атауыштық, компрессивтік, экспрессивті әсер ету, бағалауыштық қызметтері бар. Ақын өлеңдеріндері метафоралар функцияларына баға беріліп, мысалдармен толықтырылады.

Түйін сөздер: метафора, метафораның қызметтері, атауыштық қызмет, компрессивтік қызмет, экспрессивті әсер ету, бағалауыштық қызметтері

Резюме

А.Ж. Жапарова. Функции метафоры в поэзии Абая

Статья, посвящена актуальной теме в филологической науке – метафорам и ее основным функциям в произведении. Метафора является неотъемлемой частью в поэзии Абая, поэтому важно дать описательную оценку их образно-эстетическому влиянию на читателя. Метафора – не просто образный инструмент, метафора - это главный способ познания окружающего внешнего мира. Метафоры Абая Кунанбайулы обладают особыми функциями, такими как, номинативная функция, компрессивная функция, эмоционально-экспрессивная функция, оценочная функция. Приводятся различные функции метафор, они дополняются примерами.

Ключевые слова: метафора, функции метафоры, номинативная функция, компрессивная функция, эмоционально-экспрессивная функция, оценочная функция.

ӘОЖ 378.016:821.512.122

С. ШАЙМЕРДЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

А.Д. Ибраева – *Абай атындағы ҚазҰПУ, филол.ғ.к., аға оқытушы*

Аңдатпа. Мақалада қаламгердің шығармашылық әлеміне қатысты мәселелер сөз етіледі. Тақырыптан бастап, материал жинау, оны өңдеу, көркем шындықпен өмір шындығының арақатынасы қарастырылған. Протип пен көркем бейне, қолжазба және шығарманың түрлі нұсқаларының арасындағы ерекшеліктердің барлығы қаламгердің әдеби шығармашылық әлеміне әкелетіні қарастырылған. Мұндағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлері жазушының өз өмірінде орын алған жағдайларымен, басынан өткерген оқиғалармен, көрген-білген адамдарымен салыстырыла отырып қаламгердің жазушылық шеберлігі, ондағы кейіпкерлердің өмірдегі прототиптері, кейіпкерлер өмір сүрген заманның шындығы, романның жазылу тарихына арқау болған мәселелер қарастырылады. Осы мәселелерді талдай келе, романға тақырып болған оқиғаның өзегі, негізі қайдан бастау алғанына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: шығарма, тақырып, көркемдік ерекшелік, шығармашылық зертхана.

Сафуан Шаймерденов – тереңге бойлатар туындыларымен танылған классик жазушы. Алғашқы көркем шығармасы «Болашаққа жол», кейіннен «Мінез», «Мезгіл», «Жыл құсы», «Мәжнүн тал»,

«Ағалардың алақаны» атты әңгіме-повестер жинақтарымен оқырман қауымның жүрегіне шуақты нұр мен терең талғамды тебіреніс орнатқан әдебиет жүйріктерінің бірі.

Суреткердің көркем туындысына негіз болатын жазу идеясы туғаннан бастап, нүктесі қойылған уақыт аралықтарын қамтитын кезең шығармашылық зертхана болып табылады. Бұл ұзақ процесті жазушы қалай жүргізді? Өмірге көркем туынды әкелген таланттың туындысы жөнінде қандай қыр-сыры, ашылмаған жайттары бар? деген секілді сауалдарға Сафуан ағамыздың творчествосынан іздеуді жөн көрдік. Айтылған процес тақырып таңдау, материал жинау, жиналған деректі салыстырып, қорыту, өмір шындығы мен көркем шындық, көркем бейне, жазу машығы мен өңдеп толықтыру секілді құбылыстарды қамтиды.

«Жазушының өмірі қиын, шытырман болған сайын, өмірбаяны бай болады» демекші, көз көрін, құлақ естіген, түйсікпен сезінген дүниені жазу әлдеқайда ұтымды. Өмір құбылыстарын саралағанда, өмір шындығын зерттеуде тақырып таңдау ерекшелігі жазушылық үрдістің қиын белесі болып табылады. Тақырыпқа З.Қабдолов: «Жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып деп атар едік» [1, 75] деген анықтамасын назарда ұстай отырып, жазушы С.Шаймерденов өзінің өмірдегі бастан кешкен дүниесін, әсер еткен тұстарын саралап, тақырып етін таңдайтындығын мынадай сөздерінен танимыз. «Осы күнге дейін жазып келгендерімнің бәрі де не өзі мені іздеп тапқан, немесе ел аралап жүрін, ойда жоқта өзім кездестірген тақырыптар» [2, 9].

Әр жазушының материал жинау құбылысы әртүрлі. Біреу талмай ізденгеннің нәтижесінде қалталы қоржынына дерек жинаса, енді біреу ойда-жоқта кез келген, көз көрген жағдаяттарды материал етіп алады. Кейінгі аталған жағдайға жазушы С.Шаймерденовтың мына сөздері дәлел бола алады. «Жыл құсы» атты повесімнің тақырыбымен мен ойда-жоқта кездестім. Бұл шығарманың басты қаһарманы Битабар Елбаев өмірде болған адам. Ол 1885 жылы қазіргі Жезқазған облысының Жаңа-Арқа ауданында дүниеге келіп, сол жерде – Иманақ тауының бауырында 1964 жылы жетпіс тоғыз жасында қайтыс болған. Ол, шынында да, түйе көтерген, құдыққа түсіп кеткен сиырды суырып алған ерен адам. Мен онымен 1950 жылы наурыз айының алтысы күні «Лениншіл жас» ғазетінің тапсырмасы бойынша ел аралап жүріп, Иманақ тауының бауырындағы шарқы шағын Бірлік атты колхозда кездестім. Биекең сөзге сараң, біртоға адам болса керек, көпке дейін сұрақтарыма бар-жоқ деп, тоқ етерін айтып үнсіз қалып отырды. Кейін ақсақал көңілінің кілті ашыла қалған кезде қағаз – қарындаш алсам, қытығына тиіп, қисайтып алып жүрмес пе екем деп әңгімесін тек отырып тыңдадым» - деп, [2, 7] повеске керекті матералды, прототиптің өз аузынан естіген дүниесі көркем туындының арқауы болғанын айтады.

Творчество адамына кездескен өмірдегі жайттар, жүздескен жүздер, айтылған әңгімелер әсерлендіріп, көңілін толқытқан жағдаяттарды материал етін алады. Ондай айтылған әңгімені естігеннің бірі неге жазбайды? Осы тұста адамның ой қырағылығы керекті материалды дөп басады. «Бірде жолым түсіп Алматы облысының Кеген ауданына бардым. Кездескен адамдардың бәрі мынадай қызық бір оқиғаны айтып берген: күзде қой отарлары таудан қыстауға қарай көшкенде бір шопанның иті жоғалып кетіпті. Әрі іздеп, бері іздеп шақыра – шақыра таппаған соң, қасқыр жедіге жорыпты да ол байғұс көшіп кете берген. Қыс өтеді. Келер көктемде әлгі шопан бұрынғы үйреншікті ізімен таудағы жайлауға келе жатса, былтырғы қой жусатып, дем алған бір жерінен иті шыға келіпті. Өкпелеуге сондайлық, шақырса келмейді. Жақындаса, үреді де шеуіне береді. Бұған не болған деп бақса, шопан иті көшкен жұртта ұмыт қалған ескі тонды күзетіп қысты өткізіпті. Жазылар повестің кілті осы оқиғадан кейін табылды» - деп, [2, 9] қарапайым әңгімеден көркем туынды жасауда өз өмір жолында жолыққан құбылыстарды материал етін алғандығын көрсетеді.

Жазушының жұбайы Бағдат апамыз Сафуан ағамыздың өмірі, шығармашылығы туралы сұхбатында: «Сафуанның романындағы Инеш пен Мәулен арасындағы махабат хикаялары басымыздан өткен дүниелер, өмір шындығы. Романның өмірге келуіне өзіміз бастан кешкен көп жайттар әсер еткені жасырын емес» - деп С.Шаймерденовтың көркем туындыға қажетті дүниені, өмір шындығын материал етіп қолданатынын нақтылай түседі.

А.Фадеев әдебиеттік (жазушылық) процесті 3- кезеңге бөліп қарастырады.

1.Жазушының материал жинау кезеңі.

2.Жинаған материалды қорыту – ойлану.

3.Қорытылған материалды жазу кезеңі.

Жазу машығы осы аталған кезеңдердің соңғысын қамтиды. Біреулер: күнде жазу столына отырып еңбектенсең, туындыңды жақындатып, «жазып бітіресің» деген күнделікті отырып жазу машығын мақсат тұтады. Ал қайсыбір жазушылар көңіл құсының, шабыт құсының шарықтап, құйқылжи келіп қона қалатын кездерінде ғана қолына қалам ұстайды. Ұзақ ойланып, көкіректегі ойын көркем бір лепті қуат қысқанда қағаз бетіне қалам жүгіртетін жазушылардың бірі – С.Шаймерденов.

«Шабыттың құсы басқа жақта шалықтап жүрген кезінде өзімді өзім зорламаймын. Жазу столына келін отырамын, ештеңенің ыңғайы келмесе, тұрып жүре беремін. Өзімді-өзім күштеу деген менде жоқ мінез» - деп шабытсыз жазу процесін ары қарай жылжыту мүмкін еместігін айтады [2, 20].

«Жас кезімде түнде отырып жазушы едім. Өйткені, түнде істеген жұмыс өнікті келеді. Қазір өйте алмаймын. Жыл мезгілінен, әсіресе, көктем айлары ұғымды. Шабыттың құсы жыл құсы емес, шынтуайтқа келгенде маусым талғамайды» - деп шабыт, құштарлықтың мезгіл таңдамайтынын атап көрсетеді.

С.Шаймерденов көркем туындысын жазуға кеткен уақыт аралықтарын нақты көрсеткішпен көрсетеді. Ой өзегінде қорытылып, салыстырудан өтіп, көңілде жүріп тербелген дүние тез жазылатындықтан, жазушы: «Менің ойлануым, толғатуым ұзақ. Ал пісіп жеткен дүниелерді тіпті де тез жазамын. Айталық, он тоғыз жыл толғатқан Битабар хикаясын мен бір жарым айдың ішінде жазып тастадым. «Инеш» романының бірінші жартысы екі жыл жазылса, қалған жартысы екі жарым айда тәмамдалды. «Мәжнүн тал» он төрт күнде, «Қыр ғүлі» атты пьесам үш күнде дүниеге келген. Ал отыз бес жыл ойдан шықпаған «Дөкей келе жатыр» комедиясының «Сары Ағаш» санаториінде ем-дом қабылдап жүргенімде бас-аяғы жиырма күнде соңғы нүктесі қойылған» [2, 20] деп жазуға құрылған материал тізбектерінің санада, ой өзегінде пісіп жетілдіріп жазатындығын айқындай түседі.

Ой өзегінде материалдың (көп туындының) бір-бірімен қатпарласа, жарыса пісіп жетілетіндіктен, қайсысы жарық дүниенің есігін бірінші ашатынын уақыт-төрешінің еншісінде қалдырады: «Шынымды айтсам қазір басымда көп жылдан бері мазамды кетіріп жүрген, бірақ илеуі қанбаған жиырма шақты әңгіменің, он шақты повестің тақырыбы бар. Олардың қайсысы қай уақытта жарық дүниеге келеді? Оны келешек көрсетеді» [2, 20].

Көркем әдебиеттің қоғамдағы маңызы: оқырманын, оқушысын эстетикалық талаптарға тәрбиелеп, өмір құбылыстарын танытумен қатар жұмбақ жатқан шындықты ашып береді. Өмір шындығынан бет алып дамитын көркем шындық жазушы санасында біте қайнасып жатады. Олай дейтін себебім, көркемдік еркіндікте жасалатын шындық жазушының фантазиясы мен ұшқыр логикасының нәтижесінде көрініс табады. Авторымыздың жазушылық процесіндегі шындық-өмір дерек, өмір деректің-қиялға өрбуін ғалым Қ.Ерғөбек «Арыстар мен ағыстар» атты еңбегінде: «Сафуан Шаймерденов шығармасының бір ерекшелігі, өмірлік дерек бар. Жазылуына себепші болған жағдайлар – жазушының өзі көрген, бастан кешкен оқиғалар болып шығады» - деп, шындық деректің орнын көрсетсе, «жазушы шығармасы әу баста өмірлік бір дерек, болған жайға табан тірейді де келе-келе көркемдік арнасына бет бұрады»[3, 34] деген дерек арқылы қиялдың көркемдікке ие болуы деп түсінеміз.

Осы орайда С. Шаймерденов: «Өмір шындығы әдеби шындыққа тәуелді емес. Ал әдеби шындық өмір шындығына тікелей тәуелді. Өмір шындығына сүйенбеген, содан нәрленбеген шындықтың бәрі жалған» - дей келе, «Жыл құсы» атты повесінің басты кейіпкері Битабарды көркем шындыққа былайша неғіздейді: «Бұл повестегі басты қаһарман Битабар Балуан Шолақпен күрескен, ит жығысқа түскен балуан. Бұл 1903 жылы Иманақ тауының бауырында өткен оқиға. Битабар онда он сегіз жаста, ал Балуан Шолақ болса отыз сегізге қараған шағы. Мен мұны Битабардың аузынан естідім. Жалған деп күдіктене алмаймын. Өйткені, мен білетін Битабар мақтануды білмейтін адам. Екіншіден, сол Биекең әңгімесін сол кездесуде бірге болған, әлгі 1903 жылғы оқиғаның куәгері сексен жастағы Жұмаділда қарт растаған-ды. Бұл өмір шындығы. Өмір шындығы осылай екен деп, Битабарды Балуан Шолақпен күрестірін, ит жығысқа түсіруім керек пе? Иен күштің иесі, әнші-сері Балуан Шолақпен белдесін, тең түскен Битабардың оқырман алдында беделі өсер ме? » - деп жазу процесінде сұрақ қоя отырып, көркем шындықты былай суреттейді: «Балуан Шолақтың киелі жағасына қол апарғызбай Битабардың кісіліғін таныттым (кітапта Балуан Шолақ Битабарға түйе көтергені үшін бата береді). Соған орай теке жәуміт арғымақты сыйлаттырып Балуан Шолақтың да ұлылығын паш еттім. Дән риза болған Битабар бұл жерде сыпайылық білдіріп, жорға тізгінінің қолы тиген ғана жерін сүйіп алып, алғысын айтады » [1/19].

Автор көркем туындысын жазуда, яғни жазу процесі белгілі өлшемге келмейтін, үнемі динамикалық үдерісте болатындықтан қалам тартқан шығармасы өзгеріске ұшырап отырады. Мұндай құбылыс мынадай жағдайларда көрініс табуы мүмкін: а) материал жинақталып, толығып, молайған жағдайда; б) бір жазушы (адам) ақыл-кеңес бергенде; в) бір автордың көркем туындысын оқи отырып, әсерленген жағдайда.

Жазушы С. Шаймерденов «Инеш» атты романын аяқтауға жақын қалғанда оқылған көркем туындының әсерінен болған өзгерісті былай көрсетеді: «Творчестволық жолымның бастауында маған қатты әсер қалдырып, еліктіріп әкеткен бір жазушы болған. Ол – Юрий Трифонов. Мен «Инеш» романын аяқтап қалған кезде осы жазушының «Студенттер» деген повесі жарық көрді. Лиризмге тұнып тұрған, шуақты көктем күнінің бояуындай жұмсақ та тартымды туындыны оқығаннан кейін кейбір концепциямды өзгертуге, кейбір кейіпкерлерімді қайта мүсіндеуге мәжбүр болдым» [2, 17].

Және де проза жанрында драматургия саласында елеулі еңбек еткен С. Шаймерденов туынды үшін драматургияның, сахнаның жоғары талап-тілегі болуынан мынадай өзгерісті мысалға келтіреді. ««Ит ашуының» бас кезінде қырғыз Сәршеннің қаншығымен Марғаудың ылығысып қалатын жері бар. Мен басында мұны жай күлкі үшін, Айғанның еркектер туралы айтар әзіл-пікіріне тиек болсын деп ғана алған едім. Осы тұста драматургияның – сахнаға мылтық ілінсе атылуға тиіс, шеге қағылса, ең болмаса біреу асылып қалуға тиіс, - деген қағидасы түсті. Кейінгі бір эпизодқа Сәршеннің Қырғыны Марғаудың баласы болып орынымен суреттелуі, соның арқасында бұл көріністің ойнап кетуі драматургияның әсері» - деп, [2, 15] повесттің сахнаға лайықты болуын көздеп, туындысының өзгерген тұстарын байқатады.

Айта кетейік, С.Шаймерденов шығармашылығында романның аты өзгерген тұсы бар. Алғаш романын «Болашаққа жол» деп атап, кейіннен романдағы кейіпкердің есімімен яғни, «Инеш» деп атаған болатын. Не себепті? Романның аты оның басқа да тұстарына кері септігін тигізеді ме? Бұл сұраққа жазушы былай жауап береді: «Қазақтың С. М. Киров атындағы мемлекеттік университетінде оқыған жылдар бейнесін «Инештен» табуға болады. Осы романның әуелгі аты «Болашаққа жол» болатын. Оған пікір айтқандар «тым жалпылама, өте айқайлап тұр» деп ақыл-кеңестерін ортаға салды. Несі бар, кеңесін пішкен тон келте болатын ба еді?! Роман «Инеш» деген атпен жарияланып жүр» [4, 356] дегенін өзі өмір сүрген дәуірде қазақ классиктерінің (элиталарының) айтқан ақыл-кеңесін мақұл көруі деп білеміз.

«Адамды идея емес, идеяны адам ашады» деп теоретик-ғалым З.Қабдолов айтпақшы, көркем туындының ой салар идеясын жазушы шығарманың кейіпкері арқылы берін отырады. Прототип-кейіпкердің өмірдегі бейнесі. Образды ашқан кейіпкердің шын болмыстағы прототипі жазушы үшін аса маңызды және жете таныс. Көркем бейнеге ұласып, жинақталған типтік тұлғаны танытуда автор көркемдік қиялмен орайластырады. С.Шаймерденовтың «Жыл құсы» атты туындысындағы Битабар өмірде болғанын, автордың ол кісімен сұхбаттасқанын жоғарыда айттық.

Ал «Инеш» романындағы Инештің прототипі – Сафуан ағамыздың жары Бағдат Шаймерденкеліні. Бұған ағамыздың жары берген сұхбатындағы мына сөздер дәлел бола алады: «Инеш» - сенің прототипің. Саған арнаймын дейтін-ді» [5, 52].

С.Шаймерденов қазақ классиктерін, қазақ халқы биіктен көрер тұлғаларын ұстаз тұтқан. «Менің қазақ әдебиетіндегі ұстаздарым – Бейімбет Майлин мен Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов. Бейімбеттің реализмі, Мұхтардың қазақ сахарасындай кең құлашы мен тереңдігі, Сәбиттің халықтығы, Ғабиттің астарлап сөйлейтіндігі, юморы ұнайды. Ал Сәкеннің нақтылығына басымды исем де болады. Бірақ, бір қызығы, өзіме ұстаз тұтқан осы жазушылардың біріне де мен еліктеген емеспін» [2, 16].

Сафуан Шаймерденов – қазақ әдебиетінде елеулі еңбектерімен өз орнын, өз бағасын алған биік талғамды жазушы. Дәуір көрінісін, уақыт бедерін, жүріп өткен жолын, бастан кешкен қилы шытырман оқиғаларын материал етіп, қоғамдағы проблемалық жағдайды өз туындыларында көрсетіп, жастана оқитын шығармаларын өмірге әкелген әдебиет майданының жауынгері. Жазушының шығармашылық (лабораториялық) зертханасы тереңін бойлап, асылын тере түсетін ізденіс - еңбекті қажет ететін, қыр-сыры ашылмаған қатпарлы тұстары да оқырман қауымға белгілі [6]. Мол ізденісті керек ететін Сафуан Шаймерденовтің шығармашылық зертханасы өскелең жас ғалымдардың назарына ілігіп, тың ғылыми дүниелерді жарыққа шығарарына әбден сенімдіміз.

1. З.Қабдолов, «Жебе», Алматы, Жазушы, 1977ж.
2. С.Шаймерденов, Шығармалар жинағы, 2 том, Алматы, Жазушы, 1997ж.
3.Қ.Ергөбек, «Арыстар мен ағыстар», Астана, Таным, 2003ж.
4.С.Шаймерденов, Шығармалар жинағы, 3 том, Алматы, Жазушы, 1999ж.
5.Б.Шаймерденкеліні, «Жақсы жар бола білу - өнер», «Ерке-Нұр» журналы, №2, 2008ж.
6. Ибраева А.Д. Жазушының шығармашылық шеберханасының ерекшеліктері// ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы 2014 №2.

Резюме

А.Д. Ибраева. История создания произведения С.Шаймерденова

В статье расматривается проблемы творческого лаборатории писателя. Определение темы, сбор материалов из разных источников, превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа – все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк. Сюжеты и герои здесь сопоставлялись с событиями в жизни писателя, приключениями и людьми, знавшими его, рассматривается острота пера писателя, прототипы героев, реальное время, при котором жили герои произведений, вопросы, ставшие темой истории его написания. Анализируя эти вопросы, убедимся в том, что откуда берется идея и начало событий, которые лежат на основе романа.

Ключевые слова: произведения, тема, художественная особенность, творческая лаборатория.

Summary

A.D. Ibraeva. The history of creation S.Shaymerdenova

Input a word in the article the problem of the creative laboratory of the writer. Definition of the topic, the collection of materials from different sources, transformations truth of life in the artistic truth, the quest to explore the nature of the character - all these works show the typical levels writer artistic handwriting. Plots and heroes were here compared with events in life of writer, by adventures and people, knowing him, the sharpness of feather of writer, prototypes of heroes, real time, the heroes of works, questions becoming the theme of history of his writing, lived at that, is examined. Analysing these questions, we will make sure in that from where undertakes idea and beginning of events that lie on the basis of novel.

Key words: artwork, theme, art feature art laboratory.

ӘОЖ 882. 151. 212.2

АҚЫЛ МЕН КӨРІК ҚҰЙЫНДЫСЫ

А.С.Кәрібаева - *Қазмемқызпу-дың 1 курс магистранты*
Л.М.Әділбекова - *ғылыми жетекшісі, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.*

Аңдатпа. Қай елдің әдебиеті болмасын, қанатты сөздер кездеседі, қай ұлтқа тиесілі болмасын, мазмұны мен құрылымы жағынан афоризмдер адам ойының ұшқыр жемісі, ақыл мен көрік құйындысы болып табылады. Антикалық дәуірден бері келе жатқан, адам санасына етене жақын көне жанр санатына жатқанмен, афоризмдер әлемдік әдебиет тәжірибесінде мүлдем аз зерттелген. Теориялық негізін ойшыл-философ Бальтасар Грасиан қалады деп саналғанмен, қанатты сөздер әдебиет теориясындағы жанрлық тұрғыдан толық жүйеленбеген, арнайы жан-жақты сараптауды қажет ететін объект болып табылады. Шағын жанр ретінде қанатты сөздердің мақал-мәтелдерге ұқсастығы мен айырмашылығы арнайы қарастырыла отырып, әдебиеттің өзге де парадокс, эпиграмма, эссе сынды түрлерінен айырмашылығын айқындауға тырыстық. Афоризмдердің суретшілдік, эмоциялық, стильдік тұтастығынан туып, оқырман жүрегіне жол табатын қасиетіне ғылыми баға беруге талпындық. Мақалада, сонымен қатар, қанатты сөздер туралы ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі осы жанрда қалам тартқан санаулы ақын-жазушылар шығармалары туралы ақпарат беріледі. Қанатты сөздермен бүкіл ғұмырында айналысып, көлемді еңбектер қалдырған ақын Қадыр Мырзалиевтің афоризмдерге берген анықтамасымен келісе отырып, ізденушілер Ғабит Мүсіреповтің, Бауыржан Момышұлының, Мұзафар Әлімбаевтың бірқатар афоризмдерінің көркемдік ерекшеліктеріне тоқталады.

Түйін сөздер: Қанатты сөздер, афоризмдер, шағын жанр, Б.Момышұлы, Қ.Мырзалиев, ерлік тақырыбы, эссе, парадокс.

Қанатты сөздердің түсінік бойынша нақыл сөздер болып келетіндігі белгілі. Бір әдебиет жанрына жататындықтан бір-бірінен стилистикасы мен тақырып кеңдігіне байланысты ажыратып жатады. Адамзат ұғымында антикалық дәуірден бастау алатын қанатты сөздердің ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен де ұқсастығы мол. Сонымен қатар, әлемдік әдебиетте афоризмдер ойдың толық аяқталғанымен, эпиграммадан тематикалық тереңдігімен, парадокстан – ой ақиқатына жету құштарлығымен, эсседен – кішігірім көлемімен әрі лаконизмімен ерекшеленеді деген түсінік қалыптасқан. Афоризмдердің айқындауыштық құрамы ретінде – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой, автордың күрделі мәселені айта отырып, оның көзқарасы бойынша тыңдаушыға ең дұрыс жолды жеткізуге тырысуы жатса керек. Сонымен қатар, афоризмдерді көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туатын тұжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санаған дұрыс. Тәжірибені синтездеу ойдың тереңдігі мен ақиқатқа ұмтылысын қалыптастырады. Қанатты сөздердің үшінші белгісі саналатын ықшамдылығы – афоризмдердің ең байыпты өзгешілігі. Мазмұнның ықшамдылығы, ойдың қанықтылығы, ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етуі. Келесі белгісі – ойдың аяқталғандығы - афоризмдің дербес тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Афоризмдер мағынасы аяқталған болуы керек және қосымша түсіндірмелерсіз түсінікті болуы тиіс. Соңғы белгісі – ұшқыр ой – бұл оның нақтылығының шегі, бейнелілік, кемелділікке жету деңгейі. Дегенмен, бұл белгілерді қанша санамалағанмен, афоризмдер туралы толық мағынаны бере алмайды. Ғылым бұл тұрғыда афоризмдердің суретшілдік, эмоциялық, стильдік тұтастығынан туатын алтыншы құпия қасиетін табуға тырысуда. Бұл пікір, әлбетте жаңалық емес. Бұл туралы XVII ғасырда әдеби афоризмдердің бірінші теоретиғі Бальтасар Грасиан [1] өзінің ұшқыр ойлар туралы трактатында жазған болатын. Грасианның афоризмдер туралы құнды ойлары әдебиетте байқалмастан өтіп кеткендей, дегемен ірі теоретик өз трактаттарында афоризмнің терең тапқырлық пен көреегендіктен туатынын толығымен тиянақты көрсеткен. Ғалым афоризмдер сөз бен ой тереңдігінен басқа, көркем-стильдік сұлулықтың көмегімен көркем ойға еге болады деген тұжырымға тоқталады[2].

Қорыта айтсақ, афоризм – ол кішігірім шедевр, ақыл мен көріктің құйындысы. Ол өте төзімді, әрбір сөзінің берік орналасқан орны болады, әрі оған сөз қосуға не алып тастауға болмайды. Сол себептен де афоризмдерді басқа тілге аудару өте қиын болып келеді.

Гомердің «Иллиадасы» мен «Одиссеясынан» бастау алған «қанатты сөздер» атауы халық жүрегіне құстай ұшып тез жететін «қанатты ой» ұғымына ие болғандығы белгілі. Қанатты сөздердің ауқымы қанша кең болса, тарихы да сонша терең. Адамзат тарихында қанатты сөздер - өз дәуірі тудырған замана таңбасын арқалайтындығын, оған қатысты барлық проблемаларды көтеретіндігін, кейде тарихи оқиғаларға нақты әсер ететіндігін ғылыми дәлелдеп шығуға болады. Өмір туралы, оның негізгі тіреті «Homo sapiens» - ой иесі, сөз иесі адам туралы жанр болып табылатын қанатты сөздер әдебиеттің бір қарағанда көне түріне жатқанмен де, интеллектуалдық өнердің теңдессіз түрі ретінде бүгінгі қоғамда нағыз ғұмырлы жанрға жатады. Бүгінгідей ақпараттар ағымы айрықша ағылған заманда, қашанда «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» бере білетін «оймақтай ой» - афоризимдердің мәні артуда десек қателеспейміз.

Ағылшын, неміс, француз, орыс әдебиеттеріне сүйенсек, қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер афоризмдерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда. Әйтсе де, орыс филологтары тұжырымына сүйенсек, афоризм, ең алдымен әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек.

- Афоризмнің бірінші ерекшелігі ақиқатқа ұмтылған терең ой.
- Афоризмнің екінші ерекшелігі олардың қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі.
- Афоризмнің үшінші ерекшелігі қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі.

Афоризмдер туралы анықтамаларға бір мақала аясында шолу жасау мүмкін еместігін ескере отырып, 1998 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан Әдебиеттану терминдер сөздігіндегі [3]

анықтаманы келтірейік. «Қанатты сөз жанрлық белгісі жағынан мақал-мәтелдерге өте ұқсас. Айырмашылығы, мақал мәтелдердің авторы белгісіз, шыққан тегі белгісіз, халық шығармашылығына жатса, қанатты сөз авторы бар не нақты болмаған күнде аңыз күйінде ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен қанатты сөздің мол болуы сол тілдің сөз байлығын, тіл орамдылығын және ұлттық бейнелік ерекшеліктерін байқатады».

Бұл анықтамадан фольклор мен афоризмдер арсындағы ұқсастық нақты көрсетілген. Әйтсе де «ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен» деген пікірдің себебін әдебиетіміздегі бұл жанрдың арнайы қарастырылмағандығына, афоризмдердің өміршең жанр ретінде күннен күнге толығып келе жатқандығының ғылыми түсініктемесі қазақ әдебиетінде әлі жасалмағандығынан деп білуіміз керек. Ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің қысқалығына, ритмділігіне, мағыналығына қарап орыс ғылымының бір топ ғалымдары оларды афоризмдерден мүлдем ара жігін ажыратып қараса, екінші бір ғалымдар тобы, керісінше, мақал-мәтелдерді афоризмдермен бірге қарастыруды ұсынады. Ал әдебиеттің кейбір жанрлық түріне арналған сөздіктерде афоризмдерді тек тақырып аясына қатысты ғана алып, анықтама беруге тырысады. Мысалы А.Квятковскийдің «Поэтикалық сөздігін» алайық[4]. Афоризм (греч.) изречение, выражающее с предельной лаконичностью в отточенной форме какую-либо оригинальную мысль. Афористические строки нередки в стихах русских поэтов. Привычка свыше нам дана, Замена счастию она. (А.Пушкин); Поэтом можешь ты не быть, Но гражданином быть обязан. (Н.Некрасов); Мысль изреченная есть ложь. (Ф.Тютчев); Ненавижу всяческую мертвечину, Обожаю всяческую жизнь. (В.Маяковский); Чем продолжительный молчанье, тем удивительнее речь. (Н.Ушаков); Смелого пуля боится, Смелого штык не берет. (А.Сурков); Афоризмами насыщена комедия А. Грибоедова «Горе от ума», например «...Счастливые часов не наблюдают; ...Служить бы рад, прислуживаться тошно; ... Блажен, кто верует тепло ему на свете».

Сонау Тоныкөк, Күлтегін ескерткіштері мен көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, бертін келе жыраулар поэзиясы мен қазақ әдебиетінің XIX, XX ғасырлардағы мол мұрасында кездесетін қанатты сөздер қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың тамырының тереңдігін, ауқымының кеңдігін көрсетеді. Қазақ халқының қаһарман ұлы, жазушы Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері халық арасында кең тараған белгілі. Оқырман қауымға Құлмат Өмірәлиевтің «Абайдың афоризмі» [5], Әбділхамит Нарымбетов дайындаған «Ғабит Мүсіреповтің күнделігі» [6] жинақтары кеңінен таныс. Бұл тұрғыда баспасөз бетінде кезінде осы жанрда жиі көрінген Қадыр Мырзалиев, Мұзафар Әлімбаев қаламынан туған қанатты сөздерді айту орынды. 2006 жылы ұлттық «Ана тілі» газеті арамыздан озған ұстазымыз, сөз өнерінің жүйрігі Зейнолла Қабдоловтың біраз қанатты сөздерін келтіре отырып, редакция атынан оқырманнан ел арасына кең тараған басқа да ғалымның қанатты сөздерін білетіндердің хабарласуын сұрайды. Міне бұл үрдіс негізінен кемеліне келген әдебиеттерде қалыптасатын өнегелі үрдіс. Газет ұжымы келесі кезекте Қабдолов айтқан қанатты сөздерге тоқталады: «Әдебиет ардың ісі; Жазушы талант, тағдыр; Жазушы ұлттың ұяты, иманы, намысы; Жазушы өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні; Махамбеттің әр сөзі құйылған құрыш, қорытылған қорғасын. Оны өңдеп жөндеймін деп жасытпақ керек; Махамбет пен Абайға редакция жүрмейді; Бүгінде Толстойды оқымай орысты, Бальзакты оқымай французды білдім деу қандай қиын болса, Әуезовті оқымай қазақты білдім деу сондай қиын; Жазушының ең жақсы шығармасы жазылмаған яки жазатын шығармасы; Жаза білу, жазғаныңды сыза білу шеберлік. Шеберліктен туатын шедевр осы әрекеттің астында жатыр; Ұлтсыздық имансыздық; Тамыры жоқ ағаш, тарихы жоқ халық болмайды; Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек; Талант деген қыран секілді қанатты нәрсе; Ұстаз болу өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау» [7, 6].

Қанатты сөздің қыр-сырын терең ұғып, бұл салада өндірте қалам сілтеген Қадыр Мырзалиевтың афоризмдер туралы ақтарыла айтқан мына бір пікірі қашанда ақиқатқа ұмтылған қанатты сөздің шығу табиғатынан оқушысын хабардар ететіндей: «Афоризм дегеніміз - белгілі бір күні басталып, белгілі бір күні біте қалатын шығарма емес. Ол ғұмыр бойы айтылып, ғұмыр бойы қағазға түсіп, өмірдің соңғы сәтіне шейін созыла беретін дүние. Афоризм қызық жанр. Ол негізінен, ауыз әдебиетіне жатады. Ауызша тарайды. Біреу айтады, біреу қағып әкетеді. Содан кейін қағазға түседі. Өкінішке орай, ауыздан шыққанның бәрі қағазға түсе бермейді. Қағазға түскеннің бәрі бірдей кітапқа кірмейді. Кіргеннің бәрі бірдей тарихта қалмайды. Олар да екшеледі... қанатты сөз болуға лайық, татымды тіркес менің аузымнан бірінші рет қашан шықты. Ол жағы маған беймәлім. Есімде жоқ. Адам өз сөзін өзі бағалай бермейді. Сөзді қадірлеу қасиеті кейін, біраз кейін келді» [8, 4].

Ойының тереңдігімен, құрылымының көркемдігімен ерекшеленетін қанатты сөздер қай әдебиеттің болмасын қаймағы болып табылады, әрі ол жеке жанр ретінде сындарлы зерттеуді қажет етеді. Ал түркі тілдерінің ішінде тереңдігімен де, кемелділігімен де топ бастайтын қазақ әдебиетіндегі құнарлы қанатты сөздер ғылыми саралау мен бағалаудан кейін өз кезегінде орнын тауып, қазақ әдебиеттану ғылымының деңгейін әлемдік биік белестерге көтеруге өз үлесін қосатыны анық. Бұл жұмыстың ең алдымен қазақ қанатты сөздерінің толық антологиясын жасап, жинақтаудан басталуы қажет. Ал қанатты сөздерге қалам тартқан қазақ ақын-жазушыларының алып бәйтерегі болып майдангер жазушы Бауыржан Момышұлы тұрғандығы белгілі. Қан майданда қысқа да нұсқа бұйрықтарымен жауынгерлерін аман алып шығуға, ерлікке шақыруға, қас қағым сәттерде дұрыс шешім қабылдауға дағдыланған білімді де білгір, тәжірибелі басшының әр солдаттың жүрегіне жол табатын қанатты сөздері қаныңмен сіңген ана тілінің ұлағатты мақал-мәтелдеріндей қабылданып отырды. "Ерді ел үшін, жігітті жұрт үшін мақта. Именін жүрін көрген игіліктен, қарсыласып жүрін көрген бейнет артық. Орынды мысқыл оқтан да өткір. Опасызда Отан жоқ. Арлы адам ардақты. Ар – ардақтың анасы. Қайратыңа әдісіңді жолдас ет, Әдісіңе ақылыңды жолдас ет. Әдіссіздік – әлсіздік. Ептілік те – ерлік. Елсіз ер болмайды. Командир – ага, солдат – іні. Үміт өрге тартады,Үмітсіздік көрге тартады. Ел дегенде еміренін, Жұрт дегенде жүгініп қызмет еткін» - сынды Бауыржан Момышұлының өнегелі сөздері ұрпақтарға аманат болып, адамзат ақыл-ойының інжу-маржанына айналғандығын бүгінде дана уақыт дәлелдеп отыр.

1. *Gracian y Morales Obras completas. Estudio, bibliogr. y notas de A. del Hoyo. Madrid, Aguilar, 1960.*
2. *Baltasar Gracián Oráculo manual y arte de prudencia (Spanish Edition) Madrid,2014 ISBN-13: 978-1505570670*
3. *Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев –Алматы: Ана тілі. 1998. - 384 б.*
4. *Поэтический словарь. А.Квятковский. - Москва:Советская энциклопедия, 1996. -376 б.*
5. *Абай афоризмі. Құлмат Өмірәлиев -Алматы: Қазақстан баспасы, 1993, 124 б.*
6. *Ғабит Мүсірепов тің күнделігі. Әбділхамит Нарымбетов дайындаған -Алматы: Ана тілі баспасы. 1997, 288б.*
7. *Ана тілі газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж.*
8. *Мырзалиев Қ. Афоризмдер туралы/Егемен Қазақстан газеті. 2005 жыл, 6 қаңтар*

А.С. Карибаева, Л.М.Адилбекова. Сплетение разума и совершенства

Крылатые слова встречаются везде, в литературе всех народов и независимо от национальности, является плодом мудрой мысли. Ретроспективный взгляд на афористику показывает, что античные изречения, ничем не отличались от афоризмов. Если рассмотреть сходные по форме с афоризмами малые литературные жанры, от пословиц афоризмы отличаются своим генезисом, от крылатых слов – смысловой завершенностью, от эпиграмм и метких слов – большей тематической глубиной, от парадоксов – стремлением к истинности мысли, от эссе – меньшей объемностью и лаконизмом. В статье анализируются труды казахских афористов-писателей, как Г.Мусрепов, Б.Момышулы, К.Мырзалиев и др.

Ключевые слова: Крылатые слова, афоризмы, литературный жанр, Б.Момышулы, К.Мырзалиев, героическая тема, эссе, парадокс.

A.S.Karibayeva, L.M. Adilbekova. Interlacement of mind and beauty

Winged words can be found everywhere, in the literature of all peoples, and, regardless of nationality, are the product of wise thoughts. A retrospective look at aforistic shows that ancient dictum has no differece from aphorisms. If we consider a similar forms as the aphorisms small literary genres, from aphorisms proverbs differ in their genesis, from the winged words – the sense of completion, of epigrams and apt words – more thematic depth, of paradoxes – the pursuit of truth thoughts, of essays – less bulk and conciseness. The article analyzes the works of Kazakh writers-aphorists as G.Musrepov, B.Momyshuly, K.Myrzaliev and others.

Key words: Winged words, aphorisms, literary genre, B.Momyshuly, K.Myrzaliev, heroic theme, essay, paradox.

УДК 82´1

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫСЫ МІР ШАЙЫРДЫҢ ЖАҢА РОМАНЫ

Н.С. Қамарова – *Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Аңдатпа. Еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ әдебиеті жаңашыл туындылармен толықты. Ақын, жазушы Мір Шайырдың жаңа туындысы – «Періштенің сыбыры» романын жаңа ғасырдағы прозамызға қосылған құнды шығарма деп қабылдаймыз. Мір Шайырдың «О, Данышпан Дүние!» роман-трилогиясын оқыған оқырман жаңа романда да Адам мен Жаратылыс арасындағы байланыстың тың деректермен көмкерілгенін, негізгі идея астарында оқырманын қызықтыратын күш жатқанын анық байқайды. Тылсым дүниені тануға деген автор құлшынысы бұл шығармадан анық байқалады. Роман өміршеңдігімен ерекше. Жазушы замандастарының асқақ рухын, қазақтың қадірлі азаматы Төкен Танаұлындай ұлтының жарқын болашағын ойлаған, елінің тәуелсіздігін армандаған, елі үшін бар жан-тәнімен аянбай еңбек еткен тұлғаның жарқын образын ашып көрсетуге деген ізденісі, жазушының шеберлігі, суреткерлік рухы, құнарлы көркемдік бояуы айқын.

Түйін сөздер: Қазақ әдебиеті, қазақ романы, «Періштенің сыбыры» романы, қаһарман образы, ішкі әлем, жазушы шеберлігі.

Жазушы Мір Шайырдың «Періштенің сыбыры» романы – жаңа заманның жаңашыл туындысы. Қаламгердің осы романынан бұрын жазған «О, Данышпан Дүние» романындағы Әлиғер мен «Періштенің сыбырындағы» Таман тұлғаларының күрделі тағдыры қаламгерді ішкі монолог, түс, елес, толғаныс сияқты психологиялық тәсілдерге жүгіндіреді. «Періштенің сыбыры» романын оқи бастағаннан «...Бір әлемет аспанға әуелете көтеріп ала жөнелді...» [1, 13]. Дәл осылай басталатын романның алғашқы «Көкжалдың жүрегі» бөлімі сізді де аспанға әуелете көтерін әкеткендей. Дүниежүзі халықтары үшін аспан – мифтік сана бойынша жоғарғы әлем. Көкке табыну анимистік түсінікті басынан кешкен ежелгі дәуірдегі бүкіл халыққа тән қасиет екенін белгілі. Тәңір түрік-моңғол, жалпы Азияны мекендеген көп халыққа ортақ ұғым. Сәбиді осылай аспанға көтеріп әкеткен ғаламат күш әуеден сәбидің көзімен қарайды. Жердегі көріністерге таң-тамаша сәби төмендегі қым-қуыт жүгірісті қызықтай, шаттана күледі. Жан-жағы бұлдыраған алыстар көз алдынан аунай өте береді.

«...Аң-таң... қызық... Мына айнала дүниенің шаттығы кішкентай көкіреғіне лықси еніп, керней, бұның өзі де осынша асқақ, осынша тұңғиық, осынша көл-көсір әлемге, мына бұлттарға, ана жарқыраған айдынға, сілім-сілім тауларға, өзендерге айнала берғендей ме... ...Көз алдындағы кең әлем әсері кішкентай кеудесіне сыйыңқырамай, асып-төгілердей...» [1, 14-15]. Автор шығармасында адам жанының астарын, ішкі иірімдерін, сезім құбылыстарын сәби көзімен танытады. Сөйтіп сәби санасы арқылы қиял шексіздігіне жол береді.

«...Өзінің құспен бірге қалайша әуелеп келе жатқанын белгісі келетіндей... Мойнын бұрып жан-жағына қарап еді, құс мұны күрең мақпал сырмақ кеудешесінің қос иығынан шеңгелдерімен қармай көтеріп келеді екен...» [1, 15]. Сәби жылаудың орнына сықылықтап күле береді. Бұл – табиғаты қайсар нәрестенің бейнесі. Автор шығарма басынан жетектеп әкеле жатқан «бір әлеметтің» алып қыран құс екеніне көз жеткізесіз. Қырандарға байланысты бұл оқиға сәби Таман образын ашудағы алғашқы тәсілдердің бірі. Олимптегі Зевстің бүркіті болған, бұл – классикалық сипат, бірақ мұның өзі оның архаикалық сатыдағы зоомофты түрін анықтауға мүмкіндік береді. Ал бүркіт көптеген ғалымдардың байқауынша, Күннің символы. Бүркіттің әлемдерді байланыстырушылық қызмет атқарғаны Самұрық, алып қара құстардың кейіпкерлерге көмектесу, адам баласын өздеріне баулу идеясы қисса-дастандарда, аңыз әңгімелерде кездескенімен бұл шығармада шынайы көзбен көргендей әсерде боласыз.

«...Бойын қытық әсері билеген сәби, қазіргі халіне шаттанғандай, сүйкімді күлкісінен танбады... Мұнысымен ол мына зыңғыраған зеңгірді де, кіршіксіз ақша бұлттарды да – осы дүниені түгел беймаза да жұмбақ, сиқырлы да сыңғырлы әуендерге бөлей берердей...» [1, 17]. Жазушы романда періште сәби үнінің құдіретін, сүйкімді күлкісін ерекше мән бере сипаттайды.

Енді бір сәт нәресте қыранның ұясында. Кең ұяның ішінде екі балапан бар. Ата қыран ұясына кішігірім қасқырды балапандарына талғажау етуге әкеледі. Ана қыран қасқырдың төс тұсын қақырата ашып жіберіп, әлі бүлк-бүлк қозғалып жатқан жүректен тұмсығымен бір шымқып үзіп, сәбиге

ұсынғанда, ол балапандарша аузын ашып, түйір етті баяу, ұзақ талмайды. «Дәмі таныс секілді. Өзіне беймағлұм әлденені есіне түсіргендей ме... Таныс дәм оның аузына ту-у алыстан, өте алыстан жетіп жатқандай...» [1, 23]. «...Ол, әрине, бағзы ата-бабаларының, бағзы түркілердің ырым етін көкжал жүректерін жегенін, сәбилерін де көкжалдай батымды, алымды болсын деп осы жыртқыш жүрегімен ауыздандырғанын қайдан білсін... Бірақ сол дәмді сезінулі. Ол бағзыдан бойындағы қанмен жетін, жадында жаңғырып тұр еді...» [1, 23]. Жазушы бұл оқиға, құс пен сәби арасындағы қатынас арқылы үлкен тарихи ойды меңзеп отыр. Қазақ фольклорындағы классикалық батырлар жырларының қайсысын алып қарасаңыз да, батырлардың өмірге келуі, ғажайып туу сарыны бойынша дүниеге келуі, анасының тотем аңға жерік болуы белгілі. Жазушының «Таныс дәм оның аузына ту-у алыстан, өте алыстан жетін жатқандай...» деуі «Алпамыс батыр» жырында Алпамыс батырдың анасының қабыланға, «Манас» жырында Манастың анасының жолбарыстың жүрегіне жерік болғанын ойға оралтады. «Көкжалдың жүрегі» деп аталатын бұл алғашқы бөлімде жазушы бағзы замандардан келе жатқан қазақтың көкжалмен байланысын, алғыр мінездестігі жайындағы аңыздық сарынға психологиялық талдаулар жасайды. Өйткені, «Жаңашылдық, қашанда соны идеялық-көркемдік ізденістермен толығады. Тақырыптың жаңалығы барша табысқа кепіл емес. Жаңалық жазушының өмір құбылыстарына келу тұрғысынан, көз көрген, естіген фактілерді қорыту, ойлау позициясы мен суреттеу принциптерінен, белгілі бір идеяны жеткізу ерекшеліктерінен аңғарылмақ» [2, 52].

Сәбиге қасқыр жүрегін жегізуі, қыран ұясынан ұйықтап тұрғанда өзін қырандай сезіндіруі, көктен жерге ана қыран қанатымен ұшып келе жатып Таман жаратылыстың басқа бір қабатынан, өзгелерге беймәлім деңгейінен келе жатуы, Таман бойынан көкжал исін сездіруі, сәбидің жер бетіндегі мына тірліктің тым қарабайыр екенін сезуі, оның нәресте сезімдерін биіктік әлеміне қоюы – жазушының шеберлік қырлары. Батырлық жырлардағы батырлардай ерекше жаратылған образ.

Романды оқи отырып, тылсым күштің әсерінің бар екеніне көз жеткізесіз. Бұл психологиялық күй жазушының көркемдік ойлау жүйесінен лайықты орын алған. Романдағы тағы бір ғажайып образ – аппақ аруақ шал. Бұл да – аңыз, әпсаналар мен қазақ фольклорына тән образ. «Аппақ аруақ шал көздеріне сынаптай мөлтілдеп шоқ тұнғандай, жылы ишарамен сәбиге бұрылды. Бала оған мән бермеген, тек көзқарастары ұшырасқанда күлімсіреп, серпіліп қалды. Биік рухтағы адамдардың өзара түсінікті тілдерде лебіз алмасқанындай» [1, 49]. Аппақ аруақ шалдың сәби Таманға осылайша күш дарытуы басты қаһарманның болашақтағы асқақтығын көрсеткендей. Айбаттана зорайып, асқақтаған ірі тұлға аппақ құдай шал бірте-бірте пәсейіп, кішірейе беріп, бір кезде ол әбден семін, шүйкедей күйге жеткенде сескенбеген жан қалмайды. Тек кін-кішкентай нәресте Таман ғана көз алдында өткен жәйтке пәлендей мән бере алмағандай, бұрынғы жайбарақат қалпында жата береді. Бұл да – жазушы тәсілі. «Үшкір күректі сабына дейін сексеуілдің қызыл алаулы қалың шоғына көме тыққан тірі әруақ:

– Һе-е! Һе-е! – деп ентіккендей ме, толғана айбат жинағандай ма, біраз тым-тырыс бола қалды да, бірте-бірте тұлғасы бұрынғыдан да зорая, асқақтай түскені байқалды.

Танаға ымдап, қолына ұстаған сәбиімен қасына отырғызды. Оттағы болат күрек сексеуілдің шоғындай алаулаған сәтте оны суырып алған тірі аруақ, Таманның көз алдына көлденең жақындата ұстай:

– А-а-а-а! А-а-а-а! – деп қаһарлана дауыстады да, қып-қызыл күректі қып-қызыл тілімен бірнеше мәрте төменнен жоғары сыпыра жалай бастады. Болат күрек жаны алқымға келгендей «баж-баж» етіп, бебеулей жөнелді. Таман оқыс дыбыстан әуелі титіркене түсіп, оған лезде бойын үйретті де, қып-қызыл күрекке қызыға қарай берді. Нарттай күрек мөлдірлене қалғандай, оның аржағындағы төменнен жоғары от жалаған тірі аруақтың алақандай тілін, жалын атқан көздерін көрін қалулы. Бұл сәттерде аппақ құдай шал да алаулаған күректің арғы бетінен нәрестенің әуелі тіксіне түсіп, сосын жайбарақат қалыпқа енген бет әлпетін, оның сабырлы, ойлы көздерін қадағалап отырды... Күрекқызуы басыла, батар күндей күреңіткенде шал оны қайтадан шоққа көме тықты. Күш жиғандай бәсеңсіді» [1, 49].

Сәбидің қайтпас қайсар, жүректі боп өсіп келе жатқанындығының куәсі, беймәлім құдіреттердің делбеуімен соның бәрінің тезінен өткен кін-кішкентай сәбидің бойына дарыған қызулар мен жылулардың, биіктіктер ықыласы мен ілтипатының белгісі іспетті.

Аппақ құдай әулие шал жайлы талай аңыздар бар екені рас. Ақ түйесімен оның аспандағы бұлтармен араласа ұшып бара жатқанын көргендер болған. Біреулер оны Ұлығ Мұхаммедтен, Асан Қайғыдан бата алған деседі. Енді бір ескі құлақтар сол әулие шал Ұлығ Мұхаммедтен де, Асан

Қайғыдан да бұрын, түркі түркі боп жаралғалы, одан қазақ таралғалы өмір сүрін келеді деп дау айтады. Сол әулие Ман Атаның заманынан бүгінге жеткен. Заратуштраның көзін көрін, ақылшысы болған. Тана әулиенің: «Осы кісі біздің ұлттың, адам баласының мәңгілік мұратын көксеп, уағыздаушы», – деген байламы да осы туындының тарихи-аңыздық деректерінің түйіні сияқты.

Ағаш тостағандарға ыстық сорпа құюға ынғайланған Ханша ананың нәрестенің тірі екенін сезінуі, Бәтима әженің қырық бір құмалаққа ден қоюы, Тана қарттың көрінкел құмалақтардың құпия тілін ұғуы – қазақтың әдет-ырымының шынайы көрінісі. Сол сияқты бата беру, қазақтың әдет-ғұрыптары, жаңа айға сәлем беру, балқыған қорғасынмен қорықтық құю, балаға жерұшық беру сияқты қазақтың әдет-ғұрыптары шығарма шырайын арттыра түскен. Шығарманың негізгі идесы Аппақ құдай абыз шал, Тана әулие мен осы заман кейіпкерлерінің бейнелерінде ашылады. Мір Шайыр прозасында кейіпкерлер психологиясы шебер ашылады. Шығармада тура портрет немес тура мінездеу жоқтың қасы, кейіпкер психологиясын ашудың негізгі кілттерінің бірі әлемдік фольклорлық, сондай-ақ архаикалық сарын, аңыздық желі тәсілі романның басынан аяғына дейін желі тартып жатыр. Шығарманы оқу үстінде жазушының романды жазу барысында шындық құбылыстарды молынан жинап, сұрыптағаны, көп ізденгені, фактілерді дұрыс таңдай білгеиі көрінеді. Ғалым Ж. Дәдебаевтың айтуы бойынша: «Өмірдің шындық құбылыстары мен оқиғаларының қалың тасқыны арасынан қажетті, типтік сипаттағы маңызды, мағыналы фактілерді көре білу үшін де зерғерлік зерде қажет. Жазушының өмір материалдарының мол тобын іздеп тауып, оны байқап бақылауы да, танып байымдауы да қиындығы мол, қияметі көп жұмыс» [3, 160].

Романда өткен ғасырда еліміздің басынан өткен ауыр сындары, тәуелсіздіктің ақ таңына жетуіміз, алдағы күндерге деген ұмтылыс негізгі жиынтық бейне Таман бейнесі арқылы, оның еңбектегі ерен істері, ерліктері дәл сипатталған. Таман образын ашуда жазушы кейде қиял-ғажайыптық тәсілдермен оқырманын сендіреді. Ә деғеннен романды оқи бастасаңыз, сізді қалай жетелей жөнелгенін сезбей де қаласыз. Аңыз өрген елдегі таңғажайып оқиғаларға сенбеуіңіз де мүмкін емес.

Романның келесі бөлімі – «Кестелі орамалда» басты кейіпкердің бозбалалық шағы, алғашқы махаббаты, жолдастары, сатқындық пен достық сынды ұғымдармен етене танысуы жан-жақты суреттеледі. Қандай қиындықтан да мойымайтын көкжал мінезді, қыран сипатты, «бойында ізгілік пен мейірім, байыпты талдау ой мен кең пайым, суыт қыран мінез бен азулы көкжал жыртқыш тайталаса өрбіген» сабырлы, ойшыл Таман бейнесі көз алдыңа келеді.

«Заратустра күркесінде» бөлімі төрт мың жыл бұрынғы Ұлы Дала келбетін бейнелеуге арналған. Мұнда автордың тарих қойнауларынан сыр шертер деректері қызықтырады. Заратустра арқылы аңызға айналаған Ман Ата туралы жазушы ізденістері алға тартылады. Жазушы адам мүмкіндігінің шексіздігін көрсетуге бел байлап, кішкентай миымызға шексіз кеңістікті, Ұлы Даланы сыйдырған. Бірде періште сәби көзімен, бірде қыран көзімен Дала бейнесі көз алдымызға келеді.

«Құйын-өрттің ішінде» бөлімінде бас кейіпкердің нағыз азаматтық болмысы көрінін, өмірдің құйыны мен өртіне төтеп берген тұлғаның бейнесі асқақатай түседі.

«Періште жолдан тайған күн» бөлімі нағыз тартысқа құрылған. Саясат, билік, кеңестік заманның көріністері, қоғамдық-саяси шындық бұл бөлімде дәл көрсетілген. Шындықтың қандай да жалғандықты жеңіп шығатындығы тайға таңба басқандай көрінеді.

«Мәңгі мүдде». Бұл мәңгілік – баршаның Ел мен Жер үшін мүдделестігі. Роман соңында басты кейіпкердің өмірден түйген қорытынды ойлары пәлсапалық түйіндерге ұласқан. Зерттеуші Г. Пірәлиева осындай күрделі, жаңашыл туындыларды дер кезінде бағалай білуге шақырады: «Қазіргі қазақ прозасындағы әдеби психологизм, психологиялық талдау, т.б. секілді күрделі көркемдік категорияларды, құпия-қалтарысы мол адамның жұмбақ табиғатын, ішкі жан дүниесін зерттеуге тікелей қатысты әрбір көркемдік тәсілдерді жеке зерттеу, олардың әдебиеттегі алар орны мен атқарар міндеті, рөлі турасында жаңа бір сөз айтудың да мезгілі келген секілді. Сондықтан да өркендеген, кемелденген қазақ әдебиеттану ғылымындағы әрбір әдеби категорияларды, психологиялық бейнелеу құралдарын жеке және жете зерттеу – бүгінгі күннің көкейкесті міндеті деп білеміз» [4, 28].

Романға алғы сөз жазған белгілі ғалым, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті Уалихан Қалижанов романды байыппен оқып, әр бөлімде көтерілген идеяларға тоқталып, жазушының жаңашыл туындысын «Тәуелсіздік кезең әдебиетіне қосылған соны, жаңалығы мол, көтерген мәселесі өзекті туынды. Шығарманы оқи отырып, қайталанбайтын, ғылыми негізі бар көптеген деректерге тап

боласың. Романның ерекшелігі де осында» [5, 12], - деп бағалап, шығарма туралы «Мір Шайырдың «Періштенің сыбыры» романындағы басты ерекшеліктердің бірі – мұнда бүгінгі заман проблемаларын оқиғалар барысында мұқият талдай отырып, әдемі мәнермен оқырманды тақырыпқа сәйкес ежелгі заман мағлұматтарына қанықтырып, елдік, елжандылық, адамгершілік сезімдеріне үйіре береді. Адам баласының бүгінгі сана-сезім деңгейі мен алғашқы қауымдық сана ойната салыстырылатын тұстар үлкен ойларға жетелейді» [5, 10-11], - деп осыған дейін ел аузында аңыз боп келген, тарихымыздың құпия көмбелері мен сырлы мұрағаттары ашыла бастаған жаңа заманда ағылшын, француз, неміс, орыс hәм қазақ ғалымдары зерттеулеріне сүйене отырып, Мір Шайыр Ман Ата сүйегі Маңғыстаудың Ман Ата тауында жатыр деп білетіндігін атап айтады.

Романның бас кейіпкері Таман бейнесі – нағыз патриот, ұлтжанды тұлға, өнегесі мол образ. Прототипі – елге тұтқа азамат тұлғалардың бірі Төкен Танаұлы Жұмағұлов. Жазушы ел азаматының бейнесін көркем туынды арқылы шынайы ашқан. Тағы бір аяулы образ Динар – талғампаз, еңбекқор, нәзік, сезімтал, рухы биік адал жар, жолдасына тар жолдан шығар жолды нұсқай алатын нағыз ақылды әйел. Динардың енесі Ханшаның басына келіп, мұң шағуы, психологиялық параллелизм тәсілін қолдана отырып, оқырманына үлкен ой тастайды.

«– Шеше-ау... шеше-ау... сірә, біліп жатырсың ба, Таманды кінәлап жатыр ғой... Ол қиналып жүр ғой, жақыннан дау шығып... Танисың бәрін... Бір-біріміздің мерекелерімізге қатысып, дәм татысып жүріп...» [1, 299]. Динар бар шерін қабір басында шығарады. «Динар толып келген көкірегін қапелімде босата алмай, үні жүрегінің түбінен леки, тасқындай, ah ұра шыққандай» [1, 299]. Табиғат құбылысы да кейіпкер психологиясымен астасып, әлгінде ұйтқи соққан жел басылып, аспан үн-түнсіз егілуде. «Жылы нөсер Динардың тұлғасын ғана емес, оның уайымға булыққан жүрегін де мәпелей шайып, жұбатып, аялағандай» [1, 299]. Міне, жазушы тәсілі сәтті шыққан. Әлгіндегі зіл батпан ойлардан арылған кейіпкерді табиғат та тына қап, мәпелей жұбатып, аялай түскен.

Қорытындылай келе, романға енген әрбір эпизод өз орнын тауып, жымдасып, жазушының айтар идеясымен ұштасып жатқанын дәлелдедік. Қазіргі қазақ әдебиеті көркемдік дамудың жаңа сатысына көтерілгеніне тағы бір көз жеткіздік. Роман жанры өмір шындығын көркемдік шындықпен беруде негізгі рөл атқарып келеді. Талантты қаламгерлер барда егемен еліміздің туған әдебиеті әлі де талай тамаша туындылармен толыға түсері сөзсіз.

1 *Мір Шайыр. Періштенің сыбыры. - Алматы: ҚазАқпарат, 2013. – 340 б.*

2 *Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы: Санат, 1996. – 336 б.*

3 *Дәдебаев Ж. Көркем шығарма және оның негіздері.// Кітапта: Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. - Астана: Фолиант, 2003. – 344 б. – 160-162-бб.*

4 *Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.*

5 *Қалижанов У. Аңыз бен адам. // Кітапта: Мір Шайыр. Періштенің сыбыры. - Алматы: ҚазАқпарат, 2013. – 340 б. – 5-12-бб.*

Резюме

Н.С. Камарова. Новый роман казахского писателя Мира Шаира

С получением независимости казахская литература стала заполняться инновационными трудами. Новое произведение поэта, писателя Мира Шаира «Шепот ангела» являющется одним из ценных работ, внесенных в новом веке в казахскую прозу. В романе Мира Шаира «О, гениальный мир!» читатель ясно определяет естественную связь между Человеком и тайнами Мироздания, силу, кроющуюся под основной идеей. Мы ясно видим желание автора раскрыть тайны мира. Личностный характер возвышенного гражданина Тукена Танаулы, выражающий высокий дух писателя среди его современников, почетного гражданина Казахстана, приветствующего нравственность, переживающего за светлое будущее нации, болеющий за нее сердцем и душой, мечтающего о суверенитете и независимости народа, не жалеющего для него своих сил – это признание мастерства, художественного духа, изобразительного таланта писателя.

Ключевые слова: Казахская литература, казахский роман, роман «Шепот ангела», образ героя, внутренний мир, мастерство писателя.

Summary

N.S. Kamarova. New novel of Kazakh writer Mir Syaiyr

After obtaining independence Kazakh literature began to fill up with innovative productions. New work of the poet, writer Miyr Shaiyr "Perishtenin sybyry (Whisper of theAngel)" which belongs to one of the valuable works included to the Kazakh prose in the new century. In the novel of Miyr Shaiyr "Oh, brilliant world!" the reader clearly defines the natural connection between man and the mysteries of the universe, the power which coated under the main idea. We clearly see the author's desire to uncover the secrets of the world. The personal nature of the sublime citizen Tuken Tanauly expressing high spirit of the writer among his contemporaries, honorary citizen of Kazakhstan, who supports morality and worries about the bright future of the nation, cares for it with his heart and soul, dreaming of sovereignty and independence of the people, not pitying his strength for the country - it is the recognition of excellence, artistic spirit, fine talent of the writer.

Key words: Kazakh literature, Kazakh novel, novel “Whisper of the angel”, image of the hero, inner world, the skill of the writer.

УДК 82.01

ПОРТРЕТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕРОЕВ РОМАНА «ӨЗ ОТЫҢДЫ ӨШІРМЕ»

К.Б. Кубдашева – *Алматинский университет энергетики и связи, кандидат филологических наук*

Аннотация: В статье рассматривается портретная характеристика героев романа О. Бокеева «Өз отынды өшірме». Внутренний портрет персонажей может быть передан через те или иные черты в облике героев, детали. Описание внешнего облика персонажей – это один из способов раскрытия их характера, отражающий душевное и эмоциональное состояние.

В романе О. Бокеев не описывает черты лица, внешний облик героев, а ограничивается характерными деталями. Детальная характеристика – это когда портретные данные представлены всего несколькими чертами. Портретная характеристика героев дана с позиции автора-повествователя и других персонажей, что помогает проследить взаимоотношения между персонажами. В произведении душевный, внутренний мир героев разносторонне раскрывается благодаря тому, что автор вовлекает своих героев в различные жизненные и конфликтные ситуации.

Ключевые слова: внешний портрет, внутренний портрет, персонаж, номинация.

Рассмотрим портретную характеристику главных героев романа «Өз отынды өшірме».

Имя «Дархан» означает совершенно свободная жизнь, просторный мир, добродушный, щедрый человек [1, с. 73]. Герой О. Бокеева Дархан подтверждает этимологию своего имени. Он добродушен, щедр, отдаст последнее, что у него есть. Он обладает широкой душой, которая вмещает в себя огромную любовь к своей земле, Родине, людям.

Портрет Дархана «алпамсадай сымбатты әрі өте ұяң жігіт» («большой, статный и очень робкий, застенчивый джигит»), «еңгезердей жігіт» (здоровенный джигит), «тепсе темір үзетіндей» (способный ударом ноги согнуть железо). Неразговорчивый, внешне грубый человек, крупного крепкого телосложения. Восхищаясь его физической силой, выносливостью, трудоспособностью, люди прозвали его Қара нар (Черный верблюд). Верблюд – животное, которое может долгое время обходиться без воды, поднимать тяжести. У казахов он символизирует силу и выносливость.

Главный герой романа Дархан – простой рабочий, обходчик разъезда Куланды. Дархан – смелый, мужественный человек, который работает во благо народа, во благо Советской власти. Дархан – добросовестный человек, любит свою работу и поэтому относится к ней с душой, ответственно. Это подтверждает эпизод, где Дархан, обходя свой участок, находит в рельсах трещину. Маленькая трещина могла быть причиной крушения поезда. В лютый мороз, ночью Дархан сторожит ее, чтобы предупредить и остановить проезжающий поезд. Этот поступок стоит ему здоровья, он обмораживает себе все пальцы ног. Честный, простодушный человек, которому чужды такие поступки, как угодничество, подхалимство. Храбрый и отважный, он ничего не боится и просится на фронт. У него упрямый характер, из-за которого ни любимая жена, ни близкий друг не смогли уговорить его получить образование.

Бокеев показывает поведение героев в различных жизненных ситуациях, что помогает полнее раскрыть характер героя. Положительного героя Дархана мы также видим с другой стороны. Дархан предстает перед нами, как бессердечный, жестокий человек, которого не трогает смерть родного ребенка, рожденного от Дурии.

Так как роман описывает судьбу Дархана, то его телесный облик дан в разные периоды жизни. Человек, достигший возраста пророка, это не тот выносливый, крепкий «Черный нар». Тяжелый физический труд, работа без устали в любую погоду сильно отразились на здоровье пожилого Дархана.

Индивидуальное пространство старика Дархана – это дом и мазар на холме Кенгира, который он воздвигает для жены и для себя.

Противоположностью Дархана в романе является Оспан. Это разные люди, которые не могут сосуществовать вместе, настолько их духовный, внутренний мир отличен друг от друга. Дархан думает о судьбе своего народа, а Оспан – о своей личной выгоде.

Невежественный, малограмотный Оспан – отрицательный персонаж, противостоит всем другим героям. Сын бедняка он рано лишился родителей и был на побегушках у бая. Внешний портрет Оспана дан одной деталью – одноглазый. Одноглазый Оспан видит и знает обо всем, что происходит вокруг и за чужими стенами. Под личиной честного, преданного, работящего человека скрывается подлец, лицемер, ханжа.

В отличие от тысячи и тысячи бедняков, которые ожидали от Советской власти изменений своей жизни в лучшую сторону, в сторону справедливости, равенства, Оспан приход новой власти использовал для достижения своих личных корыстных целей. Изворотливый, хитрый Оспан считает, что в этой новой жизни при новой власти, для достижения своей цели надо осторожно ползти, подобно змее. Ему безразлично, при какой власти жить, главное чтобы он мог процветать. Видя, как этот человек далеко пошел при новой власти, бай Омар и его сын Еркин ошибочно полагают: «Заман осынікі екен» [2, с. 47] («Это его время»).

Оспана ненавидят, презирают, но все его боятся. Этот отрицательный персонаж вобрал в себя все человеческие пороки. В нем нет ни одной черты характера, которая вызывала бы уважение или сочувствие, только брезгливость.

Огромная любовь к Гулие является лейтмотивом, определяющим все действия Оспана. Он надеется, что, достигнув положения, богатства, признания, сможет завоевать сердце красавицы. Он считает, что для достижения своих целей, все средства хороши, даже причинение боли и горя любимому человеку. Оспан обезображивает лицо Гулии, надеясь, что Дархан не захочет на ней жениться. Не достигнув желаемого, Оспан еще больше озлобляется и решается на убийство Дархана. Но пуля, предназначенная для Дархана, попадает в Гулию. Оспан своими руками убивает свою мечту, цель, ради которой он жил.

«Итаяққа аузы жетпей қыцсылаган байлаулы иттей, сілекейі шұбырып отырган Оспан «қатқаныцныц басы» деп, шіренген байды ішіпен келістіріп балагаттап алды да, туралап жатқан жамбасқа жабысты» [2, с. 7] («Подобно скулящей привязанной собаке, которая не может дотянуться до миски, захлебывающийся слюной Оспан, обругал про себя важного бая и принялся за ляжку»). Здесь автор сравнивает поведение Оспана с собакой и в этом наблюдается его пренебрежительное отношение к герою.

У Оспана тонко развито чувство интуиции, помогающее ему угадывать чужие мысли, события. «Осы соқыр иттіц адамныц ойын оқитын көріпкелдігі бар ма», - деп іштей сескеніп қалды» [2, с. 47] («У этой слепой собаки есть дар предвидения что ли, читающий человеческие мысли», - встревожился он про себя»). В легендах и мифах часто одноглазые существа являются порождением зла. Жестокий циклоп Полифем имел единственный глаз.

В переводе с арабского языка Оспан означает – героизм, смелость, преданность. В романе «Өз отыцды өшірме» Оспан профанирует этимологию своего имени. Это трус, для которого не существуют такие понятия, как – Родина, совесть, справедливость. Для него Родина – это любое место, где ему хорошо, где он может процветать. В произведении у Оспана имеются вторичные номинации: негативное - «алаяқ» (пройдоха, проходимец), брезгливое - «соқыр ит» (слепая собака), «қу соқыр» (хитрый слепой), уважительное - «Осеке» (когда от него хотят чего-то, так его называют Еркин, бай), по занимаемой должности - «аулнай». Но часто слово «аулнай» звучит иронически, тем

самым словно указывая на то, что человек недостоин занимаемого места. Но справедливость должна восторжествовать, так как такие люди, как Оспан, должны получить по заслугам. И тогда даже осторожный, хитрый и изворотливый Оспан когда-нибудь споткнется, и возмездие настигнет его. Карает Оспана табунщик Бати, который ловит его на месте преступления.

Другой персонаж – Еркин, одногодок Оспана. Еркин и Оспан представляют разные слои общества. Еркин – образованный, интеллигентный, обходительный сын бая. Оспан неграмотный, но очень хитрый, ловкий и изворотливый сын бедняка. Между этими абсолютно разными людьми есть и много общего. Что же может их объединять? Это возраст и нравственные качества. Еркин и Оспан – одногодки, вместе выросли, вместе играли в асыки, дрались. Но разная судьба, определяющаяся с рождения, разнесла их в разные стороны.

В переломные исторические эпохи, когда «ел басына күн туғанда», является проверкой истинной сущности, нравственных качеств каждого человека. И в такие моменты человек словно просвечивается рентгеном. В это время он способен проявить все свои скрытые, далеко запрятанные мысли и желания, обнажая свое истинное лицо.

Все знают, что за человек Оспан, знают все его пороки, эгоистичность, стремление разбогатеть любой ценой. Но никто не догадывался, что злобность, подлость и эгоистичность могут быть присущи и уважаемому в ауле Еркину. В этом они и схожи. Умный, образованный Еркин по своим внутренним человеческим качествам стоит на одной ступени с Оспаном.

Еркин Кенжин – талантливый юрист, адвокат Семипалатинского уезда, один из образованнейших людей своего времени. Он владеет в совершенстве русским, арабским, турецким, английским языками. Имя Еркин с казахского языка переводится как непринужденный, вольный, без трудности. Внешний портрет тридцатисемилетнего Еркина дан глазами отца: «Сайтан, шешесіне тартқан көрікті-ақ» [2, с. 32] («Красивый, похожий на мать»), и автором: «…көзілдірігі жылтырап, қасы қиылып отырған бұйра шаш аппақ сазандай Еркін…» («...высеченные, изогнутые брови, вьющиеся волосы, белый как сазан Еркин сидел, поблескивая очками»). Деталь портрета: перед тем как начать разговор, Еркин всегда поправлял очки. Аульчане относятся к нему с уважением, обращаясь к нему ласково «Ереке». Еркин – воспитанный, вежливый, любезный, обходительный, скромный и учтивый.

Всю свою жизнь казах жил в единении с природой. И в связи с этим складывались бытовые, моральные, этические и психологические характеристики народа. Еркин не согласен с реформами власти, считая их преждевременными и опасными для всего народа, нельзя разрушить в один миг то, что складывалось веками. К такому переходу народ еще не готов и не созрел для этих изменений. Нельзя сразу конфисковать весь скот у баев, а нужно брать по несколько лошадей в год. Только казахи, которые всю жизнь пасли скот, могут уберечь его от падежа, углядеть за ним. А у новой власти нет специалистов, которые могли бы за ними смотреть, и где они разместят весь конфискованный скот – вот какие мысли одолевают и не дают покоя Кенжину. Он понимает, что ему нет места в новой власти и связывает свое будущее с заграницей.

Образ Еркина – один из значимых в произведении. Через этот образ автор доносит нам настроение, думы и размышления образованнейших людей того времени.

Несмотря на то, что Еркин беспокоится о судьбе своего народа, он все он все же остается байским сыном, эгоистом, который думает о себе, о своих землях и скоте. Поэтому болезненно воспринимает весть о конфискации, что отражается и на его внешнем виде: «ұрты суалып» («высохшие щеки»), «тостағандай екі көзі шүқірек тартып жүдеген екен» («большие глаза впали, похудел»). Ненависть к новой власти у Еркина так велика, что он готов взорвать людей, собравшихся на собрании, среди которых должен быть и муж сестры Дархан. Еркина, таким образом, мы узнаем не только как образованного, болеющего за судьбу народа, но и как жестокого эгоиста, который готов ради своих интересов убить невинных людей. Автор ставит героев в такие ситуации, через которые раскрываются различные грани характера.

Отец Еркина Омар бай – один из влиятельнейших и богатейших людей степи. По характеру Омар бай – уравновешенный, спокойный, умудренный жизненным опытом, тонкий дипломат. Внешний портрет передается одной деталью: «алпамсадай шомбал денесін» («болшое толстое тело»). Удачная женитьба помогла расчетливому, умному Омару приумножить свои богатства, а умение ладить с барымтачем Танатаром – значительно увеличить свой скот.

Имя «Омар» означает всепомнящий, долгожитель. В переносном смысле Омар бая можно назвать «долгожителем». Несмотря на новую власть, Омар бай еще долгое время остается на «коне», владея огромным количеством скота.

Но в этом мире ничего не стоит вечно, и до Омар бая дошла очередь конфискации. Привыкший повелевать, решать людские судьбы, он видит безысходность ситуации и свою беспомощность. Автор показывает, как гордый, жадный, хозяйственный бай становится абсолютно равнодушным ко всему. Жизненные неурядицы, переживания о своем будущем, подтачивают здоровье бая. «Омардың соңғы кезде кеудесі сырылдап, тамағы жиі-жиі жыбырлап, екі кеудесінен қысатын болып жүр» [2, с. 95] («У Омара в последнее время стала хрипеть грудь, часто першит горло и сдавливается грудная клетка»).

Психологическое состояние Омар бая передано через интерьер юрты: «Бұдан соң жосамен боялған керегеиі сипалап, көктердің түйіншек басына кигізген күміс шытырашты шұқылады. Бұл әлі мықты екен... Баянсыздығын уайымдағандай қабағын кіржитін барып саусағымен сырт еткізін шертін қалды» [2, с.109] («После этого он погладил кереге, покрашенное охрой, поковырял завязанные узелки с серебряными жучками. Они еще прочные… Нахмурив лоб, как человек, думающий о бренности, щелкнул пальцами по домбре») Беспокойствие бая передается через глаголы действия – погладил, поковырялся, щелкнул.

Очень трогателен эпизод прощания Омара со своей семьей. Нелегко человеку в годах, бросив семью, на старости лет пускаться в бега. Но он не видит другого выхода. «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» [2, с. 115] («Хорошая собака умирает вдали от дома»), – считает бай. Лучше жизнь на чужбине, чем изгнание с позором с собственных земель. «Қарқарадай қасқайып етінен ет кесін алсаң қан шықпайтын Омардың мол пішілген ақшыл беті жыбырлап, иегі кемсендеді. Алгаш рет, әлде мүмкін ақыргы рет, көңілі босап, сақалы тұштаңдап көзіне жас алды» [2, с. 121] («Обычно ничем невозмутимое, наглое, широкое светлое лицо Омара зашевелилось, подбородок начал дергаться. Впервые, а может и в последний раз расстроился, задергалась борода, и он заплакал»). Бокеев через внешнее описание портрета показывает внутреннее состояние героя, всю гамму его переживаний.

Тяжелые думы, мучившие Омар бая, подрывают его здоровье. На границе Бати обнаруживает косяк угнанных лошадей. Здесь и проявляется алчность и жадность бая, который вместе с драгоценностями решил угнать за кордон и косяк лошадей. «Апыр-ай, - деп жагасын ұстады Бати. - Қабан шошқа өлгелі жатса да қорс еткенін қоймайды деуші еді, қандай дәл айтылған сөз» [2, с. 124] («Япырай! – удивленно пробормотал Бати. – Не зря говорят, что, даже подыхая, свинья продолжает хрюкать!»). В самый ответственный момент бая подводит здоровье, и он навеки закрывает глаза.

Трагична судьба бая, который умирает вдали от родных мест, на руках у батрака. Автор подробно описывает состояние Омар бая, положение тела, последние слова произнесенные им. «Төтеден келген, оңдырмай тиген кесел атандай адамды кірпік қаққанша алып ұрды. Бір ысып, бір суыған қан, баяулап соққан жүрек, мұздай бастаған аяқ-қол енді қайтін икемге келуі мүмкін емес дене - бәрі-бәрі жарық әлеммен қоштасар алдында жанталасып сыңар сәт болса да өмір әнін шырқап қалгысы келгендей, өмір нұрын ақыргы рет таусап қалгысы келгендей, ей... ей... бәрібір үнсіздік, құлаққа ұрган танадай тыныштық, мәңгілік толастыққа жетелеген өлім атты суық та ыстық абзал Ана бірте-бірте жақындай берді; әне қолын созып, қойнын ашты» [2, с. 124] («Болезнь, пришедшая прямой дорогой, не пощадившая пожилого человека, брала свое до самого последнего вздоха. Кровь, которая то кипит, то холодит, медленно стучащее сердце, холодные руки и ноги, тело, которым уже не можешь управлять – все-все перед прощанием с этим светом, даже в агонии, хоть на пару моментов, как будто хочет запеть песню жизни, как будто хочет в последний раз окунуться в лучи жизни, эй…эй… все равно безмолвие, непривычная для ушей тишина, холодная и горячая, справедливая мать с именем смерть, ведущая к вечной непрерывности, постепенно приближалась; вот протянула руки, открыла объятия»). Омар бай вначале даже не понял, что с ним случилось, он не ждал смерти. Казалось, вот только недавно весь мир лежал у его ног. В руках он держал свои драгоценности, неожиданно найденный косяк лошадей, который он собирался забрать с собой, его ждала новая жизнь. Но не суждено ему было пожить за границей. В чужом месте в возрасте шестидесяти пяти лет умирает самый знаменитый и самый богатый бай степи.

Омар бай – богач, имеющий огромное количество скота всех четырех видов, прислугу, противостоит бедному, не имеющему ничего кроме посоха, старику Кулашу. У них разные взгляды

на жизнь. Если Омар бай различал людей по их состоянию, сословию, положению, то для Кулаша не существовало ни богатых, ни бедных – для него все были равны. Если вся степь принадлежала баю, который своим богатством затмевал всех, то для Кулаша степь была его домом: куда несли его ноги, туда он и шел. Когда наступают тяжелые времена, именно Кулаша вспоминает бай и понимает, насколько он был прав. Бай понимает, что, если Кулаш и бродяжничал, но ходил он по родной земле, а ему придется умереть вдали от родных мест.

Дочь Омар бая Гулия (в пер. с каз. гүл – цветок, красота, изящество, миловидность) была нежным цветком, выросшим в окружении роскоши и заботы. Автор характеризует ее как «салмақты» («серьезная»), «сабырлы» («спокойная, тихая, сдержанная»). Гулия была образованной девушкой, умной, трудолюбивой и любящей. Байская дочь ради того, чтобы быть рядом с любимым человеком, готова пойти на все: жить в доме бедняка, заниматься хозяйством, работать. Гулия работает в школе на железной станции, учит детей бедняков. Ни единого слова жалобы, сожаления нельзя услышать от нее. Гулия, непривыкшая к тяжелому физическому труду, к лишениям, сильно худеет. Душевная чистота, справедливость, порядочность отличают Гулию, а также сострадательность, доброта и отзывчивость. Несмотря на то, что их семья еле сводит концы с концами, она оставляет у себя осиротевшего сына дяди, заменив ему родителей.

Гулия – дитя природы, выросшее на ее лоне, не может смириться с тем, что люди начнут взрывать родные холмы, выравнивать горы, распахивать долины, сотрясая сердце земли. Все ее существо противится этому. Душа ее просит тишины, ей по нраву усеянное звездами ночное небо, тихий звук родника, пасущийся скот.

Гулия между Дарханом и Оспаном выбирает честного, трудолюбивого и скромного Дархана. Для нее важны душевные, человеческие качества, а не богатство.

Автор ставит Гулию в такие конфликтные ситуации, благодаря которым раскрывается характер героини и ее внутренний мир.

Помимо главных героев в романе имеются и второстепенные персонажи – Камбар, Дурия, Бати, Кулаш, Толеген и другие. Введение второстепенных персонажей в ткань повествования связано с авторским замыслом, помогающим раскрытию характеров главных героев.

1. Казахские имена. – Алматы: «Кочевники», 2004. – 344 с.

2. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар.– Алматы: Жазушы, 1994. – Т. 2. – 496 б.

Түйін

Қ.Б. Құбдашева. «Өз отыңды өшірме» романындағы кейіпкерлердің бейне сипаттамасы

Мақалада О.Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романындағы кейіпкерлердің бейне сипаттамасы қарастырылады. Кейіпкерлердің ішкі бейнесі түрлі келбеттер, детальдар арқылы берілуі мүмкін. Кейіпкерлердің сыртқы бейнесінің суреттелуі – олардын мінезінің жан-сезімін және эмоциялық күйін ашатын әдістің бірі. Романда О. Бөкей кейіпкерлерінің бет әлпеті, сыртқы түрін суреттемейді, ерекше детальдармен шектеледі. Детальді сипаттама деґеиіміз шығармада бейне мәліметтері бірнеше ерекшелікпен ұсынылған. Кейпкерлердің бейне сипаттамасы автор-баяндаушы және басқа кейіпкерлердің позициясынан берілген, бұл кейіпкерлердің карым-катынасын қадағалауға көмектеседі. Шығармада кейіпкерлердің жан-сезімі, ішкі жан дүниесі жан-жақты ашылуыныц себебі автор өз кейіпкерлерін түрлі-түрлі өмірдің кикілжің жағдаяттарына еліктіреді.

Түйін сөздер: бейне сипаттамасы, сыртқы бейнесі, кейіпкер, номинация.

Summary

K.B. Kubdasheva. Portrait feature the heroes of the novel «Өз отыңды өшірме».

The article discusses the portrait feature the heroes of the novel O. Bokeev «Өз отыцды өшірме». Inner portrait of the characters can be transmitted through certain features in the appearance of the characters, details. Description of the external appearance of the characters is one of the methods of the disclosure of their nature, reflecting the mental and emotional state.

In the novel does not describe facial features, the appearance of characters, and is limited to typical details. Detailed characterization is when the portrait data presented are just a few features. Portrait characterization of the characters is given from the perspective of the author-narrator and other characters, which helps to trace the relationships between the characters. In the work of the soul, the inner world of heroes versatile disclosed due to the fact that the author engages his characters in various life and conflict.

Key words: external portrait, domestic portrait, character, category.

ӘОЖ 882.151.212.4

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МИФТЕР

Г.А.Рахышова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, магистрант,*
Л.М.Әділбекова – *ғылыми жетекші, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., профессор м.а.*

Аңдатпа: Түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтер әдебиет саласының өзекті мәселелерінің біріне жатады. Себебі, бүгінгі таңда әлі толық зеріттеле қойған жоқ. Бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, әдеби көркемдік әдістерін сақтаған. Айналадағы табиғат құбылыстар: күн, ай, жер, жұлдыз, тау т.б құбылыстарды киелі санаған. Космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған. Бұл ғылыми мақалада негізінен түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтердің зерттеулеріне талдау жасалып, олардың қаншалықты маңызды екені анықталады. Алдағы уақытта әлі де ашылмаған құнды дүниелер күтілуде.

Түйін сөздер: Тұрақты поэтикалық образдар, космостық бейнелер, әдеби көркемдік әдістер, ежелгі наным-сенімдер, космогониялық мифтер.

Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған. Айнала табиғаттағы Күн, Ай, Жер, Жұлдыз, Тау т.б. құбылыстарға қасиет беріп, киелі санау, олармен қарым-қатынаста белгілі бір заңдылықтарды сақтаудың мәні – ол шарт бұзылса адам кеселге, ауруға, өлімге ұшырайды деген сенім. Сондықтан отқа, суға түкірме, аттама, айға қол шошайтпа, күн батарда ұйықтама, жер сабалама деген сияқты түрлі ұғымдардың әрқайсының өзіндік мәні бар.

Өйткені дүние жүзінің көптеген халықтары, солардың ішінде түркі, монғол халықтары да, ерте кезде табиғат сырларын түсінбеген. Ертедегі адамдардың дүниетану шама-шарқы төмен болғандықтан жаратылыс көріністерінің әр алуан түрлерін (ай мен күн, бұлт пен дауыл т.б.) жарылқаушы күш ретінде қабылдап, оларға сиынған, медет тілеген. «Шамандық сенімнің дүниеге келуі, – деп жазады Ш.Уәлиханов – жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып табылады» [1,171]. Осындай арғы замандардың айғағы болған Ай, Күн, Аспан, Жұлдыз сияқты космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен сәйкес туып, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған [1,172].

Алайда бұл ұғымдар аталып отырған ескерткіште тікелей негізгі кейіпкер болмысымен тығыз қабысып жатады. Өйткені, ол күннің нұрынан пайда болады. Жалпы, дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбіне күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады.

Ежелдегі адамдар басында сәулесі болған, текті адамды нұрдан жаратылған етіп көрсету, ол құбылыс келе-келе мақсатты түрдегі қолданылатын фольклорлық әдіске айналған. Күн нұрынан пайда болу мотиві Шыңғысханның дүниеге келуіне байланысты т.б. қазақ жырларында көрініс табады.

Ежелгі түркі аңыз, әпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың «Манас» атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді [2,101].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Ежипет патшалары өздерін «күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сеиім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған [3,207-208].

Ол «Фольклор и действительность» атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырады және бұл мотивтің фольклорлық шығармалар сюжетін толықтырушы көркемдік тәсілге айналғанға дейінгі даму тарихын қалпына келтірді.

Түркі халықтарының фольклорында осындай Ай, Күн әсерімен дүниеге келуін баяндайтын сөздеріне орайлас тұрақты дәстүрдің қалыптасуы тегін емес. Ол түркілердің ең көне дүниетанымына, яғни, олардың көне наным-сенімдеріне Ай мен Күн культінің маңызды рөл атқарғандығын әрі сенім көріністері халықтың эстетикалық қалыпты нормасына айналғанын байқатады.

С.П.Толстов зерттеулеріндегі пайымдауларға қарағанда түркі тайпаларында Ай мен Күн тотемдеріне табынушылық ұзақ уақыттар сақталып келген. Сол себепті түрікмен тайпаларының шығу тегі баяндалатын шежірелерде түрікмендердің Әли-или, Ерсары, Шах, Теке тайпаларында «Айтолды», «Күнтолды» ру тайпалары кездесетіні сөз болады [4,7].

Жүсін Баласағұнидың «Құдатғу білік» дастанындағы басты кейіпкерлердің есімдері де Айтолды және Күнтолды болуы бұл дәстүрдің түркі фольклорында мықтап орныққанын аңдатады. Талданып отырған «Оғыз-наме» ескерткішінде Оғыз қаганның өзі ғана емес оның үйленуі, Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деген балаларының тууында космогониялық мифтердің мәиі көркемдік рөл атқарады.

«Оғыз қаганның оны көргенде жаны қалмады. Ол осы қызды алып үйіне кетті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтін, түннен түн өтіп, көзі жарыды, үш ер бала туды, біріншісіне Күн деп ат қойды, екіншісіне Ай деп ат қойды, үшіншісіне Жұлдыз деп ат қойды» [5,205]. Бұл мысалдар неғізінде көне түркі тайпаларының Көк Тәңіріге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткен дүниетаным сақталған.

«Көк тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім «көк» – көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) «көк» атауының (синонимі) баламасы... – (Алланы) және құдайды (худда). Сондай-ақ, даланың алыс түкпірлерінде, мысалы қазақ ордасында «Көке-Тәңірі» – деген атау әлі кездеседі» – деп жазады Ш. Уәлиханов [1, 181].

Қазақ мифінде хаостың космоска айналуындағы басты бір шарт – жер мен аспанның жекеленіп пайда болуы жайлы мифтерде сақталған. Мысалы: Аспан мен жердің бөлектенуі, яғни әлемді қаптаған судан аспанның және құрлықтың бөлініп жасалғаны жайында түсінік бар. Көне заманда, мифтік сана кезінде адамдар бүкіл әлемді, аспанды да су деп білген. Қазақ тілінде «Тәңір» деп көкті, «теңіз» деп суды айту тегін емес. Екеуінің түбірі «көк», «аспан» ұғымымен байланысты, демек, «Тәңір» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңір» болып аталуы содан. Ал, жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни Тәңір сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған. Екінші аспан мағынасында айтылған («із» – жұптықтың белгісі). Аспан мен жердің телеғей теңізден бөлінін жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш түрлі әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған. Ш.Уәлиханов мұндай сенімнің қазақта да бар екенін айтқан: «Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күиі, айы, жұлдыздары бар» [1, 180].

Кейінгі замандарда, миф ертегіге айналғанда осы үш әлем ертегі кейіпкерінің шарлайтын мекеніне айналады. Бұл үш әлем шамандар дінінде де сақталған.

"Қазақтың көне мифінде болуға тністі ілкі ата-демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни, Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Аспанды да, ондағы жұлдыздарды да, адамды да, жер бетіндегі нәрселердің

бәрін де, жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата – демиурғтың, жасампаз қаһарманның атқаратын істері. Бұл қызметті түркілер заманында Тәңір, ал ислам келгенде Алла атқарады. Қазақтың көне мифінде ілкі ата – демиург образының толық және айқын сақталмау себебі осында деп білуіміз керек" – дейтін С.А. Қасқабасов пікіріне сүйенсек, "Оғыз-наме" эпосындағы тәңірлік сенімнің негізгі сюжеттік өзек болғанын байқау қиын емес. Оның дүниеге келуі де ғана емес, жар таңдап сүюінде де Тәңірлік сипат басым. Ғашық болған жары да тылсыммен тығыз байланысты екендігіне мәтін арқылы көз жеткізуге болады.

"Оғыз-намеде": "Күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде Тәңіріге жалбарынып отыр еді. Қарауы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан қуқылырақ еді. Оғыз қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсе, әлгі жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтынқазықтай екен. Яғни, қыздың жаратылысында адамзаттан бөлек тылсымдық қасиет бар. Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірінің (өзі) күлетіндей, жыласа Көк Тәңірінің (өзі) жылайтындай еді" [5, 56].

Сондай-ақ, түркі тілдес халықтар мифіндегі Тәңірлік сенімнің ерекшеліктері жайлы "Ерлі зайыпты баба-құдайлардың ең көне универсальды тараған түрі аспан-әке мен жер-ана. Бұл образдарда, бір жағынан, рулардың бабалары болып саналатын ілкі адамдардың космостанғанын, ел екінші жағынан, неке мен семьялық қатынастардың табиғат дүниелеріне көшірілгенін көруге болады", – дейтін пікірін шындығында, бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер рөлінде, ал Ұмай –жер-ана болып қабылданады [6, 73]. Сонда, жоғарыда Е.М. Мелетинский айтқандай, қазақта да аспан – әке, жер – ана ретінде (Тәңір – Ұмай түрінде) алғашқы ерлі – зайыпты құдайлар болып саналған деуге әбден болады, – деп тереңдей қарастырған С.А. Қасқабасов пікірлерінің дәйегін осы ескерткіштен анық көруге болады.

Себебі, «Оғыз-наме» ескерткішінде тек Ай мен Күн, Жұлдыз секілді аспан денелеріне қатысты ұғымдар ғана емес, Көк, Тау, Теңіз ұғымдары да басты мән иеленеді. Оғыз қаганның екінші рет үйленіп, ол әйелінен тағы үш ұлдан дүниеге келуі, төмендегідей баяндалады: «Бір күндері Оғыз қаған тағы да аңға кетті. (Аңда жүрсе) бір көлдің ортасынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қуысында бір қыз жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың көзі көктен де көгірек, шашы теңіз толқынындай, тісі інжудей екен.

Осы қыз сондай көрікті еді: жер басқан ел-жұрт оны көрсе: «Ай, ай! Ах, ах! Өлерміз!» – деп сүттен қымыз болатындай еді. Оғыз қаганның оны көргенде ынтығы кетті, жүрегіне от түсті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтін, түннен түн өтін көзі жарыды, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк деп ат қойды, екіншісіне Тау деп ат қойды, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды» [5,56].

Оғыз қаганның аң аулап жүрін тапқан теңдесі жоқ сұлуды көргені, қызға ғашық болып, оған да үйленгені, одан үш ұл бала туылғаны, есімдерін «Көк» (Аспан) «Тау» және «Теңіз» деп қойғаны тартымды етіп баяндалады. Осындағы «Көк» – Тәңірлік сенімнің негізі.

Шаманизмнің негізін құрайтын тотемдік және анимистік түсініктердің көк түріктерге дейін жан-жақты таралғанын ешкім де жоққа шығармайды. Ал тәңірліктің көне түрік дәуірінде тұтас жүйеге түсіп, дін дәрежесіне көтерілгенін дәлелдеуші ғылымдардың бірі Л.П. Потапов. Бұл дәуір біздің заманымыздың VI-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Түрік қағанаты (551-744 жылдар) мен ұйғыр қағанатының (745-840 жылдар) этникалық ядросын құраған түрік тайпаларының Тәңірі, Ұмай, Жер – Су аталатын құдайлары қазіргі көптеген түркі халықтарында сақталуы кездейсоқ емес.

Жалпы, Тәңірлік сенімнің көшпелі түркілердің мемлекеттік бір ізділікке түсіп үлгермегендігі, тек түркі қағанаты тұсындағы бірдей қалып иеленгендігі, бірақ кейінгі мұсылман дінінің ықпалына байланысы көктегі "Тәңір – иенің" орнын "Жалғыз Алланың" басуы, кейбір көп тәңірлік ұғымдардың мұсылмандық ұғымға сіңісіп кеткені белгілі.

Оғыз қаған жаратылысындағы тәңірмен байланыстылық көне түркілік ескерткіштердің тұрақты мотиві екендігі белгілі. Ол жөнінде Ш. Ыбыраев:

Қаңым Елтеріс қағануғ,
Өгім Ілбіге қатұнұғ,
Теңрі тепесінте тұтұп
Иөгеру көтермүс ерінч.
(Әкем Елтеріс қаганды,

Шешем Елбіге қатынды
Тәңір төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен) [7,40], –

дейтін мысалдарды келтіре отырып, "Демек, қағанның тәңірлік жаратылысы алдымен алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дүниетаным болып шықты. Біз үшін мұның маңызы зор деп" – деп ой қорытады.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі және оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк Тәңірінің нышаны. Ал, фольклорлық туындылардағы қаһарманның ағаш қуысында дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985. – 172б.

2. Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.

3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 325 с.

4. Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у Туркмен. Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. № 9-10. С. 3-14.

5. Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988, – 279 б.

6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва, 1974 С.193.

7. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1991. – 296б.

Резюме

Г.А.Рахышова, Л.М.Адилбекова. Фольклорные мифы в древних тюркских памятниках

Тюркские памятники народных мифов является одним из важных вопросов в области литературы. Потому что, сегодня, по-прежнему не в комплекте с исследований. Первое основано на повседневной жизни наших предков, чтобы сохранить литературные и художественные приемы. Ближайшие природные явления: солнце, луну, землю, звезды и т.д. явления, рассмотренные на святой горе. Спутниковые изображения людей в одно время в начале мифической понятия, вскоре стал регулярным художником в поэтической устной форме. Это исследование статья в основном тюркские памятники анализ народных мифов, они решили, что это было важно. Тем не менее ценные вещи не были ожидать в ближайшем будущем.

Ключевые слова: Постоянные поэтические образы, спутниковые изображения, литературные, художественные методы, древние верования, мифы космогонические

Summary

G.A.Rahyshova, L.M. Adilbekova. Folkloric myths of ancient turkic monuments

Turkic monuments of folk myths is one of the important issues in the field of literature. Because, today, is still not complete with research. The former is based on the daily life of our ancestors, to keep the literary and artistic techniques. Surrounding natural phenomena: the sun, moon, earth, stars, etc. phenomena considered holy mountain. Satellite Images of people at one time early mythical notion, soon became a regular artist in a poetic oral. This research article is mainly Turkic monuments folk myths zerittewlerine analysis, they determined that it was important. Still valuable things were not expected in the near future

Keywords: Permanent poetic images, satellite images, literary, artistic methods, ancient beliefs, myths cosmogonic.

УДК 398.9

МАҚАЛ-МӘТЕЛ – ТӘРБИЕ ҚҰРАЛЫ

Б.С. Сарбасов – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.*

Аңдатпа. Фольклор жанры ішінде халық арасына ең көп тарағаны және ұзақ өмір сүретіні де осы мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер бір дәуірдің жемісі ғана емес, олар халықтың тарихымен тығыз байланыста. Мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде қалдырып келе жатқан асыл қазынасы.

Мақал-мәтелдер жөнінде Қажым Жұмалиев былай деген: «Мақал-мәтел – халықтың тек қана көркем сөз өнері ғана емес, әрі философиясы, әрі ғылымы, әрі тәрбие құралы».

Мақал мен мәтел – халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінен, өмір тануынан қорытылған, тұжырымдалған ой-түйіні және бір ойды ұтымды, өткір етіп айтып беретіп нақыл сөз.

Мақал-мәтелдердің тілі қарапайым және өте көркем, сөздік құрамы бай. Сөйлем құрылысы жағынан жеңіл, әсерлі болып келеді. Халық мақал-мәтелдеріндегі қолданылған сөздердің тек қана сыртқы сұлулығын қарамайды, сонымен қатар құрамындағы сөз мағынасын шебер, орынды қолданылуына да назар аударады.

Түйін сөздер: халық оқулығы, фольклор жанры, сөз нақышы, нақыл сөз.

Мақал-мәтел қай халықтың болсын ауыз әдебиетіндегі көлемі шағын, мазмұны бай, тілі көркем жанрға жатады. Мақал-мәтелдер халықпен бірге жасайды. Біреулері ескірін, қолданудан шығып, екіншілері жаңарып, туындап жатады. Мақал мен мәтелді де әуелде жеке адамдар шығарды. Оны біреуден біреу естін, айтып таратады, өңделеді, өзгертіледі, сөйтін, халықтық мұраға айналады. Демек, мақал-мәтелді де белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгені, жасаған қорытындысы, ақыл-ойы деуге болады. Мақал-мәтел көркем шығармада көп қолданылады. Ақын-жазушылар шығармаларында халық даналығын пайдаланумен бірге, сол үлгілермен өздері де жаңа мақал-мәтелдер шығарады. Мысалы, Ы.Алтынсаринның «Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды» - дейтін сөзі мақалға айналып кеткен [1, 21].

Мақал – нақыл, өсиет түрінде айтылатын философиялық ой түйіні, сөз мәйегі. Мақал, көбінесе, өлеңдік өрнекпен, сабырлы, салмақты ырғақпен айтылады. Қара сөзбен, шешендікпен айтылатын мақалдар да бар.

Қазақ – сөз қадірін біліп, қасиетті сөзді қастерлеп, аузынан тастамай, данышпандығын өнеге ретінде өлеңмен өрнектеп, терең мағыналы сөздермен зерлеп келе жатқан халық. Сөз зергерлерінің аузынан шыққанды үздіксіз үлгі етін, ұрпақ тәрбиесіне парықтап пайдалану дәстүрге айналған. Әсіресе қариялар мақалдап, маңызды сөйлеуді борышым деп санайды, онсыз қарт адамның сөзінің қадірі болмайды.

Отбасында ата-аналар бала тәрбиесіне лайықтап: «Ана тілін алмасаң, арың кетеді», «Әке – тіреегің, ана – жүреегің», «Сабыр түбі – сары алтын», «Еріншектің ертеңі таусылмайды», «Көзің ауырса, қолыңды тый, ішің ауырса, асыңды тый», «Іс істесең, ретін тап», т.б. мақалдарды жиі айтады.

Баланың өмір тәжірибесі аз, сондықтан, оған айтылатын ақыл-насихат, өнеге, өсиет әрі әсерлі, әрі ойда қалатындай мәнді болуы керек. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деңгендей, ана тілін ардақтауға үйретін, ой қисындарын сөз жүйесіне келтіре алу қабілетін дамыту үшін, ата-ананың мақалдап сөйлеуінің маңызы зор [2, 15].

Фольклордың басқа түрлері сияқты мақал-мәтелдер – халық оқулығы, өсиеті. Олар жастарды тәрбиелейді, жамандықтан сақтандырады. Ең алдымен қарапайымдылыққа, ұйымшылдыққа меңзейді, еңбекке, ерлікке баулиды. Адалдықты, адамгершілікті мақтап, насихаттай отырып, оған қарама-қарсы арамдық, қараулық, өтірік-өсек, жалқаулық, ұрлық, екі жүзділік секілді жарамсыз мінез-құлықтар сыналады.

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенінен, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні [3,6].

«Тіл – халықтың ең ұлы байлығы» деген еді заманымыздың көрнекті жазушысы М.Шолохов. Тыңдаушы адамға тіл, әрине, сөз арқылы жетеді. Халқымыз «Сөздің көркі – мақал» дейді. Тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибелерінен алып, терең де зерделі тұжырым жасап, асылдай қорытып,

алмастай шыңдап айтатын мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді (нақыл сөздерді; қалыпты, орнықты, қалыптасқан тіркестерді; афоризмдерді; ұтымды, жинақты, образды, айшықты өткір сөз орамдарын) халық өлшеусіз көп шығарған. Әрбір тіл де, сол тілде сақталып жүрген сөздің інжу-маржаны да – атам заманнан бері жасалып келе жатқан өте көне мәдениеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол – ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі. Мақал-мәтел – халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінен, өмір тәжірибесінен қорытып ереже, өмір заңы түрінде тұжырымдалған аталы сөз халықтың ой түйіні.

Мақал-мәтелдер – халық творчествосының төл жемісі. Әуелі әрбір жеке адам ойлап шығарғанмен, жүре-бара олардың авторы ұмтылып кетеді де, жұрт сынынан өткендері халық қазынасына – фольклор (ауыз әдебиетінің) шығармаларына айналып отырады. Осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе «халық даналығы» деп аталады. Көне түркі тілдерінде «аталар сөзі» деп атайды, яғни бұл – атадан «атадан балаға мирас болып келе жатқан қазына» деген сөз [4, 36].

Халық – суреткер. Ол өз өмірін, табиғат аясы мен өз ортасын жан-жақты сипаттап берін отырған. Мақал-мәтелдердің ұзын-ырғасы мен мазмұн-көлемін түгел қамтып суреттеу мүмкін емес. Табиғат көріністері мен тарихи уақиғалар саяси-қоғамдық құбылыстар мен тұрмыстық жағдайлар (еңбек, оқу, өнер, білім, отбасы, тәрбие т.б.) моральдық қасиеттер (жақсы-жаман т.б.) тағы басқа да толып жатқан тақырыптар туралы лайықты мақал-мәтелдер шығарылған.

Мақал-мәтел ойды қысқа да ұтымды, өмір тәжірибесін туғыза айтатын сөздер. Онда ел, халық, Отан, ерлік, бірлік, өнер-білім, еңбек, отбасы, бала тәрбиесі, төрт түлік мал, жан-жануар, ас-азық, ауру-сырқау, дау-шар, жақсылық пен жамандық, адамгершілік парыз жайында айтылған өнегелі сөздер өте көп. «Туған жерге туын тік», «Ер өзі үшін туады, елі үшін өледі», «Ел іші – алтын бесік» дейтін мақалдар ертедегі батырлардан бастап, Отан соғысы күндеріне дейін елді ерлікке шақырып, патриотизмге баулыған асыл сөздер болған. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақтың сансыз ұлдары еліміздегі басқа да туысқан халықтардың өкілдерімен майданда асқан ерлік, қаһармандық көрсетіп, фашизмді күйретті. Қазақ мақалында «Ырыс алды – ынтымақ», «Бірлік болмай, тірлік болмас» сияқты толып жатқан мақалдардың тәрбиелік мәні зор.

Мақалда бала тәрбиесіне де үлкен мән берілген. «Баланы жастан», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің», «Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді», «Сіз» деген сыпайылық, «сен» деген «анайылық» деген мақал-мәтелдердің мәнісі жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім-өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз сыбағасын алмақ.

Мақал-мәтелдер қоғам өміріндегі әлеуметтік құбылыстарды, адам мінезін, табиғат пен тіршілік сырын, оның қайшылығын таныта отырып, адамға терең ғибрат берген. Мақал осындай құбылыстарға берілген баға, ойдың тобықтай түйіні ғана емес, өзінше бір ереже.

Ұл мен қыз, жалпы мінезі қандай болуға тиіс дегенге де халық мақалы бұлжымас нұсқау береді. «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Жақсы адам – ел ырысы», «Бір кісі мың кісіге олжа салар», «Ақ жүрген адам – азбас», «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында», «Кісі болар баланың кісенінен белгілі, ат болатын құлынның мүшесінен белгілі», «Тау тауға қосылмас, адам адамға қосылады», «Әдептілік – адамдық белгісі, тұрпайы мінез – надандықтың белгісі» деп келетін мақалдардың тәрбиелік-этикалық мән-мағынасы әлі күнге өз күшінде.

Халқымыздың мақал-мәтелдерінің шешендігін лингвист В.В. Радлов былай бағалаған: «Қазақ ақындарының қабілетінің зор екеніне барған сайын көзім жете түсуде, қалай әсем сөйлейді. Айтқысы келгеннің бәрін тез түсіндіреді, қарсыласының да сөзіне шебер тойтарыс бере біледі, балаларының ақыл-ой, есі де тез жетіледі. Ойын дәл ұғындыра алады» [3, 64].

Халқымыздың мақал-мәтелдерінен оның ғасырлар бойы қалыптасқан даналығы көрінеді. Осындай қасиеттеріне қарай мақал-мәтелдерді тәрбие және оқу үрдісінде орынды пайдалану, еліміздің тарихын, тілін жетік білуде үлкен рөл атқарады.

Қазақ энциклопедиясында мақал-мәтелдерге төмендегідей анықтама берілген: «Мақал-мәтелдер – қазақ ауыз әдебиетінің ежелгі жанрларының бірі. Мазмұны халықтың тұрмысын, кәсібін, салтын, санасын бейнелейді, табиғат, қоғам, адам жайындағы ұғымдарын, сенімдерін түйіндеп көрсетеді. Дидактикалық шағын жанрлардың аз сөзбен көп мағына беретін ең қысқа және көркем түрі» [1, 14].

Мақал-мәтелдер құрылысы жағынан ықшам, әрі көркем, мағынасы жағынан терең ой, кең мазмұнды қамтитын, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі. Халқымыздың ерте заманнан бері

тырнақтап жиып, сақтап, атадан балаға мұра ретінде қалдырып келе жатқан асыл қазынасының бірі - мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдердің ауыз әдебиетіне жататын жанрлардан өзгешелігі, көне заманның мұрасы ретінде кітапханаларда, мұрағаттарда сақталып жатпай, оның өмір талабына сай жаңарып, толығып отыратындығында және күнделікті өмірге икемділігінде. Мақал-мәтелдер қай кезде болмасын халықты жақсылыққа, адамгершілікке, кішіпейілділікке, өнер-білімге уағыздайды. Бұдан, біз мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңызы зор екендігін байқаймыз. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер – тіліміздің лексикалық қорын байытуға әсерін тигізеді. Жазба әдеби тілінің көркейіп өсуіне ауыз әдебиеті негізгі тірек болады [5, 28].

Мақал-мәтелдер фольклор жанрының бір түрі. Осыған байланысты мақал-мәтелдер, біріншіден, халық ауыз әдебиетінің ерекшеліктерін бойына сақтаса, екіншіден, қазіргі жазба әдебиетіне өзінің халық тілінде жасалған формасын ешбір өзгертпей еніп отыр.

Жоғарыдағы мысалдардан мақал-мәтелдердің бірнеше түрлі болатынын және жасалу әдістері де алуан түрлі болып келетінін аңғарамыз. Бірақ, бұлардың барлығына тән қасиет - өмір құбылыстарының мәнін, сыр-сипатын ашып, қорытынды жасауға бейімділігі. Мақал-мәтелдерді шығарушы, әрі таратушы – халық. Мақал-мәтелдер халықтың рухани бай өмірінен, ой-қиялынан, ақылынан туады. Халық – мақал-мәтелдерді өте жоғары бағалайды. Бұған дәлел ретінде: «Сөздің көркі – мақал», «Мақал – сөздің атасы» деген мақал-мәтелдерді мысалға келтіруге болады.

Мақал-мәтелдердің табиғатының күрделілігі, оның көнелігі мен қолдану аясының кеңдігінде. Белгілі бір жағдайға, тақырыпқа байланысты шебер айтылған ұтымды, тиісті нақыл сөздер ауыздан-ауызға көшіп, ел арасына анау айтқандай, мынау айтқандай деп шешеннің есімімен қосарлана жүрген еді. Ал, кейін шығарушының есімі ұмытылып, ұтымды, орынды қолданылған сөздер халық сынынан өтіп, өңделіп, мақал-мәтелдерге айналып кеткен [5,76].

Қазақ фольклорының көне жанрларының бірі мақал-мәтелдер ата-бабаларымыздың өткен өмірінен мол мағлұмат беретін мұралардың қатарына жатады. Өйткені, халық сан ғасырлық тәжірибеден көрген-түйгендерін қорыта келіп, ұрпақтарына «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» ұсынады. Адамзаттың өскелең өміріндегі қажеттіліктерді екшелеп, ел жадында өшпестей қашалады. Бейнелі кестелермен өрілген мақал-мәтелдерде халықтың наным-сенімі, әлеуметтік құрылысы, өмірлік қағидасы, дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі жан-жақты көрініс табады.

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдер жанры бұрынғы мақал-мәтелдердің жақсы да қадірлі қасиеттерін және өздеріне тән ерекшеліктерін бойына сақтай отырып дамып келеді. Фольклор жанры ішінде халық арасына ең көп тараған және ұзақ өмір сүретіні де осы мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер бір дәуірдің жемісі ғана емес, олар халықтың тарихымен тығыз байланыста. Мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде қалдырып келе жатқан асыл қазынасы.

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы: Ғылым, 1976. – 187б. – 21б.
2. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. Алматы: Білім, 2009. – 272б. – 15б.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: Ғылым 1987 – 368б. – 6б.
4. Әлімбаев М. Өрнекті сөз - ортақ қазына. Алматы: Жазушы, 1967. – 185б. – 36б.
5. Әлімбаев М. Халық – ғажап тәлімгер. Алматы: Жазушы, 2001. – 212б. – 76б.

Резюме

Б.С. Сарбасов. Пословицы-поговорки – средства воспитания

Жанры фольклора с древних времен широко распространенные и существующие до наших дней это пословицы и поговорки. Пословицы и поговорки плод не только одной эпохи, они выражают истину, проверенной многовековой историей народа. Пословицы и поговорки – это бесценное достояние нашего народа, которая осталась от наших предков, в которых накоплен опыт многих поколений.

В этом направлений по этому поводу академик Кажым Жумалиев свое мнение выразил так: «Пословицы и поговорки не только искусство слова народа, в них заключен итоги и философии и науки они являются средствами воспитания».

Пословицы и поговорки начиная с древней практикой нашего народа, продолжают служит качечтве средств познания жизни и существуют, устойчевое в виде кратких, устойчивых и образных речевых изречении.

Язык пословиц и поговорок очень простой, он художественен, состав словаря богат. Состав предложений этого жанра прост обладает, впечатляющим. В народе ценится не только строй и выражение красивых, литературных слов. Но и их четкое и уместное употребление.

Ключевые слова: учебник народа, конкретный смысл, речевых изречении, жанр фольклора.

Summary

B.S. Sarbasov. Proverbs, sayings – means of eduction

In the genre of folklore among the people is highly prevalent and reached BC - proverb, sayings. Proverbs – sayings are offspring of not only one epoch, they express the truth, proven long history of the people. Proverbs, sayings - a priceless heritage of our people, which remained from our ancestors, the experience of many generations.

In this direction Kazhym Zhumaliev says: Proverbs, sayings are not only the art of words of the people, and it is a philosophy, it is science, and it is a means of education.

Proverbs sayings from the ancient practice of our people continue from the recognition of life and represent itself a short, stable in speech figurative saying.

Language proverbs and sayings are very simple, it's art, the composition is rich in vocabulary. Composition offers simple, impressive. The people appreciated not only structure and expression of the beautiful, literary words. But also a clear and relevant use.

Keywords: textbook of nation, specific meaning, speech utlerance, genre of follclore.

ӘОЖ 122

БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ БАСТЫ ТАҚЫРЫПТАРЫ

Г. Сатыбалдиева – *Абай ат. ҚазҰПУ, 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетіндегі негізгі тақырыптар жайында сөз болады. Коммунистік идеологияның қысымы салдарынан ұлтымыздың әдеби дамуындағы ұлттық көзқарас пен ұлттық ой, сипат қалтарыста қалып, тиісті деңгейде сөз етілмей келді. Бұл қазақ балалар әдебиетіне де айтарлықтай әсер етті, көркем дүниелерді негізінен идеологияның көзқарасымен бағалау мәжбүрлігі орын алды. Мұндай біржақты пайымдаулардың салдарынан қазақ балалар әдебиетіндегі ауыз әдебиеті мен фольклорымыз рухындағы көркемдік ізденістер, ұлттық сипатпен жаңаша даму жолындағы қадамдар ескеріле бермегені де рас. Бұрынғы көзқарастар мен ғылыми пайымдаулардың орнын жаңаша ғылыми көзқарастар басып, жалпы рухани әлемімізді ұлттық сипат пен жаңаша мақсат тұрғысынан байыптау уақыт сұранысынан туындап отыр. Осы ретте мақалада бүгінгі қазақ әдебиетіндегі соны тақырыптар мен ізденістер, көркемдік дәстүрлер мен сан алуан жанрлық ерекшеліктер қарастырылады.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, көркемдік ізденістер, ұлттық сипат, уақыт сұранысы.

Балалар әдебиеті – балалар өмірінің энциклопедиясы. Басты мақсаты – балалардың рухани мәдениетін дамытып, туған елі мен жерін сүюге, ата-анасын сыйлау, үлкенге құрмет көрсету мен имандылыққа тәрбиелеуге үйретеді.

Әлемдегі қай елде болмасын балалар әдебиетіне, балалар ақын-жазушыларына деген көзқарас пен құрмет ерекше. Өйткені, балаларға арнап қызықты шығармалар жазу екінің бірінің еншісіне тие бермейді. Балаларға арналған өлеңдер барлық жырдың нәрі, барлық жырдың басы. Өйткені, ол бала бойына ана сүтімен таралатын «Бесік жырынан» бастау алады. Осы орайда балалар әдебиетін зерттеуші Қ.Ерғөбектің: «Поэзия – қазақ халқы үшін бесіктегі баласынан данасына дейін эстетикалық ләззат, тәрбие берген, тіршіліғіне араласқан, әлденеше міндетті бір өзі атқарған жанр. Кішкентай бөбек қабылдауы сезім арқылы өтеді екен. Ал, поэзия оқушысына сезім арқылы әсер етеді. Демек, бұл арада өлең мен бүлдіршін қабылдауы аралығында сәйкестік бар. Бала өлеңге әуес, өлең бала қабылдауына оңтайлы. Бірақ, өлеңнің де өлеңі бар. Әр алуан табиғатты поэзия бар. Үлкендер поэзиясын кішкентайларға таңа алмайсың. Бөбектер поэзиясының, оқушысына орай, өз сатылары, сатыларына сай сан алуан талабы бар», [1] – деген пікірі осыған дәлел.

ХХ ғасырдың 50-жылдарына дейін балалар әдебиеті деген ұғым Ө.Тұрманжанов, С.Беғалин, М.Әлімбаев есімдерімен байланысты болды. Ал 50-жылдардан кейін балалар әдебиетіне Ж.Смақов, Ә.Дүйсенбиев, Қ.Мырзалиев, Қ.Баянбаев, Ж.Кәрбозин, М.Жаманбалинов келді. 60-жылдары

Е.Өтетілеуов, Ж.Әбдірашев, А.Сопыбеков, С.Қалиев, Қ.Жұмағалиев, Е.Елубаевтар көрінді. Бұл есімдер қатарын 70-жылдары Е.Ерботин, Н.Айтов, А.Сәрсеков, С.Оспановтар молайтты. 80-жылдардан бері балалар поэзиясында Байбота Серікбаев, Көмек Ыбыраев, Өтепберген Ақыпбеков сияқты ақындар еңбек етті.

60-70-жылдары қазақ балалар поэзиясында бала характерін ашатын әдеби әдіс-тәсілдер молайды. Бұл кезде жалаң үгіт, насихат тежеліп, бала характері алдыңғы орынға шықты. Бұл табыс бірқатар дарынды ақындардың бірыңғай балалар әдебиетіне маманданyынан, бала жанын тереңдеп, шындап зерттеуінен туған болатын. Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, Ғ.Қайырбеков, Т.Молдағалиевтер балалар поэзиясын өркендетуге атсалысты. 60-70-жылдар аралығында анаграмма, шарадалардан бастап, лирикалық, сатиралық, фантастикалық поэма, ертегі, ертегі-поэма үлгілері пайда болды.

Өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін ақындар балалар әдебиетіндегі тұрақты тақырыптар:ауыл, оқушы мен мектеп, бейбітшілік, ақ көгершін, балалардың ерліктері туралы болды. Кеңес одағы балаларының үлгі тұтары – Қазан төңкерісі кезінде қызылдардың мүддесі үшін атасы мен әкесіне өзі жау болып, дұшпандарына ұстап берген П.Морозов сияқты пионерлер еді. Бұлар жайында ғалымдарымыз «Кеңес дәуірінде қойылған қатаң талаптарға сай жазылған балалар шығармалары, ең алдымен, интернационализмді, патриотизмді, қоғамдық еңбекті, мемлекеттік билікті мақтауға тиісті болатын. Әрине, бұл саяси мәжбүрлік кей жазушыларда өлшеулі түрде шамалап байқалса, кейбіреулерінде басымырақ суреттелген» [2], – деп жазады.

Сол уақыттағы балалар өлеңдерінен көбінесе ұран тастауды, жар салуды көреміз. Балаларға арналған өлеңдерінде ақындар астарлы ой мен адамгершілік нақыштарымен партиялық идеологияны бүркемелеп көрсеткен. Кеңес кезінде балалар поэзиясы негізгі үш тақырыпта жырланды. XX-ғасырдың 50-жылдарында пионерлік ерліктер жырланды. Ал 60-80 жылдары коммунистік тақырыпқа сай өлеңдер пайда болды. Ал үшіншісі – Ленин тақырыбына арналған поэзия болды. Міне, осы үш тақырыпты жырлау қазақ балалар лирикасын ұлттық тамырынан алыстатты деп тұжырым жасау ұлттық кейіпкердің тарихи-әлеуметтік жағдайын ашады [3].

Өткен ғасырдың 90-жылдарынан кейін балалар поэзиясындағы негізгі тақырыптар туған жер, тіл; отбасы; өнер-білім; достық; табиғат, жыл мезгілдері аясында болды.

Жыл мезгілдері – балалар поэзиясында бұрыннан келе жатқан орнықты тақырып. Көктемде ағаштар бүр жарып, Жер-Ананың құлпыратыны, жаздағы жарқыраған тіршілік көрінісі, қыста қар жауып, бар дүние ақ мамыққа оранатыны, күзде жапырақтар сарғайып, ағаштардың қурайтыны сияқты құбылыстардың шынайы суреттелуінен бала әсер алып, айналасындағы дүниені сезінеді, көз алдына елестетеді.

Балаларға арналған патриоттық поэзия халқымыздың ел болу, ел қорғау жолындағы ерлік дәстүрін, күрес-тартыстарын арқау еткен туындылардан тұрады. Ел қорғау, елдік тұтастықты сақтау, ел амандығы жолындағы ерлік тақырыбы – ұлттық әдебиетімізде халқымыздың күрес-тартыстарға толы тарихымен етене тұтастықта қалыптасқан дәстүрлі тақырып. Ерлік, елжандылық тақырыбын түрлі жастағы балалардың түсінік-біліміне лайықтай, бейнелі де әсерлі жырлаудың сәтті үлгілері ретінде Ә.Тәжібаевтың “Толағай”, Ә.Ахметовтің “Халықбек” ертегілерін, М.Хакімжанованың “Мәншүк”, Ә.Сәрсенбаевтың “Ұлым туралы ой”, “Намыс ұлы”, Қ.Аманжоловтың”Ақын өлімі туралы аңыз” поэмаларын, Ө.Тұрманжановтың “Батыр ата”, “Атаң қаны – қып-қызыл қызғалдақтар”, Ә.Сәрсенбаевтың “Сен құрметте оны”, Д.Әбілевтің “Қазақ қызы”, Ғ.Ормановтың “Аманкелді атамыз”, Қ.Бекхожиннің “Жиырма сегіз”, “Жігіт”, Ж.Өмірбековтің “Нүркен батыр”, М.Әлімбаевтың “Мәншүк апай”, М.Жаманбалиновтың “Батыр”, І.Мәмбетовтің “Менің көршім”, Ә.Дүйсенбиевтің “Балдақты адам”, “Еске сақта”, “Ер Төлеген”, “Жеңіс туы”, Ж.Смақовтың “Ғани ата”, Т.Молдағалиевтің “Дубосеково разъезінде”, “Бауыржан батыр”, “Партизан”, Қ.Баянбайдың “Белгісіз жауынгер”, Е.Өтетілеуұлының “Тоқтар – тұңғыш ғарышкер”, Ж.Әбдірашевтің “Махамбет” т.б. өлеңдер мен тақпақтарды атауға болады. Балаларға арналған қаһармандық поэзияның басты ерекшелігі тақырып пен көркемдік мазмұны бала болмысына, жасына сәйкес жазылуымен байланысты.

Балалар поэзиясындағы өнер-білім тақырыбы дегенде, баланы өнер мен білімге жақындастыруды көздейтін туындылардың барлығы да назарға алынатынын ескерген абзал. Себебі бұл тақырыптағы туындылар өнер саласына, білім саласына қатысты үлкенді-кішілі мәселелерді арқау еткен, мектеп

өмірімен, өнер дүниесімен сабақтасып жатқан тақпақтар мен өлеңдерден құралады. Мәселен, Ж.Смақовтың "Портфель", "Қоңырау", "Кішкене "Әлінпе", Ж.Кәрбозиннің "Сурет сала білемін", "Ісмерлік", "Жасаймын шана", Т.Молдағалиевтің "Мектебім", "Келдім мен де мектепке", "Сәлем, саған мектебім!", М.Жаманбалиновтың "Баға", "Сурет", "Ақын бала", "Бұл қандай әрінтер?", Ә.Дүйсенбиевтің "Мектеп − Ана", "Ақылшым − мұғалім", "Әліппе", Қ.Баянбайдың "Қиын есеп", "Менің апам мұғалім", "Мектеп", т.б. да балалар ақындарының өлең-жырларынан өнер-білім туралы әр түрлі тақырыптар ашылған.

Қоғам өзгерген сайын тақырыптар мен бағыттардың өзгеретінен айта келіп Л.Қоныс былай деп ой түйеді: «Тәуелсіздік кезеңінде дамып, жетіліп келе жатқан бүгінгі қазақ балалар лирикасының бір сипаты – діни сарындағы жырлармен толығуы – бұл кезеңдегі әдебиетіміздің өзгеше бір даму сатысын көрсетеді және мұны жаңалық негізінде қарастырамыз».

Соңғы жылдары қазақ балалар поэзиясының көрнекті өкілдері Өтепберген Ақыпбекұлы мен Ермек Өтетілеуов өз шығармаларының көбін ислам дінінің шеңберінде жазды. Балаға тән қызықты тілімен, көркем суретімен шариғат заңдарын жеткізуге тырысқан екі автордың бұл дүниелері қазақ балалар әдебиетіндегі үлкен жаңалық. Ермек Өтетілеуовтың «Он сабақ – Санамақ» деп аталатын санамақтарында: «Бірінші сабақ – Отан», «Екінші сабақ – Достық», «Үшінші сабақ – Ұрпақ», «Төртінші сабақ – Уақыт», Бесінші сабақ – Дін», – деп, дін ұғымдарын кішкентай оқырмандарымызға түсінікті етін жеткізеді. Ө.Ақыпбекұлының діни сипатта жазылған – «Мұсылман болдым мен енді...», «Көрімдік», «Сүндет той», «Сенім», «Мұсылмандықтың алғы шарты», «Құбылам – Қағба киелі», «Құран», «Намаз», «Азан», «Нанымым – бір Алла», «Рамазан айы», «Ораза», «Сәресі», «Ауызашар», «Пітір-садақа», «Құрбан айт», «Зәмзам суы» дейтін өлеңдерін ерекше атауға болады. Бұл қатарда ақынның «Тозақ оты». «Пайғамбардың жолдасы» дейтін ертегі, балладалары да бар.

Балалар поэзиясы – тәрбие құралы екенін ескерсек, қоршаған ортаның баланы үлкен қиял әлеміне, асқар-асқар асуына, тазалық, сұлулық секілді қасиеттерге жетелеу мақсатында жырлануы тәрбие берудің бір жолы. Шындықты қарапайым күйінде нанымды және түсінікті бейнелеп жеткізу, сол арқылы бала сезіміне әсер ету – балалар поэзиясына қойылатын негізгі талап.

1. Қ.Ергөбек. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994.

2. Ақыш Б. Балалар прозасындағы жеткіншектер бейнесінің жасалуы (рухани әлем және адамгершілік мұрат): ф.ғ.к. ... дис.: 10.01.02. – Алматы, 2006.

3. Қоныс Л.Б. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасы (1991-2005): ф.ғ.к. ... автореферат. – Алматы, 2010.

4. А.Әлтай. Қазақ балалар поэзиясы. – Астана: «Фолиант», 2009.

Резюме

Г. Сатыбалдиева. Главные темы детской поэзии

В статье рассматриваются главные темы, которые затрагивает казахская детская литература. Национальные взгляды и национальные идеи, которые сформировались в процессе развития литературы, в течения долгих лет оставались без внимания и недостаточно исследованы из-за негативных последствии советской идеологии. Эта отрицательная тенденция повлияла и на казахскую детскую литературу, в результате такого воздействия имела место принудительная оценка художественных произведении в основном с позиции господствующей идеологической системы. Впоследствии таких односторонних осмыслении не учитывались художественные искания в казахской детской литературе, которые осуществлялись в духе устной литературы и фольклора нашего народа, игнорировались творческие попытки, которые были направлены к созданию произведении, имеющих национальные особенности, способствующих развитию новых прогрессивных направлении в литературе. В данной статье определены различии между темами, идеями современной казахской литературы и темами, идеями прошлых эпох, фиксированы новаторские особенности в сравнительном отношении, определены своеобразные особенности современных идей, тем.

Ключевые слова: детская литература, художественные поиски, национальный характер, спрос времени.

Summary

G. Satybaldiyeva. The main themes of children's poetry

The article deals with the main topics related to Kazakh children's literature. The national attitudes and national ideas that emerged in the course of development of literature, for many years have been neglected and under-explored because of negative consequences of Soviet ideology. This negative trend has also affected Kazakh children's literature, and as a result of such impact the forced evaluation of artistic works took place, mainly in terms of dominant ideological system. Due to such unilateral understanding the artistic quests in Kazakh children's literature, which were done in the spirit of oral literature and folklore of our people have not been considered, creative attempts that were aimed at creating the works which have national characteristics contributing to the development of new progressive directions in literature have been ignored. This article defines the differences between the themes and ideas of modern Kazakh literature and themes and ideas of the past eras, innovative features have been fixed in comparative aspects, and unique features of modern ideas and themes have been identified.

Key words: children's literature, art searches, the national character, the demand of time.

ӘОЖ 821

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Г. Сатыбалдиева – *Абай ат. ҚазҰПУ, 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Балалар поэзиясы тек көркем шығарма емес, сондай-ақ ол үлкен идеологиялық және тәрбие құралы. Осыған орай қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы баланың қоғамдағы орнының көріністері сияқты күрделі де өзекті мәселе туындайды. Тәуелсіздік алғаннан бергі балалар әдебиетіндегі негізгі тақырып – келешек ұрпаққа тәуелсіздіктің нәтижесі ретінде ұлттық құндылықтарды насихаттау болып табылады. Бұл туындыларда кеңес кезеңіндегі белсенді лирикалық кейіпкер жоқтың қасы, себебі олардың сана-сезімі ұлттық тәрбиеге емес, биліктің ықпалына бағынған. Қазіргі заманғы көркем әлемнің жаңа кейіпкеріне көңіл аударсақ, онда ұлттық ерекшеліктер басым көрінеді, сондықтан біз бұрынғы әдебиетке қарағанда қазіргі қазақ балалар әдебиетінде жаңалықтар мен жандануды сезінеміз. Міне, осындай ерекшеліктер – бүгінгі балалар лирикасындағы ізденістер жаңа көркемдік әлемінің айқын айғақтары. Бұл мақалада қоғам мен уақыттың зәру болған тақырыбы қарастырылған.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік, балалар поэзиясы, ұлттық құндылықтар, көркем әлем.

Балалар поэзиясындағы көркемдік әлем − көркемдік-эстетикалық талаптар тұрғысынан иғерілген және баланың таным аясы мен білім деңгейіне сәйкестендіріле шығармашылықпен өңделін, жаңаша бейне иеленген баланың өзі, оның жан-дүниесіндегі сан қилы құбылыстар, санасы мен сезіміндегі түрлі өзгерістер, оның идеалы, арман-мұраты, бала жанарына іліккен әлеуметтік өмір мен қоршаған табиғаттың алуан қырлары. Ол әлемнің тіршілік ортасы − өзара біріге келін, біртұтас балалар поэзиясын құрайтын жеке-жеке шығармалар. Осы тұрғыдан келген жағдайда, балаларға арналған поэзиялық шығармалардың әрқайсысы өнер туындысы болып табылатынын айқын көреміз. Демек, поэзиялық туынды мазмұнын құрайтын көркемдік әлем бала оқырманның өлеңнен ұмытылмас әсер алуына, сол әсер негізінде айналасына жаңаша көзқараспен қарауына, айнала дүниемен жаңаша қарым-қатынас жасауына жол салуы қажет. Балаларға арналған әрбір туындыда жасалған үлкенді-кішілі көркемдік әлем баланың жанына жақын, ұғым-түсінігіне лайық, әсерлендіру қуаты мол болған жағдайда ғана, бала көңілінде жатталып қалады, балалық қиялын қанаттандыра алады. Басқаша айтқанда, балаларға арналған поэзиялық туынды өз оқырманының көңіліндегісін қапысыз тауып, дәл жеткізуі шарт. Ол үшін балалар поэзиясында жасалатын көркемдік әлем баланың өз болмысынан бастау алуы, бала түсінігіне лайық болуы қажет. Балаларға арналған поэзиялық туындыда сыртқы пішін − тілдік қолданыс, ішкі пішін − көркемдік шындық және мазмұн − бала болмысы өзара ұштаса көрініс табуы қажет. Ең бастысы − балаларға арналған поэзиялық туындының қай-қайсы да өз оқырманына жалпылама түрде (кез-келген жастағы бала) емес, нақтылай (белгілі бір жастағы бала) бағытталуы шарт. Себебі бөбек үшін қызықты дүние сәби үшін қызықсыз болуы, балдырған үшін

тартымды дүние жеткіншек үшін мүлдем қажетсіз болуы ықтимал. Оның сыры бала жасының өсуіне байланысты оның ой-санасында болып жататын психикалық құбылыстарға байланысты.

Қазақ балалар лирикасы – қазақ әдебиетінің кенже дамыған саласы болғанымен, руханиятымызды көркемдік кеңістігін байытуымен қатар, тәрбиелік-тағылымдық жағын да толықтырып отырған әдебиет әлемінің үлкен бір қанаты. Қазақ балалар лирикасын көп жанрлы, көп сипатты кең арнаға балауымыз – әдеби әлем мен педагогикалық тәрбиенің ұштасуы, бала танымына қуатты әсер ете алатын үлкен идеологиялық құрал ретіндегі мән-маңызына байланысты. Осындай күрделі мәселелердің сабақтастығы нәтижесінде бұл сала қоғамдық-тарихи-рухани құбылыс есебінде тарихи-қоғамдық ықпалға орай әр қилы дамып келді. Қазақ балалар лирикасының тарихы әдебиетіміздің кеш дамыса да, кеңге қанат жайған сала екенін әйгілейді. Балалар поэзиясының бастауы іспетті XIX және XX ғасыр басындағы ағартушы-демократ қаламгерлеріміздің шығармашылығындағы қоғамдық ой-пікір ұлттық сипат негізінде бой көрсетсе, кеңес одағы тұсында айтарлықтай алға қадам жасап, кеңестік идеологияның мәнді құралы болды. Ал, еліміз тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, ұлттық таным мен ұлттық пайым, діни сипаттар көкжиегінен көрінген қазақ балалар лирикасы тағы да жаңару мен жаңғыру үдерісін бастан кешті. Әйткенмен де, осынау үш кезеңде қазақ балалар лирикасының жалпы көркемдік әлеміне қарап, балалар поэзиясы қай уақытта да халық ауыз әдебиетінің тәжірибесін пайдалана дамығанын көреміз. Жаңа эстетикалық, адамгершілік мұраттарды нысанаға алған тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасы осы дәстүрлі дамудың жолын жалғастырып келе жатқан өзіндік көркемдік әлемі.

Балалар әдебиетінің ендігі басты мұраты – тәуелсіздік алып келген ұлттық құндылықтарды өскелең ұрпаққа насихаттау болып табылады.

Кеңес заманының белсенді, ақылы мен ойы ұлттық тәрбиеге емес, биліктің ықпалына бағынған лирикалық кейіпкері бұл туындыларда жоқ, бүгінгі көркемдік әлемдегі ұлттық ерекшеліктері мол кейіпкерлерге назар аударсақ, өткен әдебиетімізге қарағанда бүгінгі қазақ балалар әдебиетінің қаншалықты жаңара, жандана түскенін аңғарамыз.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ поэзиясында жасындай жарқ етіп, жұлдыздай сөнген жас талантты ақындардың бірі – Н.Мәукенұлы еді. оның балаларға арнап жазған өлеңдері кезең қаламгерлерінен ерекшелігі бар тың дүниелер. Мысалы, «Түнгі жаңбыр» өлеңінде:

Жауады жаңбыр түнде,
Сөйлейді тамшы кімге?
Гүрілдеп тұрған піл ме?
Сыбырлап тұрған гүл ме?

Бас-аяғы бір-ақ шумақ өлең жолдарына ақын қаншама суретті сыйдыра білген. Тамшының тырсылы – оның сөйлегені, пілдің гүрілдегені – бәлкім найзағай атқан күннің күркірі болар? түнгі жаңбыр кезіндегі дала дыбыстарын бала түсінігіне лайық әрі нәзік дүние иесі гүлдің сыбырлауы мен тамшының тіл қатуы етіп, суретті бейнеде бере білуі ақын ойының ұшқырлығы мен жырларының көркемдігін білдіреді. Жаңбыр астындағы гүлге деген жанашырлық, тамшының сөйлегеніне таңырқаулық жас оқырманның қиялын ұштап, көз алдына елестету, салыстырып көру секілді танымдық деңгейін көтеру мақсатында қолданылған әдіс.

Ғасырлар бойы ата-бабамыз армандаған азаттық таңы өткен ғасырдың соңына қарай атып, шуағын барша әлемге шашты. Бүгінгі таңда тәуелсіздігімізді алып, көшімізді түзей бастағанда қазақ балалар поэзиясы да жаңа тақырыптарды жырлай бастады. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі, тәуелсіздік идеяларынан бастау алатын Отан, туған жер ұғымдары, Астана туралы жырлар, бүгінгі күн батырлары – Т.Әубәкіров, Т.Мұсабаевтар және спорт саңлақтарымыздың бейнесі, тәуелсіздікпен бірге келген құндылықтарымыз – қазақ тарихындағы батырларымыз, хандарымыз бен билеріміз, шешендеріміз секілді тұлғаларымыздың әдеби тұрғыда қайта тіріліп жырға қосылуы және ислам дінінің қайта салтанат құруына байланысты пайда болған имани жырлар – әдебиетіміздің үлкен табысы.

Тәуелсіздік тақырыбына балалар ақыны Мұзафар Әлімбаев та қалам тартты. Ақын «Бірлік және сақтық жырында» өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленеді.

Түбірі тозған ағашты
Торғай да теуін құлатар.
Бірлігі тозған Алашты

Кез келген тармақ жылатар.
Бірлігіңді нықта: күн түгіл,
Айдың өзі де нұр атар.
Бірлігің нықта: қар түгіл,
Бетпақдалаң да гүл атар.

Бірлік бар жерде тірлік бар дейді дана халқымыз. Бір кездері елдіктен айрылып өзгеге бодан болган Алаш жұртын тек қана бірігуге шақырады.

Бүгінгі қазақ балалар лирикасындағы айтулы тақырыптар мен жаңалықтар: ұлтымыз бастан кешкен тарихи кезеңдер, ауыл, жайлау өмірі, гуманизм шарттары, ұлттық кейіпкер мәселесіне кері сипаттағы, болмысына жаһандану үдерістері әсер ете бастаган бала бейнесі. Міне, осындай ерекшеліктер – бүгінгі балалар лирикасындағы ізденістер жаңа көркемдік әлемінің айқын айгақтары.

1. Қоныс Л.Б. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасы (1991-2005): ф.ғ.к. ... автореферат. – Алматы, 2010.

2. А.Әлтай. Қазақ балалар поэзиясы. – Астана: «Фолиант», 2009.

3. ХХ ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі. – Алматы: Арда, 2011.

Резюме

Г. Сатыбалдиева. Художественные особенности детской лирики эпохи Независимости

Детская поэзия не только художественная литература, но и большое идеологическое и воспитательное средство. В связи с этим возникает такая актуальная и основная проблема современной эпохи, какой является проблема показа в современной казахской детской поэзии места ребенка в обществе. Основным идеалом современной детской литературы, которая берет свое начало с момента приобретения независимости, является пропаганда национальных ценностей, которые являются результататами независимости, подрастающему поколению. В этих произведениях отсутствует активный лирический герой советской эпохи, у которого ум и мысли подчинялись не к национальному воспитанию, а к влияниям власти. Если мы обратим свои внимания к новому персонажу нынешнего художественного мира, в котором преобладают национальные особенности, тогда мы замечаем ощутимые обновления и оживления в современной казахской детской литературе в сравнении с литературой прошлого. Актуальность темы данной статьи обусловлена такими потребностями общества и времени.

Ключевые слова: Независимость, детская поэзия, национальные ценности, художественный мир.

Summary

G. Satybaldiyeva Artistic features of children's poetry era of independence

Children's poetry not only fiction but also of major ideological and educational facility. In this regard, there is a current and the main problem of the modern era, which is the problem of the modern Kazakh children's poetry of place of the child in society. The main ideal of modern children's literature, which originates since independence, is the promotion of national values, which are the rezul′tatatami of independence, to the younger generation. In these works, there is no active lyrical hero of the Soviet era, whose mind and thoughts were not for national education, and to the effects of power. If we turn our attention to the new character of the current art world, which is dominated by national realities, then we notice a significant renovation and revival in contemporary Kazakh children's literature in comparison with the literature of the past. The relevance of the topic of this article is due to the needs of society and times.

Key words: Independence, children's poetry, national values, artistic world.

ӘӨЖ 378.016.82-87

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «СОҢҒЫ КӨШ» РОМАН-ДИЛОҒИЯСЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ

Н.А. Спанқұлова – *Абай атындағы ҚазҰПУ, 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Әдебиеттану ғылымының аса мән беретін мәселелерінің бірі – тарихи шығармалардағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын ашу. Көркем шығарманың тарихилығы өткенді, бүгінгіні, болашақты жалғастыратын жазушы танымының дәнекері ретінде көркем әдебиет дамуының дәстүрлі жолын шынайы шындықпен, нақты дерекпен көрсетуге негізделеді. Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» роман-дилоғиясының негізгі ерекшелігі – тарихи дерек көздерінің дәлдігі мен оқиға орнының нақтылығы, көшпелі ұлттың мәдениеті дәстүрлі сипатымен, ұлттық бояуының қанықтығымен көрніс табуында. Мақалада Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш» романындағы, кейіпкерлердің басынан өткен жағдайлары мен баяндалған оқиғалардың тарихилығы қарастырылған.

Түйін сөздер: тарихи шындық, тарихилық, соңғы көш, дерек көздер.

Әдебиеттану ғылымында тарихи роман жанрына тән сипаттың бірі оның тарихилығы болып табылады. Ал тарихи романның поэтикалық ерекшеліғінің өзі осы тарихилық пен деректіліктің көркемдік тұтастығынан келін шығады.

«Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық» [1]. Мұнда өмір шындығы мен тарихи тұлғалар көбінесе көркем қиялға бағынады, яғни ойдан шығарылған оқиғалар мен қиялдан туған кейіпкерлер қатар жүреді. Бірақ қалай болғанда да тарихи шындық бұрмаланбай, нанымды шығуға тиіс.

Халқымыз басынан кешкен қилы жол, тайғақ кешу, тас босатар өткелдердің трагедиялық оқиғалары, ел қамын жеген ойшыл даналар, жұртын сүйген жүректі батырлар образдары, әр дәуірде әлеуметтік күрес сахнасына шыққан хандардың, айыркөмей, жезтаңдай билердің, қилы-қилы көзқарас өкілдерінің бейнелері, халықтық бірлік, елдік ұйытқы, отансүйгіштік, патриотизм сарындары-осылардың бәрі жанды түрде тұтас келіп, Қабдеш Жұмаділовтің тарихи романдарының идеялық-эстетикалық сапасын, поэтикалық, жанрлық қасиеттерін құрап, олардың әдебиетіміздің төріндегі орнын белгілесе керек.

Ғаламдану белең алған заманда қазақ халқының тарихын, мәдениетін, өмір сүрген аймағының тұрмыс-тіршіліғін танып-білу – еліміздің тәуелсіздіғін баянды етудің маңызды шарттарының бірі болуға тиіс. Қ. Жұмаділовтің ұстанымы кеңес өкіметі тұсында да, қазірғі уақытта да өз халқының өзекті проблемасымен ұласып жатты. Бұл жолда ол ең алдымен халықтың ауыз әдебиетіндегі тозбайтын, ескірмейтін тағлымды түйіндерді ескерді. Бұдан кейін әлемдік әдебиеттер үлгісін меңгере отырып, өткен тарихты суреттеуде ұлы жазушы М. Әуезов тағылымын арқа тұтты.

Тарихи роман авторы әрбір кейіпкердің сипатына, мінез-құлқына, психологиясына тән типтік оқиғаларды оңтайлы талдап ала білуі шарт, яғни сол өзің ойлап тапқан шытырман оқиғаның миллионнан бірін екшелеп алудың өзі өзінше ауыр жұмыс екенін ескерсек, Қабдеш Жұмаділов кейіпкерлерінің көтерер жүгі де ауқымды.

Қ. Жұмаділовтің "Соңғы көш" роман-дилоғиясы – адамзат баласы жылап келіп, жылап кетіп жататын мына жарық дүниедегі қазақ деген халықтың бүкіл болмыс-бітімінің, кескін-келбетінің шежіресі. "Соңғы көш" – ғасырлар бойы аузынан "тәубасы" мен "қанағаты" түспеген, ешкімге ұқсамас төлтума мәдениет жасаған, мына жарық дүниеде барша жұртқа ғуманизм мен шынайы демократияның жарқын үлгісін көрсеткен, өмірге адамның қонақ екенін терең түйсінген, "қонып бір өтер сай үшін, арам өлер тай үшін" бет жыртыспауға үндеген, жаны жайсаң, жүрегі мәрт жұрттың шынайы тарихы [2].

«Соңғы көш» роман-дилоғиясының бірінші кітабы «Қарсаңда», «Қат-қабатта», «Сарыжайлау», «Ақпанда» деген төрт бөлімнен, екінші кітабы «Қара қақпа», «Киелі қан», «Кісен ашқан» деген үш

бөлімнен тұрады. Сырқы композицияның элементі ретінде қызмет атқарып тұрған бұл тақырыптардан суреттеліп отырған дәуірдің басты сипатынан хабардар еткендей болады. Жазушы Шығыс Түркістан ежелден ұйғыр, қазақ, қалмақ, дұнған секілді халықтардың ата-мекені, бұлар ешқандай қашып, ауып келген жоқ деген ойды айтады. Осы халықтардың тілінде қойылған қала, қыстақ, тау-тас, өзен-көл, жер-су аттары, ғасырлар бойы сақталып келе жатқан ата-баба бейіттері, тарихи құжаттар, көне ескерткіштер – мұның бәрі қашан болса да, кім үшін болса да бұлтартпас дәлелдер.

Роман басталғанда Қытай мемлекетіне қарайтын Тарбағатай аймағындағы қазақтың Найман елінің бір тармағы Төртуыл ішіндегі ру таласынан туған жұлыс-тартыстың үстінен түсеміз. Үлкен мақсатқа, ұлттық тұғырға әлі жетпеген жандардың берекесіз, мәнсіз тайталасы. Екі рулы елдің әңкі-тәңкісін шығарып, өртке от қойған болымсыз, бір кішкентай оқига. Бұл кезде бүкіл Қытайда дүние жүзілік мәні бар тарихи оқигалар жүріп жатқан.

«Соңғы көш» романының экспозициясының өзі көшпенділер өмірінің қанына сіңген дағдысынан басталады. «Шығар күнді төбе басында тұрып қарсы алып, батар күнді төбе басында тұрып ұзатып салу – сақарада мал өсіріп, көшіп-қонған халықтың қанына сіңген ғадет» екендігі авторлық баяндау арқылы ой елегінен өткеннен кейін жазғытұрым қыстаудан жылжып, осы қонысқа келгеннен бері бір айдай уақыт сүзекпен ауырып, төсек тартып жатып қалған Қанағат бидің күн еңкейе төбе басына көтерілген сәтінен басталады. Сай табанындағы «Қанағаттың қара шобыры» атанып кеткен көп қоңыр үйлі, мол ауылдың абыр-сабыр көрінісі мамыржай тіршіліктен белгі берсе, жаңадан қосылған бірнеше үй Қанағат көңіліне алаңдатушылық туғызады. Күндегі әдеттері бойынша кешкі малды жайлап болған соң, ауылдың үлкендері мен көшіп келіп жатқан Әкпардың қарамағындағы Төлеубай шешіреші шал да, ауылдың бетке ұстар Байжұма, Бахтиярдай жігіттері де дөң басына келе бастайды. Әңгіме барысында Қанағат би сол жердің ірі байлары Әкпар мен Нұғыманның тепкісіне шыдамаған малшы-жалшыларының бірнешеуі өз аулына келіп пана сұрап отырғандығын біледі. Романдағы Әкпар бай бейнесі – айналасына мазасыз, озбыр, небір оғаш қылықтар шығарып жүретін жайсыз адам. Тақауда ғана Төртуылдың екі табы – Жұмықтогас мен Қараменде яғни Әкпар мен Әбілғазыға қарасты елдің арасындағы үлкен бүлік ауырып жатқан биді де тыныш жатқызбай, қатты алаңдатқан еді.

Күн әлдеқашан батып, ымырт үйіріле бастаған кезде ауылға түсіп келе жатқан Әкпар бастатқан екі-үш салт аттыны көріп, бәрі орнынан тұрады. Әкпардың Қанағат аулына келу себебі Қанағаттың атасы Ысмайылға Сібеті өзенінен берілген осы тоғанның мөр басылған қағазын сұрай келіпті. Бірақ Қанағат би Төртуылдың түгеліне жетіп отырған атасынан қалған киелі мұраны таласқан иттердің талқысына сала алмайтындығын, қолмен істегенді мойынмен көтеру қажеттігін, қара күш пен барымтаның заманы келмеске кеткенін айтып, қағазды бермейді [3].

Жазушы шығармада жаугершілік қиын-қыстау заманда екі бірдей баласынан тірідей айырылған Қанағаттың атасы Ысмайылдың жан қиналысын, өмірден күдер үзгенім бе деп жүргенде ұлының дүниеге келген және жоғалған бір баласының табылған кездеріндегі бақытын, ұлт мүдесі үшін Сібеті өзенінен берілген тоғанның мөр басылған қағазына қол жеткізген қуанышын көркем, әсерлі етіп суреттеген.

Жаугершілік кезде талай қиын-қыстау шақтарды басынан кешірсе де мойымаған Ысмайыл екі бірдей баласының қайғысына шыдамай, аш күзендей бүгіліп, төсек тартып жатып қалған екен. Ел-жұрт жиналып, не бір ділмар шешендер тілдің майын тамызып, жалынса да жұбата алмайды. «Ата жауым менің жемісімді жеп, бұтағымды қырқып түсірді. Қу томардың енді кімге керегі бар?» деп, батыр жастықтан басын да көтермеген... Сонда жасы тоқсанға келген бір данышпан жұртты оңаша шақырып алып, мынадай ақыл айтқан екен. «Шын батырды дұшпанына кеткен кегі ғана сергітер болар. Бірнешеуің атқа мінін, түн ішінде: «Жау келіп қалды» деп, аттан салыңдар. Бәлем, сонда қалай атып тұрмас екен» - дейді қу мүйіз қария... Ақыры қарттын айтқаны орындалады. Бірнеше жігіт түн ішінде дабыл қағып: «Ойбай, жау шапты!» деп аттан салады. Сонда неше күннен бері нәр татпай, төсекте жатқан Ысмайыл орнынан атып тұрып, шашақты найзасын ала салып ұмтылған екен деседі.

Ай артынан ай, жыл артынан жылдар өтіп жатты. Ысмайыл «бұл дүниеден, шынымен-ақ, тұяқсыз өтем бе?» деп жүргенде Айтолқын жүкті болып, шекесі торсықтай тағы бір ұл табады. Ысмайыл ат шаптырып, той жасап: «Күдерімді үзгенде жанған шамшырағым гой» деп, жаңа туған нәрестенің атын Күдері қойган екен.

Бакыт кісіге бір қонбайды, бір қонса, өші бардай үсті-үстіне қонады. Күдері үш жаска келгенде, Ысмайыл тағы зор қуанышқа кенеледі. Күндердің күнінде алыстан ат арытып, ауылға бір жолаушы келеді. Бұл – Ысмайылдың ауылында көп жыл тұрып, кейін жауғершілік жылдары жоқ болып кеткен қалмақ кемиірі еді...

Ойда жоқта ғайыптан пайда болған кемиірді Ысмайыл бір жақсылық нышанындай қуана қарсы алды. Үйге кірін амандық-саулық сұрасқан соң-ақ, ол Ысмайылға қарап:

- Ішімде көптен тас түйін боп жатқан бір құпия сырым бар еді, өлін кетсем мойныма қарыз болмасын деп, сол сырымды айткалы келдім... Уа, батыр, сүйіншімді бер! Кайыңбайың тірі - дейді.

...Ысмайыл кемиірді бірнеше күн қонақ етін, сүйіншіге бір ат, бір түйе мінгізеді де, қасына жолдас ертіп, Дөрбілжін қаласына жүрін кетеді. Уаңға барып жолығады. Мәртебелі ұлық басында шапшып, маңайына жолатпайды. Бірақ жосылып жатқан ізге түсін, бұлтартпас дәлелмен келген Ысмайыл ұлықтың адымын аштырмай, сөзбен жеңіп, тығырыққа қамай береді.

- Біздің қазіргі қарап отырған ханымыз – сенсің. Хан өтірік айтпауға тиіс, тақсыр. Егер хан өтірік айтса, қара бұқара қайда барып күн көреді. Менің баламның сенің сарайыңда екеиінде титтей күмәнім жоқ, - дейді.

Уаңның амалы таусылып, ақыры мойындаған екен:

- Жарайды, сөзіне сендім. Қазақтың бір баласы менде екені рас. Ол қазір оқып, үлкен азамат болды. Бірақ, бір шартым бар. Біркелкі киінген қырық баланың ішінен өз баланды жазбай танып аласың. Тани алмасаң, жалған айтқаның үшін жазаға тартамын.

- Әміріне құлдық, - дейді Ысмайыл қуанып - Тек, менің де бір тілегім бар. Өзім қартайған адаммын. Жаза басуым мүмкін. Ауылда Қайынбайдың бірге туған әпкесі бар еді. Соны алдырайын, тануын сол танысын.

Уаң бұған да көнген. Арада екі күн өткенде Ысмайылдың адамдары қос атпен барып, үйден бойжеткен қыз Мөржанды алып келеді. Уаң уәде бойынша, үлкен залдын ішінде біркелкі киінген қырық оқушыны қаз-қатар тізін қояды да, сырттан Ысмайыл мен Мөржанды ертін кіреді. Сонда зерделі сұлу Мөржан көп баланың ішінен мүлт кетпей, қақ ортада тұрған Қайыңбайды аңырап барып бас-салған екен...

Баланың Ысмайылдікі екеніне Уаңнын титтей де күмәиі қалмайды.

- Дауым жоқ, бала сеиікі,- дейді уаң Ысмайылды оңаша шакырып алып. – Бұрын да сырттай атыңа қанық едім, баланды өзіне қайтарайын. Қазақ арасында Қайыңбай сияқты қытайша тіл білетін, оқыған адам өте қажет, ол жалғыз сенің балаң боп қалмас, бізге де көмектесер. Ал енді не тілегің бар? Балаға мен де бауыр басып қалып ем, оған қандай енші берейін? Мал аласың ба? Әлде алтын-күміс жағы тиімді ме? Өзің шеш...

Сонда Ысмайыл тұрып:

- Тақсыр, малыңның керегі жоқ. Сол малды өсірін жатқан – өзіміз. Алтын-күмістің де керегі жоқ, ол біздің жеріміздің кез-келген қуысынан табылады. Қазақта: «Алтын-күміс тас екен, арпа-бидай ас екен» деген мақал бар. Біздің де отырықшы ел боп, егін салғымыз келеді. Бірақ жер-судың бәрі сіздердің Халдайларыңыз бен Кеғендеріңіздің иелігінде. Егер мүмкін болса, Қайыңбайға енші етін, Сібеті өзенінен бір тоған су беріңіз. Және Арқарлы мен Үштөбенің кең жазығына егін салуға рұқсат етіңіз! - деген екен.

- Сен, шынында, ақылды қазақ екенсің, - дейді уаң Ысмайылға сүйсіне қарап. – Тілегің орындалады. Сібеті өзенінен өмір бойы алты құлақ су ішін тұруға қағаз жасап берейін. Оны жеке өзің пайдаланасың ба? Әлде қол астындағы елге бөлін бересің бе – өз ыктиярың... [3].

Автор шығармада Ысмайылдың жоғалған баласын тауып қана қоймай, жеке басының жағдайын ысырып тастап ұлты, ел-жұрты үшін бір тоған суға қағаз жасатып алып, өз халқын жаңа бір белеске көтерін, үзіліп қалған егіншілік кәсінтің қайта жанданғанын, жалпы адамзатқа тән рухани құндылықтардың эстетикалық жағынан мәнін ашып көрсеткен.

Көлемді дүние – «Соңғы күш» атты романды автордың ұзақ уақыт зерттеп, тексерін, сұрыптап алған материалдарының негізінде жазғандығы байқауға болады. Жазушы романға өзек етін алған өмір құбылыстарын сырттай бақылап, анық, жақсы білетін жағдайларды, бастан кешкен, көзбен көрін, қолмен ұстаған дүниелерді жазған. Шығармада қазақ әдебиетінде бұрын шет пұшпақтап қана айтылған қиын, әрі тың тақырып көтерілген. Мұнда Шығыс Түркістан аталатын аймақты мекендеген

қазақтардың тағдыры бейнеленеді. Автор арғы, көне замандар оқиғасын қозғамайды, шығарма өзегі – XX ғасырдың елуінші жылдарының шындығы.

Шығармадағы бас кейіпкердің ролін Естай (прототипі жазушының өзі) атқарғанымен, Естайдың әкесі Қанағат би, шешесі Балжан, атасы Күдері, ұстаздары алашшыл азаматтар Нұрбек, Тұрсын, Шәкендер мен атақты бай Жасыбай, қоғам қайраткері Жағыпар, халық батырлары Оспан мен Нартай, досы Жолбарыс, тіпті жасында атақты ұры болған Шаштығалидың өзі – алмағайып кезеңде уақыт тізгінін уыстарынан шығарып алмауға тырысқан, өскен орта тағдырын қолына ұстаған нақтылы болған адамдардың көркем ғалереясын құрайды. Тіпті романда Күдері би, Оспан батыр, Тұрсын мұғалім, Шәкен әнші аттары өзгертілмей сол қалпында алынса, басқа кейіпкерлердің прототиптері де – тарихта өзіндік орны бар тұлғалар. Жекелеген адамдарды былай қойғанда, Шыңжаң өлкесіндегі ең бір ауыр кезең шындығын ашатын оқиғалардың дені ең алдымен автордың өз басынан өтетіндіктен, кейіпкерлермен бірге автордың өз ойы да романда шешуші роль атқарады. Халық басына жаппай төнген «мәдениет төңкерісінің» күрделі сипаты Естай дүниетанымы арқылы көрінетіндіктен, ол шығарманың бас кейіпкері ретінде қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтардың барлығымен тікелей рухани байланысқа түседі. Ал романдағы жер-су, қала-қыстақ, тау мен даланың да еш өзгеріссіз қаз-қалпында алынуы шығарма болмысын тануға және жеке тұлғалардың тарихтағы орнын айқындауға өз септігін тигізген.

Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих. Тарихтың мақсаты – бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгеретінін білу... Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың иә бір топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» деп А. Байтұрсынов тарихтың «сымға тартқандай» мінсіз түзілуіне ерекше көңіл аударған еді [4].

«Соңғы көш» романына арқау болатын тіршілік көріністерін тарихи деректерден, мұрағат қазыналарынан, ғазет-журнал беттерінен, ескі көз, кәрі құлақ естеліктерінен алу бір арна болса, өзі басынан кешкен, көрген, жақсы білетін жайларды қағазға түсіру – екінші арна. Қ.Жұмаділов те өз ғұмырын халықтың өмірімен қатар бейнелеп, шындыққа лайық тарихи проңеспен, ел өмірімен тығыз байланыста алып, қаламгерлік өмірдің шындығын суреттеуге тырысқан. Реализмнің ежелден келе жатқан дәстүрі де осыны талап етеді.

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі /құрас. З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

2. Қ. Жұмаділов шығармашылығы: тарихилық, деректілік және көркемдік шешім/ Зайкенова Р.З./ докторлық диссертация/ Алматы-2010

3. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-дилогия.– Алматы: Жазушы, 1998.– 448 б.

4. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы /жауап. редак. А. Ісімақова. – Алматы, 2004. – 1-2 т. – 480 б.

Резюме

Н.А. Спанкулова. Историчность романа-дилогии К. Жумадилова «Последнее кочевье»

Один из важных вопросов в науке литературоведение, которому придается особое значение – это определение связи между исторической действительностью и художественной правдой в исторических произведениях. Историчность художественного произведения, являясь связующим звеном познания писателя и продолжающее прошлое, настоящее и будущее, основывается на представлении традиционных путей развития литературно-художественного произведения истинной правдой и конкретными фактами. Особенность романа дилогии «Последнее кочевье» писателя Кабдеша Жумадилова это – точность источников исторических фактов и реальность мест событии, традиционное описание с национальным колоритом культуры кочевого народа. В статье рассмотрена историчность изложенных произошедших событии с персонажами романа «Последнее кочевье» писателя Кабдеша Жумадилова.

Ключевые слова: историческая действительность, историчность, последнее кочевье, источники.

Summary

N.A. Spankulova. History of novel the “Songy kosh” written by Kabdesh Zhumadilov

One of the mostimportantquestions in the science literature study is the definition of relation between historical reality and artistic truth in historical compositions. The historical side of artistic composition being therelating link of writer's cognition and the continous past present and future are based on the presentation of traditional ways of development of literal artistic composition of the true reality and concrete facts. The article deals with the historical side of described and happened events by personages of the novel "Сонгы кош" by K.Jumadilov.

Key words: historical reality, the historicity, the last nomadic sources.

ӘОЖ 811.512.122'373

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДА АТ ҚОЮДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

К.Қ. Таженова – *Алматы қаласы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтының аға оқытушысы*

Аңдатпа. Мақалада осы дүние есігін ашқан адам атаулының барлығының есімі болатындығы, адамның аты ешбір себепсіз қойылмайтындығы, есімнің мәні болуы керектігіне тоқталады. Қазақ ұлтына тән сонау ғасырлардан қалыптасқан есім қоюға, әрбір адам өзінің атын айтқанда ұялмайтындай, мағынасын білуі қажеттігіне назар салады. Қазақ және түркі тілдеріндегі антропонимдердің барлығы дерлік ұлт болмысын білдірумен қатар, халықтың діни дүниетанымы мен ат қоюға байланысты түрлі наным-сенімдерінен, әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрлерінен лингвомәдени ақпарат береді. Балаларға жарасымды да сұлу есім беруде ешбір шек болмаған. Есімдер тарихында ғасырлар бойы жаңару, ескіру, архаизмге айналу процесі болып отырады. Бұл заңды құбылыс. Қазіргі қазақ есімдері құрамы мен саны жағынан өте бай әрі көп. Есім қоры негізінен сырттан келген есімдермен (сөздермен) және қордағы бар есімдерді аффикстермен түрлендіру жолымен молайып, толығып отырады.

Түйін сөздер: антропонимика, жаңаша есім, адамның аты, тіл, этнос, ономастика.

Адамға ат қою мәселесіне назар аударуымыздың бір себебі, жаңа дәуірдің келуімен жаңаша есімдер пайда болып, қазіргі қазақтардың балаға ат қоюда таңдауы молайды. Балаларға бүгінгі жарық өмір, бақытты дәуір талабына сай жарасты да лайықты есім қою халық діттеп отырған мүдделі де маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Ата-ана дүниеге келген перзентке мағынасы айқын, әдемі де айшықты сұлу есім беруді қалайды, бірақ олар қай атты таңдауда, одан кейін оны жазуда қиналысқа ұшырап отырады. Бұл – өмірлік мәселе. Сондықтан адамдарға есім беру мәселесі барлық уақытта қоғамды толғантып келді, қазіргі кезде өзекті күйінде қалып отыр.

Психолог мамандар адамның аты оның өміріне тікелей әсер ететіндіктен мағыналы есім қойған жөн дейді. Сонымен қатар тарихта есімі қалған ұлы адамдардың атын балаға қоюға әуес болмауға кеңес береді. Балаға ұлы адамдардың есімін қою мамандардың айтуынша, психологиялық тұрғыдан алғанда белгілі бір жауапкершілікті жүктейді [1].

Қазақстанда ономастика, соның аясында антропонимика ғылымы айтарлықтай дамыды. Қазақ ономастикасы мен антропонимикасы туралы арнайы зерттеулер жүргізген И.Износков, Н. Катанов, А. Самойлович, Н. Бравин, И. Беляев, Н. Аристов, М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Г. Қоңқашпаев, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, В. Потапова, Е. Қойшыбаев, О. Сұлтаньяев, В. Махпиров, Г.Жәркешева, Д. Жүнісов, Е. Керімбаев, С. Қондыбай сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектері аталмыш тақырыпты жан-жақты талдап, саралай зерделеуімен назар аудартады. Атап айтқанда, қазақ ономастикасының лексикалық-семантикалық жүйесі, тіл мен этнос тарихына қатысы, аппелятивті лексика мен тарихи диалектологияның ономастикамен байланысы, сөз туындатушы және морфологиялық типтердің заңдылықтарын саралау, қазақ тілінің сөздік қорындағы ономастикондарды анықтау, ономастиканың тарихи-мәдени өмірмен, этнографиямен және географиямен байланысы сияқты біраз тақырыптарға қатысты байсалды зерттеу жұмыстары атқарылды. Мұндай ізденістер барысында қазақ ономастикасының аясындағы антропонимдерге (кісі есімдері), топонимдерге (географиялық объектілер атауы), теонимдерге (тәңірлік немесе киелі атаулар), зоонимдерге (жан-жануарлар атауы), астронимдерге (аспан денелерінің атауы), космонимдерге (космос кеңістігіне қатысты атаулар), фитонимдерге (өсімдік атаулары), хрононимдерге (тарихи оқиғаларға қатысты уақыт-межелері), идеонимдерге (рухани мәдениет объектілерінің атаулары), хрематонимдерге (материалдық мәдениет объектілерінің атаулары) дербес таным салалары ретінде ден қоюға жол ашылды.

Белгілі бір атау-есім дүниеге келген адам атаулыға да беріледі. Адамға берілер төл атау-есімдердің барша түр-тұлғалары (адамның төл есімі, лақап аты, бүркеншік аты, әкесінің аты, ата тегі, фамилиясы) ономастика ғылымының бір саласы болып табылатын антропонимикалық жүйені құрайды. Осы антропонимика аясында қолданылатын антропоним, антропонимия терминдері болса тілдегі кісі аттары, яғни төл есімдер туралы материалдар деген ұғымды білдіреді [2, 40 б.].

Адамзат тарихында адам аты-жөнінің алар орыны ерекше. Бұл ретте тарих – адамның аты-жөні белгілене бастаған кезден басталады деуге де болады. Байырғы сана айғағы – мифологиялық жүйеде алдымен мифтік кейіпкерлер (персонаждар) назар аудартады. Бұл ретте, кейіпкерсіз мифті ұшырастыру қандай қиын болса, атау-есімі жоқ кейіпкерді ұшырастыру да сондай қиын. Яғни, кейіпкердің атау-есімі мифологиялық жүйе туралы таным-түсінік қалыптастыру жолындағы бірден-бір деректік негіз болып табылады.

Басқа халықтар сияқты қазақ халқының да ұзақ тарихында адам есімдерінің алуан түрлі үлгісі жасақталып, ұлт болмысын айғақтайтын төл есімдер жүйесі қалыптасқан. Дүниеге келген сәбиге ат қоюдың қазақ ұлтына ғана тән төлтума дәстүрі орныққан. Бұл ретте, қазақ антропонимикасы қазақ ұлтының төлтума қасиеттерін, дәстүрлі дүниетанымын, арман-аңсарын (идеалын), тарихи кезеңдердегі саяси-әлеуметтік ахуалын, экожүйемен қойындасқан өмір салтын, ең арғысы қоршаған орта мен жан-жануарлар дүниесіне дейін айғақтай алатын аса мәнді тарихи дерек көзі болып табылады. Яғни, қазақ антропонимикасының ұлттық төлтумалықты танытуға қатысты мән-маңызының айрықша екендігі соншалық, бұл мәселеге тек этножаралымның тарихи айғақтарының бірі деп қана қарау жеткіліксіз, сонымен бірге дербес даму жолын бастаған қазақ ұлтының төлтума болмысын қалпына келтіруге және орнықтыруға мұрындық болатын аса мәнді тарихи-рухани тетік ретінде де көңіл бөлу қажет.

Халқымыз үшін баланың дүниеге келуі ең үлкен қуаныш. Сондықтан да баланың атын қоюға асқан жауапкершілікпен қараған. Дәстүр бойынша баланың атын атасы немесе сәби өскенде жұртына қадірлі болсын деген ниетпен елге сыйлы ақсақал қоятын болған. Кейде ат қою құрметі жақсы тілекпен үйге келген құтты қонаққа берілген. Жалпы қазақтар балаға ат қою рәсіміне үлкен мән берген. Балаға әдемі, мағыналы ат қойған немесе сәл де болса сол адамдарға ұқсасын деген ниетпен елге танымал адамдардың есімін берген.

Қазір де көп адам баласына ғұлама болсын деп – Марғұлан, Қаныш, ақын болсын деп – Абай, батыр болсын деп – Едіге, Жәнібек, Алпамыс деп ат қойып жатады. Кейінгі кезде Нұрсұлтан есімді балалар да көбейе бастады. Ал, кейбір отбасылар баласының аты ерекше болуын қалағанымен мағынасына мән бере бермейді. Мысалы, Зина деген есім негізінен орыс ұлтына тән болғанымен, өкінішке орай, осы атты иемденін жүрген қаракөздеріміз де бар. Ал, бұл сөз діниіміздегі ауыр күнәлардың бірінің атауы екендігі белгілі. Сондай-ақ, құдайсыз идеологияның негізін қалаған адамдардың атымен аталып жүрген Мэлс есімді қазақтардың да бар екені өкінішті. Радамира, Руфинат, Лилида сияқты есімдер де өзгенің жылтырына қызығушылығымыздан туған дүниелер. Оның үстіне, бүгінгі телесериалдар да қазақ есімдерінің бұрмалануына айтарлықтай ықпалын тигізуде.

Жазу түгіл бір естігенде айтылуы да қиындау есімдер елімізде кездеседі. Мысалы, Мухаматабдульахап, Әбілфайыз, Иринеюс, Константаймсейсар, Габриэль Юсеф, Дэмел, Ямила, Мұхамедсалин, Абдулалим, Алиар, Ляян, Шамир, Сивинна, Махсумя. Дегенмен, ерекше болса да көп кездесетін есімдерде баршылық. Радий, Антонио, Ливия, Талисман секілді кісі аттары елімізде жетерлік. Бір ғана Үндістанның ұлттық қаһарманы Индира Ганди құрметіне қойылған есім елімізде 10 000-нан асатыны статистикалық тұрғыда дәлелденген.

Ертеде қазақтар бала дүниеге келген кездегі жағдайлармен байланысты да ат қойған. Мысалы: жыл мезгіліне байланысты - Қыстаубай, Наурызбек, шөп шауып жатқанда дүниеге келсе - Шөптібай, ауа райына байланысты - Жаңбырбай, өңірдің топонимикасына байланысты - Арал, Теңізбай, Қосқұлан дене тұрқы (Дәуқара, Байсары) мен денсаулығына, сондай-ақ түрлі ырым-сенімдер (баласы тұрмаған үйлер біреуден сатып алдым деп Сатыпалды, ақысын төледім деп Төлеген) мен айтулы жағдайларға да - Айтбай, қызы көп ұл күткен үйлер келесі бала ұл болар деген үмітпен қыздарына Ұлболсын, Ұлтуған, Ұлдай деп ат қойған. Қыздарға ең әдемі, нәзік, айтуға жеңіл есімдер қойылған.

Қазақ есімдері санаулы жыл ішінде тосынан пайда бола қоймаған. Оның өзіне тән тарихы, шығу, пайда болу жолы бар. Сонымен антропонимдердің басқа жалқы есімдермен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар, себебі адам есімдері ғасырдан ғасырға сақталып, қайта жаңғырып, қайталанып қойылып отырады. Әсіресе, меморатив есімдер: хан, бай, патша есімдер. Мысалы: Абылай, Шыңғыс, Темірлан, Томирис, т.б. Қазақтың төл есімдері – Қарлығаш, Болат, Арман, Әсем, Айнұр, Бақыт, Шолпан, Серік, Қайрат, Ермек, Жанар, т.б. [3, 91 б.].

Есім беруге сәбидің ата-анасы гана емес, туган-туыс, дос-жарандармен қатар азаматтық хал актілері мекеменің қызметкерлері де мүдделі. Дүниеге келген сәбилерге қуана отырып, ат қойып, жаңа өмір иесіне болашақта мынадай бол деу арқылы, өз армандарының да орындалуын да тілек ете білген. Сонымен қатар қарабайыр сөзбен емес өрнектеп, жүректен терең орын алардай есім таңдаган. Есім таңдауда халық түрлі сенімге сүйенген. Оның ішінде көктен сұраган сәбиіне нұр бақыт пен ақ пейілділіктің белгісі деп баласының болашақ өмірінің ашық болуын мақсат еткен [4, 18 б.].

Бұл күнде ата-ана балаларына – бай, бек, би, сұлтан, төре сөздері арқылы жасалган есімдерді сирек беріп, балаларга мән-магынасы айқын да анық, сұлу да көркем есімдер береді. Ал қазіргі халық тілінде есім берудің ауқымы дүниежүзілік есімдердің көптеп араласуымен байланысты сан сала болып кетті. Мысалы, Салидат, Джони, Беррин, Басат, Азат, Артур, Айбек, Серік, Алма, Дина, Мира, Сәуле т.б.

Кейбір есімдердің мән-магынасы (семантикасы) мен дыбыстық сипаттарынан белгілі бір аймақ тұргындарының тілдік ерекшеліктерін анық байқауга болады. Сол жергілікті тілдер негізінде қойылган есімдердің алуан түрлі тұлгалары мен тұрмыстық варианттары да ерекшеленіп тұрады. Атап айтқанда, оңтүстік тұргындары есімдеріне дауыссыз еріндік және сонар м дыбысының қолданылуы есімдер мен фамилиялардың тек басқа буындарында гана емес, ортасында да кездесіп отырады. Мәселен, Пақтагүл, (әдеби тілдегі Мақтагүл орнына), Палым (Балым), Полат (Болат), Палымбет (Болымбет), т.б. Алматы, Жамбыл, Талдықорган облыстарында, сондай-ақ, Семей, Шыгыс Қазақстан облыстарының кейбір аудандарында әдеби тілімізге дауыссыз ұяң ш дыбысы орнына тіл алды ч дыбысы қолданылады. Мәселен, Ақчал, Чегебай, Чотбай, Чойбек, т.б.

Мақалада ат қоюдың өзектілігімен қатар, халық арасындагы еліктеушілік, ат қоюдың өзіндік ерекшеліктері, тарихи себептері қарастырылды. Өмірге келген әрбір сәбидің есімі елден ұялмайтындай магыналы да, мәнді болу мәселелерінің бір парасы гана қаралды.

1. http://erkin.ucoz.kz/load/adam_esimine_ta_dyry_zhasyryl_an_ba_internetten/1-1-0-69
2. *Жанұзақов Т.Ж. Есіміңіз кім? Ваше имя? – Алматы : Қазақстан,1989. – 260 б.*
3. *Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы : Қазақстан, 1997. 188 б.*
4. *Ержанова Ү.Р. Қазақ антропонимдерінің этнолингвист. сипаты. – Алматы, 2010. – 80 б.*

Резюме

К.К. Таженова. Некоторые проблемы казахских народов на имя человека

Антропонимы – одно из видов науки ономастики, изучающая этимологию, языковую особенность имен людей. В этой статье рассматривается, как присуждают имя будущему поколению, соблюдая древние традиции нашего народа, некоторые аспекты современных имен.

Антропонимы любого народа аккумулируют знания о мировоззрении данного народа и отображают национально-культурные, социальные явления, рассматриваемые дифферинцированно по отношению к мужчине и женщине. Определение антропонимического фонда двух языков, сложившегося на основе древнетюркских антропонимов, а также типологических сходств и национальных особенностей принципов имянаречения определяет актуальность нашей работы.

Ключевые слова: антропонимика, новые имена, имя человека, язык, этнос, ономастика

Summary

K.K. Tajenova. Some problems of the Kazakh people in the name of a person

This article deals witz the givinq namez to fhe sutuke generation of the karahh people. Which vefers to fhe worid onomastics The avticie aiso feiisus ahout fhe veseavch description of giving names. Anthroponyms of any nation collect knowledge of world view of this nation, depict national cultural, social phenomena peculiar to a man or a woman in the semantics. If one view from this aspect, definition of anthroponomical fund of two languages formed on the basis of Old Turkic anthroponyms and typological compliances and national peculiarities of the tradition determines timeliness of our work. The research materials of interest to a wide audience of historians, orientalists, regional study. Along with this, and the conclusion of the thesis can be used in the preparations of summary of various works, they can be used directly in the learning process in higher educational institutions to develop and conduct special courses on onomastics, antroponomics, lexicology, language and culture studies, ethno linguistics and linguistics. Research materials can be used in the preparations of various kinds of dictionaries and reference books of feminine names.

Key words: anthroponomyc, new name, surname homo, language, etnoce, onamastic.

ӘОЖ 82.091

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЖЕРҒІЛІКТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н. Шарыпқазы – *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, филология магистрі*

Аңдатпа. Бір тұтас қазақ әдебиеті деп аталатын мәуелі бәйтеректің мол жемісті бұтағының бірі – Шығыс Түркістан қазақтары немесе қытайдағы қазақтар әдебиеті болып табылады. Алайда ол түрлі тарихи, саяси, еларалық қарым-қатынастардың өзгермелі жағдайларына байланысты еліміздегі қазақ әдебиеттану ғылымында да, тұтас түркілік әдебиеттану тарихында да өзіне лайықты орын ала алмай келді. Бұл ретте қытай қазақтары әдебиетінің жерғілікті ерекшелігі мен жазба әдебиетінің қалыптасуы, жазба әдебиетінің негізін салушы аға буын, жалғастырып дамытушы орта, кейінгі буындардың, көрнекті қаламгерлер мен олардың шығармашылығы туралы қысқаша таныстырылады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, қытай, жазба әдебиет, фольклор.

Бір тұтас қазақ әдебиеті деп аталатын мәуелі байтеректің мол жемісті бұтағының бірі қытайдағы қазақтар әдебиеті болып табылады. Алайда ол түрлі тарихи, саяси, еларалық қарым-қатынастардың өзгермелі жағдайларына байланысты еліміздегі қазақ әдебиеттану ғылымында да, тұтас түркілік әдебиеттану тарихында да өзіне лайықты орын ала алмай келді.

Қытайдағы қазақтан шыққан зерделі, ұлтжанды әдебиетші, зерттеуші ғалымдар бұл тұрғыдан аса ауқымды ізденістерге барып қыруар жұмыс тындырып үлгерген еді. Олар өз зерттеулерінде Қытайдағы қазақтар әдебиетінің пайда болуымен қалыптасу, кемелдену тарихын бір тұтас түркілік әрі тұтас қазақтық ауқымда қарастырудың ұтымды ғылыми теориялық негіздеріне арқа сүйейді.

1996 жылы «Шынжияң халық баспасынан» шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты үш томдықтың «Халық ауыз әдебиеті» делінген I - томында ол принцип былай көрнекіленген: «Халық ауыз әдебиеті мейлі қайсы елде жасап отырғанына қарамастан тұтас қазаққа ортақ мұра екені жұртқа аян. Сондықтан оны мемлекет шекарасымен шектемей кеңінен қамтып жазуды дұрыс деп қарадық» [1].

Ал қазақ әдебиеті тарихының классикалық жазба әдебиетіне арналған екінші томы “Ежелгі заман әдебиеті” (жаңа эраның Y ғасырына дейінгі дәуір), «Ерте заман әдебиеті» (YI ғасырдан XIX ғасырдың кейінгі жарымына дейінгі дәуір), болып екіге бөлін қарастырылады [2]. Мұнда XY ғасырдың орта шенінде қазақ хандығы құрылғанға дейінгі түркі тілдес халықтар мен олар құрған ұлыстық хандықтар дәуіріндегі әдебиет пен белгілі әдебиет қайраткерлерінің айтулы еңбектерінің қазақ әдебиеті тарихында лайықты орны бар екендігі басты назарда болады. Оларды дәйек-дәлелсіз белгілі бір түркі ұлтына тәуелдеуге ұрынатын өзімшілдікке сын көзбен қарау бүгінгі тұтас түркілік бірлікке жетудің алғы шарты ретінде деп қарастырылуға тніс.

Таяу заман қазақ жазба әдебиеті жөнінде сөз болғанда әлемдік классика деңгейіне көтерілген ұлы кемеңгер ақынымыз Абай Құнанбаевқа ерекше орын берілуі керектігі баса айтылады. Қытайдағы қазақ әдебиетіне оның ықпал-әсері былай бағаланады: “...Абайдың шығармалары мемлекет шекарасымен шектелген жоқ. Қазақтар қай елде тұруына қарамастан оны күллі қазақтың ақыны деп қарайды.[1]. Оның Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің жарыққа шығуы, қалыптасуы және дамуындағы ықпалы терең, ұстаған орны бөлекше”. Жоғарыдағы айқын тұжырымдар нағыз ғылыми, обьективті ізденістер арқылы қорытылған азаматтық, әрі байсалды ғылыми ақыл-ойдың жемісі деп қараймыз.

Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуы тұтас қазақ әдебиетінің қалыптасу, өркендеу барысымен тікелей байланысты қарастырыла отырып әдеби процестегі жеке тұлғалар жөнінде сөз болғанда алдымен Әсет Найманбаев, Жүсінбекқожа Шайхислам шығармашылығына айрықша орын беріледі. Өйткені бұл ақындардың шығармашылық ғұмырының мол жемісті жылдары осы ел өміріне тікелей байланысты болды. Ел ішінен шыққан дарынды ақындар Ақыт Үлімжіұлы мен Таңжарық Жолдыұлы шығармашылығына тікелей ықпал еткен. Қара шаңырақпен бөлінін жарылған азғана қазаққа рухани көпір болған солар еді.

Қытайдағы қазақтар әдебиеті үлкен қазақ-түрік халықтары әдебиетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылғанда оның өзіне тән, қайталанбас ерекшеліктері мен жасампаздық туындыларына баса назар аудару керек болады.

Қытайдағы қазақтар 20-ғасырдың алғашқы жарымына дейін бәз-баяғы көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтымен өмір сүргендіктен ауыз әдебиетімен жазба әдебиет мұраларын сақтап, дамытуда тарихи қызмет атқарды деуге болады [3]. Дәстүрлі халық ауыз әдебиеті ондағы жазба ақындар шығармашылығының қалыптасуына құнарлы негіз болды. Айрықша көзге түсер бір ерекшелік – бұл өңірдегі әдебиет бай араб, парсы, түрік, орыс, еуропа, қытай әдебиетінің озық үлгілері мен қара шаңырақтағы таңдаулы әдеби туындылардан сусындап өскендіктен тел емген төлдей тез марқайып, құлашын кеңге жая алғанынан байқалады.

Қазақ жазба әдебиетінің алтын тұғыры, мол қайнар көзі болған халық ауыз әдебиетінің үлкенді-кішілі алуан үлгілері қытай қазақтары арасында кеңінен таралуының сыртында, жергілікті ақын-жыраулар оның кейбір тармақтарын өздерінше қайта жырлап отырған. Сондай-ақ халқы бастан кешірген тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар, батырлар өміріне арнаған төл дастандар мен жыр-аңыздар дүниеге келді. “Арқалық батыр”, “Жәнібек батыр”, “Есенкелді батыр”, “Қабанбай батыр”, “Бердіқожа батыр”, “Қошқар батыр”, “Әтікей-Нұржекей”, “Ахмет Кәшім”, “Дариға”, “Бақтиярдың қырық бұтағы” және “Жеті қаған” [4] т.б. көлемді дастандар ілгеріндi-кейінді жазылып алынып кеңінен таралды.

1996 жылы “Шинжияң халық баспасы” шығарған “Қазақ әдебиеті тарихының” І-томында: ауыз әдебиетінің жиналып, жариялануы жөнінде мынадай қомақты есеп көрсетілген: “Қазақ хиссалары” 14 том, оған, ерлік жырлары, тарихи дастандар, ертеғілік дастандар, қиссалардан 118 нұсқасы енгізілген. Оның ең көлемдісі 10 мың жолдан асады. Төрт томдық “Қазақтың ғашықтық жырлары”, екі томдық “Қазақ халық ертеғілері”, үш томдық “Қазақтың тұрмыс-салт жырлары”, екі томдық “Қазақтың шешендік сөздері”, бір томдық “Қазақтың байырғы айтыстары”, екі томдық “Ақындар айтысы”, бір томдық “Қазақтың қара өлеңдері”, бір томдық “Қазақ мақал-мәтелдері”, бір томдық “Қазақ жұмбақтары”, “Күй аңыздары”[1] т.б. кітаптар баспа бетін көрген.

Мұның сыртында бүкіл Шинжияңның аймақ-аудандары бойынша жиналып, жарияланған кітаптардың жалпы саны 150-ден асып отыр.

Осынау бай фольклорлық мұраны тақырып-мазмұны бойынша екі үлкен топқа бөлуге болады. Оның бір тобы бұрыннан айтылып, жырланып келген дайын сюжеттер неғізінде қайта жырланған “Елзақ сұлу”, “Ғазезжанның хиссасы”, “Ер Досан” “Жарылға мен Ағанзы”, “Алтын басақ ақ сұңқар”, “Самұрық”, “Арық мерген мен жоян мерген” қатарлы аңыз-ертеғілік дастандар. Ал, екінші тобына 18-19 ғасырда өмір сүрген жау жүрек халық батырларының ерлігіне арналған дастандар мен хиссалар жасады. Ондай шығармалардың дені қазақ батырларының отаршыл Манжу-Қытай үстемдігіне және жоңғар шапқыншыларына қарсы күресіне арналған “Арқалық батыр”, “Ер бұлан”, “Бөке батыр”, “Тәуке батыр”, “Демежан”, “Нүсіпхан”, “Көбен батыр”, “Көмеш батыр”, “Есболаттың ерлігі”, “Сағындық”, “Ахмет-Нүрила”, “Сұлубай батыр”, “Сәлиха-Сәмен” қатарлы дастандарды атауға болады. Сонымен бірге патшалық Ресейдің отаршыл озбырлығына қарсы ұлт азаттық күресін арқау еткен “Қарақас Кене Сары”, “Кешубай-Жәмила”, “Ер Сәтбек”, “Шернияз”, “Әли батыр”, “Рамазан хиссасы” дастандары кең таралған.

Қытайдағы қазақтар арасына 20-ғасырдың басында кең таралып, молынан жырланған дастандарының бір парасы – хиссалар болды. Сюжет сорабын араб, парсы, үнді және туысқан түрік тілдес халықтар ауыз әдебиетінен, классикалық шығармаларынан ала отырып, оны қазақи мәнермен жырлаған хиссалардың қарасы қомақты. Солардың арасында өзіндік жырлау ерекшелігі мен және ауқымды көлемінен дараланып тұрғаны әйгілі әкелі-балалы жыраулар Жанұзақ пен Әріпжандар жырлаған “Бақтиярдың қырық бұтағы” деуге болады. Белгілі хиссагер ақын Жүсінбек Шайхисламұлы да Бақтиярдың 18 бұтағын жырлағаны мәлім.

“Бақтияр” және оның қырық бұтағының түп төркіні орта ғасырда парсы тілінде жазылған “Бақтиярнама”-дан орбиді.

“Бақтиярнама” шығыс және орта Азия халықтарының біразының тіліне аударылып тарқалғанымен олардың ішіндегі ең көлемдісі әрі жергілікті жағдайға бейімделе көркем жырлағаны Қытайдағы қазақтар нұсқасы болса керек.

Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі қомақты олжаның бірі – соңғы кезде ғана табылған "Жеті қаған" эпосы еді. Жеті ұрпақ тізбектеле жырланатын көлемді эпостың 15 мың жолдық алғашқы томы "Қызыл Арыстан хан" (Түктабан батыр) жыры 1993-жылы Үрімжіде жарық көрді. Оны әйгілі қырғыз Манасшысы Жүсіп Мамай жырлап қағазға түсірткен. Жыр қырғызша жырланғанмен оның түп нұсқасы қазақтікі екенін жыршы Жүсіп Матайдің өзі баспа сөзде (1993, "Жеті қаған" 1-5 б. "Шынжияң халық баспасы") растаған. Қалған томдарды да қағазға түсірілуде.

ХХ ғасырдың екінші жарымына дейін Ресей мен Манжу-Қытай империясының темір құрсауынан шалғай шетте көшпелі және жартылай отырықты өмір кешкен Қытайдағы қазақтар арасында ауыз әдебиетімен дәстүрлі өнердің аса бай мұрасы молынан сақталып қалғаны тарихтың бір оқыс сыйы ретінде бағаланып, оны күллі түрік халықтарының ортақ иғіліғіне айналдыру жолында жұмыла ат салысқан жөн демекпіз.

Жазба әдебиетінің қалыптасуы. Қытайдағы қазақтардың жазба әдебиеті 19 ғасырдың аяғымен 20 ғасырдың алғашқы жартысында қалыптаса бастады. Халқымыздың бай ауыз әдебиетін неғіз еткен жазба әдебиетке поэзия жетекші жанр болып қала берді. Өлеңдері мен хисса-дастандары Қазан-Уфа баспаларында басылып, елге танылa бастаған Ақыт Үлімжіұлы мен Жүсіпбек Шайхисламұлы қатарлы ақындар жазба әдебиетінің алғашқы қарлығаштары болды [5].

Ал, шығармалары баспа бетін көрмесе де қағазға түсіріліп қолдан-қолға өтіп елге танымал бола бастаған ақындар қатары молайды. Олар: Әріпжан Жаңузақұлы (1878-1946), Шылбы Көбекұлы (1860-1936), Асылқан Мыңжасарұлы (1893-1918), Кодек Маралбайұлы (1888-1937), Отарбай Дүйсенбіұлы (1834-1931), Кәрібай Таңатарұлы (1873-1924), Арғынбек Апашбайұлы (1883-1946), Асқар Таңатарұлы (1906-1994), Күтбай ақын (1876-1936), Сұлтан Мәжитұлы (1911-1982) т.б. ақындар еді.

Аталған ақындардың ауызша және жазбаша шығарған өлең-дастандарының біразы Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтарында жарық көре бастаған ғазет-жорналдарда жарияланып оқырмандармен бет көрісті.

Сондықтан бұл ақындар шығармалары Қытайдағы қазақтардың ауыз әдебиеті негізінде қалыптаса бастаған жазба әдебиет үлгісі қатарында қарастырылады.

Қытайдағы қазақтар әдебиетін дәуірлеудің де өзіндік тарихи, саяси, мәдени ерекшеліктері бар екені ескерілуі керек. Мәселен қытайдағы қазақтар әдебиетінің қазіргі заманғы әдебиеті 19-ғасырдың соңымен 20-ғасырдың алғашқы жартысын (1949-жылға дейінгі) қамтыса, осы заманғы әдебиеті 1949-жылдан бүгінге дейін дәуірді назарда ұстайды. Біз бұл дәуірді өз ішінен мынадай үш кезеңге бөлін қарастыру керек деп қараймыз:

Бірінші 1949-1958 жыл аралығы. Бұл кезеңде Шинжияңдағы ұйғыр-қазақ әдебиеті шын мәнінде ғүлденін дамыды. Екінші кезең 1958-1976 жылдар аралығындағы тоқырап, күйреу кезеңі ретінде тарихта қалды. Бұл кезең - бүкіл қытайды дүрліктірген "Оңшыл-ұлтшылдыққа қарсы күрес" науқаны және он жылға созылған "Мәдениет зор төңкерісі" деп аталған сойқанды науқандар жүргізіліп ұлт мәдениеті мен ұлт зиялыларына аяусыз соққы берілген қаралы кезең болатын.

Ал үшінші кезеңге, 1976 жылғы диктатор Мао Зыдуң өліп оның орнына реформатор Дың Шау Пиң билік басына келген 1978 жылдан бергі қайта өрлеу кезеңі жатады. Осы соңғы отыз жылға таяу уақыт ішінде жиырма жылдық қуғын-сүргіннен елге аман-сау оралған аға буын қаламгерлер шығармашылықпен жаппай айналысып, өнімді еңбек етті. Аға буын өкілдерінің иғі ықпалымен ұстаздығын бағдар тұтқан кейінгі жас толқын да тез марқайып әдебиеттің барлық жанрларында өздерін көрсете бастады.

Қытайдағы қазақ жазушылары қаламынан соңғы отыз жылда жүзден аса роман, алты жүздей әңгіме повесттер, 250 өлең дастандар, 150 сын зерттеулер туған екен.

1979 жылы Жақып Мырзаханның "Арман асуында" атты көлемді романнан басталған романшылдық белгілі дәрежеде өз жемісін берді деуге болады. Әзірге толық жарияланып үлгірмесе де Қаржығұмар Шабданның тұтас ғасыр жүгін арқалаған алты томдық "Қылмыс" романдар легі, Сұлтан Жанболаттың үш томдық "Үйсін хикаялары" (Елжау күнби, Саншора күнби, Оңғай күнби) тарихи роман трилогиясы, Батырхан Құсбеғиннің "Жан" атты төрт томдық романдары қазақ әдебиетіне олжа салған табысты шығармалар деуге болады.

Бұл күндері бүкіл қытайға танымал болған прозашылардан Рахметолла Әпше, Оразқан Ахмет, Жұмабай Біләл, Ғаппар Біләл, Оразбек Әбділ, Мағаз Раздан, Шәміс Құмар, Әкпар Мәжит, фантаст жазушы Болат Кәрібай және Шаймұрат Замза қатарлылар бар.

Бұл авторлардың шығармалары негізінен екі бағытта немесе екі шығармашылық ұстанымда жазылған деп қарауға болады:

Бірінші тарихи тақырыпты негіз еткен реалистік – халықтық тұғырдағы шығармалар, ал екіншісі социалистік реализм мен әдебиеттің партиялылығы мен таптық күрес рамкасынан шыға алмаған әрі-сәрі күйдегі шығармалар. Сондай-ақ бүгінгі әлемдік әдеби шығармашылық үрдіске талпынған жаңа бағытты ұстанушы талантты қаламгерлер қаламынан туындаған жаңашыл әдебиет те күш алып, өркен жайып келеді.

Қалай болғанда да, Қытай қазақтарының осы заманғы әдебиеті негізінен Қазақстандағы үлкен қазақ әдебиетінің құнарлы қойнауынан нәр алып, өркендеп келе жатқан мәуелі бәйтеректің жемісті бір бұтағы екені анық.

Тұтастай алғанда Қытайдағы қазақтар жазба әдебиетінің негізін қалап, тұғырын биіктеткен ақындардың көш бастаушы, ең көрнекті тұлғалары – Ақыт Үлімжіұлы (1868-1940) мен Таңжарық Жолдыұлы (1903-1947) екендігі әдебиет тарихында айқындалып лайықты бағасын алып отыр.

1. Бексұлтан Кәсейұлы. Қазақ әдебиетінің тарихы I том. Шыңжаң Халық баспасы, 1996 жыл, 9 бет, 11 бет. 880 бет

2. Жақып Мырзахан. Қазақ халқы және оның салт-санасы. Шыңжаң Халық баспасы, 1994 жыл. 563 бет.

3. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. Шыңжаң Халық баспасы, 2005 жыл. 745 бет.

4. Әлімғазы Дәулетхан. Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуір әдебиеті 1679-1949. «Мир» баспа үйі, 2013 жыл. 138 бет.

5. Ахметбек Кірішбаев. Қазақ әдебиеті тарихынан таңдамалы үлгілер. II том. Шыңжаң Университеті, 617 бет.

Резюме

Н. Шарыпказы. Формирование казахской литературы в Китае и локальные особенности

Одной из ветвей казахской литературы является литература казахов Восточного Туркестана или же литература казахов в Китае. Но из-за неустойчивости исторических, политических, международных отношений литература казахов Восточного Туркестана не смогла найти свое достойное призвание в нашей казахской литературе, и в литературе тюркских народов. В связи с этим, данная статья рассматривает особенности литературы казахов в Китае, а также формирование письменной литературы. Рассматриваются писатели старшего поколения, которые являются основоположниками письменной литературы казахов Восточного Туркестана, произведения писателей последующего поколения которые продолжили развитие литературы казахов в Китае.

Ключевые слова: казахская литература, китай, письменная литература, фольклор.

Summary

N. Sharypkazy. Formation of Kazakh literature in China and its local features

One of the branches of Kazakh literature is a literature of East Turkestan kazakhs or literature of Kazakhs in China. But literature of East Turkestan kazakhs could not find a worthy place in kazakh literature and in literature of Turkic people. The reason is the instability of the historical, political, international relations. This article concerns formation of written literature and local features of literature of East Turkestan kazakhs. Also, article considers writers of the older generation who are the founders of written literature of East Turkestan kazakhs and the works of the next generation of writers who continued the development of literature of Kazakhs in China.

Key words: Kazakh literature, china, written literature, folklore.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

УДК 378.016.81

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Н.Б. Абдираманова – *магистрант Казахского национального университета имени Абая*
Ш.И. Нургожина – *д.ф.н, профессор*

Аннотация. В статье рассматриваются пути формирования коммуникативной компетенции студентов на основе развития навыков аудирования в обучении иностранному языку. Проблема формирования коммуникативной компетенции учащихся является наиболее важной в связи с тем, что в мире происходит значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, когда факторы коммуникабельности и толерантности приобретают актуальный характер. В условиях коммуникативной направленности обучения учащихся иностранному языку, формирование коммуникативной компетенции при обучении аудированию приобретает особую актуальность. Процесс общения невозможен, при отсутствии у его участников умений и навыков восприятия, осмысления и критической переработки звучащего материала, не развита слуховая память, отсутствует интерес к приобретению новой информации. Вот почему проблема обучения пониманию иноязычной речи как одному из видов речевой деятельности постоянно находится в фокусе методических исследований и является актуальной в свете формирования у учащихся коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: Компетентность, компетенция, коммуникативность, иноязычная речь, аудирование.

В Республике Казахстан необходимость научить большее количество людей говорить на иностранном языке и понимать иностранную речь возрастает с каждым годом в связи с ростом и развитием международных политических, экономических и культурных связей. В связи с активным вхождением нашей Республики в процесс глобализации, что влечет собой проблему формирования коммуникативной компетенции учащихся являющейся наиболее важной в связи с тем, что в мире происходит значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, когда факторы коммуникабельности и толерантности приобретают актуальный характер. Переход к информационному обществу, возникновение и рост глобальных проблем для разрешения, которых требуется современное мышление, не могут не затрагивать возрастающую роль иностранного языка в высшем образовании. После выдвижения в качестве цели обучения – развития умения общаться на иностранном языке – все отчетливее и резче стало ощущаться несоответствие между традиционно используемыми методами обучения и новой целью.

Независимо от пола, возраста, образования, социального положения, территориальной и национальной принадлежности и многих других данных, характеризующих человеческую личность, мы постоянно запрашиваем, передаем и храним информацию, т.е. активно занимаемся коммуникативной деятельностью [1].

Как отмечает И.И.Семёнова «все учатся в разных условиях, но обязательно в тех, в которых и придется работать. Иначе говоря, условия обучения должны быть адекватны условиям будущей деятельности. Если мы хотим научить человека общаться на иностранном языке, то нам необходимо организовать обучение, чтобы по основным своим чертам оно было подобно процессу общения. В этом и состоит коммуникативность, которая является основным направлением современного обучения иностранным языкам. Реализация данного направления позволяет формировать коммуникативную компетенцию у учащихся» [2].

А что такое коммуникативность? И что такое коммуникативная компетенция? Как известно коммуникативность- это лишь принцип, на котором строится общение. Коммуникативная компетенция – более широкое понятие. Основу коммуникативной компетенции составляют коммуникативные умения, сформированные на базе языковых знаний и навыков, а также социокультурных знаний. Разделяя мнение, что под коммуникативной компетенцией, выступающей в

качестве интегративной цели обучения иностранным языкам, понимается способность и готовность осуществлять иноязычное межличностное и межкультурное общение с носителями языка в заданных стандартом (программой) пределах [3].

Следует отметить, что одним из основных критериев сформированности коммуникативной компетенции личности является рефлексия, когда человек способен оценить свою позицию в соответствии с позицией и интересами партнера. Необходимо, чтобы у человека были также сформированы умения устанавливать связь с собеседником, анализировать его сообщения, адекватно реагировать на них, умело пользуясь как вербальными, так и невербальными средствами общения. Исследователи определили коммуникативную компетентность как систему внутренних ресурсов, необходимых для построения коммуникативного воздействия в определенном круге ситуаций межличностных контактов. Коммуникативный подход основан на том, что при успешном овладении иноязычной речью, учащиеся должны овладеть не только языковыми формами, но у них должно быть сформировано представление о том, как их использовать в реальной коммуникации [2].

Далее, основными компонентами коммуникативной компетенции являются лингвистический (знание грамматики и лексики), дискурсивный (коммуникативное употребление языка), прагматический (достижение коммуникативной цели). Следовательно, лингвистическая компетенция включает языковые знания учащихся, дискурсивная компетенция означает владение способами поведения в проблемных коммуникативных ситуациях, а деятельностная компетенция предполагает использование языка в реальных условиях продуктивной деятельности [4].

Таким образом, коммуникативная компетенция проявляется в речевой деятельности, основными видами которой является аудирование, говорение, чтение, письмо. Из вышеперечисленных наиболее важнейшим средством формирования коммуникативной компетенции является аудирование.

В соответствии с основной целью обучения иностранного языка – формирование коммуникативной компетенции, т.е. способности и готовности осуществлять межличностное и межкультурное общение является проблемой обучения аудированию. Процесс общения невозможен, если у его участников не сформированы умения и навыки восприятия, осмысления и критической переработки звучащего материала, не развита слуховая память, отсутствует интерес к приобретению новой информации. Вот почему проблема обучения пониманию иноязычной речи как одному из видов речевой деятельности постоянно находится в фокусе методических исследований и является актуальной в свете формирования у учащихся коммуникативной компетенции.

На самом деле, аудирование рассматривается не только как цель, но и средство формирования коммуникативной компетенции. С помощью информации, полученной при прослушивании текста (учебного, аутентичного), учащийся должен решить определённую коммуникативную задачу: написать сочинение по проблеме, составить диалог или монолог по предложенной теме и т.д. Следовательно, насколько эффективно он применит свои навыки аудирования, настолько же продуктивно и качественно он решит поставленную коммуникативную задачу. Учитель обязан организовать учебный процесс так, чтобы учащийся понимал, что звучащий текст – это средство преодоления трудностей при решении поставленной задачей [4].

Далее обучение аудированию предполагает формирование элементарной коммуникативной компетенции в этом виде речевой деятельности, а именно:

1) умения понимать литературно-разговорную речь носителя языка в ситуациях повседневного общения, связанную с удовлетворением простейших потребностей (например: приветствия, запрос, передача информации и др.); выделить тему и цель беседы, ее основное содержание и, в случае затруднений, обратиться к партнеру с просьбой повторить предложение, выразить мысль по-другому, говорит медленно и проще, используя для этого также перенос, уточняя значение незнакомых слов, побуждая к более подробному объяснению непонятного;

2) умения в условиях опосредственного восприятия сообщения (например: объявлений по радио, сводки погоды и др.) понимать основное содержание аудиотекста: о чем идет речь, что наиболее существенно; при этом воспринимаемые на слух тексты должны быть аутентичными, доступными в содержательном и языковом отношении, непродолжительными по длительности звучания, в основном монотематическими и без шумовых эффектов [2].

Для того чтобы целенаправить обучение аудированию на преодоление трудностей и формирование на этой основе умений и навыков, способных успешно функционировать в

естественных условиях, необходимо четко представить себе трудности при понимании речи. Так в чем же заключаются трудности которые препятствуют пониманию речи носителей языка? Представляется, что все многообразие *трудностей* восприятия и понимания иноязычной речи на слух можно свести к следующим группам:

1. Самой многочисленной является группа трудностей, связанная с *условиями восприятия:*

- однократность и кратковременность предъявления информации, что требуют от слушающего быстрой реакции при восприятии звучащего текста;

- темп, задаваемый говорящим. Средний темп – английской речи 250 слогов в минуту, немецкой - 220 слогов, французской - 330 (измерение дано в слогах, поскольку немецкие слова гораздо длиннее, чем английские и французские). Так, среднее немецкое слово состоит из 6-13 букв, а английское - из 4-5 букв;

- источник аудирования: живой партнер в беседе, звучащая речь с аудиокассеты, докладчик, радиотекст, тембр, сила голоса, индивидуальные характеристики речи, отклонение от нормативного произношения, пол (мужской или женский голос), возраст (детский или взрослый голос);

- длительность, громкость и чистота звучания текста: в реальном общении их, как правило, нельзя отрегулировать, поэтому слушающий быстро устает, его внимание рассеивается, что в свою очередь ведет к потере интереса и убивает мотивацию дальнейшей работы с аудиотекстом [5].

2. Следующая группа трудностей связана с восприятием *языковой формы:*

- содержащийся в аудиотексте незнакомый материал (лексика, грамматика) или знакомый, но сложный;

- наличие в информации омонимов (слов одинаково звучащих, но разных по значению)

- наличие омофонов (слов одинаково звучащих, но имеющих разное написание)

- употребление слов в переносном значении, многозначных слов;

- интернационализмы, или так называемые «ложные друзья переводчика» (пара слов в двух языках, похожих по написанию и/или произношению, но отличающихся в значении например, англ.: *angina* - стенокардия, а не ангина, *genial* – добрый, а не гениальный, *magazine* – журнал, а не магазин);

- длина предложений

Языковые трудности отвлекают слушающего от содержания, что затрудняет понимание.

3. Трудности, связанные с *содержанием аудиотекста:*

- понимание фактов (цифр, дат, имен собственных, географических названий

- понимание логики изложения из-за перегруженности информации;

- понимание общей идеи.

4. Трудности, связанные с *формой предъявления аудиотекста.*

Исследования Н.В.Елухиной доказывают, что легче всего воспринимается речь учителя, иллюстрируемая наглядностью, уже труднее – речь без наглядности, аудиотексты с аудиокассетами и самыми сложными являются тексты по радио.

Немецкий дидакт Б. Дальгаус, изучив различные формы предъявления аудиотекстов (аудиотекст с иллюстрацией, аудирование с опорой на печатный текст и без опоры, предъявление аудиотекста), считает, что понимание текста на слух зависит:

- от сложности текста (чем сложнее текст, тем больше опор требуется для снятия трудностей;

- аудитивных умений учащихся (чем компетентнее и опытнее ученики, тем быстрее они способны отказаться от опоры в виде печатного текста и других иллюстраций, тем быстрее можно пере ходить к аудированию текстов без пауз);

- учебных целей и задач (если ставится задача подготовить учеников к реальной ситуации и сформировать подлинно аудитивную компетенцию, следует отказаться от печатной основы). Вряд ли в реальной ситуации общения возникнет.

5. Трудности, связанные с восприятием *определенного вида речевой деятельности и типом высказывания.*

Большинство исследователей считают, что легче воспринимаются монологические тексты, чем диалогические, а среди монологических гораздо легче фабульные, чем описательные.

6. Особую группу составляют трудности, связанные с овладением *социолингвистической* и *социокультурной компетенцией*. Отсутствие знаний норм пользования языком в соответствии с

ситуацией, невладение ситуативными вариантами выражения одного и того же намерения, незнание правил и социальных норм поведения носителей языка, традиций, истории, культуры могут затруднить интерпретацию речевого поведения партнера, понимание воспринимаемой на слух информации. Итак, аудирование действительно очень сложный вид речевой деятельности. Большая часть трудностей проявляется в естественном общении, поскольку мы не можем вернуться к прослушанному и перемотать пленку назад. Кроме того, в ситуации естественного общения много отвлекающих помех - шум улицы, аудитории, музыка, смех и т. д. И поскольку нельзя изменить ситуацию, необходимо знать, как функционирует аудирование, понимать его механизмы. В основе аудирования как любого процесса лежат определенные психофизиологические механизмы: восприятия (узнавания) и понимания.

С целью развития коммуникативной компетенции учащихся при проведении аудирования рекомендуется использовать следующие *типы упражнений* [6].

1. Подготовительные:

а) снимающие лингвистические трудности:

- на имитацию;
- на дифференциацию;
- упражнения на восприятие речевого потока: (разделите связную речь на фразы; разделите предложения на смысловые группы; определите, что пропущено; завершите начатую фразу; выберете правильный ответ на вопрос из нескольких.)

б) упражнения для развития слуховой памяти:

- прослушайте слова, укажите название предмета;
- прочтите слова, покажите соответствующие им иллюстрации;
- заучите диалог на слух;

в) упражнения для развития прогнозирования:

- выделите в предложениях главные и зависимые члены;
- прослушайте фразу, определите пропущенный элемент;
- завершите фразу.

г) упражнения на обучение прогнозированию содержания:

- определить содержание по заголовку;
- придумать окончание к прослушанному рассказу;
- придумать дополнительную информацию к тексту.

2. Речевые упражнения: строятся на ситуативной основе и максимально отражают условия естественного общения:

- прослушайте текст, ответьте на вопросы;
- прослушайте два коротких текста, скажите, сто между ними общего;
- изложите содержание прослушанного аудио текста;
- прослушайте диалог, составьте подобный;
- расскажите об одном из героев;
- дайте заголовок аудио тексту.

Таким образом, в данной статье мы проанализировали аудирование как один из видов речевой деятельности для формирования коммуникативной компетенции, а также трудности в обучении аудированию, их преодоление и формирование на этой основе умений и навыков, способных успешно функционировать при понимании речи. Поэтому мы предлагаем специальные упражнения, направленные на преодоление трудностей при понимании иноязычной речи. В этой связи обучение аудированию является неотъемлемым средством развития коммуникативной компетенции учащихся.

1. В. А. Кухаренко «Интерпретация текста», Москва 1988 г.

2. И.И.Семёнова «формирование коммуникативной компетенции учащихся на уроках иностранного языка», п.Мортка 2007 г.

3. В.Л.Томилинова «Обучение аудированию как средство развития коммуникативной компетенции учащихся», 2003 г.

4. Е.Ю.Игнатченко «Формирование коммуникативной компетенции на основе аудирование», Сосногорск 2010 г.

5. Н.В.Елухина «Основные трудности аудирования и пути их преодоления», ИЯШ, Москва 1977 г.
6. Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез «Теория обучение иностранным языкам», Москва 2006 г.

Түйін

Н.Б. Әбдіраманова. Ш.И. Нургожина. Шетел тілін оқыту барысында студенттердің коммуникативті құзыретін тыңдалым дағдысы негізінде қалыптастыру

Мақалада шетел тілін оқыту барысында студенттердің коммуникативті құзыретін тыңдалым дағдысы негізінде қалыптастыру жолдары қарастырылған. Әлемде мәдениетаралық қарым-қатынастың анағұрлым кеңеюі, сонымен қатар коммуникативті факторлар мен толеранттылықтың өзектілікке ие болуына байланысты оқушылардың коммуникативті құзыретін қалыптастыру мәселесі ерекше маңызды. Шетел тілін үйренушілердің коммуникативті құзыретін қалыптастыру, ягни жеке тұлгааралық және мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсу қабілеті мен даярлығын шартты түрде коммуникативті бағыттауда, тыңдалымға үйрету мәселесі тым өзекті болып табылады. Егер қарым-қатынасқа қатысушылардың қабылдау дагдылары мен іскерліктері, тыңдалған материалды ұгыну және сыни тұргыда қайта жасау іскерлігі ұйымдастырылмаган болса, сонымен қатар есту жады қалыптаспаса, әрі жаңа ақпаратты қабылдауга қызығушылығы болмаса қарым-қатынасқа түсу мүмкін емес. Осыган орай, сөйлеу қызметінің бір түрі ретінде басқа тілді түсінуге үйретуде тыңдалым мәселесі әдіскерлік зерттеулердің әрдайым бақылауында және шетел тілін үйренушілердің коммуникативті құзыретін қалыптастыруда өзекті мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: Құзыреттілік, құзырет, коммуникативтік құзырет, өзге тілде сөйлеу, тыңдалым.

Summary

N.B. Abdiramanova, Sh.I. Nurgozhina. Formation of students communicative competence through development of the listening skills in foreign language teaching

The article deals with the way of formation students' communicative competence by developing listening skills in learning a foreign language. The problem of formation students' communicative competence is the most important due to the fact that there is a significant expansion of intercultural communication skills in the world because the communicative factors and tolerance become relevant. In the context of communicative orientation in teaching a foreign language the formation of communicative competence is especially important while teaching listening. The process of communication is not possible when the participants' skills of perception, comprehension and critical understanding of the listening material are not formed, and when auditory memory is not developed and there is no interest in the acquisition of new information. That is why the problem of teaching to understand a foreign speech as one of the types of speech activity is always in the focus of researches and is relevant while the formation of students' communicative competence.

Key words: competence, competency, communication, foreign language speech, listening.

УДК 373 048:811.111

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Л.М.Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова – *старшие преподаватели, Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматриваются различные методы обучения иностранных языкам в вузах. Каждый из методов имеет определенные особенности, некоторые обладают большей популярностью и востребованностью, некоторые меньшей. В этой статье будут рассмотрены основные методики для изучения студентами английского языка, современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях. В современном мире английский язык пользуется огромной популярностью, более того этот язык является языком международного общения, его знают во всем мире. На сегодняшний день существует огромное множество методик для преподавания английского языка. Особое внимание было уделено следующим методам: прямому методу, грамматикопереводному, аудиовизуальному, аудиолингвальному и коммуникативному. Делается вывод о том, что более доминирующее положение начинает занимать коммуникативный метод.

Ключевые слова: иностранный язык, английский, методы.

В настоящее время существует немало методик для изучения иностранного языка в высших учебных заведениях. Каждый из методов имеет определенные особенности, некоторые обладают большей популярностью и востребованностью, некоторые меньшей. В этой статье будут рассмотрены основные методики для изучения студентами английского языка.

Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях.

Всовременном мире английский язык пользуется огромной популярностью, более того этот язык является языком международного общения, его знают во всем мире. На сегодняшний день существует огромное множество методик для преподавания английского языка. Кроме того, регулярно разрабатываются новые, поэтому теперь каждый преподаватель может выбрать для себя оптимально подходящую методику работы.

В настоящее время при преподавании иностранного языка в высших учебных заведениях чаще всего используются классические методы. А именно:

1. Прямой метод.
2. Грамматико-переводной метод обучения.
3. Аудиовизуальный и аудиолингвальный методы.
4. Коммуникативный метод.

В этой статье мы рассмотрим каждую из приведенных методик более подробно.

Прямой метод обучения иностранному языку

В чем же состоит суть прямого метода? Уже из его названия вычитывается главная концептуальная идея: обучаемые входят в мир изучаемого языка «прямым путем», то есть так, как ребенок овладевает родным языком. Кроме того, это означает, что обучаемые не нуждаются в языке-посреднике, влияние которого, с точки зрения последователей данного метода, тормозит становление навыков и умений. Эта идея имеет серьезное методическое последствие: как сами занятия, так и учебник исключают использование родного языка. Прямой метод принципиально одноязычен. Следовательно, для того чтобы объяснять и добиваться понимания, необходимо развитие специальных форм объяснения. Так возникает изощренная система способов семантизации (объяснения значения) лексики, основанная на положениях лексикологии о взаимоотношениях слов между собой — семантизация через приведение синонимов, антонимов, через определение, описание и т. п. В качестве приема семантизации исключается только перевод. Наиболее широкое применение находит семантизация через наглядность, которая понимается не только как опосредованная (картинки, иллюстрации), но и как прямая (демонстрация самих предметов, произведение действий и т.д.). Следующей принципиальной особенностью прямого метода является отказ от дедуктивного подхода к изложению грамматического материала. Закономерность, то есть правило употребления того или иного грамматического явления выводится лишь после его усвоения в ходе многократного повторения речевых образцов (фраз) как в ходе самого занятия, так и с помощью учебника через систему упражнений. Приоритет практического применения того или иного речевого образца без обязательного усвоения теоретического материала (правила и исключений из него) характеризуется как индуктивность прямого метода. Кроме того, из индуктивности можно вывести еще две его характеристики: во-первых, многократно повторяя и таким способом заучивая речевые образцы, обучаемые имитируют учителя или учебник. Отсюда вытекает еще одно обозначение прямого метода — имитационный. Во-вторых, модифицируя речевые образцы, обучаемые действуют методом проб и ошибок, опираясь не столько на знания правил, сколько на интуицию. Следовательно, в отличие от когнитивного грамматического метода прямой метод можно охарактеризовать как интуитивный.

Суть данной методики состоит в том, что преподаватель больше внимания уделяет изучению непосредственно разговорного языка, который используют в повседневной жизни. Разработчики этого метода посчитали, что язык-посредник, то есть язык, на котором ведется преподавание, тормозит изучение иностранного языка. Таким образом, студентов искусственно вводят в мир изучаемого ими языка. Все занятие ведется на английском, объяснения и новые темы преподаватель также должен давать на английском языке. Используется только англоязычная литература. При обучении английскому языку путем такого метода, роль преподавателя в успешном усвоении знаний студентами является ключевой. То есть речь его должна быть абсолютно четкой и правильной, произношение должно быть идеальным, так как обучаемые постоянно будут повторять именно за

преподавателем. Идеальным вариантом для прямого метода обучения будет сделать преподавателем носителя английского языка [4, 147].

Грамматико-переводной метод

Грамматико-переводной метод является основным в современной системе образования. Это классический метод, которые используется уже не одно десятилетие. Такая его распространенность обусловлена и тем, что большая часть преподавателей сами обучались при помощи такого метода.

Цель грамматико-переводного метода – научиться читать и переводить при помощи грамматических правил.

Вот его краткая характеристика: изучение грамматической системы не только играет важнейшую роль в изучении иностранного языка, но и практически приравнивается к нему. Единицей изучения грамматики является правило, которое необходимо знать, то есть выучить наизусть и понять, уметь находить примеры его применения в текстах, уметь применять его на практике – формулировать примеры его употребления на уровне предложения и простого текста, например, ответа на вопрос или сочинения, уметь находить в родном языке эквивалент перевода определенных грамматических конструкций. Главной целью обучения было чтение текстов и их перевод на родной язык, что достигалось через знание грамматики. В этом и состоит суть грамматико-переводного метода. Вот его краткая характеристика:

• когнитивность (осознанность): цель обучения – это знание системы, а не развитие умений и навыков;

• принципиальное двуязычие как учебника, так и самого процесса обучения; родной язык служит основой для сравнения и посредником в приобретении знаний;

• перенос подходов преподавания латинского и древнегреческого языков на живые языки, использование строго латинской терминологии для формулировки правил и заданий к упражнениям;

• дедуктивная логика предъявления и усвоения грамматического материала – строго от правила к примерам, а не наоборот;

• системное отношение к грамматическому материалу: изучение грамматики происходит «по частям речи», безотносительно важности того или иного грамматического явления в практическом использовании носителями конкретного языка (в этом также заключается влияние традиций преподавания мертвых языков).

Следует остановиться также на целом ряде особенностей грамматико-переводного метода, которые неизменно вызывают критическую реакцию сторонников более «демократических» методов обучения. Данный метод и следующие ему учебные пособия предлагают довольно монотонную систему упражнений (ответы на вопросы, вставка пропущенного слова в строго определенной грамматической форме, трансформации предложений из одной грамматической формы в другую — например, из настоящего в прошедшее время, диктанты, сочинения по заданному плану с употреблением обязательных лексических единиц и грамматических конструкций и, конечно, перевод с иностранного языка на родной и обратно). Сами эти упражнения, в целом, не вызывают возражений и даже используются в несколько модифицированном виде и в других методических подходах. Критики заслуживает то, что данный ассортимент заданий повторяется в учебнике из параграфа в параграф в строго определенном порядке, что ведет к привыканию к монотонному ритму урока, а часто и к снижению мотивации учащихся. Кроме того, данные упражнения реализуются в этой системе исключительно на уровне разрозненных предложений, не увязанных между собой в контекст, следовательно, отсутствует представление о том, как изученные правила «ведут себя» в повседневном общении. Сами формулировки заданий достаточно строги и, с современной точки зрения, не способствуют созданию интерактивного климата в отношениях между обучаемыми и их учебником. Сравните две следующие формулировки:

- Употребите данные предложения в прошедшем времени.

- Представьте себе, что события, описанные ниже, произошли на прошлой неделе. Как изменится текст?

Вторая формулировка не только более «дружественна» по отношению к адресату. В ней предусмотрены характеристики некоторых условий произведения речевых действий, что особенно важно с точки зрения современных подходов к обучению.

Еще одним аспектом, неизменно вызывающим критику в адрес грамматико-переводного метода, является отношение к лексике. Лексический минимум подается как двуязычный глоссарий (список слов) и требует механического заучивания наизусть. Никаких способов семантизации (объяснения значения) слов, кроме перевода, не практикуется. Естественно, нетрудно предположить, что последующие методы стараются исправить этот недостаток и уделяют лексическому уровню языка значительно более серьезное внимание. К недостаткам данного метода можно отнести и то, что лексической части уделяется недостаточно внимания. Изучение лексики сводится к механическому заучиванию слов. Чтение и перевод выполняется в строгой форме. Кроме того, тексты, предлагаемые для чтения, обычно относятся к сложной художественной литературе, следовательно, студент изучает только литературный язык. Попав в языковую среду, ему будет очень сложно понять окружающих даже при хорошем знании литературного языка.

Аудиовизуальный и аудиолингваланый методы

Аудиолингвальный и аудиовизуальный методы обучения иностранным языкам. В этих методах нашли еще более четкое отражение представления лингвистики о языке как совокупности структур, а также психологическое учение о бихевиоризме, в основе которого лежит обоснование человеческого поведения через формулу «стимул – реакция – подкрепление». Отсюда вытекает суть обоих методов: предъявление языка через готовые формулы (структуры) и их заучивание с помощью технических средств обучения (лаборатория устной речи, магнитофон и т. п.). Для аудиовизуального метода характерна и максимальная загрузка зрительного канала приема информации одновременно со слуховым, что достигается показом «картинки» (диапозитивы, фильмы, видео и т. п.) во время звучащего звукового стимула. Благодаря этому ожидается образование стойких ассоциаций, а следовательно, и автоматизма в овладении структурами речи, воспроизводимыми даже тогда, когда один из стимулов (зрительный или слуховой), а впоследствии и первый, и второй снимаются.

Суть обоих методов состоит в передаче языка через четкие структуры, заучивание происходит при помощи аудио и видеозаписей.

Аудиовизуальный метод обучения подразумевает иллюстрирование речи соответствующими картинками, то есть студентам показывают видеоролики, художественные и документальные фильмы на английском языке. В этом случае у обучаемых работает одновременно два канала восприятия — зрительный и слуховой, в результате чего в голове студентов возникаютассоциации, что позволяет лучше запоминать язык. Целью методов является овладение живым, разговорным языком [1, 411].

Оба метода построены на индукции обучение проходит от правила к примеру. Учитывая все вышесказанное, можно заметить, что для студентов вузов, которые не специализируются на изучении языков, аудиолингвальный и аудиовизуальный методы подходят только в том случае, если онииспользуются в комплексе с другими программами обучения [6, 109].

Коммуникативный метод Классическая методика наиболее часто используется в языковых вузах и школах. Изучение английского языка при данном подходе осуществляется с азов, с алфавита и фонетики. Внимание уделяется всем четырем компонентам изучения: аудированию, чтению, письму и говорению. Процесс происходит планомерно и дает стабильные фундаментальные знания. Данная методика преподавания английского языка позволяет создавать не только грамотную устную речь, но и письменная речь не представляет для учащихся сложности.

Коммуникативный метод изучения языка сравнительно недавно получил признание. Коммуникативная методика – это, прежде всего, практика общения и тренировка восприятия иностранной речи на слух. Применение этого метода в процессе обучения в более короткие сроки помогает преодолеть языковой барьер. Имея даже небольшой словарный запас, учащиеся могут пробовать свои силы в процессе общения на иностранном языке буквально с первых занятий. Эта методика изучения английского языка дает неплохие результаты именно потому, что она направлена на создание искусственной языковой среды. Посвящая общению более 80% учебного времени, учащиеся, попадая в реальные условия общения, не испытывают особых трудностей.

В настоящее время все большее количество преподавателей обращаются к коммуникативному методу изучения английского языка. Объектом этого метода является сама речь, то есть такая методика в первую очередь учит общаться.

Коммуникативный метод подразумевает большую активность студентов. Задачей преподавателя в данном случае станет вовлечь в беседу всех присутствующих в аудитории. Для лучшего запоминаний и использования языка необходимо загрузить все каналы восприятия.

Суть коммуникативного метода заключается в создании реальных ситуаций общения. При воссоздании диалога студент имеет возможность применить на практике все полученные знания. Очень важным преимуществом коммуникативного метода можно считать то, что он обладает огромным разнообразием упражнений: здесь используются ролевые игры, диалоги, симуляция реальной коммуникации [2, 85].

Первое время коммуникативный метод отвергался, однако сейчас он снова занимает лидирующие позиции наряду с традиционным грамматико-переводным методом. Большинство преподавателей современных вузов отдают предпочтение именно этим двум методам, причем нередко они используются в комплексе. Прямой метод в высших учебных заведениях применяется крайне редко, отчасти это связано с отсутствием настоящих носителей языка среди преподавателей, а отчасти с тем, что уровень подготовки студентов после школы слишком низок. Аудивизуальный и аудиолингвальный методы в чистом виде не используются вовсе, однако очень многие преподаватели университетов и институтов время от времени проводят занятия, опираясь на такие методы. Это позволяет разнообразить общеобразовательную программу и заинтересовать студентов. На уроке широко применяются такие формы, как работа в малых группах с целью поиска совместного решения поставленной задачи с последующим обсуждением предлагаемых решений, задания проектного типа, выходящие за рамки учебного процесса и представляющие собой разновидность коллективного творчества.

Понятно, что в этих условиях меняется и деятельность самого учителя. Из контролирующей и объясняющей инстанции он превращается в партнера и советника.

1. Громова О.А. Аудиовизуальный метод и практика его применения. М., 1977.

2. Домашнев А.И. и др. Методика преподавания английского языка в педагогическом вузе. М., 1983.

3. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XX вв. / Под ред. М.В. Рахманова. М., 1972.

4. Палмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 1960.

5. Шейлз Д. Коммуникативность в обучении современным языкам. [Совет по Культурному Сотрудничеству. Проект № 12 «Изучение и преподавание современных языков для целей общения»]. Совет Европы Пресс, 1999.

Түйін

Л.М.Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова. Жоғарғы оқу орындарында ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманға сай әдістері

Мақалада жоғарғы оқу орындарында шетел тілдерін оқытудың әр түрлі әдістері қарастырылады. Әрбір әдістің өзіндік ерекшеліктері бар, ал кейбірі танымал және сұранысқа ие, кейбірі аз мөлшерде сұранысқа ие. Бұл мақалада студенттердің ағылшын тілін уйретудегі негізгі оқыту әдістері, жоғарғы оқу орындарында қазіргі заманға әдістер жайлы айтылады. Қазіргі заманда агылшын тілі танымал болып табылады, бүкіл әлемде белгілі және халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылады, дуние жүзінде осы тілде сөйлейді. Қазіргі таңда ағылшын тілін үйрету әдістерінің бірнеше түрлері бар. Бұл мақалада шын мәнінде, өте танымал болып табылады, бұл бүкіл әлемде белгілі, халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылады. Соның ішінде мынадай тәсілдерге ерекше көңіл бөлінген: тікелей әдіс, грамматика-аударма, дыбыс-бейне, дыбыстық-тілдік және коммуникативтік. Қорытынды жасай келе негізгі орында үстемдік алып тұрған коммуникативтік әдіс болып есептеледі.

Түйін сөздер: шет тілі, ағылшын тілі; әдістер.

Summary

L.M. Aliyarova, A.R. Khalenova, L.M. Makhazhanova. Modern methods of teaching English in higher education institutions

The article discusses various methods of teaching foreign languages in universities. Particular attention was paid to the following methods: the direct method, grammar-translation, audio-visual, audiolingual and communicative. It is concluded that communicative method is has started becoming most dominant.

The article discusses various methods of teaching of foreign languages in higher schools. Each method has certain features, some are more popular and in demand, some less. This article will discuss the main techniques for the study of the students of the English language, modern methods of teaching English in higher education. .In modern world language is very popular, in fact, this is the language of international communication, it is known all over the world. To date, there are a myriad of methods for teaching English language.Particular attention was paid to the following methods: direct method, grammar-translated, audiovisual, audiolingual and communicative. It is concluded that communicative method has started becoming most dominant.

Key words: foreign language; English; methods.

УДК 372.8:811.161.1'36

КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ГРАММАТИКИ

Г.К. Алтынбекова – *Южно-Казахстанский педагогический институт, кафедра языкознания, к.ф.н., старший преподаватель,*
С.Е. Калдыкозова - *Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова, кафедра русского языка для технических специальностей, к.п.н., доцент*

Аннотация: В современной методике преподавания русского языка как неродного все более утверждается коммуникативный подход, и вопросы освоения грамматических категорий обусловливаются функциональным принципом их подачи, при котором учитываются аспекты языка, содержательная характеристика создаваемых речевых произведений, определенные нелингвистические факторы. Многие проблемы, относящиеся к отбору и организации грамматического материала на основе принципа коммуникативности, требуют тщательного изучения вопроса о специфичных способах его введения. Уделяя основное внимание решению задач общения, автор данной статьи обращается к описанию практического метода усвоения грамматики. Деятельностный подход к освоению грамматики дает представление не только о способах решения проблем общения, но и о возможностях грамматики в освоении норм неродного языка. Такой подход носит коммуникативно обусловленный характер и вполне может быть охарактеризован как инновационный.

Ключевые слова: сторонники грамматического направления, аналитико-грамматические методы, интуитивно-имитативный метод, грамматика в преподавании неродных языков, коммуникативная компетенция, структурно-семантический принцип, вузовская лингводидактика

Методическая литература предлагает два противоположных взгляда на роль грамматики в обучении неродным языкам. Сторонники «грамматического подхода» считают, что центром обучения должно стать усвоение лингвистической теории. Аналитико-грамматические методы ориентированы на овладение обучающимися языковыми категориями, понятиями и определениями и их грамматическим анализом в составе текстов. Сторонники грамматического направления выступают за овладение парадигмами, отожествляя задачу овладения неродным языком с освоением его грамматической системы.

Второй путь, условно обозначенный как интуитивно-имитативный, основан на заучивании речевых моделей – словосочетаний и предложений, и, по мнению его сторонников, он в большей мере способствует практическому овладению языком как средством общения. Одним из первых, обозначив его как «натуральный» (прямой), такой подход еще в Х1Х веке предложил М.Д. Берлиц, и поначалу его методика была признана чрезвычайно прогрессивной, роль грамматики была снижена, поскольку реформисты считали что не языку следует обучаться через грамматику, а грамматике через язык [1, с.105].

Грамматике в преподавании неродных языков отводится служебная роль, лингводидакты стремятся установить разумное соотношение между грамматической теорией и речевой практикой, такой подход обусловил появление учебных пособий по практической грамматике. Однако единодушия в этом вопросе нет и по сегодняшний день, и не только в лингводидактической литературе, но и в деятельности преподавателей-словесников. Сторонники структурно-семантического подхода пытаются строить обучение на основе заучивания и тренировки в

употреблении речевых моделей и образцов, сосредоточив основное внимание на выработке навыков их использования. На вооружение они берут имитационные методы, активно используя различные виды игровых ситуаций.

В современной методике преподавания русского языка как неродного все более утверждается коммуникативный подход, и вопросы освоения грамматических категорий обусловливаются функциональным принципом их подачи, при котором учитываются аспекты языка, содержательная характеристика создаваемых речевых произведений, определенные нелингвистические факторы. По-прежнему многие проблемы, относящиеся к отбору и организации грамматического материала на основе принципа коммуникативности, требуют подробных исследований. Уделяя основное внимание процессу речевой деятельности и решению задач общения, преподаватель обращается к коммуникативно-деятельностному подходу, который в современной методике преподавания неродных языков вполне может быть охарактеризован как инновационный метод. Использование этого метода дает представление не только о способах решения проблем общения, но и о возможностях грамматики в организации деятельности обучаемого и обучающегося на этапе освоения неродного языка.

При коммуникативно-деятельностном подходе на занятиях по изучению неродного языка целостные языковые комплексы, из которых состоит высказывание, правила их объединения, структурирования и использования в ходе выполнения определенных речевых задач могут быть охарактеризованы как объекты усвоения. Грамматический аспект объекта усвоения включает морфолого-синтаксические структуры, которые и подвергаются осмыслению, запоминанию и применению. Правомерность включения обобщенного языкового материала обусловлена их использованием в определенных речевых ситуациях. Однотипность подходов к отбору языковых единиц будет служить той основой, которая необходима для совершения речевых действий в новых ситуациях.

Главную трудность в решении вопросов обращения к грамматике при обучении неродному языку с практическими целями составляет соотнесение содержания обучения с конкретными мотивами и ситуациями. Эта лингводидактическая проблема решается на современном этапе путем опоры на принцип учета исходного фактического уровня владения языком для достижения прогнозируемой результативности. Так, в рабочей учебной программе дисциплины «Русский язык» (составители Б.Х. Исмагулова, Ф.Т. Саметова, А.Н. Баситова) предусматривается дифференциация обучающихся: от уровня А1.1 к уровню А1.2, далее к уровню А2 и в конце учебного года – к уровню В1. При этом уровень А1 охватывает студентов, практически не владеющих русским языком и ориентирован на обучение элементарному бытовому общению. Уровни А1,2, А2 представляют собой дальнейшее развертывание элементарных знаний, умений и навыков обучающихся, расширение словарного запаса, углубление знаний о грамматическом строе русского языка, усвоение правил словоизменения, словообразования и правописания. Идет целенаправленная подготовка к освоению официальной и научной речи, что составляет содержание уровней В1и В2, подводящих студента к овладению профессионально ориентированным языком [2, с.11].

Программно-методическое обеспечение курса ориентирует преподавателя на коммуникативно-деятельностный подход, позволяющий установить взаимосвязь между обобщенным, абстрагированным и систематизированным языковым материалом – грамматикой и умениями, и навыками в различных видах речевой деятельности. При коммуникативно-деятельностном подходе между ними устанавливается такое соотношение, при котором в содержание обучения включается не только языковой материал, но и действия, производимые с этим материалом: вопрос об использовании грамматики решается на основе аналитического подхода к речевому акту [3, с.28].

Общение является специфическим видом речевой деятельности, которая представляет собой процесс передачи и приема информации. Как всякая деятельность, речь характеризуется наличием целевой установки и состоит из ряда операций, последовательное исполнение которых приводит к порождению речевого произведения одним участником коммуникации и его восприятию другим. Если обучение ориентировано на сам процесс речевой деятельности, то работа по усвоению грамматической парадигматики приобретает особую значимость для процесса создания и понимания высказывания, речевой акт подвергается анализу с точки зрения использования в нем языкового материал. Учет таких нелингвистических факторов, как *мотив, ситуация, потребность*, выводит на

понятие *коммуникативная компетенция* и, определяя характер речевого действия, оказывает существенное влияние на выбор грамматико-лексических единиц для его оформления.

Отказываясь от линейно-системной последовательности представления грамматического материала, характерного для школьных языковых уроков, от теоретизации понятий об устройстве неродного языка, преподаватель стремится к систематизации языковых фактов. При этом усвоение проходит в процессе сознательной деятельности и осуществляется различными способами, в том числе – путем наблюдения и анализа примеров, а также в ходе выполнения упражнений, ориентированных на творческую речевую деятельность. Отбор дидактического материала для учебно-методического обеспечения занятий по обучению неродному языку на основе коммуникативно-деятельностного подхода предполагает особую интерпретацию тех вопросов лингвистической теории, которые должны быть приближены к задачам практического овладения языком. Грамматический компонент должен быть обусловлен дидактической целью, а отобранный материал необходимо представить таким образом, чтобы непосредственно использовать его в речевой деятельности. В дидактическом материале должны находить отражение только образцовые модели и продуктивные типы словоизменения, дающие широкие возможности для использования того лексического минимума, который предназначен для усвоения и ориентирован на формирование профессиональной речи.

Основная проблема в подготовке речевого материала для обучающего заключается в том, чтобы дидактически выверено выделить ту информацию, которая для обучаемых должна стать объектом усвоения. Грамматические понятия служат для осмысления, обобщения и систематизации изучаемых языковых фактов в том случае, если в них дифференцированы единичные и типовые явления. Изучаемый материал должен быть представлен в целостных языковых комплексах в том виде, в каком он выступает в высказывании, и потому важным условием является организация этого материала на синтаксической основе. Сведения из морфологии призваны обеспечить широкую вариативность лексического наполнения и отражать те направления характеристики постоянных и непостоянных признаков, которые позволят выделить группы однотипного формообразовательного материала. В свою очередь, такой подход свидетельствует о необходимости предварительной обработки словарного минимума: для каждой специальности при изучении неродного языка с целью профессионализации он должен быть дифференцирован. Следует указать на тот факт, что этому направлению работы в современном вузовском обучении преподаватели уделяют особое внимание, что позволяет говорить о важности лексико-грамматической направленности освоения языкового материала.

Вузовская практика освоения неродных языков «примиряет» сторонников грамматического подхода со сторонниками интуитивно-имитативного, поскольку здесь мы наблюдаем, что использование языкового материала в создании речевого произведения опирается не только на автоматические навыки выполнения коммуникативных действий, но и на осознание языковых закономерностей и явлений. И тогда на уровне методики необходимо дифференцировать дидактический материал: одна группа упражнений должна быть направлена на осмысление и понимание языковой теории, другая – на ее применение в речевой практике. При этом необходимы ярко выраженные ориентиры на трансформацию теоретических сведений в их использование, которое будет определяться как коммуникативно-обусловленное. Теоретические сведения осваиваются и трансформируются в практические действия на основе сложных умственных действий: «Формирование основных видов речевой деятельности протекает … в сложном переплетении с познавательной деятельностью, причем эта последняя направлена то на овладение лингвистической, то на овладение экстралингвистической информацией» [4, с. 4].

Большое значение необходимо придавать выполнению репродуктивных упражнений с материалом, предназначенным для устного анализа или для неосложненного списывания. Если для этой цели взяты связные тексты, то обучаемые могут наблюдать целый ряд грамматических явлений и определять их специфику с перспективой на собственное речетворчество. Для того чтобы научиться варьировать языковым материалом, обучаемым рекомендуется выполнение упражнений на конструирование: по опорным словам, по заданному началу, по схеме и др. Процесс конструирования сопровождается комментарием грамматических норм, представляющим собой обобщенные абстрагированные указания к успешной реализации целевых установок.

Итогом учебной деятельности должно стать использование языкового материала в различных видах общения с учетом возникающих в них естественных ситуаций. Здесь мы наблюдаем три аспекта языковых явлений, выделенных и охарактеризованных академиком Л.В. Щербой (языковая система, языковой материал, речевая деятельность), соответствующих речевой направленности обучения, поскольку «… базой всех трех аспектов служат процессы говорения и понимания, которые … образуют языковой материал, через упорядочение превращающийся в язык» [5, с. 69].

Следует указать на тот факт, что включение грамматического материала в работу по освоению речевых навыков не противоречит коммуникативно-деятельностному подходу: оно ориентирует преподавателя на поиск такого соотношения языковых знаний, умений и навыков, при котором выбор формы общения будет продиктован не только социальными, но и лингвистическими факторами. Структурно-семантический принцип призван помочь обучающим показать в учебном материале закономерности связей лексики и грамматики, синтаксиса и морфологии, и на этапе вузовского становления представить будущим специалистам грамматический материал в таком виде, в каком он выступает в реальных условиях общения. В этом и заключается дидактическая ценность коммуникативно-деятельностного подхода, открывающего возможности для более полной реализации задач речевой направленности в освоении неродного языка.

Следует учитывать, что само название такого подхода – коммуникативно-деятельностный – выводит вузовскую лингводидактику на понятие интерактивных технологий, предполагает использование как имитационных, так и неимитационных методик, открывающих большие возможности для совершенствования системы преподавания неродных языков.

1. Рахманов И.В. Очерк по истории методики новых западно-европейских иностранных языков: Хрестоматия по педагогической психологии. / Сост. А. Красило и А. Новгородцева. М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 416 с.

2. Программно-методическое обеспечение курса «Русский язык в вузе» /Составители Б.Х. Исмагулова, Ф.Т. Саметова, А.Н. Баситова) – Алматы, 2011. – 73 с.

3. Леонтьев А.А. Психологические основы обучения русскому языку как иностранному. – М :Политиздат, 1975. – 208 с.

4. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы организации обучения иностранным языкам // Иностранный язык в школе. – 1998 – № 6. – С.4.

5. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе: Общие вопросы методики. – М.: Высшая школа, 1974. – 112 с.

Түйін

Г.Қ. Алтынбекова, С.Е. Калдыкозова. Грамматика оқытуда коммуникативтік көзқарас

Қазіргі орыс тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде коммуникативтік дәстүр кеңінен орын алуда, грамматикалық категорияларды меңгеру мәселесі, ягни, тіл аспектілері, тілдік тұлғалардың мазмұны, кейбір тілдік емес факторлар функционалды принцип бойынша жүргізіледі. Коммуникативтік принцип бойынша грамматикалық материалды іріктеу проблемалары оны жүргізудің өзіне тән жолдарын мұқият зерттеуді талап етеді. Қатынас мәселелеріне көбірек көңіл бөле отырып, бұл мақаланың авторы грамматиканы меңгерудің практикалық әдістеріне назар аударады. Грамматикага іс-әрекет тұрғысынан қарау қатынас мәселелерін шешіп қана қоймайды, сонымен бірге екінші тіл грамматикасының нормаларын меңгеруге жагдай жасайды. Мұндай көзқарас коммуникативтік багытта, сонымен бірге инновациялық деп сипатталуына толық мүмкіндігі бар.

Түйін сөздер: грамматикалық бағыттарының жақтастары, талдамалық және грамматикалық әдістері, интуитивті-ынталар әдісі, туыс емес тілді оқыту грамматикасы, коммуникативтік құзыреттілік, құрылымдық және семантикалық принцип, университет лингводидактикасы

Summary

G.K.Altynbekova, S.E. Kaldykozova. Communicative activity approach to teaching grammar

In the modern methods of teaching Russian as a second language increasingly adopted the communicative approach and the issues of development of grammatical categories are determined by the functional principle of submission, which takes into account aspects of language, speech generated substantial characteristic works certain non-linguistic

factors. Many of the problems related to the selection and organization of the grammatical material on the basis of communicative require careful consideration of the specific mode of administration. Focusing on the challenges of communication, the author of this article refers to the description of a practical method of mastering grammar. Activity approach to the development of grammar not only gives an idea about how to solve the problems of communication, but also the opportunities to learn the grammar rules of the non-native language. This approach is due to the communicative nature and could be described as innovative.

Key words: supporters of grammatical areas, analytical and grammatical methods, intuitive-imitative method grammar in teaching non-native languages, communicative competence, structural and semantic principle, university Linguodidactics.

ӘОЖ 81-139

СТУДЕНТТЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕҒІ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ЖАҒДАЯТТАРДЫҢ РӨЛІ

С.Ә. Әбдіғали – п.ғ.к., проф. Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
А.О. Оразханова - мағистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Аңдатпа. Мақала студенттердің сөйлеу мәдениетін дамытуда проблемалық жағдаяттардың тиімділігін көрсетуге арналады. Проблемалық жағдаяттар студенттердің ой өрісін дамытумен қатар, сөйлеу дағдысын және сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын негізгі көмекші құрал ретінде қарастырылады. Проблемалық жағдаяттарда қолданылатын репликалар мен фразалық сөздер студенттердің мәдени дәрежесі мен ақыл-парасатын кеңейтуге өз септігін тигізеді. Мақалада берілген проблемалық жағдаяттардың мысалы студенттердің сөйлеу мәдениетін дамытуда жетекші орынды алатындығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: проблемалық жағдаят, сөйлеу мәдениеті, сөйлеу дағдысы, проблемалық оқыту, репликалар, фразалық сөздер.

Қай кезде болмасын, туған тілді білуде немесе шетел тілін меңгеруде маңызды орынды алатын – сөйлеу мәдениеті. Ал сөз қолдану мәдениетін арттыратын негізгі шаралардың бірі – тіл тазалығы. Яғни, тіл тазалығы дегеніміз – айтайын деген ойымызды еркін жеткізу, сөйлегенде бөгде тілдік элементтерді – жарғон сөздерді, варваризмдерді араластырмай сөйлеу халқымыздың асыл сөз қазыналарын тиімді пайдаланып, жатық, анық сөйлеу болып табылады. Абай атамыз: «Сөзінің бірі жамау, бірі құрау» деп өзіне дейінгі кейбір ақындарды сынайды. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы» деп, әрбір сөздің түсінікті, жеңіл, мағыналы болуын өз ортасынан қатаң талап етеді. Ұлы ақынның бір ғасырдан астам уақыт бұрын тіл тазалығына ерекше мән берегендігін көреміз. Сол себепті, шетел тілін меңгеруде тіл тазалығына, сөйлеу мәдениетіне, сөйлеу нормаларына аса көңіл бөлген абзал.

Студенттердің сөйлеу мәдениеті ұзақ оқып, көп жаттығып, тәжірибелік жұмыстарды ой санасынан өткізін барып шешумен нығайа түспек. Қазіргі кезде студенттердің алған теориялық білімдерін тәжірибе тұрғысынан шешу хақында проблемалық жағдаяттың маңызы зор. Себебі, проблемалық жағдаят студенттің терең ойланып, дұрыс шешім қабылдай білуіне, сондай-ақ сөйлеу дағдысын дамытуға септігін тигізеді, ал сөйлеу дағдысы дұрыс қалыптасқан жағдайда, сөйлеу мәдениетінің студенттің қатысым үдерісінде көрініс беруі әбден мүмкін болмақ. Осы мәселе төңірегінде көптеген ғалымдар ой қозғаған. Мәселен, А.М.Матюшкиннің анықтамасы бойынша, «оқытудағы ойланудың негізгі қызметі тек қана жаңа білім алып, жаңаша әрекет етуге мүмкіндік беретіндігінде. Адам өміріндегі барлық білім жүйесі мен іс-әрекеті оның ойлау қабілетінің нәтижесі. Адамның білімі оның ойлануының көрінісі, яғни негізгі танымдық құралы» деп есептейді [1].

М.И.Махмутов: «Білім мен білім алу әрекеті арасындағы өзара байланыс оқушы өзі білмейтін нәрсемен танысқанда, оны түсінуге тырысқанда пайда болатын қайшылықтардан шығу жолын іздегенде ғана тығыз болады. Өйткені ол жаңа білімді иеру барысында ізденіс жасап, әрекет етеді», - деп көрсетеді [2]. Яғни, әлде кім көп ізденін, әрекет етсе – ол оның ойлау қабілетінің жемісі. Қандай да бір туындаған проблеманы шешу ойлану қабілетін дамытқанда ғана іске асады. Демек, проблемалық оқыту ғана білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытады деген сөз. Сондықтан, студенттердің шығармашылық және тәжірибелік жұмысына проблемалық жағдаяттарды шешу тапсырмалары көптеп

берілуі тиіс. Ал проблемалық жағдаят дегеніміз, Н.Д.Хмель анықтамасы бойынша «Бір қарағанда, жағдаяттарды бірін екіншісінен ажырататын уақыты, орыны, себебі, түрткісі, пайда болу шарттары, қатысушылардың әлеуметтік жас және психофизиологиялық ерекшеліктері, іс-әрекет мазмұны мен амалдары қарым-қатынас сипаты» - деген болатын [3,73].

Проблемалық жағдаяттардың негізгі қызметі – берілген мәселені тиянақты ойланып, шешімін табу. Яғни, мұғалім жаңа білімді дайын түрде баяндамай, студенттердің алдына проблемалық сұрақтарды қойып, оларды шешудің жолдары мен тәсілдерін іздеуге бейімдейді. Кезінде Дистервеғтің дәлелдеуінше, "жаман ұстаз ақиқатты айта салады, жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді" делінген болатын. Мұндай аталы сөз өз қадірін жоғалтпай, бүгінде оқыту саласында ерекше орынға ие болып жүр.

Проблемалық оқытуды ойдағыдай іске асыру үшін студенттерге ұсынатын проблемалық сұрақтар жүйесін жасап шығу қажет. Ескеретін жайт: кез келген сұрақ проблемалы бола бермейді. Проблемалы сұрақтың жауабы дайын болмайды, оны студент міндетті түрде өзі іздеуі шарт. Ол сұрақ студенттің сана-сезімінде қиындық туғызуы қажет. Студент іштей түйсінген ойлау қиыншылығы проблемалық жағдаят деп аталады. Проблемалық сұрақ, бір жағынан, қиын болуы, екінші жағынан, студенттің шамасына лайық болуы керек. Осындай проблемалық жағдаят туғызу, проблемалық сұрақ қою – студенттің сөйлеу дағдысы мен сөйлеу мәдениетін дамытары сөзсіз.

Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін!» деген тұжырымында, студенттің педагогикалық жағдаяттарды өз бетінше шешу әрекеті яғни, адамның жадында бірінші кезекте тек өз бетінше жасаған әрекеті қалады екен. Сондықтан да, біздің зерттеу жұмысызымдың іске асуына осы жағдаяттың да әсері бар. Себебі, жағдаят – студенттердің кез-келген жағдайға дайын болуына септігін тигізе отырып, алған білімдерін іс-тәжірибеде көрсете білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, жағдаят құрастырарды жағдаяттың міндетті компоненттерін ұмытпаған жөн болар.

Леонтьев бойынша жағдаятың келесідей компонеттері болады: әлеуметтік жағдай, мотив, мақсат, тақырып, ауан, коммуниканттардың әлеуметтік рөлі, уақыт, орын, қарым-қатынас (достық, жауғершілік т.б.), жағдаятқа байланысты сөйлеу нормасы, ережесі; кері байланыс, кәсіби терминдер, фразалық тіркестер, репликалар.[4] Мысалы, ағылшын тілі сабағының «The learning world» тақырыбына студенттерге келесідей жағдаяттарды ұсынуға болады:

Сөйлеу дағдысы мен сөйлеу мәдениетін дамытуға арналған проблемалық жағдаят: Жұптық жұмыс

<u>Жағдаят 1</u>

■ Mrs. Yıldız has a very passive character, she reflects it to the class and it affects her classroom management in a negative way. Her students also have realized this situation and it leads her to come across with some problems in the class. What are the possible problems and solutions for this case?

Жағдаятқа арналған фразалық тіркестер:

-Call it a day – іс бітті деп санау, жеткен жетістіктері жүзеге асқандықтан қуану;

-(Something) escapes you – бірдеңені есіне түсіре алмау;

-An even break – мақсатқа жетуде мүмкіндікке ие болу;

-Get off on the wrong foot – жаман әсер қалдыру; сәтсіз бастау;

-Have your head in the clouds – көктен түскендей болып жүру;

-Kill time – уақытты зая кетіру;

-Mend your ways – түзелу;

-Eager beaver – өте жақсы, берілін сабақ оқитын оқушы немесе студент;

-Cut class – сабақ оқудан қашатын, оқымайтын оқушы немесе студент;

-To count noses – оқушыларды немесе студенттерді санау, түгендеу (сабақ басында).

Ықтимал мәселелер (possible problems):

-Lack of student involvement;

-Noise;

-Cheating in exams;

-The students may not attend the class;

-The students may not listen to the teacher;

-The students may not do their homework or tasks;

-The students may come to the class on purpose;
-The students do different kinds of things in the class such as sleeping or drawing pictures etc.

Ықтимал шешімдер (possible solutions):

-The teacher should choose activities which appeal to the students;
-The teacher may set some classroom rules with the students;
-The teacher should try to keep the students as busy as possible and should not let them to be interested in different things;
-The teacher should attend personal development courses;
-The teacher may want one of her colleagues to help her;
-The teacher should take the attendance regularly to solve the problems about attending the class;
-The teacher should talk with the students and decide what to do with the late comers;
-The teacher may ask for one of her colleague's help in the exams in order to prevent cheating;
-The teacher may talk to some students individually, if it is necessary;
-The teacher should work cooperatively with the ministry;

Жағдаят 2

He was said that 5/C is the most problem class in the school. When the bell rang, some teachers looked at him pityingly.

When he entered the class he saw that the students did not realize him. Everybody was laughing, joking with each other and shouting. He remembered what other teachers had said and how they had looked at him. He got angry. He would not permit of teachers' making joke with him. He would deal with these naughty students. He catched the student who was the nearest to him and shouted at and told them to sit down. When he saw that the students didn't listened to him, he took the ruler and hit on the desk angrily.

The students stopped making noise in the class and sat down.They were anxious about what the teacher would do. The teacher told them not to talk with each other.İf it weren't, he would do everything to make them be silent.

After the lesson, he met a colleague and told what he had done in the class. He said that the students listened to him during the lesson, they didn't talk with each other.

And then they walked to the teachers' room by going on their talking.

Possible problem:

-Classroom Management;
-lack of communication;
-discipline problem in the class;

Possible solution:

-determining some rules with students in the class;
-empathy in students.

Демек осындай жағдаяттарды шешудің арқасында ой, танымдық қажеттілік оянады, ойлау белсендіріледі, дұрыс қорытындыларды қалыптастыру үшін жағдайлар жасалады. Ойлаудың алғашқы сәтін анықтайтын проблемалық жағдаяттарды құру – оқыту үдерісін ұйымдастырудың қажетті шарты болып табылады.

Қорытындылай келе, қиындықпен, бар білімдердің және әрекет тәсілдерінің көмегімен ұсынылған тапсырманы орындай алмаушылықпен бетпе-бет келу жаңа білімге деген қажеттілікті оятады. Студенттер мәселені шешін қана қоймай, өмірдің кез-келген қиыншылықтарына шешім таба білуге үйренеді, сөйлеу дағдысына бейімделеді, сондай-ақ студенттердің сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Жағдаятта қолданылатын репликалар, сөздер мен фразалық тіркестер студенттердің ой-өрісін, мәдени дәрежесін, байыптылығын, ақыл-парасатын көрсетеді. Сондықтан да сөйлеу мәдениетіне қай уақытта болса да ерекше мән берген, қай халық болса да қатты бағалаған. Сөйлеу мәдениеті сөйлеуші адамның ішкі жан дүниесінің тазалығына да, сөз өнеріне де қатысты. Сөзге шешен адам мәдениетті әрі шебер сөйлейді. Мәдениетті, ой-өрісі жоғары, өмірге сенімді, адал адамдардың сөйлеу тілі де жоғары болуға тиісті. Себебі, тіл - адамның ішкі жан дүниесінің айнасы. Сондықтан, проблемалық жағдаяттарды шеше білу – әрбір студенттің міндеті.

1. Проблемное и программированное обучение. Под ред. Т. В. Кудрявцева и А. М Матюшкин. М. «Советская Россия», 1973.

2. М.И.Махмутов, Проблемное обучение. Основные вопросы теории, Педагогика, Москва, 1977, 386с.
3. Н.Д.Хмель. Біртұтас педагогикалық процесс негіздері.- Алматы, 1998.-73б.
4. Манкеш А.Е. – п.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры (Алматы, Қазақстан). Педагогикалық жағдаят ұғымының мәні. Электрондық ресурсы. URL: http://rusnauka.com/11_NPE_2012/Pedagogica/5_108205.doc.htm

Резюме

С.А. Абдигали, А.О. Оразханова. Роль проблемных ситуации в развитии культуры речи у студентов английского языка

Статья посвящена развитию культуры речи у студентов английского языка через использование на уроках проблемных ситуаций. Проблемная ситуация считается основным инструментом улучшения не только умственного мышления, но и способствует повышению коммуникативных навыков и особенно культуры речи. Реплики и фразовые слова, использующиеся в проблемных ситуациях, помогают студентам повысить степень культурной развитости и креативности мышления. Примеры проблемных ситуаций в статье показывают эффективность применения их на уроках английского языка для развития культуры речи.

Ключевые слова: проблемные ситуации, культура речи, коммуникативные навыки, проблемное обучение, реплики, фразовые слова.

Summary

S.A.Abdigali, A.O. Orazkhanova. The role of problem situations in developing students' culture of speech at English classroom

Article is devoted to the development of students' culture of speech at English classroom through the use of problematic situations. The problematic situation is considered as a major tool for improving not only intellectual thinking but also enhances communication skills and especially the culture of speech. Replicas and phrasal words used in problem situations help students increase the degree of cultural development and creative thinking. Examples of problematic situations in the article demonstrate the effectiveness of their application at English lessons for the development of the culture of speech.

Key words: problem situations, the culture of speech, communicative skills, problematic learning, replicas, phrasal words.

ӘОЖ 81-139

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ ДҰРЫС СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Б.Н. Бекмашева – *аға оқытушы, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
А.А. Жаутикбаева – *аға оқытушы, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада студенттердің сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың сапасы жөнінде айтылған. Сөйлесу дағдысын қалыптастырудағы бірден-бір маңызды мәселе ол коммуникацияға үйрету ягни, оқылып жатқан тілде қарым-қатынасын қалыптастыру екендігі қарастырылған. Және де студенттерге тек шетел тілін ғана емес – мәдениетін де, өнерін де үйрету керектігі, студенттің зиялы да жан-жақты азамат болып калыптасуына көмектесуді, әрқайсысының қабілеттеріне қарай шетел тілі арқылы қарым-қатынасты әрі қарай жалғастырып, дұрыс жауап беруге үйрету, студенттердің рухани жан-дүниесін байыта отырып, ой-өрісін кеңейту, халықаралық қарым-қатынасқа, мәдениетке тәрбиелеу туралы да айтылған. Жоғарғы оқу орындарында шетел тілінің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтары және оның грамматикалық құрылысын меңгеруге, ойын еркін жеткізуге, басқа біреудің сөйлеуін түсініп, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын игеріп, шет тілінде қарым-қатынас жасауға жаттықтырылады. Студенттерді мұндай дәрежеге жеткізу үшін сөйлеудің өзіндік жүйесі, тәсілдері мен амал, жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: коммуникативті әдіс, сөйлеу дағдысы, қарым-қатынас құралы, тіл дамыту, шетел тілін меңгеру, маңыздылық.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының білім беру саласында шетел тілдерін оқып үйренуге деген ықылас көптен-көп артып келе жатыр. Осыған байланысты қазіргі қогам шетел тілдерін меңгеру дәрежесіне күннен-күнге жогары талаптар қоюда. Соның ішінде агылшын тілі – әлемдегі

тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы және маңыздылығы жөнінен ойып орын алатын тілдердің бірі. Тіл адамның қарым-қатынас құралы болғандықтан, ол адам баласына сөйлеу әрекетінің арқауы болып табылады. Сөйлеу әрекетінің ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттелуі тіл білімінде ХХ ғасырда бастау алды. Тіл білімі үшін сөйлеу әрекетін зерттеу үлкен мәселелердің бірі екендігін швед лингвисті Ф-де Соссюр алғаш болып көрсеткен [2, 1]. Соңғы жылдардағы тіл білімін зерттейтін ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесіне жүгінсек, мектеп оқушыларының көпшілігінің сөздік қоры жұтаң, сөз тіркестерін, сөйлем және мәтін құрауда дәрменсіздік танытатындығын, ойын жүйелі түрде жеткізе алмайтындығын, ауызша сөйлеу дағдысының төмендігін байқауға болады. Мұның басты себебі, оқушының сөйлеу формаларын иғерудегі дағдысының әлі қалыптаспағандығынан, білімінің жеткіліксіздігі деп санаса, кейбір зерттеушілердің пікірінше, мектептегі тіл дамыту жұмыстары өз дәрежесінде жүргізілмейтіндігінде деп санайды. Елбасымыз өз жолдауында көрсеткендей қазіргі шәкірт ертеңгі күні әлем кеңістігіне ену үшін білім беру жүйесі халықаралық деңгейге көтерілуі тиіс. Сол себептен де шетел тілін үйрететін жоғары оқу орындарында қойылатын талаптар көп.

Ол үшін біз мынадай мәселелерге көңіл бөлуіміз керек:

- Студенттерге тек шетел тілін ғана емес- мәдениетін де, өнерін де үйрету керек.
- Студенттің зиялы да жан-жақты азамат болып қалыптасуына көмектесу.
- Әрқайсысының қабілеттеріне қарай шет тілі арқылы қарым-қатынасты әрі қарай жалғастырып, дұрыс жауап беруге үйрету.
- Студенттердің рухани жан-дүниесін байыта отырып, ой-өрісін кеңейту, халықаралық қарым-қатынасқа, мәдениетке тәрбиелеу.

Қоғамдағы соңғы кезде болып жатқан өзгерістер шетел тілін оқып-үйренуге мәжбүрлігін туғызып отырғанын жаңа айта кеттік. Интернет жүйесі арқылы әлемдік ақпараттар кеңістігіне шығу, әлемдегі озық технологияларды жаңалықтарды меңгеру, өмір ағымына ілесу. Студенттерге өз ана тілінің негізінде шетел тілін үйрету, олардың өз ойын ауызша және жазбаша дұрыс, еркін, баяндай білуге дағдыландыру. Оқулықтарды, сөздікпен жұмыс жасауда өздігінен пайдалана білу сияқты дағдыларын қалыптастыру, ғасырлар бойы жазған рухани мәдениетімізбен, білімімен қаруландыру және егемен еліміздің ұлттық мәдениетін, салт-дәстүрін шетел тілі, соның ішінде ағылшын тілі арқылы таныту. Әр азамат өз туған тілін жан-жақты білгенде ғана өзге тілдердің мән-мағынасына, қасиетіне терең үңілуге болады [3, 1]. Осындай жағдайларға байланысты, қазіргі кезде шетел тіліне деген үлкен сұраныс болуына байланысты, елімізде сөйлеу мәселесі қолға алына бастады. Бұл мәселелердің өзекті болуының себебі шет ел мемлекеттерімен қарым-қатынас негізгі мақсаты болуына байланысты студенттердің дұрыс сөйлеу мен сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Жоғарғы оқу орындарында шетел тілінің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтары және оның ғрамматикалық құрылысын меңгеруге, ойын еркін жеткізуге, басқа біреудің сөйлеуін түсінін, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын иғерін, шет тілінде қарым-қатынас жасауға жаттықтырылады. Студенттерді мұндай дәрежеге жеткізу үшін сөйлеудің өзіндік жүйесі, тәсілдері мен амал, жолдары қарастырылған.

Соңғы кезде істелінін жатқан әрекет, ол ең алдымен жаңа мазмұндағы жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен бағдарламалар шығарылып жатқандығы, яғни білім мазмұнын анықтау мәселесі өзекті. Сондықтан шетел тілінде тілді үйрету үшін сөйлесу дағдысын қалыптастыру қажет. Өзге тілді үйрену кезеңінде студенттің қабілеттілігі мен бейімділігі, шеберлігі яғни икемділігі ерекше орын алады. Міне не үшін шетел тілінде сөйлесу дағдысына көңіл бөлу қажет. Тілді іс жүзінде пайдалану дегеніміз – сөйлесу, яғни қарым-қатынас жасау. Қарым-қатынас жасауды кеңінен дамытудың түрлері, қатысым үрдісі, мазмұны, оның құрамының жүйесі т.б. бар. Сонымен студенттерді сөйлеуге үйретуде осындай ерекшеліктерді негізге алу керек. Сондықтан сөйлеу үрдісі қатысымдық негізде құрылады. Сөйлеу құралдарын қолдану мен оны қарым-қатынаста пайдалану студенттердің сөйлесуге деген икемділігі мен дағдыларын сапалы қалыптастыруға әсерін тигізеді. Басқалай айтқанда, қазіргі сөйлеу тәжірибесінде студенттің сөйлесу икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру да осы қатысымдық әдісіне байланысты. Екіншіден, қатысымдық бағыт тілді меңгерін, өз тәжірибесінде иғілігіне пайдалана білу, яғни сөйлесу мақсатын көздейді.

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру әрдайым оқыту әдістемесінде қаралып отырады. Сөйлесудің маңыздылығы, қажеттілігі айқындалады. Бірақ шетел тілінде сөйлеуді қалыптастыру өте қиын екенін

бәрі біледі... Көптен-көп, сөйлеу үдерісінде заттардың, іс-қимылдардың негізгі атаулары және категориялары, тіл дамытуға арналған жұмыстар, сөйлеудің мазмұны, құралы, студенттердің тіл байлығын бағалау қалыптары анықталмаған. Бірақ қазіргі тіл дамыту әдістерінің өзіндік зерттеулері бар, керекті психологиялық, лингвистикалық базасы дами бастаған. Бұл мәселелер студенттердің қатысымдық әрекет негізінде сөйлеуге үйретудің өзектілігін анықтайды Егер шетел тілінде жоғары оқу орындарында студенттердің сөйлесу дағдыларын дамыту ісі лингвистикалық, психологиялық және педагогикалық негіздерге сай, қатысымдық әрекет әдісі бойынша жүйелі, тілдің қарым-қатынас қызметі мен экспрессивтік қызметіне қарай ұйымдастырылған болса, онда сөйлесудің керекті лексикалық, граммматикалық икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыруда, дамыта сөйлеудің әдіс-тәсілдерін тиімді пайдаланып жүргізгенде ғана нәтиже көруге болады. Сондықтан өзге елмен қарым-қатынас жасау үшін сөйлеу қызметі ұлғайта түсуге мүмкіндік алды. Шетел тілі басқару орындарда, өндіріс орындарында, ғылыми мекемелер мен білім беру саласында кеңінен өріс ала бастады. Қазіргі кезде оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Тіл дамытуда мынадай тілдік материалдарды пайдалануға болады:

а) тіл дамыту жұмыстарын көркем-әдеби үлгілерімен емес, таза сөйлеу тілін бақылау арқылы жүргізу.

б) тіл дамытуда газет-журналдардың, ресми іс-қағаздарының тілін пайдалану.

в) тіл дамытуда көркем-әдебиет тілінен үлгі алу.

Тіл дамыту жұмыстарын үш салаға бөледі: сөздік жұмыстар, сөз тіркесі және сөйлеммен жұмыс, байланыстырып сөйлетуге дағдыландыру жұмыстары [5, 17]. Сонымен қатар шетел тілі пәнінің тәжірибелік сабақтарының білім мазмұнында сөйлеу және жазба тіл мәдениетін меңгеру. Қазіргі заман сөйлеудің үш түрі – ауызша, жазбаша және электронды түрлерінің дамуын ерекше талап етіп отыр. Сөйлеудің жазбаша, компьютерлендірілген түрі қаншалықты маңызды болса, ауызша сөйлеудің мәні де соншалықты керемет. Ауызша сөйлеуді оқыту барлық деңгейлерде жүргізіледі. Студенттердің ауызша сөйлеуге баулу мәселесін нақты әңгіме қылатын кезең келді. Бұл әлеуметтік қажеттілік, заң талабы, Елбасы тапсырмасы. Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей: «Өсін келе жатқан ұрпаққа әлемдік стандартқа сай келетін сапалы білім беруіміз керек, сонымен қатар қазіргі мамандардың біліктілік деңгейін көтеруді де ұмытпауға тиіспіз», деген міндетті көрсетеді [1, 27]. Студенттердің тілін дамытуды белгілі бір жүйемен үздіксіз жүргізіп және оларды жүйелі сөйлеуге дағдыландыру кешенді жұмыстар мен жаттығулар негізінде ұйымдастырылса, оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы күтілетін білім нәтижелері студенттердің ауызша сөйлеу дағдысын дамытуға негізделсе, онда олардың тілін дамытудың, сөздік қорын байытудың нәтижесі мен мүмкіндігі арта түседі. Мектеп оқушыларының ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастырса, онда студент келешекте қоғамдық-әлеуметтік ортада ойын еркін жеткізуге, әдеби нормада жүйелі, шебер сөйлеуге қалыптастырады. Сөйлеу тыңдау, оқу және жазумен тығыз байланыста. Тыңдап түсіну мен сөйлеу ойды ауызша жеткізу ретінде бір-бірімен тығыз байланысты. Сөйлеу бұл тікелей оқумен де байланысты. Коммуникативтік оқытуда білім беру – студент өзін ауызша тыңдап түсіну, сөйлеу және коммуникацияға баулу яғни, оқылып жатқан тілде қарым-қатынас қалыптастыру. Сөйлесу дағдысын қалыптастырудағы бірден бір маңызды нәрсе, ол – коммуникацияға үйрету яғни, оқылып жатқан тілде қарым қатынасын қалыптастыру деген сөз.

1. Назарбаев Н.Ә. «Интерактивті сабақ». Егемен Қазақстан , 2007.

2. Сулейменова О.Я., Алпаров Т.Т., Шаихова М.А., Бижанова А.А. Вестник КазНМУ (2)2014.

3. Нургалиева Г.К. «Жаңа ақпаратты технология құралдары». Білім, 2007.

4. Гальскова. Н.Д. «Современная методика обучения» Москва, 2000.

5. Новоженина Е.В. Реализация компетенстного подхода в обучении иностранным языкам. Известия Волгоградского государственного технического университета.2009 № 9.

Резюме

Б.Н. Бекмашева, А.А Жаутикбаева. Формирование качеств устной речи студентов при изучении иностранного языка

Данная статья посвящается развитию основного компонента языка –говорению, которое является важным средством для обучения иностранного языка. В статье рассматриваются вопросы формирования качеств устной

речи студентов при изучении иностранного языка. Говорение является многоаспектным и сложным явлением. Оно выполняет в жизни человека функцию средства общения. В результате деятельности говорения возникает его продукт – высказывание. Обучать говорению, не обучая общению нельзя. Овладение говорением на достаточном уровне означает, прежде всего, достижение элементарной коммуникативной компетенции. Это обеспечивает студенту умение, в наиболее типичных ситуациях повседневного общения, устанавливать и поддерживать контакт в разговоре; сообщать и запрашивать информацию; побуждать партнера к неречевым и речевым действиям; выражать свое мнение и побуждать собеседника к ответной реакции; обосновывать мнение и предлагать собеседнику высказывать свою точку зрения, выражать чувства.

Түйін сөздер: коммуникативный метод, навыки устной речи, средство общения, развитие речи, владение иностранным языком, важность.

Summary

B.N. Bekmasheva, A.A. Zhautikbayeva. Forming quality of oral speech while teaching foreign language to students

This article is about the formation of the qualities of speaking in studying foreign languages and deals with the problems of the development of the main components of language – speaking. It is reported that speaking is the main source of communication. The article deals with the questions of forming quality of oral speech while teaching foreign language to students.

Speaking is the complicated process. It carries out function of means of communication in human life. The activity of speaking is resulted by its product - the statement. It is impossible to train speaking without communication and to achieve the elementary communicative competence at the sufficient level. It provides the students with the abilities to establish and support contact in conversation; to report and request information; to induce the partner to nonverbal and speech actions; to express and to prove their opinion, to state the point of view, to express feelings in most typical situations of daily communication.

Key words: communicative method, oral communication skills, means of communication, the development of speech, language proficiency, importance.

УДК 378.016

THE MOST COMMON DIFFICULTIES IN LISTENING COMPREHENSION

B. Bolat – *al-Farabi Kazakh National University, master of linguistics*
R.N. Zharymbetova – *al-Farabi Kazakh National University, master of philology*

Annotation. Every aspect of the language requires thorough investigation and research as it has own peculiar features which demand to be taken into consideration. We know that language came into life as a means of communication. It exists and is alive only through speech. When we speak about teaching a foreign language, we first of all have in mind teaching it as a means of communication. One of the ways to do so is teaching listening comprehension. This aspect is not very thoroughly studied and is still in the focus of many methodologists' attention.

The article considers problems and difficulties of listening comprehension. The aim of the article is to find out what is listening comprehension is, its peculiarities; the most appropriate ways and methods of teaching in order to make a successful learning. If we give the definition to the word "listening" - listening is the ability to identify and understand what others are saying. This involves understanding a speaker's accent or pronunciation, his grammar and his vocabulary, and grasping his meaning. An able listener is capable of doing these four things simultaneously.

Keywords: listening comprehension, grasp, utterance, retain, anticipation, perception, spoken discourse, efficient listener.

When we say a person knows the language we first of all mean he understands the language spoken and can speak it himself. Language came into life as a means of communication. It exists and is alive only through speech. When we speak about teaching a foreign language, we first of all have in mind teaching it as a means of communication. Speech is a bilateral process. It includes hearing, on the one hand, and speaking on the other. When we say "hearing" we mean listening or listening comprehension.

What is listening? Listening is the ability to identify and understand what others are saying. This involves understanding a speaker's accent or pronunciation, his grammar and his vocabulary, and grasping his meaning. An able listener is capable of doing these four things simultaneously.

Every teacher should remember that listening comprehension is a complex psycho-physiological process which implies the work of psychological mechanisms – mechanisms of memory, of thinking, of anticipation, of oral perception etc. The sense of apprehension of speech is "мыслительно-мнемическая" activity which is realized through the complex logical operations such as analysis, synthesis, deduction, induction, comparison, abstraction and so on. Listening comprehension leans on hearing sensations. Our organs of hearing are under the influence of the colloquial speech. When we listen somebody's speech we reproduce it simultaneously in the form of inner speech. The speed of utterance shouldn't fall behind the hearing sensations and important role is also given to distinct articulatory habits which are the condition of clearness and quickness of understanding [1, 87].

Listening is difficult for learners because they should discriminate speech sounds quickly, retain them while hearing a word, a phrase, or a sentence and recognize these as a sense unit. Students can easily and naturally do this in their native language and they cannot this in a foreign language when they start learning the language. Students are very slow in grasping what they hear because they are conscious of linguistic forms they perceive by the ears. This results in misunderstanding or a complete failure of understanding. Whilelistening a foreign language students should be very attentive and think hard. They should strain their memory and will power to keep the sequence of sounds they hear and to decode it. Not all the students can cope with the difficulties and entailed. The teacher should help them by making this work easier and more interesting. This is possible on condition that he will take into consideration the following three main factors which can ensure success in developing students' skills in listening:

1) Linguistic material for listening;
2) The content of the material suggested for listening comprehension;
3) Condition in which the material is presented [2, 21].

1) Comprehension of the text can be ensured when the teacher uses the material which has already been assimilated by students. However, this does not completely eliminate the difficulties in listening. Students need practice in listening comprehension in the target language to be able to overcome **three kinds of difficulties**: phonetic, lexical and grammatical.

Phonetic difficulties appear because the phonic system of English is different. The hearer often interprets the sounds of a foreign language as if they were of his native language which usually results in misunderstanding. The following opposites present much trouble to beginners in learning English:

ɵ – s tr – ʧ ʌ – ɔ a: – ɔ
ɵ – f dr – dʒs – z ɔ: – ə:
w – vt – ʧ əe – e

Students also find it difficult to discriminate such opposites as:
ɔ: – ɔ, a – ʌ, i: – i, u: – u

They can hardly differentiate the following words by ear: **worked-walked; first-forced; lion-line; tired-tide; bought-board-boat.** The difference in intonation often prevents students from comprehending a communication. For example, Good morning (When meeting), Good morning (at parting). The teacher, therefore, should develop his students' ear for English sounds and intonation. Lexical difficulties are closely connected with the phonetic ones. Students often misunderstand words because they hear them wrong. For example, the horse is sleeping. The horse is slipping. They worked till night. They walked till night. The opposites are often misunderstood for the learners often take one word for another. For example: east-west, take-put, ask-answer. The most difficult words for listening are the verbs with prepositions, such as put on, put off, put down, take off, see off, go in, go in for, etc.

Grammatical difficulties are mostly connected with the analytic structure of the English language, and with the extensive use of infinitive and participle constructions.

Besides, English is rich in grammatical homonyms; for example: **to work-work;**

To answer-answer;-edas the suffix of the Past Indefinite and the Past participle. The distinction between the dark and clear/I/ in Russian causes similar problems to the native speaker. Many students find consonant

clusters particularly difficult to cope with. They may get the consonants in the wrong order (parts-past: crips-crisp) on hear a vowel that is not in fact pronounced ("little" -little).

The number of **homophones** and **homonyms** in English is small, while the number of words which can be confused or misunderstood by inaccurate perception in relatively large. Even if working out what the right word must be taken only a split second, it still slows down comprehension fractionally – and spoken discourse goes by so fast that the foreign listener simply cannot afford a moment's delay. He may sometimes even understand the word according to what sounds like in spite of the fact that his interpretation does not have the time to stop and work it out. It is therefore essential for the learner to achieve familiarity with the common phonemes of the target language as soon as possible if he is to be an efficient listener [3, 94].

2) The content of the material also influences comprehension. The following factors should be taken into consideration when selecting the material for listening:

- The topic of communication: whether it is within the ability of the pupils to understand, and what difficulties students will come across (proper names, geographical names, terminology, etc.)

- The type of communication: whether it is a description or a narration. Description as a type of communication is less emotional and interesting, that is why it is difficult for the teacher to arouse students' interest in listening such a text.

Narration is more interesting for listening. Consequently, this type of communication should be used for listening comprehension.

The context and students' readiness (intellectual and situational) to understand it.

- The way the narrative progresses: whether the passage is taken from the beginning of a story, the nucleus of the story, the progress of the action, finally, the end of the story. The title of the story may be helpful in comprehending the main idea of the text. The simpler the narrative progresses, the better it is for developing students' skills in listening.

- The form of communication: whether the text is a dialogue or a monologue. Monologic speech is easier for the learners; therefore, it is preferable for developing students' ability to listening.

3) Conditions of presenting the material are of great importance for teaching listening, namely:

- The speed of the speech the student is listening. The hearer cannot change the speed of the speaker. The temp of the speech consists of two aspects – the number of syllables per minute and the number of speech pauses. It also depends in the importance of given information contained in separate parts of the utterance. The most important information is given slower by means of emphasizing the length of the vowels. Speaking about the character of the message it is noticed that the emotionally colored reading is slower than the sport news. Also we should not ignore the rhythm, stress and especially pauses. Thus the reduction of pauses makes the sense perception worse. Pauses are so necessary for the student to grasp the information of each portion between the pauses.

- The number of times of presenting the material for listening: whether the students should listen to the text once, twice, three times or more, students should be taught to listen to the text once and this must become a habit. However, they sometimes can grasp only 50% of the information and even less, so a second presentation may be helpful. In case, the students cannot grasp most of the information, practice proves that manifold repetitions when hearing do not help much. It is necessary to help students in comprehension by using a "feedback" established through a dialogue between the teacher and the class which takes as much time as it is required for the repetitive presentation of the material [4, 51].

Now I want to say some words about coping with *redundancy of noise.* When listening to someone speaking we usually have to put up with a certain amount of "noise". Some words may be drowned by outside interference, others indistinctly pronounced. The foreign language learner, whose grasp of meaning is slower and demands more of an effort, finds these gaps far more difficult to take in his stride. In the early stages of foreign language learning when the learner hears usually only single words or short sentences, he has to understand them all. Later, listening comprehension passages get longer, but in most cases they are still graded to suit his level taken slowly and pronounced carefully, and he is still expected to understand everything. A foreign language learner who tries to understand every single word that is said to him will be handicapped both by his failure to do so and also, by his success. On the one hand he is stressed and discouraged by his "defective" comprehension, has the feeling that he has missed vital words, and may tell you "I didn't understand a thing" when in fact he has, or could have understood quite enough for communicative purposes. Much of what we hear is redundant, and we have to recognize it as such. He is

concentrating very hard – too hard – on understanding the words or phrases as they come up and not relaxing enough to gather the main message.

The success of listening depends on the listener's ability to use the anticipation, to use the habits and skills developed on their native language in studying the foreign one. The important role is also given to the individual characteristics of a person such as quick-wit, his ability to listen and response quickly on different signals of oral communication (pauses, logical stress, etc.) the ability to switch to another thinking operation, to understand the main theme and so on. The successful listening also depends on the level of interest to a certain theme [5, 131]. The orderly prepared process of teaching help to create inner motivation. It is difficult to percept by ear and to keep the consequence of the utterance if you have to do operations of differentiating, grouping, picking up simultaneously. There is a factor testifying about the limits of attention, about the complications and sometimes impossibility to keep one's eye on several objects. We can use a brilliant combinations of individual, class and group work, work in pairs, various and interesting forms of control, comment of marks indicating the improvement in listening.

What can teachers do to help students overcome the difficulties? Teachers should use the target language as a means of communication and as a means of teaching at the lesson. Conducting a lesson in a foreign language gives the teacher an opportunity to develop students' abilities in hearing; to train them in listening to him attentively during the lesson; to demonstrate the language as a means of communication. The teacher also can use drill and speech exercises for developing listening comprehension. For example, phonetic exercises help the teacher to develop students' ear for English sounds, lexical exercises help the teacher to develop students' skills in recognizing words, and grammar exercises help the teacher develop students' skills in recognizing grammar forms and structures.

All in all, every teacher of foreign language can cope with the difficulties of listening comprehension using different kinds of methods.

1. *Н.Н Гез, М.В. Ляховицкий, А.А. Миролюбов. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – Москва: «Высшая школа», 1982 г.- p 263.*
2. *Teacher development: making the right moves. Edited by Thomas Kraal. Selected articles from the English teaching forum. 1989-1993. - p56.*
3. *Teaching Listening Comprehension, Penny Ur, General editor: Michael Swan. Cambridge University Press, 1984. - p154.*
4. *Listening, Goodith White. Oxford University Press, 1998. - p118.*
5. *The practice of English language teaching. Jeremy Harmer. Longman, Third edition, 2002. - p261.*

Түйін

Б. Болат, Р.Н. Жаримбетова. Тыңдап-түсіну әрекетінде жиі кездесетін қиындықтар

Тілдің әр аспекті өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты назарға алына отырып, терең зерттелуді талап етеді. Біз тілдің өмірде қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатынын жақсы білеміз. Тіл сөз түрінде өмір сүреді.

Біз шетел тілін үйрету мәселесі туралы сөз қозғасақ, біріншіден сол тілді қарым-қатынас құралы ретінде көздейміз.

Шетел тілін үйретудің бір құралы тыңдап-түсіну әрекеті болып табылады. Аталмыш аспект толығымен зерттелін болған жоқ, сонымен қатар ол көптеген әдіскерлердің назарында.

Аталған мақала тыңдап-түсіну әрекетінде кездесетін қиындықтар мен мәселелерді қарастырады. Мақаланың басты мақсаты тыңдап-түсіну әрекетіне толық анықтама берін, оның ерекшеліктеріне назар аудара отырып, тыңдалым әрекетін дамытудың тиімді жолдарын қарастыру болып табылады. Егер біз «тыңдау» сөзіне анықтама берер болсақ, ол сөйлеушінің не айтқанын анық түсіну. Тыңдап-түсіну дегеніміз сөйлеушінің ақпентін, сөздерді дыбыстауын, грамматикасын, лексикасын түсіну. Қабілетті тыңдаушы осы аталғандарды бір мезгілде қабылдау қасиетіне ие. Шетел тілінде тыңдағанда студенттер өте мұқият болуы тиіс. Тыңдаған дыбыстарды есте сақтау және оларды қайта жаңғырту үшін студенттер есте сақтау қабілетін жақсартуға күш салуы тиіс. Шетел тілінде тыңдау барысында кездесетін үш түрлі қиындық бар. Олар: фонетикалық, лексикалық және грамматикалық.

Оқыту үдерісінде жетістікке жету оқытушыға тікелей байланысты. Сондықтан әрбір оқытушы нені және қалай үйрететінін білуі қажет. Тыңдап-түсіну қабілеттілігін дамыту үшін оқытушы сабақты ағылшын тілінде жүргізуі тиіс.

Түйін сөздер: тыңдап-түсіну, түсіну, айтылған сөз, есте сақтау, болжам, қабылдау, пікір, мұқият тыңдаушы.

Резюме

Б. Болат, Р.Н. Жаримбетова. Самые часто встречающиеся трудности в понимании прослушивания

Каждый аспект языка требует тщательного расследования и исследования, поскольку оно имеет толькосвойственные специфические особенности, которые требует бытьпринятым во внимание. Мы знаем, что язык вошел в жизнь как в средство общения. Оно существует через речь. Когда мы говорим об обучении иностранного языка, мы, в первую очередь, имеем в виду обучение его как средство общения. Один из способов является аудирование. Этот аспект не очень полностью изучен и находится все еще в центре внимания многих методистов.

Статья рассматривает проблемы и трудности понимания слушания. Цель статьи состоит в том, чтобы определить, что такое аудирование, его особенности и самые соответствующие пути и методы обучения, чтобы сделать успешное изучение. Если мы даем определение слову “слушание” - способность определить и понять то, что говорят другие. Это включает понимание акцента или произношения говорящего, его грамматики и его словаря и схватывания его значения. Способный слушатель способен к выполнению этих четырех вещей одновременно.

Слушая иностранный язык, студенты должны быть очень внимательными. Они должны напрягать свою память и силу, чтобы сохранять последовательность звуков, которые они слышат, и расшифровать его. Есть три вида трудностей, которые студенты должны преодолетьпри прослушивании иностранный язык. Они: фонетический, лексический и грамматичный.

Ключевые слова: аудирование, схватывание, высказывание, удерживать, предвкушение, восприятие, разговорная беседа, эффективный слушатель.

ӘОЖ 81-139

ЖАЙ СӨЙЛЕМДІ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Л. Ермағамбетова, Ж. Абдрахманова – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Аңдатпа. Мақалада қалыптастырылатын дагдыларға тұлға сапасын дамытудың мынадай бағыттары: интеллектуалдық, тұлғалық, физикалық, әлеуметтік, эмоционалдық аспектілері қарастырылады. Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дагды беруде мұғалім дидактикалық принциптер мен әдістемелік заңдылықтарға сүйенетіні сөз етіледі. Сондықтан жай сөйлемді меңгертуде, ізгі жақсы қасиеттерді қалыптастыруда педагог-әдіскерлердің еңбектеріне сүйене отырып, педагогиканың негізгі ұстанымдары басшылыққа алынады. Оқытудың дамытушылық, жан-жақты тәрбие берушілік ұстанымы; оқытудың мақсаттылық ұстанымы; оқыту үрдісі мазмұнының ғылымилық ұстанымы; оқытудың саналылық пен белсенділік ұстанымы; оқытудың көрнекілік ұстанымы; оқытудың түсініктілігі ұстанымы; оқытудың жүйелілігі мен біріздiлігі ұстанымы; жас шамаға лайықтылығы ұстанымы; теория мен практика арасындағы байланыс ұстанымы; оқытудың саралау ұстанымы талданады. Осы ұстанымдардың барлығы оқыту процесінде мақсат пен міндетті шешу, оқу мен оқытуды басқару және реттеу, нәтиже, бағалау сияқты элементтерге тұтастық, сабақтастық беретіні айтылады.

Түйін сөздер: дидактикалық принцип, интеллектуалдық, тұлғалық, әлеуметтік аспекті, эмоционалдық аспекті, әдістемелік заңдылық.

Бүгінгі жаңа ақпараттық қоғам жағдайының өркениетті, прогресшіл бағытына сай, терең білімді, өзгерісті жағдайға тез бейімделгіш, өзін-өзі саналы игеретін, тұлға бойынан ізгілікті қасиеті көрінетін, өзге елдердегі замандастарымен тең дәрежеде бәсекелесе алатын бинік өрелі, азаматтық тұлғалақ бет-бейнесі бар ұрпақты тәрбиелеуді қоғамның өзі қатаң талап етін отыр.

Жеке тұлғаның рухани адамгершілігін дамыту оның когнитивті және сезімдік, рационалды және практикалық, адамзаттық және жеке дара ерекшеліктерінің диалектикалық бірлігін ескеруді талап етеді. Жалпы адамзаттық құндылықтарды оқыту негізін өзара байланысты үш аспект құрайды: білім,

дағдылар және құндылықтар жүйесі. Олардың қатысуы және өзара іс-әрекеті білім беру әдіснамасында бір жін ұшына байланған. Осы әдіснама – білім, дағды, құндылықтар жүйесін дамытудың ең тиімді әрі сенімді тәсілі. Сондай-ақ, оқу үрдісінің тиімділігі де үш жақты іс-әрекет: мұғалім, оқушы, ата-аналарға тәуелді болады және адами құндылықтар үш негізгі орган: бас, жүрек, қол жұмысы нәтижесінде қалыптастырылады.

Қалыптастырылатын дағдыларға тұлға сапасын дамытудың мынадай бағыттары кіреді: интеллектуалдық, тұлғалық, физикалық, әлеуметтік, эмоционалдық аспектілері.

Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде мұғалім дидактикалық принциптер мен әдістемелік заңдылықтарға сүйенеді.

Сондықтан жай сөйлемді меңгертуде, ізгі жақсы қасиеттерді қалыптастыруда, жеке тұлғаның өнеғелі өмірдің үлгісін сезінуіне баса көңіл бөле отырып педагогиканың негізгі ұстанымдары басшылыққа алынды. Осыған байланысты педагог ғалымдардың: М.Жұмабаев [1], Ж.Аймауытов [2], Р.М.Қоянбаев [3], Б.П.Есипов [4], Р.К.Төлеубекова [5], т.б. әдіскерлердің еңбектеріне сүйенуге болады.

Классикалық дидактикада жалпыға танылған оқыту ұстанымдары төмендегідей көрсетіліп жүр: оқытудың дамытушылық, жан-жақты тәрбие берушілік ұстанымы; оқытудың мақсаттылық ұстанымы; оқыту үрдісі мазмұнының ғылымилық ұстанымы; оқытудың саналылық пен белсенділік ұстанымы; оқытудың көрнекілік ұстанымы; оқытудың түсініктілігі ұстанымы; оқытудың жүйелілігі мен бірізділігі ұстанымы; жас шамаға лайықтылығы ұстанымы; теория мен практика арасындағы байланыс ұстанымы; оқытудың саралау ұстанымы. Осы ұстанымдардың барлығы оқыту процесінде мақсат пен міндетті шешу, оқу мен оқытуды басқару және реттеу, нәтиже, бағалау сияқты элементтерге тұтастық, сабақтастық берді.

К.Д.Ушинский оқыту ұстанымының жүйесіне негіздеп, әрқайсысының дидактикалық орнын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Мысалы: көрнекілік принципі туралы: "... егер де педагог баланың ісінде бірдемені берік қалдыруды көздейтін болса, ол көз, құлақ, дауыс бұлшық ет сияқты сезім органдарын тіпті мүмкін болса, иіс және дәм сезімдерін де есте сақтап қалу аспектісіне көбірек қатыстыруға тырысуы керек", – десе [6, 29], жүйелілік ұстанымы туралы: "Ғылымдар қалай болса, солай мектепте өндіріле салмайды. Оның өзіндік дидактикалық жүйесі бар. Ол арқылы оқыту процесінде белгіленген белгісізге, жайдан күрделіге, жақыннан алысқа, жеңілден қиынға көшу сияқты оқытудың аса қажетті дидактикалық тәртібі іске асады", – деп жазды [6, 31].

Сонымен білім саласындағы кейінгі кездері оқыту барысында көп айтылып жүрген ізгілендіру ұстанымы негізінде оқу процесінде адамның, яғни оқушының жеке ерекшелігін ескеру, олардың ынта-жігерін қолдау, білімге құштарлығын ояту, мақтау-мадақтау, шәкірттің бір пәнді ұнатуы және ұстаздың өз пәніне деген сүйіспеншілігі негізге алынуы керек. Оқу процесінде мұны жүзеге асырудың жолдары: оқытудың (шәкірттің) жеке-дара ерекшелігін ескеру; оқушының ынта-жігерін қолдап, мадақтап отыру; оның жеке басына деген құрмет көрсету; оқу материалын мектеп оқушысы өз бетінше, өзіне лайықтысын таңдап алатындай жағдайда болуы сөзсіз.

Оқытуда жүйелілік, бірізділікті ұстанымын жүзеге асыруда оқушылардың мектеп табалдырығын аттаған кезден бастап алған білімін тексерін жүйелі түрде бағалап отырудың маңызы зор. Я.А.Коменскийдің "Бүгінгі меңгерілген білім өткенді бекітуге, жаңа жол ашуға негіз болуы керек" [7] деген дидактикалық тұжырымы білімнің үздіксіз бірізділікпен берілуін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге оқу-тәрбие үрдісінде мұғалім баланың дарынын, талабын, қабілетін ескере отырып, бірізді, жүйелі бағдарламамен жұмыс атқарса, оның бойындағы қасиеттерді аша түседі. Және жүйелілік ұстанымы жеке тұлғаның ізгілікті рухани-адамгершілігін қалыптастыруға, оқыту процесінде баланы үнемі өз бетімен жұмыс істеуге, күнделікті сабақтарға жауапкершілікпен қарауға үйретеді және тәрбиелейді. Бұл ұстаным оқушы меңгеретін білім мен біліктердің жеңілден ауырға, қарапайымнан күрделіге қарай дамытылып отыруын қажет етеді.

Көрнекілік ұстанымы – дидактикада ертеден келе жатқан ұстанымдардың бірі. Мұның негізін де Я.А.Коменский қалаған. Оқыту процесінде көрнекі құралды пайдалану сабақтың тиімділігін арттырады. Көрнекілікті қолданудың негізгі мақсаты – иғерілетін материалдың мазмұнын айқындай түсу, оны оқушының санасында берік қалдыруға мүмкіндік жасау. Көрнекілік құрал оқытушының оны орынды қолдана білгенінде ғана тиімді болатыны сөзсіз. Көрнекі оқу құралдары кескінделген және экранды-дыбыстық болып екіге бөлінеді. Кескінделетін оқу құралдарына кесте, сызба, сұлба,

өрнек, фото-сурет, сурет, оқиғалы картиналар, т.б. үлестірме дидактикалық карточкалар жатады. Экранды-дыбыстық құралдарға кинофильм, диапозитив, таспа жазулары, күйтабақтар, кодоскопқа (жазылған) арналған транспаранттар, үлестірме қағазы, схема, компьютер жатады.

Көрнекі құралдың жаңа жанрларының бірі – мультимедиалық энциклопедия, электронды оқулықтар, сондай-ақ дыбыстық бейнежазба материалдарын қолдану. Көрнекіліктердің сабақ мақсатына сай таңдалып, эстетикалық сапасының жоғары болуы, білімдік, танымдық мазмұнының мұғалім сөзімен ыңғайлас келуі ескеріледі. Көрнекіліктің мәні оқушының білімі мен біліктілігін жетілдіруге тиғізетін үлесімен өлшенеді.

Біріншіден, қазақ тілінің жай сөйлем және оның түрлерін оқытуда түрлі персонаждардың көмегімен оқушының өзін ситуацияға толық енгізу арқылы оның тілін дамытып, ой-өрісін кеңейтуге, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға, қоршаған ортасына ізгілік қатынасын орнатуға болады.

Екіншіден, оқушылардың өз шығармаларын талдату арқылы өзін өзі тануына, өзіндік қабілетін ашуына мүмкіндік туғызып, сондай-ақ өзгелердің еңбегін бағалауға үйретуге болады.

Үшіншіден, пайдаланылатын көрнекіліктің педагогикалық, психологиялық және әдістемелік талаптарға сай болуымен қатар, оқушының қызығушылығын төмендетіп, жалықтырмас үшін түрлендіріліп отырылуы тиіс. Ендеше, көрнекіліктің жай сөйлем және оның түрлерін меңгертуде маңызы мен тиімділігін былай тұжырымдауға болады:

- көрнекілік мазмұнын байыта түседі;
- есту арқылы алған білімін көру арқылы бекіте түседі;
- көрнекіліктер оқушының ойлау, таным белсенділіктерін, көркем тілін дамытады
- баланың эмоциясына әсер етеді;
- алған білімдерін тілдік қарым-қатынаста жүзеге асыруға жетелейді.

Оқытудың саналылық және белсенділік ұстанымын жүзеге асыруға мынадай жағдайда қол жеткізуге болады: сабақта жағымды уәж туғызу, оқу материалының оқушының тілек-мақсаттарына сай болуы (танымдық қызығушылығы), мәселелік жағдаяттар туғызып, өз бетімен орындауға үйрету, оқытудың тиімді әдістерін қолдану (дидактикалық ойындар, пікірсайыс, т.б.). Мұндай жағдайда оқушының оқу белсенділігін былайша арттыруға болады: оқу іс-әрекетінің мақсат, міндеттерін анық білу; маңыздылығын түсіндіру; танымдық әрекеттің барлық түрлерін қолдану қажет, яғни талдау мен жинақтау, индукция мен дедукция, байланыстыру, салыстыру т.б. оқушылардың бір-бірімен өзара байланыс әрекетін пайдалану, оқытудың ұжымдық, топтық, жұптық, жеке формаларын өзара әрекетте қолдану; шығармашылық, өнімді тапсырмаларды жиі орындау.

Оқыту үрдісінде білімді шәкірттердің саналы иғеруі, олардың әрбір сабақта белсенділік көрсетуі – оқушылардың шеберлігін шыңдай түсетін алғы шарттардың бірі. Мектеп оқушыларының оқу пәндерін иғеру барысында оның мақсат-міндеттерін білуі, өзі алдына мақсат қойып, оны шешудің амал-тәсілдерін таба білуі оның таным шегінің кеңеюіне жағдай жасайды. Осы тұрғыда Л.В.Занков оқыту процесінде білімді саналы түрде иғеруде алдымен теориялық білім берудің басым болуы ұстанымдарын жүзеге асырудың маңызы зор екендігін айтады. Мұғалім қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында жағымды мотивация туғызу, оқушының ынта-ықыласы, танымдық сұранысын ескеру, проблемды жағдаяттар жасай отырып, жаттығу- тапсырмаларды өз бетімен орындай білуге үйрету, оқытудың адам психологиясына негізделген ұжымдық түрі “интерактив әдістерді (дебат, пікірсайыс, ойтолғау, “дөңгелек үстел”, рөлдік ойындар, симуляция, релаксация, мультимедиалық бағдарламалар) қолдану барысында үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Баланың ізгілікті рухани-адамгершілігін дамыта оқытуда басқа ұстанымдармен бірге, түсініктілік ұстанымы басты назарда болды. Түсініктілік ұстанымы білім мазмұнына мәні толық анықталған материалды ендіруді, мектеп оқушылары меңгере алатындай ғылыми ұғымдар мен терминдерді (яғни жай сөйлемге қатысты) дұрыс, ұтымды пайдалануды көздейді. Бұл ұстаным баланың ізгілікті адмгершілігін қалыптастыруда оқушының дайындық деңгейіне сай, олардың өзіндік пікірін туғызатындай жағдайда ұйымдастыруды талап етеді.

Түсініктілік ұстанымында жай сөйлем синтаксисіне қатысты оқу материалының оқушы даярлығына үйлесімді келуі талап етіледі. Сабақты ұйымдастырудың өн бойында бұл жағдайлар ескеріліп, оқушылардың әрі дұрыс, әрі жеңіл түсінік алуы үшін тиімді әдістер қолданылады. Бірақ жай сөйлем синтаксисіне қатысты материалды жеңіл-желні, оны не ықшамдауға, не үстірт өтуге болмайды. Себебі жай сөйлем синтаксисі өте күрделі материал жай сөйлемнің теориялық материалын

бақылау, жаттығу жұмыстары арқылы практикалық тұрғыда меңгереді. Сонымен бірге қазақ тілі жай сөйлем синтаксисін жаңа технология арқылы оқытуда бұл ұстанымның алатын орны ерекше. Бұл ұстаным арқылы оқушыларда өзара сыйластық, түсініктік қасиеттері қалыптасады .

Ал оқытудың берік, тиянақты болу ұстанымы – оқушылардың өрелі ой-санасын ғылыми негізде дамыту үшін, олардың меңгерген білім дағдылары тиянақты болуы қажет. Оқушының дүние тану жөніндегі көзқарасын қалыптастыруда білімді тиянақты, берік меңгертудің маңызы зор. Оқылған материалды жан-жақты меңгерту, есінде берік сақтату, құрғақ жаттауға жол бермеу, білгенді ұмытпау үшін қайталау, білімін бағалап отыру сияқты жұмыстарды жүргізу қажет.

Білімнің беріктік, тиянақтылық принципін жүзеге асыруда жаттығу жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру да шешуші рөл атқарады. Түрлі жаттығу жұмыстары оқушының іскерлігі мен дағдысын жетілдіре түседі.

Ал оқытудың ғылымилық ұстанымы баланың таным қабілетінің дамуына, дүниеге көзқарасы мен ізгілік, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Жай сөйлем және оның түрлерін ізгілендіру технологиясы арқылы оқытуда ғылыми ұстанымды іске асыру үшін мынадай талаптардың орындалуы көзделеді. Біріншіден, кешенді жаттығулар мен тапсырмалар жүйесінің мазмұнының танымдық жағына көп көңіл аударылуы тиіс. Екіншіден, орындалатын жұмыстарды талдау барысында оқытушы тілдік заңдылықтар мен ұғымдарды мысалдар арқылы дәлелдеп отыруы тиіс. Үшіншіден, ұйымдастырылған кешенді жұмыстарды оқушыларға иғертуде ескеріліп отыру қажет. Төртіншіден, жай сөйлем, оның түрлеріне байланысты айтылған түсініктемелер ғалымдардың ой-пікір, тұжырымдарымен дәлелденіп, салыстырылып отырғаны дұрыс.

Ендігі тоқталуды қажет ететін ұстанымдарының бірі – оқушылардың бойында ізгілік қасиеттерді қалыптастыруда жай сөйлем және оның түрлерін оқытуда білімді өмірмен байланыстыру ұстанымы маңызды орын алады. Өйткені өз бетімен өмір сүруге икемді, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, жан-жақты жетілген азаматты тәрбиелеп өсіру – бүгінгі қоғам талабы. Айтулы педагогтардың (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов) еңбектерінен орын алған оқытудың мазмұнын өмірмен байланыстыру мәселесінің бүгінгі күні маңызы арта түсуде. Күнделікті сабақтың мектеп оқушыларының айналасындағы өмірмен тікелей байланыста өтуі оның өмірге қызығушылығын арттырып, сабаққа деген ынтасын туғызады және шығармашылық шабытын оятады.

Жоғарыда аталған ұстанымдардың қай-қайсысы да қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисін жаңа технология арқылы оқытуда маңызы зор деп айтуға болады. Сонымен аталған дидактикалық ұстанымдарды мектеп қабырғасындағы оқушыларға қазақ тілін оқыту үрдісінде пайдалану олардың ынтасын, қызығушылығын тудырғанда, шығармашылық негізде жұмыс істеуге қабілетінің болуы секілді талаптар орындалғанда ғана жүзеге асады.

1. *М.Жұмабаев. Шығармалары. –Алматы:Жазушы, 1989.-448б*
2. *Ж.Аймауытов. Психология.-Алматы: Анатілі, 1995.-312б*
3. *Р.М.Қоянбаев. Педагогика.-Алматы:Ғылым, 1998.-378б*
4. *Б.П.Есипов. Основы дидактики. -Москва: Педагогика, 1967.-472б*
5. *Р.К.Төлеубекова. Қоғам дамуының жаңа кезеңінде адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негіздері.-Алматы: Мектеп, 2001.-295б*
6. *К.Д.Ушинский. Толық шығармалар жинағы,8-том. –Алматы: Ана тілі, 1950.-371б*
7. *Я.А.Коменский. Избранные педагогические сочинение. –Москва: Педагогика, 1982.-656б*

Резюме

Л. Ермагамбетова, Ж. Абдрахманова. Педагогические принципы изучения простых предложений

Аннотация: Навыки, которые описываются в статье, развивают качества личности в следующих направлениях: интеллектуальные, физические, социальные. При передачи теоритических знаний и практических навыков на казахском языке, учитель опирается на дидактичные принципы и на методические закономерности. Для того чтобы лучше усвоить понимание и повысить качество простых предложений надо опираться на знания педагога-методиста. Следовательно, руководство педагога взято за главное. Здесь обсуждаются принципы: воспитания, целевого обучения, обучения научной тенденции, сознательности и активности, наглядности обучения, понимания обучения, системности и однотипности обучения, подходящий

для молодого общества, связи между теорией и практикой, выбора обучения. Все эти принципы взаимосвязаны в процессе обучения целей и обязанностей, в управлении учением и обучением, в оценивании результатов. Ключевые слова: дидактический принцип; интеллектуальный, социальный, личностный аспекты; эмоциональный аспект; методическая закономерность.

Ключевые слова: дидактического принципа, интеллектуального, физического, социального аспекта, эмоциональный аспект, учебные верховенства прав

Summary

L. Ermagambetova, Zh. Abdrahmanova. Principles of pedagogical study of simple sentences

Skills that is described in the article develop qualities of personality in next directions: intellectual, physical, social. At transmissions of theoretically knowledge and practical skills in Kazakh language, a teacher leans against didactics principles and on methodical conformities to law. In order that it is better to master understanding and improve quality simple sentences it is necessary to lean against knowledge of teacher-methodist. Consequently, taken as a guide teacher thing. It discusses principles: education, targeted training, education research trends, consciousness and activity, visual learning, understanding, training, system and uniformity of training suitable for a young society, the relationship between theory and practice, the choice of training. All these principles are interrelated in the process of learning objectives and responsibilities in the management of teaching and learning in the evaluation results. Key words: didactic principles; intellectual, social and personal aspects; emotional aspect; methodical regularity.

Key words: didactic principle, intellectual, physical, social aspect, emotional aspect, teaching the rule of law.

УДК 378.091

INCORPORATING GAMES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

R.N. Zharymbetova – *KazNU named after al-Farabi*
B. Bolat – *KazNU named after al-Farabi*

Annotation. This article discusses the issues of incorporating games in language teaching and language learning processes and its learning outcome. Language teaching and language learning are hard processes which can sometimes be frustrating.Games in classrooms are one of the suitable methods that teachers permanently have to use to enhance the learners' desire to learn the language.Games are one of the most charming and ethnically prosperous resources that the teachers can easily use in verbal communication classrooms. They are organized according to rules, and they are enjoyable. Most games require choral responses or group works, whereas problem-solving activities (though they are structured) require individual response and creative solutions. Games and problem-solving activities are generally used after the presentation, in the practice part, because such communicative tasks can only be handled after mastering sufficient grammar and lexical points. Through well-planned games, learners can put into practice and internalize vocabulary, grammar, and structures extensively.

Key words: incorporating, game, learning language, teaching language, communication, classroom, to practice.

Language teaching and language learning are hard processes which can sometimes be frustrating and motivating. Itisclearthat a constant effort is required to understand, produce and manipulate the target language. Teaching English as a foreign language is sometimes a hard job because they are not expected to hear and practice English everywhere and all the time.In this case, games in classrooms are one of the suitable methods that teachers permanently have to use to enhance the learners' desire to learn the language. It is obvious that a student is always a student no matter how old he / she is. Students learn better when they have the feeling that they are making progress. This happens when the atmosphere in the classroom facilitates it. There is a variety of activities that create this kind of atmosphere - games are only one of them. Playing a game is a great opportunity to repeat the material in a way which is encouraging and not intimidating. If the teacher adds the element of challenge and competition into it and caters to the needs of a larger range of students and learning techniques which suit them; the outcome will be great achievements.

It is not right opinion that all learning should be serious and solemn in nature and that if one is having fun and there is hilarity and fun it is not learning. This assertion is entirely faulty simply because it is possible to

learn a language as well as enjoy oneself at the same time. It appears then that one of the best ways of doing it is through performing games.

One has to notice that many experienced textbook and methodology manuals writers have argued that games are not just fruitless and time-filling activities; they are rather activities endowed with great educational values. This is why a great number of writers are today inclined to believe that games should be treated as central not peripheral to the Foreign Language Teaching. A similar opinion is expressed by Richard Amato who believes games to be a fun but warns against overlooking their pedagogical value; particularly in Foreign Language Learning.

Games are easy ways of learning without being bored. And learning should not really become boring. Games therefore are relevant for adult classes too, provided they are adapted to the learners' level. It is a good idea to develop or find games that inspire adults to learn the language. These are simply different games to those teachers use for learners [1, p 11].

Many teachers often use games as short warm up activities or when there is some time left at the end of the lesson. This misuse of games will not be beneficial to the learners because they are not performed in the right way. As we see, games should not be regarded as activities filling odd moments when the teacher and the students have nothing better to do. We can acknowledge that no one today can deny the efficiency and the effectiveness of games in teaching English as a foreign language. We have to add that games lend themselves well to revision exercises helping students remember material in an entertaining and pleasant way.

There are today so many writers and authors who assert that even though games resulted only in noisy disturbances and entertained learners, they are worth paying attention to, and implementing in classrooms since they significantly motivate learners, promote greatly communicative competences and skills and generate adequately fluency [15 p.].

Games have been shown to have advantages and effectiveness in learning vocabulary in various ways. First of all everyone knows that games bring relaxation and fun for students. This can be simply accounted for by the fact that they help learners learn and retain new words and structure more easily. Second, games usually involve friendly competition and they keep learners interested.

It is not a fallacy in this sense to assert and maintain that these activities create the motivation for the learners of English to get involved and participate actively in the learning activities. Also it is possible to say that the vocabulary games bring real world context and real life situations and enhance then students' use of the English language in a flexible and communicative way.

There is one aspect that teachers should take into account. These factors are the number of students, the proficiency level, the cultural context, the timing, the learning topic and the classroom settings. Teachers often turns to games during a lesson planning in the English language teaching classroom. This justification for using games in the classroom has been well demonstrated as benefiting students in a variety of ways.

Games are one of the most charming and ethnically prosperous resources that the teachers can easily use in verbal communication classrooms. They are valuable resources to expand students' abilities in listening, speaking, reading, and writing. They can also be exercises to teach a variety of language matters such as sentence patterns, vocabulary, pronunciation, rhythm, adjectives, and adverbs. Learning English in the course of games also affords a non-threatening ambiance for students, who usually are tense when speaking English in an official classroom location. They also give new insights into the objective traditions. [4, p 35]

Games are organized according to rules, and they are enjoyable. Most games require choral responses or group works, whereas problem-solving activities (though they are structured) require individual response and creative solutions. Games and problem-solving activities are generally used after the presentation, in the practice part, because such communicative tasks can only be handled after mastering sufficient grammar and lexical points. Through well-planned games, learners can put into practice and internalize vocabulary, grammar, and structures extensively. Play and competition that are provided by games enhance the motivation of the young learners. They also reduce the stress in the classroom as Krasen S.D (1988) suggested. At the same time as playing games, the learners' attention is on the message, not on the language. For teachers, using the game-based platform in class is sometimes a real challenge. Students are understood by teachers to be working on learning the language, but they are also to some extent understood to be exercising their out of school identities as players and gamers while interacting with the platform, and thereby bringing unsolicited and unwanted entertainment into the classroom. On the one hand so many

teachers use gaming, including the Pacman activity could facilitate vocabulary acquisition and spelling, on the other hand the role of the teacher is often to slow down the pace of playing and interacting and to encourage pupils to concentrate, repeat and persist. Often teachers would insist, when they are guiding or supervising individual students, that students should engage in introductions to tasks and other kinds of preparatory work that students were more likely to skip in order to move on to `real' task interaction. In this sense teachers were trying to reconceptualise gaming as a profound or `serious' learning activity based on concentration and perseverance, in which a linear process of solving and understanding tasks should generally be observed [2, p. 25].

In classroom gaming is from the beginning conceptualized as a learning activity by the teacher which allows the students to understand gaming as a teacher controlled activity from the outset. The teacher has pre-selected the tasks, pupils are much more likely to work through the tasks and to do this in the order suggested by the teacher, though a number of the students also choose to do the tasks in the order that seem interesting to them. The attention span of these students is generally longer, also their pace of learning and interacting with the platform was much more relaxed than elder students, who would typically move quickly through the tasks, and often skip from the platform menu to individual tasks as described above.

Surprisingly enough, educators' use of the term "active learning" has relied more on intuitive understanding than a common definition. Consequently, many faculties assert that all learning is inherently active and that students are therefore actively involved while listening to formal presentations in the classroom. Students must do more than just listen: They must read, write, discuss, or be engaged in solving problems. Most important, to be actively involved, students must engage in such higher-order thinking tasks as analysis, synthesis, and evaluation. Within this context, it is proposed that strategies promoting active learning be defined as instructional activities involving students in doing things and thinking about what they are doing.

Here are some opinions said by researcherabout using games in classrooms:

1. 'Games are highly motivating because they are amusing and interesting. They can be used to give practice in all language skills and be used to practice many types of communication.' AydanErzos
2. * Games are fun and children like to play them. Through games children experiment, discover, and interact with their environment. (Lewis, 1999)
3. * Games add variation to a lesson and increase motivation by providing a plausible incentive to use the target language. For many children between four and twelve years old, especially the youngest, language learning will not be the key motivational factor. Games can provide this stimulus. (Lewis, 1999)
4. * The game context makes the foreign language immediately useful to the children. It brings the target language to life. (Lewis, 1999)
5. * The game makes the reasons for speaking plausible even to reluctant children. (Lewis, 1999)
6. * Through playing games, students can learn English the way children learn their mother tongue without being aware they are studying; thus without stress, they can learn a lot.
7. * Even shy students can participate positively.by Yin Yong Mei and Jang Yu-jing

There are some criteria how to choose games (Tyson, 2000)

* A game must be more than just fun.
* A game should involve "friendly" competition.
* A game should keep all of the students involved and interested.
* A game should encourage students to focus on the use of language rather than on the language itself.
* A game should give students a chance to learn, practice, or review specific language material.

General Benefits of Games

Affective:

- lowers affective filter
- encourages creative and spontaneous use of language
- promotes communicative competence
- motivates
- fun

Cognitive:

- reinforces
- reviews and extends

- focuses on grammar communicatively

Class Dynamics:

- Student centered
- Teacher acts only as facilitator
- Builds class cohesion
- Fosters whole class participation
- Promotes healthy competition

Adaptability:

- Easily adjusted for age, level, and interests
- Utilizes all four skills

- requires minimum preparation after development [5, p42]

We have to acknowledge that today teachers as well as students are truly lucky with the globalization and the information high way from which everybody can benefit. This conception of education is now overshadowed by the notion that it is about developing skills for accessing and progressing information. That is to say that the teacher must always be learning to update his or her knowledge and keep his or her role of monitor. Such activities provide meaningful and enjoyable language practice and they encourage the learners to explore the wonderful world of English language through games.

Basically, game is one of the fundamental learning activities and not only in studying foreign languages. Classes for adults which contain games and competitions, elements of team guessing are so refreshing and best to practice skills of communicating. Besides, games give students a lot of positive emotions and this is also a basic tool in studies. Games are serious devices by which we can create an interesting activity. Students learn the grammar items without knowing that they are learning. Moreover it encourages their participation.

We must admit in this respect that well-chosen games are really invaluable as they give the students the opportunities to practice language skills. Today it is shown that games in English Language Teaching are highly motivating and play a paramount role as they can be used to give practice in all language skills and be used to practice many types of real life communication.A game can help them forget they are learning and enjoy the experience while enhancing in a quickly and efficient way their knowledge and competences. [3, p 1]

In conclusion, usinggames in the classroom brings variety, a change of pace and opportunities for a lot of language production and also a lot of fun! It can be an integral part of the class and not a 'one-off' event. It's fun and motivating; quieter students get the chance to express themselves in a more forthright way; the world of the classroom is broadened to include the outside world - thus offering a much wider range of language opportunities. In addition to these reasons, students who will at some point travel to an English speaking country are given a chance to rehearse their English in a safe environment. Real situations can be created and students can benefit from the practice.

1. *"The impact of songs and games in English language teaching" NdiagaSylla, 30 pages*
2. *www.ccsenet.org/journal, Vol 3, No 2 (2013)*
3. *The Internet TESL Journal, Vol. VI, No. 6, June 2000, by AydanErzos*
4. *Daejin University ELT Research Paper. Fall, 2000, 'Forum' Vol. 33 No 1, January - March 1995, Page 35*
5. *"A Natural Resource for Teachers" by M. Martha Lengeling and Casey Malarcher 'Forum' Vol. 35 No 4, October - December 1997 Page 42.*

Түйін

Р.Н. Жаримбетова, Б. Болат. Ағылшын тілін оқыту процесіне ойындарды енгізу

Бұл мақалада тіл үйрену және тіл оқыту процестеріне ойындарды енгізу, оның нәтижелерін бақылау мәселелері қарастырылған. Тіл үйрену және тіл оқыту процестері кейде көңіліндіқалдыратын қиын процесс болып табылады. Сыныптағы ойындарды оқытушылар тілді үйренуде студенттердің талпыныстарын жоғарылату мақсатында қолайлы әдістердің бірі ретінде үнемі пайдаланып отырған. Ойындар сыныпта оңай ауызша байланыс жасауға болатын этникалық ресурстарының бірі болып табылады. Олар ережелерге сәйкес ұйымдастырылған, жағымды болып табылады. Мәселені шешу кезінде (олар құрылымдық болғанымен)

көптеген ойындар, жеке ауызша жауап немесе топ ішінде жауап және шығармашылық шешуді талап етеді. Мұндай байланыс тек жеткілікті грамматика және лексикалық элементтердің дамуына кейін өңделуі мүмкін, себебі ойындар барысында сөйлеген әдетте мәселеніц практикалық бөлігінде пайдаланылады. Сондай-ақ әзірленген ойындар арқылы, студенттер лексика, грамматика мен тақырып құрылымын тәжірибе жүзінде біле алады.

Түйін сөздер: енгізу, ойын, тіл үйрену, тіл оқыту, қарым-қатынас, сынып, тәжірибелеу.

Резюме

Р.Н. Жаримбетова, Б. Болат. Введение игр в преподавании английского языка

В данной статье рассматриваются вопросы включения игр в процессы преподавание языка и обучения языку и результаты обучения. Преподавание языка и обучение языкуявляются трудными процессами, которые иногда могут разочаровать. Игры в классах являются одним из подходящих способов для повышения стремления учащихся, и преподаватели постоянно используют его чтобы преподавать язык интересно. Игры являются одним из самых очаровательных и этнически процветающих ресурсов, которые учителя могут легко использовать в словесных классах связи. Они организованы в соответствии с правилами, и они приятны. Большинство игр требуют хоровые ответы или группа работает, в то время как в области решения проблем (хотя они структурированы) требуют индивидуального ответа и творческих решении. Игры и решение проблем, как правило, используется после презентации, в практической части, поскольку такие коммуникативные задачи могут быть обработаны только после освоения достаточной грамматики и лексических пунктов. Посредством хорошо спланированных игр, учащиеся могут практиковать и усвоить лексику, грамматику и структуры.

Ключевые слова: включение, игра, изучение языка, обучение языка, коммуникация, класс, практиковать.

УДК 373.016:82

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОҒИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ә. Казиханова – *Абай атындағы ҚазҰПУ, II курс магистранты*

Елбасының Қазақстан халқына Жолдауында "Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге қабілеттігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі.

Бізге экономикалық және қогамдық қажеттіліктерге сай келетін осы замангы білім жүйесі қажет", - деп атап көрсетілгендей, білім беру саласында айтарлықтай өзгерістер жүріп жатыр.

Мемлекеттік мәртебеге ие болган ұлттық мәдениетке ана тілге деген қогамдық сұранысқа орай қазақ әдебиеті пәнін оқыту да жаңа бағытта жүргізіле бастады. Себебі әдебиет пәні білім беру жүйесіндегі басты пәндердің бірі болып саналатындықтан, оның алдына қоятын мақсаты да пәнге қойылатын талаптар деңгейіне сай болуы қажет.

Осы орайда халқымыздың біртуар ұлдарының бірі, агартушы галым А. Байтұрсыновтың "қазақ" газетінде (1914), "Мектеп керектері" деген мақаласында: "Ең әуелі мектепке керегі - білімді, педагогика, методикадан хабардар оқыта білетін мұғалім".

Екінші - оқыту ісіне керек құралдардың қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді, һәм құралдар қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы.

Үшінші - мектепке керегі белгіленген багдарлама. Әр іс көңілдегідей болып шыгуы үшін оның үлгісі я мезгілді өлшеуі болуы керек. Үлгісіз я өлшеусіз істелген іс- ол я артық, я кем шықпақшы", - деп, оқытудың дидактикалық принциптерін гылыми тұргыда нақтылы белгілеп бергеніндей, жас ұрпақты оқыту, тәрбиелеу, оларды өмірге білімді, жан жақты жетілген азамат етін әзірлеу оп-оңай жұмыс емес. Қиын да қызық, қыр-сыры мол ұстаздық жұмыс терең білім мен озық тәжірибені, ізденгіштік пен табанды талапкерлікті талап етеді.

Қазақ әдебиеті сабақтарында оқушыларга білімнің терең болуына, білімді өздері меңгеруіне жагдай жасауга болады. Мұғалім қазақ әдебиетінен сабақ өткізуді жоспарлаганда оқушыларды оқыту, үйрету, тәрбиелеу, дамыту шарттарын ескеруі қажет.

1. Оқыту, ягни білім беру мақсаты. Балага гылыми-теориялық жагынан не айтылуы тиіс. Ол

қандай мөлшерде, оны бала қабылдау ала ма? Балаға түсіндірудің, қабылдатудың жолын іздестіру.

2. Үйрету. Осы білгенін оқушы өмірде қолдана ма? Яғни оқушы мұғалім тапсырған үй тапсырмасын қиналмай орындауы тиіс. Ең бастысы, берілген көркем әдебиет үзінділерін не болмаса өлең-тақпақтармен толықтай танысып, есте сақтауы керек.

3. Тәрбиелеу. Бұл бір - жауапты іс. Себебі, әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқушыны көптеген адами қасиеттерге, имандылыққа, еңбекке, тапқырлыққа, киім кию мен сөйлеу мәдениетіне, т.с.с. тәрбиелеу.

4. Дамыту. Оқушының логикалық ойлау қабілетін жетілдіру. Ой-өрісін шыңдай отырып, өмірге деген өзіндік ұстанымын қалыптастыру. Бойындағы өмірін танып, бағыт-бағдар беру.

Л.В.Заньковтың редакциялығымен жарық көрген "Педагогика"оқулығында оқыту үдерісінің 9 түрі берілді:

- мұғаліммнің сабақты түсіндіруі және баяндауы;
- мұғалімнің оқушылармен әңгімесі;
- ұстаздың тәжірибелерімен оқытылатын затты көрсетуі;
- суреттермен, сызықпен жасалынған көрнекі құралдарды көрсетуі;
- экскурсия;
- оқулықтан және басқа да кітаптардан оқушылардың өздігінен білім алуы;
- оқушылардың өздігінен бақылауы, тапсырманы орындауы, лабораторияда істейтін жұмысы;
- тапсырмалар;
- оқушылардың білімін тексеру әдісі: жазбаша, ауызша және практикада сынау.

П.А.Зайченко "Методы обучения в советской политехнической школе" деп аталатын еңбегінде оқыту әдісінің он түрі барын дәлелдеген. Олар: 1. педагогикалық баяндау; 2. түсіндіру; 3. мектеп лекциясы; 4. әңгіме; 5. кітапты пайдалану; 6. байқау; 7. көрсету; 8. лабораторияда сабақ өткізу; 9. экскурсия; 10. түрлі тапсырмалар орындау әдістері.

Ал профессор Е.Я. Голанд оқыту әдістерін төмендегіше топтаған: ауызша мазмұндау, әңгіме, кітапты пайдалану, көрсету, лабораторияда сабақ өткізу, экскурсия, түрлі тапсырмалар орындату әдістері.

Осы айтылған оқыту әдістері - оқытудың жалпы әдістері ғана. Жұмыста бұл әдістердің барлығына тоқталу мүмкін емес. Себебі, қай пәннің әдістемесі болса да, оқытудың жалпы әдістерінен өзіне тиімдісін басшылыққа алып, өз пәнін оқытудың әдістерін ғана баяндайды. Сондықтан біз де осы ұстаным негізінде, әдебиет сабағында оқушаларға білім мен дағды беруді қамтамасыз ететін әдістерді сөз етпекпіз. Жалпы білім беретін мектептерде оқытудың тәжірибелері мен арнайы жүргізілген эксперименттік жұмыстардың нәтижесі оқушыларға төмендегідей әдістердің тиімді екендігін көрсетеді.

1. Байқау әдісі
2. Түсіндіру әдісі
3. Әңгіме әдісі
4. Кітапты пайдалану әдісі (ақын-жазушылар шығармашылығы)
5. Еске сақтау әдісі
6. Шығарманы не болмаса көркем әдебиет үзіндісін талдау әдісі
7. Сөз мәдениетін қалыптастыру әдісі

Оқыту әдістерінің бұл түрлері бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, бірін екіншісінен бөліп жаруға болмайды.Оқу үдерісінде олар бір-бірімен қатар келін отырады.

Қазіргі қоғам адамзат алдына, білім беру жүйесіне үлкен мәселелерді қойып отыр. Ондай мәселелердің бірі - оқушыны оқыту, білім беру үрдісін жетілдіру, оқытудың жаңа технологияларын, жаңа үлгілерін пайдалану, жалпы білім беру реформасын жасау қажеттігі туып отыр. Осы мәселелерге байланысты бірнеше мемлекеттік құжаттар бекітілді. Оның бірі - Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпанындағы 550 Жарлығымен бекітілген "Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы".

Бұл бағдарламада білім беру, оқыту сапасын көтеру және тілдерді оқытуда белгілі бір нәтижеге аз уақытта жетуге бағытталған оқытудың жаңа технологияларын тәжірибеге енгізу қажеттігі айқын көрсетілген. Соңғы кездерде мектептерде оқытудың әр түрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, сабақ үрдісінде қолданылуда. Атап айтар болсақ, А.М.Берг, В.П. Беспалько, М.В.Клариннің бағдарламалы оқытуы, Л.В.Занков, Р.Штейнердің еркін таңдау идеясы, С.Н.Лысенкованың оза

оқытуы, Ш.А.Аманашвили, Е.Б.Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы, В.М.Монаховтың модульдік оқытуы, В.Дьяченко, К.Я.Вазиналардың ұжымдық оқытуы, М.И:Махмудов, М.Н.Скаткиндердің проблемалық оқыту технологиялары туралы т.б. Сонымен қатар, бүгінгі таңда ұстаздар қауымының жас ұрпақты біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландырып қана қоймай, олардың танымдық шығармашылық ізденімпаздық қабілетін дамыту барысында Т.Ақшолақов, Қ.Тасболатов "Проблемалық оқытуы", М.М.Жанпейісованың "Модульдік оқыту технологиясы", профессор Ж.Қаратаевтың "Білім беру жүйесінің ақпараттандыру технологиясы". Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісін қалыптастыру, тұлғасын дамыту бағытында озық оқыту технологиялары қарқындап келуде. Егеменді еліміздің дамушы елу мемлекет қатарында болудың негізгі бір талабы - мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін жаңа технология элементтерін сабақта қолдануды талап етін отыр. Қазіргі жаһандану заманында жаңа технологияның басты мақсаты - оқушыны жай білімнен шығармашылыққа дейін көтермелеу. Қазіргі заманда жаңа технологиямен қаруланған ұстаздардың жеке тұлғаны қалыптастыруда көп ұраты сөзсіз.

Әрбір педагогикалық технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Әдіс-тәсілдер мұғалімнің ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктелінін қалыптасқан жағдайға сәйкес ең тиімдісі қолданылады. Оқушыларға жүйелі білім беру және алған білімі негізінде іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру сияқты оқу процесінің негізгі мәселелері сабақ беру арқылы жүзеге асады. Сондықтан сабақ беру әдістеріне әрқашан да ерекше көңіл бөлінін, оны жетілдіру күн тәртібінен түспей келеді. Кезінде ХХ ғасырдың басында Ж.Аймауытов "Сабақ беру - үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер" десе, К.Д.Ушинский "Оқу процесін сапалы ұйымдастырудың басты шарты - методикалық шеберлікте, ал методикалық шеберлік әр түрлі оқыту әдістеріне байланысты" деген. Бұдан шығатын қорытынды: мұғалімге үлкен сенім арта отырып, оқытушыдан шеберлік пен ізденімпаздықты дағдыға айналдырған, шығармашылық тұрғыдан оқытуды ұйымдастыра білетін, жаңа технология үлгілерін талғампаздықпен қолдана алатын, "нені?", "қалай оқытамын?", "ең тиімді оқыту әдісі қандай?" деген сұрақтар төңірегінде мың ойланып, жүз толғанатын жаңашыл ұстаздың еңбегі екені аян. Я.А. Коменскийдің пікіріне сүйенсек: "Алған білімнің тиянақтылығы жөнінде мәселе - педагогикалық теориясындағы ең негізгі проблемалардың бірі. Оқыту ісіндегі тиянақтылық оқытушылар білімінің жүйеділігін, дәйектілігін, өзара байланыстылығын, сонымен бірге беріктігін талап етеді".

Жаңа технологияның элементтерін сабақ үрдісінде қолдану ғалым-әдіскерлердің еңбектерінде көрсеткендей бұрынғы оқу талабы "мұғалім -оқулық-оқушы" негізінде болса, ал бүгінгі білім беру жүйесі "оқушы-оқулық-мұғалім" бағытында жүргізіледі. Бұрынғы білім беру жүйесінде мұғалім басты тұлға болып, барлық материалдың көбін өзі оқушыға жеткізсе, ал бүгінгі талап басқаша, яғни берілетін білімді оқушы өзі іздене отырып, бұрынғы алған білімін жинақтай келе, байқампаздықпен шығармашылық тұрғыда өзінің иғеруі басты мақсат.

1.Назарбаев Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан халқына жолдауы. 2007 ж.

2.Қоянбаев Ж. «Педагогика» - Алматы, 2002.

3. Заньков А.В. «Дидактика и жизнь» - Москва 1968 ж.

4. Заньков А.В. «Методы обучения в советской школе» - Москва 1957ж.

5. Аңсабаев Д.С. «Педагогика» Алматы,2003.

Summary

A. Kazihanova. Language arts important to use new technologies

New technology of the teaching, increasing of the quality of the knowledge and the technology of learning language and to get result in short time is given in this programme.

Nowadays, different new technology of the teaching is utilized at school. For example: Technology of A.M. Berg, V.P. Bespalko, programme teaching of M.V. Klaryn, idea of freedom selection technology of L.V. Zankov and R.Shteiner, superior teaching of S.N.Lysenkov, personal programme teaching of E.B. Bonderevskaya, V.M.Monahov's module teaching, V.Djachenko's and K.Vazina's group teaching, problem teaching technology of M.I.Mahmudov and M.N.Skatkin etc.

Nowadays, the teachers carry diligence on the sphere of the knowledge, ability skills and creativity skills the students. Innovation T.Aksholakov 's, K.Tasbolatov's "Problem teaching technology", "Module teaching technology"

of M.M.Zhanpeisova, professor Z.Karataev's "information technology of education system'' help to create person. In order to teach national education, to create patriotic person is developed hardly in Kazakhstan. The main demand of our independent country is – to follow up and amplify elements of new technology and innovation at every school. The aim of each teacher is to create creative person utilizing new technology of education.

Резюме

А. Казиханова. Значение в уроке литературы использование новых технологий

В этой программе образовывать, повысить качество обучения при обучений языка ясно показано, что кратчайшие время необходимо внедрить новые технологий обучения в эксперимент. В последнее время в школах разные новые технологий обучения используются во время урока. Например, программы обучениия А.М.Берга, В,П,Беспалько, М.В,Кларинина, Л.В.Занков, Р.Штейнера идея свободного выбора, С.Н.Лысенкова скорочтение, Ш.А.Аманашвили, Е.Б.Бондаревская личная программа обучения, В.М.Монахов модульное обучение, В.Дьяченко, К.Я.Вазина коллективное обучение, М.И.Махмудов, М.Н.Скаткин проблематичное обучение технологий. В том числе, в сегоднешнее время преподаватели не только знанием, умением, навыками обучают молодое поколение. М.М.Жанпейсова «Проблема обучения технологий», профессора Ш.Каратаева «Система образовния информационной технологий». В Казахстане формирование обучения свойственному национальному стандарту, при развитий личности передовые технологий улучшаются.

УДК 376.3

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ УЧЕБНО-ДЕЛОВЫХ ИГР В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ

С.К. Карауылбаев – *Российский университет дружбы народов, PhD докторант*

Аннотация. В статье рассмотрена модель организации учебного процесса при использовании компьютерных учебно-деловых игр, применяемых в подготовке бакалавров. Организационные, методические и психологические условия позволят целостно моделировать учебный процесс с использованием дидактических возможностей компьютерных игр и способствуют повышению профессиональной подготовки и развитию творческой личности студентов. По результатам экспериментов выявлено, что наиболее оптимальными являются приключенческие компьютерные учебно-деловые игры, основанные на моделировании профессионального пространства, с адаптивной интеллектуальной системой обучения, с возможностями многопользовательской компьютерной игры.

Ключевые слова: компьютерная учебно-деловая игра, активные методы обучения, создание компьютерных учебно-деловых игр, модель организации учебного процесса.

Развитие информационных технологий в образовании стратегическая задача государственной политики в области образования в России, Казахстане и др. странах. В принятых в последние годы государственных документах, регламентирующих государственную политику в сфере образования: «Образовательная инициатива «Наша новая школа» [1], «Государственная программа РФ «Развитие образования» на 2013-2020 годы» [2], Закон «Об образовании в РФ» и другие, а так же в государственной программе развития образования до 2020 года в Республике Казахстан [3] особое внимание уделено не только информационным технологиям, но и обновлению методов обучения с помощью информационных технологий.

В Федеральных государственных образовательных стандартах высшего профессионального образования по направлениям подготовки бакалавриата Российской Федерации (ФГОС 2010) среди общекультурных компетенций одним из значимых компетенций считается умение работать с компьютерными технологиями.

Новые подходы к подготовке специалистов в высших учебных заведениях, переход к новым формам: Full-Time – обучение в режиме полной учебной (аудиторной) нагрузки, Part-Time – в режиме неполной учебной (аудиторной) нагрузки, с постепенной трансформацией в них существующих очной, заочной, вечерней форм обучения обуславливают потребность учебных учреждений в обеспечении компьютерной, мультимедийной техникой, и создания методики компьютерного обучения. Компьютерные учебно-деловые игры станут новой ступенью внедрения информационных технологий в профессиональное обучение.

Анализ диссертационных исследований и публикаций по использованию компьютеров в игровом обучении (О.А.Бизиковой, Н.Л.Демкиной, О.Р.Ельмикеева, И.О.Ивакиной, М.А.Исайкиной, А.В.Катаева, А.Л.Катковой, Ю.П.Конаныхина, О.Н.Москалевой, О.А.Рикуна, И.А.Седова, В.А. Трайнева и др.) показал, что в большинстве из них уделяется внимание лишь организации процесса учебно-познавательной деятельности обучаемых в диалоге с компьютером (то есть рассматривается только процесс учения) [4; 5; 6]. При этом следует отметить, что основное внимание исследователей направлено на разработку проблемы использования компьютеризованных дидактических игр как тренажера. Хотя хорошо просматриваются большие потенциальные возможности компьютеризованных учебно-деловых игр при решении в их рамках или с их помощью других дидактических задач, например, задач профессиональной подготовки и развития творческой личности обучаемого.

Компьютерная игра позволяет, во-первых, удовлетворить потребности в познании, во-вторых, прожить в иной, привлекательной форме ситуации и события, которые он не может осуществить в реальности, в-третьих, сформировать в личности игрока необходимые состояния, опыт и навыки. Возможность анонимного принятия решения и многократное использование игровой ситуации характеризуют компьютерные игры как универсальное средство приобретения символического опыта, как своеобразный тренажер человеческих навыков и умений, необходимых для решения задач человеческой жизнедеятельности [9, 3-4].

Успешное пребывание в игровой среде, получение продуктивных результатов повышает самооценку личности, ее способность решения сложных и разнообразных задач человеческого бытия. Л.П.Тимофеева указывает что, компьютерный игрок быстрее и эффективнее реагирует на изменение текущей ситуации, обладает способностью прогнозирования и предвидения дальнейшего хода событий, активнее включается в общественные процессы, успешнее осваивает достижения науки, техники и культуры [9, 4-5].

Учебная деловая игра является активным методом, способствующим развитию самостоятельной познавательной деятельности, а компьютерные учебно-деловые игры на сегодняшний день все еще мало разработаны, но в связи с информатизацией образования они являются очень востребованными. В учебной компьютерной игре происходит обогащение индивидуального опыта обучающегося, приобретаются новые знания, умения, навыки. Они неустанно могут тренировать память, внимание, пополняется словарный запас.

Педагогические условия создания и использования компьютерных учебно-деловых игр в обучении бакалавров состоят из 3 компонентов:

1) Организационные условия,

2) Методические условия,

3) Психологические условия.

I. Организационные условия:

1. Согласование качеств игрового процесса, сюжета игры, игровой механики с психолого-педагогическими требованиями и эргономичностью игры.

2. Проведение семинаров, практических занятий с преподавателями в целях повышения компьютерной грамотности.

3. Совмещение индивидуальных и групповых методов компьютерной учебно-деловой игры он-лайн и оф-лайн.

4. Стимулирование участия студентов в различных вебинарах, Интернет-олимпиадах и конкурсах для формирования творческого развития личности.

Организационные условия можно представить в виде модели оптимизации учебного процесса при использовании компьютерных учебно-деловых игр (рисунок 1).

Исследователи выделяют в качестве эвристик игрового процесса:

-усталость игрока минимизируется за счет переключения разных видов активности во время игры,

-обеспечивается целостность восприятия элементов игры, сеттинга и сюжета,

-изучение сюжета игры происходит как часть игрового процесса и т.д.

А в качестве эвристик сюжета игры показывают:

-игрок воспринимает сюжетную линию как единое согласованное действие,

-игрок думает о возможных сюжетах игры,

-игрок чувствует контроль над своим персонажем, имеет возможность управлять им тактически и стратегически.

В качестве игровой механики:

-игра целостно и увлекательно реагирует на действия игрока (например, звуковое и визуальное сопровождение действий),

-действия игровой механики соотнесены с соответствующими, легко запоминаемыми результатами (откликами) и т.д.

Нельзя сказать, что в этих эвристиках психолого-педагогические условия охвачены полностью. Необходимо как-то конкретизировать учебные действия игрока. Поэтому, мы обращаем внимание на вышеперечисленные организационные условия КУДИ. Сейчас, игры становятся всё более социальными. Продвижение социальных игр ориентировано на реальные контакты пользователей. Иногда игры уже не умещаются в рамках виртуальной реальности, и тогда появляются игры в альтернативной реальности (ARG – alternative reality games). Или другой пример с введением геолакационных тегов, когда внедрение технологии происходило добавлением игровых принципов. Необходимо использовать эти возможности в создании компьютерных учебно-деловых игр.

Рисунок 1 - Модель оптимизации учебного процесса при использовании компьютерных учебно-деловых игр

Интеллектуальность компьютерных игр строится на сложных параллельных вычислениях действий, стратегий, комбинаторики и логики с учетом психологических закономерностей.

Xianhua Dai [7] в диссертации «Подход теории игр к квантовой информации» рассматривает преодоление энтропии эконометрики, теории игр и теории информации, подход теории игр будут исследованы в квантовой информации, в ходе которого новые математическим определениям квантовой относительной энтропии, квантовой взаимной информации и квантовой пропускной способности канала уделены особое внимание. Монотонность запутанных квантовых относительных энтропий и аддитивная способность квантового канала, также квантовое состояние изучены с учетом критериев Келли, в ходе которой толкование теории игр будет сделан на классической относительной энтропии, взаимном обмене информацией и асимптотической информации [7].

Chandra Arjun в своей работе «Методические рамки моделирования коэволюции социально-экономической игры играющих агентов» рассматривает параллельное программирование с позиции социального взаимодействия [8].

Для изучения действий агента использованы коэволюционные алгоритмы, моделирующие процесс адаптации игроков в пределах игр, модели социально-экономические взаимодействия.

Кроме того, эти алгоритмы также использовались для того, чтобы оптимизировать равновесие игры, учитывая социально-экономические изменения [8].

В своей работе автор Eladhari Mirjam Palosaari [9] рассмотрел два основных вопроса. Во-первых, как характеристики потенциальных действий направляются на поддержку игроков для выражения соответствующих символов виртуального игрового мира? Во-вторых, как можно поддерживать в виртуальном игровом мире ролевые игры с господствующими системами? С помощью итерационного проектирования автор изучил дизайн пространства характеристик потенциальных действий путем создания полуавтономных структур агента, разумной модули и применил его в пяти экспериментальных образцах, где конструкция характеристики потенциальных действий и других особенностей игры является производным от разумной модули.

Таким образом, можно вычислять характеристики возможных действий в виртуальном мире игры, с применением умных модулей [9]. Этот подход может с успехом пользоваться в моделировании учебных игр.

Yusoff Amri вводит концептуальную основу для дизайна учебных игр и использует для проверки программ Technology Acceptance Model - Технологию принятия модели (TAM) [10]. Начальное исследование идентифицировало 12 признаков образовательных учебных игр, которые могут использоваться для поддержки эффективного изучения. Эти признаки являются концептуальной основой, поддерживающей обучение в сочетании с играми. Учебные игры подтвердили, что игры, основанные на предложенной структуре, были приняты учениками и являются полезными для изучения. Ратификация привела к сбору и анализу данных учеников, использующих особенно развитую учебную игру. После завершения игры были проанализированы данные анкетирования с использованием структурного моделирования уравнения. В результате исследования были выявлены критерии, приводившие учеников принимать и использовать учебную игру для того, чтобы учиться. Эти результаты значительно помогут разработчикам компьютерных игр для проектирования успешного образовательного процесса [10].

Деловые игры тоже моделируются на основе теории игр. В диссертации Zucca Riccardo «Кооперативный подход теории игр для распределения затрат в сложных системах водными ресурсами» предложена методология распределения стоимости служб водоснабжения, основанная на совместной теории игр [11]. Она может быть очень пригодным инструментом для принятия решения в разработке политики ценообразования для систем водных ресурсов.

Для оптимального планирования и управления водными ресурсами приняты справедливые и эффективные правила распределения стоимости среди различных пользователей воды.

Расчеты начинаются с правильного присваивания затрат, являющейся основанием определения политики ценообразования, которая рассматривает принципы восстановления стоимости и соответствующего вклада для различного использования воды. Большинство методов распределения стоимости, в настоящее время используемых в системе водных ресурсов, не выдвигают на первый план побуждение принятых критериев; таким образом, интересно, почему пользователи должны принять присваивание, которое превышает их альтернативные издержки или их готовность

заплатить. Главная проблема состоит в том, как разделить затраты на ярмарке и простом способе обеспечить соответствующее оправдание критериев принятых методов. Поэтому, цель исследования состоит в том, чтобы индивидуализировать беспристрастный и справедливый метод для разделения стоимости для всех пользователей, которые соблюдают принципы индивидуальной приемлемости и генерального соглашения и приводят доводы в пользу добровольного сотрудничества среди заинтересованных агентов для улучшения эффективности управления водными ресурсами [11].

Если в адаптивной интеллектуальной системе обучения будут реализованы вышеназванные организационные условия, и в особенности возможности многопользовательской компьютерной игры, то процесс обучения в вузе будет способствовать повышению профессиональной подготовки и развитию творческой личности студентов.

1 Национальная образовательная инициатива "Наша новая школа". Утверждено указом Президента Российской Федерации 04 февраля 2010 г. Пр-271.

2 Государственная программа РФ «Развитие образования» на 2013 – 2020 годы. Правительство Российской Федерации. Распоряжение от 15 мая 2013 г. № 792-р.

3 Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118.

4 Бизикова О.А. Развитие диалогической речи у старших дошкольников в процессе интеграции традиционных и компьютерных игр : автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.07 / [Место защиты: Ур. гос. пед. ун-т] Екатеринбург, 2007.

5 Демкина Н.Л. Компьютерные деловые игры как средство повышения продуктивности усвоения учебных знаний: на примере использования компьютерной деловой игры "Никсдорф Дельта" : автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / [Место защиты: Моск. гос. ин-т стали и сплавов] Москва, 2007.

6 Рикун А.О. Обоснование применения симуляционного моделирования и компьютерных деловых игр в подготовке по военно-полевой хирургии : экспериментальное исследование : автореферат дис. ... кандидата медицинских наук : 14.01.17, 14.02.03 / [Место защиты: Воен.-мед. акад. им. С.М Кирова] Санкт-Петербург, 2011.

7 Xianhua Dai. A Game Theoretic Approach to Quantum Information. http://webcat.warwick.ac.uk/record=b2232072~S15

8 Chandra Arjun. A Methodical Framework for Engineering Co-evolution forSimulating Socio-economic Game Playing Agents. http://etheses.bham.ac.uk/ 2867/14/chandra_11_PhD.pdf

9 Eladhari Mirjam Palosaari. Characterising action potential in virtual game worlds applied with the mind module. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hgo:diva-368

10 Yusoff, Amri. A conceptual framework for serious games and its validation. http://eprints.soton.ac.uk/171663/1/Thesis_017b.pdf

11 Zucca Riccardo. A Cooperative Game Theory Approach for Cost Allocation in Complex Water Resource Systems. http://veprints.unica.it/551/1 /PhD_Riccardo_Zucca.pdf

Түйін

С.Қ. Қарауылбаев. Қазіргі заман университетінде компьютерлік іскер ойындарды қолданудың педагогикалық негіздері

Мақалада бакалаврды дайындау барысында оқу үдерісін компьютерлік іскер ойындарды қолдану арқылы ұйымдастыру нобайы қарастырылған. Ұйымдастыру, әдістемелік және психологиялық шарттарды ескере отырып оқу үдерісін нобайлауда компьютерлік оқу ойындарының дидактикалық мүмкіндіктерін қолдану - студенттердің ақпараттық құзыреттілігін, кәсіби дайындығын арттыруға және шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Жүргізілген тәжірибелер көп пайдаланушылар қатар отырып орындайтын, бейімделген зияткерлік оқу жүйесін іске асыратын, кәсіби кеңістік нобайына негізделген компьютерлік іскер ойындардың тиімділігін байқатты.

Түйін сөздер: компьютерлік іскер ойын, оқытудың белсенді әдістері, компьютерлік іскер ойындар жасау, оқу үдерісін ұйымдастыру нобайы.

Summary

S. Karauylbayev. Pedagogical foundations of computer training and business games in the modern university

In given article considered a model of the organization of educational process of the computer educational and business games applied in preparation of bachelors. Organizational, methodical and psychological conditions will allow to model completely educational process with use of didactic opportunities of computer games and promote increase of vocational training and development of the creative person of students. By results of experiments it is revealed that the most optimum are the adventure computer educational and business games based on modeling of professional space, with adaptive intellectual system of training, with opportunities of the multiplayer computer game.

Key words: computer educational and business game, active methods of training, pedagogical conditions of creation of computer educational and business games, model of the organization of educational process.

УДК 378.016:81

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО (ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО) ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

А.Т. Онгарбаева – *докторант 2 курса КазНПУ им.Абая*

Аннотация. В статье акцентируется внимание на то, как Казахстан осуществляет вхождение в мировое образовательное пространство в целях приближения национальной системы образования к международным образовательным стандартам.

На основе когнитивно-коммуникативного принципов представлен отбор методологии в системе подготовки специалистов-финансистов. Формирование когнитивно-коммуникативной компетенции предполагает последовательную реализацию принципов личностно-ориентированного и взаимосвязанного обучения языкам, а также реализацию когнитивно-коммуникативного и лингвокультурологического принципов, которые обеспечивают восприятие, понимание и усвоение своеобразия каждого из языков, отражающих историю, культуру и менталитет народов.

Для нашего конкретного исследования использованы строго выверенные и прошедшие апробацию принципы, методы, сформулированные в ГОСО и Законе об Образовании: стратегической целью системы образования в Казахстане является формирование полиязычной поликультурной личности.

Ключевые слова: когнитивно-коммуникативный подход, принцип экономии человеческих усилий, языковая личность, принцип взаимосвязанного обучения.

Современное общество ставит перед казахстанской системой образования ряд новых проблем, которые обусловлены политическими, социально-экономическими, мировоззренческими и другими факторами. Особенно следует отметить необходимость повышения качества и доступности образования, увеличение академической мобильности, интеграции в мировое научно-образовательное пространство, создание оптимальных образовательных систем. Так как наука и образование стали ведущей производительной силой. Президент Н. А. Назарбаев в своем Послании «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» ставит стратегическую задачу формирования интеллектуальной нации, как залога успешной конкурентоспособности Казахстана: «Мир вступил в эпоху глобализации, ускоренного развития инноваций и технологий. Новым этапом развития человечества является переход к «экономике знаний». И Казахстан не должен остаться на обочине этих процессов» [1].

Интегрируясь в глобальное сообщество, Казахстан осуществляет вхождение в мировое образовательное пространство в целях приближения национальной системы образования к международным образовательным стандартам.

Как известно, в 2003 году Республика Казахстан официально присоединился к Болонскому процессу. Реализация идей Болонской декларации предполагает становление системы би- или трилингвального образования, при котором наравне с казахским и русским языками будет использоваться и иностранный язык. В нормативных документах, а именно в «Закон об

образовании», «Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы», сформулирован социальный заказ общества, который определяет основные направления реализации Госстандарта для высшей и средней школы. В данных документах говорится о том, что «Уровень образования и интеллектуальной потенциал общества в современных условиях приобрели характер важнейшей составляющей национального богатства, а образованность человека, профессиональная мобильность, стремление к творчеству и умение действовать в нестандартных условиях стали основой прогресса, устойчивости и безопасности страны» [2, 3]. В повышении интеллектуального потенциала общества, мобильности и конкурентоспособности специалистов особую роль играет знание языков тех партнёров, с которыми реализуются совместные проекты, создаются совместные фирмы.

Проект о трёхъязычном образовании в целом осуществляется, прежде всего, на базе казахского языка. Обучение русскому языку в вузах в соответствии с современной установкой предполагает изучение его для углубления профессиональной подготовки. Во всех неязыковых вузах преподаются курсы: «Научный стиль русского языка», «Профессиональный русский язык», где требуется усвоение терминологического минимума, соответствующее будущей профессии.

В современной теории и технологии обучения языкам важнейшей задачей является выбор методологии исследования. Следует отметить, что **Методология** – это система (комплекс, взаимосвязанная совокупность) принципов и подходов исследовательской деятельности, на которые опирается исследователь (учёный) в ходе получения и разработки знаний в рамках конкретной дисциплины.

Для нашего конкретного исследования по теме «Клишированные формулы обучения общению при формировании языковой личности студентов-финансистов» мы использовали строго выверенные и прошедшие апробацию принципы, методы, сформулированные в ГОСО и Законе об Образовании: стратегической целью системы образования в Казахстане является формирование полиязычной поликультурной личности.

Ведущими принципами должны быть следующие принципы: компетентности, нацеленный на формирование конкурентоспособного специалиста, коммуникативности – нацелен на формирование полиязычной поликультурной личности. В методологии исследования ведущим из этих принципов станет принцип коммуникативности. Поэтому мы свою методологию назвали коммуникативно-когнитивной.

В коммуникативной парадигме язык связывают с овладением речевой деятельностью, в когнитивной - с когницией, то есть с познанием и сопутствующими ему процессами.

Основные методы нацелены на развитие речемыслительной деятельности, поэтому помимо традиционных методов анализа, синтеза, педагогического эксперимента мы использовали методы:

1. Метод моделирования языковой личности;
2. Метод координации содержания дидактического материала по трем языкам с использованием клишированных формул;
3. Гипертекстовое представление дидактического материала;
4. Фреймовое представление научных понятий;
5. Помимо известных мы реализуем редко используемый принцип «экономии человеческих усилий».

Поэтому, рассматривая современную стратегию обучения русскому языку, мы будем опираться на базовые положения как коммуникативного, так и когнитивного подходов, опираясь на данные смежных с методикой наук, таких как: когнитивная психология, лингвистика, философия, социология, культурология, педагогика и др.

Если суть коммуникативного подхода заключается в моделировании процесса обучения как реального общения. Речь идёт о моделировании лишь основных, принципиально важных, сущностных параметров общения, к которым относятся: личностный характер коммуникативной деятельности субъекта общения; взаимоотношения и взаимодействие речевых партнёров; ситуации как формы функционирования общения; содержательная основа процесса общения; система речевых средств, усвоение которых обеспечило бы коммуникативную деятельность в ситуациях общения.

Суть когнитивного подхода заключается в направленности процесса обучения на решение таких проблем, как: восприятие, познание и понимание человеком действительности; приобретение, обработка, структурирование, сохранение, выведение и использование знаний.

Современные методические задачи требуют объединения коммуникативного и когнитивного подходов, что даёт основание для разработки данного подхода к обучению русского языка.

Процесс обучения русскому языку предполагает стимулирование речемыслительной активности студентов-финансистов. Благодаря этому стимулирование речемыслительной активности студентов-финансистов осуществляется с помощью создания на занятиях проблемных ситуаций, то есть таких, в которых возникают интеллектуальные задачи. Проблемная задача характеризуется препятствием, определённой трудностью решения, необходимостью выбора одного из нескольких решений, столкновением нескольких точек зрения и потоком информаций. Решение данной проблемы является когнитивным процессом, в котором заданная ситуация превращается в целевую, то есть когда в наличии не имеется ни способа решения, ни соответствующих знаний. Умственная деятельность, которая направлена на решение проблемы, следует рассматривать как эвристическую, то есть предполагающую непредсказуемость вариантов решения.

Многие ученые считают, что обучение русскому языку предполагает формирование языковой личности студентов. **Языковая личность** рассматривается как совокупность способностей и характеристик человека, обусловливающая создание им речевых произведений (текстов), которые отличаются степенью структурно-языковой сложности, глубиной и точностью отображения действительности и определённой языковой направленностью. В своём развитии языковая личность проходит три уровня: 1) вербально-семантический (овладение лексическим, грамматическим и фонетическим языковым материалом); 2) лингвокогнитивный или тезаурусный (формирование картины мира); 3) мотивационно-прагматический (образование системы целей, мотивов и установок личности как мотивационного уровня её деятельностно-коммуникативных потребностей) [5].

Следует отметить, что языковой и речевой материал отбирается в соответствии с определёнными ситуациями общения и отрабатывается в типичных для использования тех или иных языковых форм ситуациях. Поэтому при обучении русскому языку нужно учитывать и интеллект студентов, которыми они воспринимают и обрабатывают информацию в процессе познания.

Когнитивно-коммуникативной подход в обучении русскому языку предполагает формирование у студентов коммуникативно-когнитивной компетенции как развитой способности к осуществлению речемыслительной деятельности, которая проявляется в процессе решения проблемных задач средствами русского языка на основе знаниевого пространства, картины мира, множественного интеллекта и сформированной языковой личности студентов. Коммуникативно-когнитивной компетенция имеет свою структуру, которая состоит из следующих компетенций: а) языковая; б) речевая; в) социокультурная; г) стратегическая; д) дискурсивная; е) прагматическая; ж) иллокутивная; з) социальная; и) социолингвистическая; к) когнитивная.

В данной статье мы рассмотрим варианты подхода к исследованию в филологическом образовании в неязыковых вузах.

В первом исследовании мы используем принцип экономии человеческих усилий, который описал известный казахстанский ученый А.Е. Карлинский в монографии «Методология и парадигмы современной лингвистики» [6]. Он отмечает об основных принципах психических механизмов человека, среди которых ведущим является принцип экономии человеческих усилий. Известно, что экономия связана с бережливым отношением экономии человеческих усилий, которое проявляется по-разному. Исследуемые нами клишированные формулы обучения общению способствуют экономии усилий при составлении предложений для выражении мысли.

Лингвистический термин «клише» с французского языка переводится как «штапм». Понятие "клише" охватывает широкий спектр стереотипных выражений, механически воспроизводимых в типичных речевых контекстах и ситуациях, но лишь часть из них может служить когнитивной и лингвистической основой для изучения национального менталитета.

В своих работах Пермяков Г.Л. использует термин «клише» понимая под ним любые воспроизводимые формы языка, то есть фразеологизмы, пословицы и поговорки, а также ряд клишированных языковых форм, которые представляют собой замкнутую цепь предложений…[7].

По мнению А.Е.Карлинского, речевые клише могут быть двоякого вида: полные и редуцированные клише. Полные клише представляют собой воспроизводимые предложения предикативного типа в виде пословиц и поговорок, которые отражают в иносказательной форме жизненные ситуации. А редуцированные клише функционируют в виде отдельных слов и словосочетаний, которые по общественному договору репрезентируют полную пропозицию в свернутой форме.

Также А.Е. Карлинский акцентировал внимание на то, что именно в клише переплетаются все объективные и субъективные факторы человеческого общения.

Таким образом, клише обеспечивает экономию времени и усилий говорящих, так как выражают самую суть коммуникативных намерений и являются понятными собеседнику с первого предъявления.

1. *Государственный общеобразовательный стандарт образования Республики Казахстан. Основные положения. – Астана, 2006, -70с.*
2. *«Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы» www.primeminister.kz/page/article_item-34*
3. *Послания Президента – Лидера Нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана»*
4. *Государственные общеобязательные стандарты образования технического и профессионального образования согласно прилагаемому перечню. Утверждено: Приказ МОН РК от 30 декабря 2010 года № 587-Астана, 2010.*
5. *Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М ,1987.*
6. *Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2013 г.*
7. *Пермяков Г.А. От поговорки до сказки (заметки об общей теории клише), М., 1970.*

Түйін

А.Т. Онгарбаева. Қазақстандағы үштілді (филологиялық) білім беру жүйесінің әдіснамасы және зерттеу әдістері

Мақалада Қазақстан дүниежүзілік білім беру аясына кіру барысында ұлттық білім жүйесінің халықаралық білім беру қалыптарға сәйкес мақсатының жасауына көңіл бөледі.

Қаржыгер-мамандарды дайындау жүйесінде негізгі когнитивті-коммуникативтік ұстанымдардың әдістемелерінің сұрыпы ұсынылады.

Когнитивті-коммуникативтік құзыреттіліктердің құралымы тілдерге тұлға-багдарлау және іліктес тәлім-тәрбиенің ұстанымының дәйекті жүзеге асуын, сондай-ақ когнитивті-коммуникативтік және лингвомәдениетті ұстанымдар жүзеге асуын, байымын, түсінушілігін және әр тілдердің ерекшеліктерін меңгеруі, тарихын, мәдениетін және халық менталитетін қамсыздандырады.

Біздің нақты зерттеуіміз ГОСО және Білім заңында тұжырымдалған: Қазақстан білім жүйесінің стратегиялық мақсатында полимәдениетті тілдік тұлға құралымы болып табылатын үшін қатал тексерілген және апробациядан өткен ұстанымдар, әдістер пайдаланылған.

Түйін сөздер: когнитивті-коммуникативік тіл табу, адами мехнаттың үнемінің ұстанымы, тілдік тұлға, іліктес тәлім-тәрбиенің ұстанымы.

Summary

A.T. Ongarbaeva. Methodology and methods in trilingual (philological) education in Kazakhstan

In the article attention is accented on that, how Kazakhstan carries out included in outer educational space for approaching of the national system of education to the international educational standards.

On the basis of cognitive-communicative principles the selection of methodology is presented in the system of preparation of specialists-financiers. Forming of cognitive-communicative competense supposes successive realization of principles of the personality-oriented and associate educating to the languages, and also realization cognitive-communicative and lingveculturele principles, that provide perception, understanding and mastering of originality of each of languages, reflecting history, culture and mentality of people.

For our certain research the principles, methods set forth in ГОСО and Law on Education, strictly adjusted and passing approbation are used: the strategic aim of the system of education in Kazakhstan is forming of polilanguages of multicultural personality.

Key words: cognitive-communicative approach, principle of economy of human efforts, language personality, principle of the associate educating.

УДК 821.161.1

РОЛЬ СЕМЬИ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА

Д.А. Сабирова – *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, докторант PhD*
Ф.Ю. Камалова – *учитель СШ имени Валерия Чкалова*

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о роли семьи в воспитании ребенка. Вопросы духовно-нравственного воспитания, совершенствования человека это один из главнейших вопросов в современном обществе. Сегодня весь мир находится в поиске новых образовательных программ по развитию общечеловеческих ценностей. Роль семьи, роль родителей в воспитании духовно-нравственных ценностей, на наш взгляд, является главенствующей. В семье ребенок осваивает основы культуры материальной и духовной. В общении с близкими взрослыми у ребенка формируются собственно человеческие формы поведения: навыки мышления и речи, ориентации и деятельности в мире предметов и человеческих отношений, нравственные качества, жизненные ценности, стремления, идеалы. Основными условиями успеха духовно-нравственного воспитания детей в семье можно считать наличие нормальной семейной атмосферы, авторитета родителей.

Ключевые слова: семья, духовно - нравственное воспитание.

В Послании Президента Республики Казахстан 2012 года в числе приоритетных задач определен вопрос качественного роста человеческого капитала в стране. «Патриотизм, нормы морали и нравственности, межнациональное согласие и толерантность, физическое и духовное развитие, законопослушание. Эти ценности должны прививаться во всех учебных заведениях, независимо от формы собственности» - призывает Н.А. Назарбаев [1].

Вслед за Л.П. Буевой мы считаем, что духовность – это проблема обретения смысла. Духовность, отмечает автор, есть показатель существования определённой иерархии ценностей, целей и смыслов [2].

По словам Ю.К. Бабанского, термин «нравственность» берет свое начало от слова нрав. По латыни нравы звучат как /moralis/ – мораль. «Нравы» – это те эталоны и нормы, которыми руководствуются люди в своем поведении, в своих повседневных поступках. Нравы не вечные и не неизменные категории, они воспроизводятся силой привычки масс, поддерживаются авторитетом общественного мнения, а не правовых положений» [3].

Основы духовно-нравственного воспитания в научных трудах Казахстана заложены просветителями А. Кунанбаевым, Ч. Валихановым, И. Алтынсариным, Ш. Кудайбердиевым, С. Торайгыровым, М. Кашимовым, Ж. Аймаутовым, М. Жумабаевым и др. Так, нравственный идеал Ч. Валиханова состоит в борьбе против общественного и нравственного зла в казахском этносе, в осуждении «дикой» и лживой морали [4, с. 109].

В творчестве, философских воззрениях, художественных произведениях Ч. Валиханова, А. Кунанбаева, Ш. Кудайбердиева, С. Торайгырова, М. Кашимова, Ж. Аймаутова, М. Жумабаева отражены основополагающие факторы нравственного воспитания. Так, по Абаю, труд и просвещение народа – главные средства нравственного воспитания. В «Книге слов» Абай анализирует и дает толкование целому ряду категорий нравственности. Слово четвертое: «Мудрые мира давно заметили: человек ленивый бывает, как правило, труслив и безволен, безвольный – труслив и хвастлив; хвастливый – труслив, глуп и невежествен; глупый невежествен и не имеет понятия о чести, а бесчестный побирается у лентяя, ненасытен, необуздан, бездарен, не желает добра окружающим» [5, с. 20].

Воспитание – целенаправленное формирование личности в целях подготовки её к участию в общественной и культурной жизни в соответствии с социокультурными нормативными моделями [6].

Таким образом, духовно-нравственное воспитание – один из аспектов воспитания, направленный на усвоение подрастающими поколениями и претворение в практическое действие и поведение высших духовных ценностей [7].

Роль семьи, роль родителей в воспитании духовно-нравственных ценностей, на наш взгляд, является главенствующей.

«Семья – это важнейший из феноменов, сопровождающий человека в течение всей его жизни» [8, с. 22]. С этим мнением психолога Л.Б. Шнейдер нельзя не согласиться, поскольку человек на протяжении своего жизненного пути (не важно короткого или длинного) является частью семьи, вырастает в ее окружении, выходит из нее и создает новую. По большому счету, моральное и физическое благосостояние нации и государства прямо пропорционально наличию и уровню нравственных идей и их реализации в семье.

Для того, чтобы говорить о роли семьи в духовно-нравственном воспитании, посмотрим, как определяют значение понятие понятия "семья" различные источники:

- совокупность близких родственников, живущих вместе [9];
- основанная на браке или кровном родстве малая группа, члены которой связаны общностью быта, взаимной моральной ответственностью и взаимопомощью [10].

Как видим, помимо общности быта членов семьи, указывается и на их взаимные, нравственные обязанности.

То, что понятие "семья" имеет не только нравственную, но и духовную природу.

Семья – древнейшее устройство на Земле. На протяжении всей истории крепкие семьи были залогом стабильности общества. Семейный круг – эта та школа, где, как нигде больше, можно вырастить нравственных людей [11].

И.А. Ильин называет семью «первичным лоном человеческой культуры».

Семья, по его мнению, призвана поддерживать и передавать из поколения в поколение некую духовно-религиозную традицию, из этой национальной, отечественной традиции возникает и утверждается культура священного очага – культура народа с ее благоговейным почитанием предков, с "ее идеей священной межи, огораживающей могилы предков", с ее национальными обрядами и обычаями [12].

По мнению Г.М. Коджаспировой, можно выделить два стиля семейного воспитания:

Демократический стиль семейного воспитания определяется: высоким уровнем вербального (речевого) общения между детьми и родителями; включенностью детей в обсуждение семейных проблем, учетом их мнения; готовностью родителей прийти на помощь, если это потребуется, одновременно верой в успех самостоятельной деятельности ребенка; ограничением собственной субъективности в видении ребенка.

Контролирующий стиль включает значительные ограничения поведения детей: четкое и ясное разъяснение ребенку смысла ограничений, отсутствие разногласий между родителями и детьми по поводу дисциплинарных мер.

Стили семейного воспитания определяются на основе следующих критериев:

- степень протекции и контроля;
- удовлетворенность потребностей ребенка;
- предъявляемые требования и способы общения с ним;
- применяемые санкции по отношению к ребенку;
- степень эмоциональной отзывчивости и воспитательной уверенности родителей.

Родительский контроль: родители с высоким баллом по этому параметру предпочитают оказывать большое влияние на детей, способны настаивать на выполнении своих требований, последовательны в них. Контролирующие действия направлены на проявление зависимости у детей и успешное усвоение родительских стандартов и норм.

Родительские требования: родительские требования при правильном их применение побуждают к формированию зрелости у детей; родители стараются, чтобы дети развивали свои способности в интеллектуальной, эмоциональной сферах, межличностном общении, настаивают на необходимости и праве детей на независимость и самостоятельность.

Способы общения с детьми: родители с высоким баллом по этому показателю стремятся использовать убеждение, чтобы добиться послушания, обосновывают свою точку зрения и одновременно готовы обсуждать ее с детьми, выслушивают их аргументацию. Родители с низким баллом не выражают четко и однозначно свои требования, недовольство или раздражение, но чаще прибегают к косвенным способам – жалобам, крику, ругани.

Эмоциональная поддержка: родители способны выражать сочувствие, любовь и теплое отношение, их действия и эмоциональное отношение направлены на содействие физическому и духовному росту детей, они испытывают удовлетворение и гордость от успехов детей [13].

Основными условиями успеха духовно-нравственного воспитания детей в семье можно считать наличие нормальной семейной атмосферы, авторитета родителей, своевременного приобщения ребенка к книге и чтению.

Нормальная семейная атмосфера – это осознание родителями своего долга и чувства ответственности за воспитание детей, основанного на взаимном уважении отца и матери, постоянном внимании к учебной, трудовой и общественной жизни, помощь и поддержка в больших и малых делах, в бережном отношении к достоинству каждого члена семьи, постоянном взаимном проявлении такта; организация жизни и быта семьи, в основе которой лежит равенство всех членов, привлечение детей к решению хозяйственных вопросов жизни семьи, ведению хозяйства, к посильному труду; в разумной организации отдыха в участии в спортивных и туристских походах, в совместных прогулках, чтении, прослушивании музыки, посещении театра и кино; взаимная принципиальная требовательность, доброжелательный тон в обращении, задушевность, любовь и жизнерадостность в семье.

Созданию духовно-нравственной атмосферы в семье способствуют семейные традиции, крепкие устои и принципы. К ним относится проведение общественных и семейных праздников по случаю дня рождения взрослых и малышей. Подготовка детьми и взрослыми подарков, вручение их при особом эмоциональном подъеме создают ту атмосферу торжественности, радости и счастья, которая формирует духовную культуру, «цементирует» семью как коллектив.

Особое место в воспитании ребенка в семье следует отвести чтению. В дошкольном возрасте ребенок особенно любит слушать сказки, которые ему читают взрослые, рассказы из жизни людей и животных. Из книг он узнает о хороших людях, об их делах, узнает о животных, растениях. В сказке побеждает всегда сильный, ловкий, справедливый, честный и трудолюбивый человек, а злой, недобрый карается людьми и обществом. Слушая сказку, ребенок не остается равнодушным к судьбе героя он переживает, волнуется, радуется и огорчается, то есть у него формируются чувства, постепенно зарождается интерес к книге. С поступлением ребенка в школу, когда он научится читать, важно закрепить интерес и выработать навык самостоятельного и систематического чтения. Этот навык не появляется сам по себе, нужна согласованная и умелая работа школы и семьи. Только это приобщит ребенка к чтению, и он начнет считать книги своими спутниками в приобретении новых знаний. Зародившийся интерес к чтению приведет ребенка в библиотеку, в книжный магазин. У него будут свои герои, которым он будет подражать.

1. *http://www.akorda.kz Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. 27.01.2012*
2. *Буева, Л.П. Социальная среда и сознание личности / Л.П.Буева. - М : МГУ, 1968.*
3. *Бабанский Ю.К. Педагогика. М: 1988 г., с.155*
4. *Сегизбаев О.А. Исследователь, мыслитель. – Алма-Ата: «Казахстан», 1974. – 128с.*
5. *Кунанбаев А. Собрание сочинений в одном томе: стихотворения, поэмы, проза. – М : Худож. лит., 1954. – 416с.*
6. *Гавров С.Н., Микляева Ю.В., Лопатина О.Г. Воспитание как антропологический феномен. Учебное пособие. – М.: Форум, 2011. – 240 с.*
7. *Адамова А.Г. Сущность духовно-нравственного воспитания учащихся в контексте системного подхода //ВЕСТНИК. – 2008. – С. 26.*
8. *Шнейдер Л. Б. Ш 76 Психология семейных отношений. Курс лекций. - М : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.*
9. *Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка*

10. Российская педагогическая энциклопедия. - М.: 1999, Т. 2.
11. Куправа А. Э. Апсуара – традиционная культура абхазов.
12. Ильин И.А. Путь к очевидности. М.: Республика, 1993.
13. Коджаспирова Г.М Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспекта М.: Айрис-пресс, 2008. - 256 с.

Түйін

Д.А. Сабирова, Ф.Ю. Камалова. Баланы рухани-адамгершілік тәрбиелеудегі жанұяның рөлі

Берілген мақалада бала тәрбиесіндегі жанұяның рөлі мәселесі қарастырылады. Адамды рухани-адамгершілік тәрбиелеу, жетілдіру мәселесі – бұл қазіргі қоғамдағы басты мәселелердің бірі. Бүгінде бүкіл әлем жалпыадамзаттық құндылықтарды дамытудың жаңа білім беру бағдарламаларын іздеу үстінде. Рухани-адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеуде жанұяның рөлі, ата-ананың рөлі, біздің ойымызша, басты болып табылады. Жанұяда бала материалды және рухани мәдениет негіздерін бойына сіңіреді. Жақындарымен қарым-қатынас жасау барысында баланың өзін-өзі ұстауы қалыптасады: ойлау және сөйлеу, заттар мен адамдық қарым-қатынас қызметінде бейімделу дағдысы, адамгершілік қасиеттері, өмірлік құндылықтары, мақсаттары мен армандары. Баланың жанұядағы рухани-адамгершілік тәрбиесінің негізгі шарты ретінде қалыпты жанұялық жағдай және ата-аналарының беделін есептеуге болады.

Түйін сөздер: жанұя, рухани-адамгершілік тәрбие.

Summary

D.A. Sabirova, F.Yu. Kamalova. The role of the family in the spiritual and moral education of the child

This article examines the role of the family in the upbringing of the child. Questions spiritually-moral education, improvement of man is one of the most important issues in today's society. Today the whole world is in search of new educational programs for the development of human values. The role of the family, the role of parents in the upbringing of spiritually-moral values, in our opinion, is dominant. In the family, the child masters the basics of material and spiritual culture. In dealing with close adult in the child form their own human behavior: the skills of thinking and speech, orientation and activity in the world of objects and human relations, moral qualities, life values, aspirations and ideals. The main conditions for the success of spiritual and moral education of children in the family can be considered as the presence of a normal family environment, parental authority.

Key words: family, spiritually-moral education.

УДК 37.091.12

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

А.М. Сапарбаева - *канд. пед. наук, доцент КазУМОиМЯ им Абылай хана, г. Алматы*
Э.А. Раева - *преподаватель КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования профессиональной культуры у будущих специалистов. Профессиональная культура является основой для систематизации профессионально важных качеств специалиста.

Профессиональная культура личности – система усвоенных специальных знаний и ценностных ориентаций, интересов, сформированных навыков и умений мастерской, свободной и самостоятельной творческой трудовой деятельности по специальности.

В основе профессиональной культуры лежат принципы социального сознания и поведения, диктуемые особенностями технологии деятельности по правилам той или иной профессий, зафиксированные в учебниках и навыках профессиональной подготовки. Сюда же входят элементы социальной этики, целей и социальной ответственности за последствия данной деятельности, профессиональные традиции, статусные роли, профессиональный язык. Профессиональная культура личности выступает основой для создания идеальных профессиональных моделей личности. Профессиональная культура имеет важное теоретическое и практическое значение для культуры труда и профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная культура, образование, духовное, физическое здоровье, культурные ценности, социокультурные функции.

В деле подготовки будущего специалиста ведущая роль принадлежит формированию его профессиональной культуры, являющейся процессом преобразования общественно-профессиональных ценностей в личностные.

Очевидно, что на сегодня не существует задачи благороднее, чем обеспечение достойной, полноценной жизни человека. Его высокий образовательный уровень, духовное и физическое здоровье являются неотъемлемой частью богатства страны. От воспитания и образования будущих специалистов зависят социально-экономические, политические и культурные изменения общества. Содействие совершенствованию культуры учащихся на основе обогащения социокультурного опыта человечества является главным назначением образовательно-воспитательной деятельности.

Образование – это одно из наиболее значимых средств социального воспроизводства сообщества и повышения потенциала его адаптивных возможностей и перспектив социокультурного развития. Основные функции образования связаны с решением задачи социализации и инкультурации личности обучаемого посредством трансляции ему фрагментов общего и специализированного социального опыта накопленного человечеством. Процессы социализации человека, усвоения им норм и технологий использования определенной социально-функциональной роли преследует цель подготовки квалифицированных кадров для поддержания и повышения уровня адаптивных возможностей сообщества в постоянно меняющихся исторических условиях его существования посредством выполнения и развития необходимых видов деятельности, познания технологий.

Образование делится на общее и специализированное (профессиональное). На более низких уровнях образования доминирует решение задач общего образования (просвещения), а по мере повышения уровня начинают преобладать функции специализированного обучения.

Общее образование преследует цели преимущественно инкультурации личности обучаемого, и потому оно тесно связано с задачами воспитания. Таким образом, инкультурация индивида в процессе воспитания и общего образования формирует его в качестве «продукта» культуры данного сообщества. Иные социокультурные цели преследует специализированное образование. Здесь речь идет о подготовке не «продукта» и «потребителя» культуры, а ее «исполнителя» и «творца» (разработчика новых форм). Такого рода обучение осуществляется преимущественно в специализированных областях социальной практики, квалифицированными представителями узкопрофилированных профессий, специальностей и специализаций. Освоение этих ролевых функций обучающимися связано с процессом его социализации – введением в действующую систему разделения труда, усвоением им специализированных знаний, практических умений и навыков продуктивной деятельности. Важно, чтобы обучающийся усвоил не только фундаментальные и прикладные знания и умения по предмету, функциям и технологиям его будущей деятельности, но и принципы соответствующей профессиональной культуры.

В процессе образования человек усваивает культурные ценности. Культура выступает предпосылкой и результатом образования человека. Образование теснейшим образом связано с понятием культуры и обозначает специфический человеческий способ преобразования природных задатков и возможностей. Процесс взаимодействия, как присвоение и создание человеком новых культурных ценностей в рамках образовательной системы является созиданием. Образование является тем социальным институтом, через который передаются и воплощаются базовые культурные ценности и цели развития общества.

Культура и образование остаются в центре внимания всего мирового сообщества. Они выступают в качестве ведущих факторов общественного прогресса и развития цивилизации. Образование выполняет социокультурные функции: является способом социализации личности и преемственности поколений, средой общения и приобщения к мировым ценностям, достижениям науки и техники, ускоряет процесс развития и становления человека как личности, субъекта и индивидуальности, обеспечивает формирование духовности в человеке и его мировоззрения ценностных ориентаций и моральных принципов.

Высшее образование становится необходимым и важным фактором развития как отдельных сфер (экономики, политики, культуры, науки) так и всего общества. Высшие учебные заведения

концентрируют образцы социокультурной, учебно-познавательной и научно-исследовательской деятельности человека определенной эпохи. Поэтому непрерывно изменяется содержание высшего образования: специализации и направления подготовки специалистов; соотношение фундаментальных курсов и прикладных дисциплин, ориентации кафедр, научных отраслей. Каждая учебная дисциплина, образовательная технология, сфера общения студентов и преподавателей, личность преподавателя как ученого и педагога и другие факторы имеют огромное значение в общекультурном, профессиональном, интеллектуальном и личностном развитии выпускников ВУЗов.

Современные ВУЗы готовят своих выпускников не только к научно-исследовательской деятельности, но и к различным профессиональным обязанностям. При этом традиционная – духовная и культурологическая миссия ВУЗов остается неизменной.

Профессиональная культура личности – система усвоенных специальных знаний и ценностных ориентаций, интересов, сформированных навыков и умений мастерской, свободной и самостоятельной творческой трудовой деятельности по специальности.

В основе профессиональной культуры лежат принципы социального сознания и поведения, диктуемые особенностями технологии деятельности по правилам той или иной профессий, зафиксированные в учебниках и навыках профессиональной подготовки. Сюда же входят элементы социальной этики, целей и социальной ответственности за последствия данной деятельности, профессиональные традиции, статусные роли, профессиональный язык. Профессиональная культура личности выступает основой для систематизации профессионально важных качеств специалиста, для создания идеальных профессиональных моделей личности, что имеет важное теоретическое и практическое значение для культуры труда и профессиональной деятельности.

1. Чернова Ю.К. Профессиональная культура и формирование ее составляющих в процессе обучения. - Москва – Тольятти. Изд-во Тол.Пи, 2000г – 163с.

2. Крылова Н.В. Культурология образования – М.: Народное образование, 200 – 272 с.

3. Зиятдинова Ф.Г. Социальные проблемы образования. - М.: Изд-во государственного гуманитарного университета, 1999 – 282с.

Түйін

Кәсіптік мәдениет – болашақ мамандарды даярлаудағы маңызды фактор ретінде

Мақалада болашақ мамандардың кәсіптік мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Кәсіптік мәдениет маманның кәсіби маңызды қасиеттерін жүйелеудің негізі болып табылады.

Тұлғаның кәсіби мәдениеті – мамандық бойынша шығармашылық еңбек қызметінде дербес, шебер, еркін ептілік пен қалыптасқан тәжірибелерді, қызығушылықтарды, бағалы бағыттар мен арнайы білімді иғеру жүйесі.

Кәсінтік мәдениеттің негізіне әлеуметтік сана мен тәртіп қағидалары жатады, олар өз кезегінде кәсіби дайындық дағдылары мен оқулықтарында кездесетін сол немесе басқа мамандықтардың ережелері бойынша қызметтің технологиялық ерекшеліктерімен анықталады. Бұған сонымен қатар берілген қызметтің салдарының әлеуметтік жауапкершілігінің, әлеуметтік этиканың, мақсаттардың элементтері, кәсіби дәстүрлер, дәрежелі рөлдер мен кәсіби тіл жатады. Тұлғаның кәсіби мәдениеті тұлғаның идеалды кәсіби моделін қалыптастыру үшін негіз болып табылады. Кәсіби мәдениет кәсіби қызмет пен еңбек мәдениеті үшін маңызды теориялық және практикалық мағынаға ие.

Түйін сөздер: кәсіби мәдениет, білім беру, рухани, мәдени құндылықтары, әлеуметтік-мәдени қызметтері

Summary

A.M. Saparbaeva, E.A. Raeva. Professional culture as an important factor in the training of future specialists

The article deals with the formation of professional culture of future specialists. Professional culture is the basis for systematization of professionally important qualities of the specialist. Professional culture of a personality is a system of learned expertise and values, interests, formed skills and abilities, free and independent, creative working activity in the specialty. At the basis of the professional culture the principles of social consciousness and behavior dictated by the peculiarities of the technology activities by the rules of a profession recorded in textbooks and training skills are included. It also includes elements of social ethics, objectives and social responsibility for the consequences of this activity, professional traditions, status and a professional language. Professional culture is the basis to create the ideal

professional models of personality. Professional culture is of great theoretical and practical significance for the culture of labor and professional activity.

Key words: Professional culture, education, spiritual and physical health, cultural values, sociocultural functions.

ӘОЖ 811.512.122:147 (574)

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОРЫНДАЛАТЫН ЖАТТЫҒУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Ғ.М. Текесбаева - *п.ғ.м., PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі сабақтарында орындалатын жаттығу жұмыстарының түрлері туралы айтылады. Теориялық материалдарды берік меңгерту жаттығу жұмыстарының тиімді де жүйелі құрылуымен байланысты. Жаттығуларды орындау негізінде оқушылардың ақыл-ой әрекеттері, ақыл-ой қызметінің белсенділігі қалыптасып, дамытылады. Жаттығулар – бір мақсатқа бағытталған, өзара байланысты әрекеттердің тұтастығын көрсетеді. Ол әрекеттер тілдік және ой операциясының күрделенуіне баланысты бірінен соң бірі орындалады. Жаттығулар белгілі бір іс-әрекеттің негізін қалайтындықтан, оқушының білімді меңгеру үдерісінде маңызды орын алады. Жаттығуларды орындау барысында оқушылар үнемі ізденіс үстінде болып, алдына қойылған міндеттер мен мәселелерді шешудің өзіне таныс жолдарына сүйене отырып, жаңа жолдар табуға ұмтылыс жасайды. Қазақ тілі сабағында орындалатын жұмыстар негізінде оқушылар тілдік материалдарды иғере отырып, оны сөйлеуде, әр түрлі сөйлеу жағдаяттарында колдана білуге дағдыланады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, тұлға, жаттығу, ауызша, жазбаша, әдістеме, әдіс, оқыту, оқушы, үдеріс

Қазақстан Республикасында білім беру саласында жүрін жатқан реформаның басымдық алуы, мемлекет дамуындағы ұзақ мерзімге межеленген мақсаттарға жету бағытындағы қоғамдық прогрестің заңдылықтарынан туындайды. Болашақ ұрпақтарға әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлай білу мүмкіндігін жетілдіру қоғамның басты міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан да Қазақстан Республикасының Ата заңында жеке тұлғаның білімге деген сұранысын (қайтару үшін) қанағаттандыру үшін өз ұрпақтарына кепілдік береді,- деп көрсетілген. Ата заңда көрсетілген бұл міндетті жүзеге асыру үшін білім беруді тұлғалық-бағдарлық, іс-әрекеттік тұрғыда ұйымдастыру қажет деп санаймыз.

Қазақстан Республикасының ғуманитарлық білім беру тұжырымдамасында: «Білім берудің ғуманитарлық сипаты, онда адам тек зерттеу объектісі ретінде ғана емес, ең алдымен, шығармашылыққа құлшынысымен оқушылардың баурап жететін субъектісі ретінде көрінуімен бедерленеді», - делінген.

Білім беруде оқушы мұғалімнің объектісі ғана емес, білімді меңгеруде жеке субъект ретінде көрінеді. Мектеп оқушыларының шығармашылығын қалыптастыру үшін мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, шәкірттерінің жас және жеке ерекшелігімен қатар оның неге қызығатынын жете білуі маңызды болмақ.

ХХ ғасырдың басында белгілі ғалым Ж.Аймауытов «Мектеп бітірін шыққан соң, бала бүкіл әлемге өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарайтын болса, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты – осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз болуы керек», - деп айқындап берген. Мұның өзі білім мазмұнының жалпы азаматтық құндылыққа бағдарлануы білім беруді ізгіліктендірудің міндеттерін ойдағыдай жүзеге асыруды қамтамасыз етуін көздейді.

Қазақ топырағында тұңғыш педагогика оқулығын жазған педагог-ақын М.Жұмабаев мектеп жөнінде: «Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебін салмақ. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысты нәрсе. Бұл ескірмейтін иғі сөз, өзгермейтін бір шындық. Тарихты аз ғана болса да, атқарған кісі мұны біледі. Қазақтың тағдыры, келешегі, ел болуы да мектептің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізде сау, берік hәм өз жанымызға

қабысатын, үйлесетін негізде құра білсек, келешеғімізге тайынбай серттесуге болады. Сондай негізде құра алмасақ, келешеғіміз күңгірт», - деп көреғендікпен айтып кеткен.

Мектеп оқушыларының терең білім алуы мұғалімнің педагогикалық шеберлігі мен ізденімпаздығына тікелей байланысты. Қазақ тілінің құрылымдық жүйесін меңгерту барысында оқушылардың қабілеттерін арттыру мақсатында жұмыс түрінің кешенді жүйесі жасалуы тиіс.

Оқулықта берілетін жаттығулар оқушыларға берілетін білімнің оңай және өз дәрежесінде иғерілуін қамтамасыз етеді. Әр жаттығуда нақты оқу материалының мазмұны ашылып, білім берудің тиімділігі айқындалады. Оқушылардың танымдық сипаты бір жағынан олардың табиғи қабілеті мен психикасына байланысты болса, олардың дамуы оқулықта берілетін жаттғулардың мазмұнына да байланысты. Неғізінен әр жаттығу мазмұнымен ғана емес, оқушыға тиғізетін пайдасымен де маңызды, яғни оның ойлау қызметінің дамуына, адамғершілікке баулуға септіғін тиғізеді. Жаттығулар оқулықтың мазмұнын анықтайды, оқу материалын жүйелілікпен қамтамасыз ете отырып, неғізгі ақпаратты беруші рөлін атқарады.

Ғылымда жаттығулардың жүйеліғі өзара байланысқан түрлі аспектіде зерттеледі:

- Философиялық;
- Психолоғиялық:
- Дидактикалық және әдістемелік.

Оқушылар тіл пәнінен жаттығуларды орындау барысында алған білімдерін түрлі жағдайлар мен түрліше байланыстарда бірнеше рет және вариациялармен қолданады. Жаттығудың орындалу барысында оқушы әрдайым ізденіс үстінде болып, алдына қойылған міндеттер мен мәселелерді шешудің өзіне таныс жолдарына сүйене отырып, жаңа жолдар табуға ұмтылысын қалыптастырады. Әдістемелік сөздікте жаттығуды «оқу материалын меңгеруді ұйымдастырғанда, оқу үдерісінде қолданылатын әдістемелік жүйенің құрылымдық бөлігі» деп анықтайды [1, 154]

Қазақ тілі сабақтарында жаттығу жұмыстарының алатын орны ерекше. Жалпы әдістеме ілімінде жаттығулар жүйесін жасау мәселесі – оқыту жүйесіндеғі күрделі мәселелердің бірі. Оқулықтар мен оқу құралдарына талдау жұмыстарын зерделесек, XX ғасырдың 60-жылдарына дейінгі тілдік, яғни, ғрамматикалық жаттығуларға көп мән беріліп, оқыту үдерісінде оның үлес салмағының басым болғанын байқаймыз. Бұны сөйлеу әрекеті ғрамматиканы иғеру неғізінде ғана жүзеге асады деген пікірдің басым болғанымен түсіндіруімізге болады.

Жаттығулар әдісінің негізгі қызметі – оқушының алған білімі мен іскерлеғінің дағдыға айналуы және практикалық жағдайда орындай алуға мүмкіндік жасау. Жаттығу жұмысын жүргізу – әр пәннің міндетті бөліғі. Теориялық материалдарды берік меңгерту жаттығу жұмыстарының тиімді де жүйелі құрылуымен байланысты. Жаттығу жұмыстары жеңілден басталып, бірте-бірте күрделене түсіп, оқушылардың ізденімпаздық қабілеттерін арттыратын шығармашылық деңгейдеғі жаттығуға дейін көтерілуі тиіс.

Әдістемелік еңбектерде жаттығу жұмыстарын әртүрлі топтайды. Әдіскер ғалым Ә.Әбілқаев: «Жаттығу тілді оқыту процесінің қажетті құрамды бөліғі болып табылады. Жаттығуларсыз қазақ тілі сабағын өткізу мүмкін емес», - дей келе, қазақ тілін оқытумен байланысты жаттығуларды орындай түріне қарай ауызша, жазбаша, қиындық дәрежесіне қарай оңайдан қиынға қарай деп бөлінеді де, жаттығулардың түрін көрсетеді [2,87].

Хасен Арғынов сөз тіркестерін меңгертуге байланысты төмендегідей жұмыстарды атап көрсетеді:

- берілген сөйлемдердегі сөз тіркестерін тапқызу, олардың бағыныңқы, басыңқы компоненттерін атату, қай сөз табынан болғанын дәлелдету;
- сөздер беріледі, солардан сөз тіркестерін жасату, олардың қайсысы есімді сөз тіркесі, қайсысы етістік сөз тіркесі деп аталатынын айтқызу;
- есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненттерінің қай сөз табынан жасалғанын сұрау;
- етістікті тіркестерінің бағыныңқы компоненттерінің қандай тұлғада, қай сөз табынан жасалғанын сұрау;
- өлеңді сөйлемдердегі сөз тіркестерін атау, олардың сөз тіркесінің қай түрі болып тұрғанын айтқызу және дәлелдету [3,54].

Профессор С.Рахметова: «Грамматикалық жаттығулар оқушылардың қандай тілдік материалдармен жұмыс жасауына қарай, фонетикалық, морфолоғиялық, синтаксистік және лексикалық болып бөлінеді» [4,63], - дейді.

З.Бейсембаева: «Сабақтың дидактикалық мақсатына қарай жаттығулардың түрі де (дайындық жаттығу, байқау-сынау жаттығулары, машықтану жаттығулары, т.б), өткізу формасы да (ауызша, жазбаша) әр түрлі» [5, 47], - дейді.

Н. Құрманова өз еңбектерінде жаттығуларды аналитикалық (теориялық материалдарды иғеруде оны дағдыға айналдыру мақсатында), синтетикалық (ғрамматикалық ішкі заңдылықтарын тілде қолдана білуге), аналитика-синтетикалық (стильді ажырата білу, редакциялау, шығармашылығын арттыру мақсатында жаттығулар) деп бөлінеді [6, 76].

Грамматикалық жаттығулар оқылатын ғрамматикалық формалардың дифференцациялануына мүмкіндік береді. Олар нақты бір ереже бойынша жасалған мәтіннің мазмұнын, стилін, формасын анықтауға көмектеседі.

Грамматикалық жаттығулардың басты міндеті – сөз құрамын өзгертуге, сөздердің бір-бірімен тіркесу амалдары мен тәсілдерін үйренуге жол ашады.

Грамматикалық жаттығуларды орындау арқылы оқушыларға сөз тіркесін құрауына, жалғаулар мен жұрнақтардың қызмет ерекшеліғіне назар аудартылады. Қазақ тілі сабақтарында меңгертілетін ғрамматикалық минимум ғрамматикалық жаттығулар мен тапсырмалар арқылы дамытылып, таза тіл ғылымы – лингвистикадан, дидактикалық бейімдеуден өткізілген жаттығуларға жатады.

1-жаттығу. Көп нүктенің орнына бағыныңқы сөз қойып, сөз тіркесін жасаңыздар.

... мекеме, ... еңбек, ... студент, ... басшысы, ... бала, ... бағу, ... көше, болжау, ... тұру, ... үйрену, ... қатынасу, ... шөп, ... дәптер, ... даусы, ... жүру, ... шұғылдану, ... уағыздау.

2-жаттығу. Кестеде берілген сөз тіркестерін байланысу түрлеріне қарай ажыратыңыздар.

№	*Мысалдар*	*Қиысу*	*Матасу*	*Меңгеру*	*Қабысу*	*Жанасу*
1	Алғашқы ойлар					
2	Табиғат сыйы					
3	Уақыттан озған					
4	Сендер сөйлеңдер					
5	Былтыр тапсырды					
6	Білгенге маржан					
7	Екі дос					
8	Біздің ауыл					
9	Сен таныссың					
10	Көпір арқылы өту					

3-жаттығу. Төмендегі сөз тіркестерінің қайсысы тұрақты сөз тіркесі, қайсысы мақал-мәтел, қайсысы еркін тіркесі екенін ажыратыңыздар. Олардың қандай мағына беретінін айтып беріңіздер.

Ас - адамның арқауы; аулаға шығу; түймедейді түйедей ету; жүрегі тас төбесіне шығу; өнерлі бала сүйкімді; білімді адам; жүрек жұтқан; көз қорқақ, қол батыр; көзі ауырды; қолды болды; ұлық болсаң, кішік бол;жасы кіші; ағаштан түйін түйген; жүрек жұтқан; темірді қызғанда соқ; кең болсаң, кем болмассың; ит өлген жерде; еңбек етсең емерсің; еңбек ету; санын соғып қалу; қырғи қабақ болу; көппен көрген ұлы той; қаны қайнау.

Грамматикалық жаттығулардың мазмұны – сөздерді дұрыс тіркестіруге дағдыландыруға, сөйлемнің құрылуы мен айтылуын меңгертуге байланысты анықталады. Грамматикалық жаттығулар жүйесі бірізділікпен, жеңілден қиынға қағидасымен іске асырылады.

1. Азимов Э.Г., Щукин А.И. Словарь методических терминов. – Санк-Петербург, 1999 ж

2. Әбілқаев Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі, Алматы,1998 ж.

3. Арғынов Х. Жай сөйлем синтаксисін оқытудың методикасы. Алматы, 1987 ж.

4. Рахметова С. Бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытудың ғылыми әдістемелік негіздері (Ауызша және жазбаша тіл дамыту әдістемесі): п.ғ.д. автореф. – Алматы, 1994 ж.

5. Бейсембаева З. Қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесін модульдік технология негізінде оқыту. – Алматы, 2006 ж.

6. Құрманова Н. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: п.ғ.д. .. автореф. – Алматы, 2004 ж.

Резюме

Г.Т. Текесбаева. Виды упражнений выполняемых на уроках казахского языка

В статье говорится о видах упражнений, которые выполняются на уроках казахского языка. Прочное освоение теоретических материалов связано с эффективным и систематическим созданием работы с упражнениями. В процессе выполнения упражнений формируется у учащихся умственная деятельность и развивается активность умственной функции. Упражнения – совокупность взаимосвязанных деятельностей, направленных на единую цель. Эти деятельности в зависимости от языковой и мыслительной сложности ыполняются по очередно. Так как упражнения закладывают основы какой-либо деятельности оно занимает существенную роль в процессе освоения знаний учащимися. В ходе выполнения упражнений учащиеся находятся в постоянном поиске. Опираясь на свои знания ученики пытаются найти новые пути решения поставленных задач и проблем.

На основе упражнений, выполняемых на уроках казахского языка учащиеся усваивая языковые материалы учатся их применять в различных языковых ситуациях.

Ключевые слова: казахский язык, личность, упражнение, устно, письменно, метод, методика, обучение, ученик, процесс

Summary

G. Tekesbayeva. Types of grammar exercises at the lessons of kazakh

The article deals with the types of exercises Kazakh language. Good understanding theoretical materials connected with building effective and systematic work. When pupils do grammar exercises, they improve and develop their mental-moral qualities. Grammar exercises are totality interconnected activities, aimed at the goal. These actions depending on of language and mental complexity perform step by step. Grammar exercises are too important in order that, pupils could understand, because exercise creates certain activity. In the process of doing grammar exercises, pupils are always try to solve their tasks and problems.

At the lesson of Kazakh language, pupils become able to learn language skills and also they apply these skills on different language situations.

Key words: Kazakh language, personality, exercise, orally, written, method, methodology, training, pupil, process.

ӘОЖ 81'243

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІН ОҚИТЫН ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ (ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛЕР)

Д.С. Толмачева – *ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
Е.Р. Игнатова – *ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
А.Е. Саденова – *ф.ғ.д., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада орыс және қазақ тілдерін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеуге үйретудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы жағдаят мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Оқу үдерісі барлық шынайы жағдаяттарды көрсете алмайды, сондықтан да шынайы тілдік қатынасқа жақын коммуникативтік оқу жағдаяттарының үлгілері ұсынылады.

Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады.

Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады.

Мақалада ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі.

Түйін сөздер: сөйлеу, психологиялық алғышарттарды саралау, коммуникативтік жағдаяттар, айтылымның мазмұнды нысаны.

Орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің мақсаттары практикалық, жалпы білім беру, тәрбиелік, дамытушы болып табылады. Дегенмен соңғы жылдардағы зерттеулерде оқытудың тағы бір инновациялық мақсаты стратегиялық (ғаламдық) туралы сөз болуда.

Стратегиялық мақсаттың мәні тілді оқыту үдерісіндегі сөйлесуде тілдік құрал арқылы қоршаған орта туралы өз ойын жеткізін бере алу және қоршаған шынайы әлемде белгілі бір мақсаттарға жете алу деңгейіндегі екінші тілдік тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Жоғарыда айтылғандардан, сөйлеу – бұл әлеуметтік феномен және оның туындауы – ойлау міндеттерінің тұжырымы деп қорытынды жасауға болады. Сондықтан қарым-қатынас жасай алу және оны дұрыс бағалай алу дағдысы сөйлеуді тудырудың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады, сонымен қатар өзінің лингвоқоғам өкілдерімен қарым-қатынас жасай алу дағдысы тұлғаның қоғам мәдениетін игеру аясындағы, табиғи әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделу барысында қалыптасады деп айта аламыз.

Коммуникативтік бағыт бойынша тіл үйрену ана тілін меңгерудегі ұстанымдарға негізделеді. Әрбір тіл үйренуші бірінші кезекте сөйлеуді үйренуі тиіс. Ал грамматика коммуникация барысында дамиды. Демек тіл үйрену мазмұнын грамматика емес, қатысым табиғаты айқындайды.

Сөйлеу үдерісінің өз алдына мақсаты мен міндеті болады, ол қалайда психологиялық тұрғыдан белгілі бір тілек пен себепке байланысты болады. Бұл мақсат бойынша сөйлеуден өзге де мәселенің жайын тілдік құрал арқылы шешу талап етіледі. Сонымен, тіл меңгерудегі сөйлеу дегеніміз – тіл үйренушінің өз ойын құрастырып, оны ауызша тұжырымдап айтуы. Психологтардың пікірінше, ол – өте күрделі және көп қырлы үдеріс. Сөйлеу басқа сөз әрекетінің түрлеріне қарағанда тіл үйренушінің психикалық жағдайына көбірек байланысты болып келеді. Сөйлеу тіл үйренушілердің бұл әрекетке көзқарасына, дайындығына, қарым-қатынас жасау актісіне қаншалықты қатысу ниетіне тығыз байланысты туындайды.

Әдістемелік міндеттерді шешу үшін бұл бағытта сөйлесуге қатысушының бірден немесе біраз уақыттан соң жауап бере алу әрекетімен анықталатын сөйлеудің нәтижесі маңызды мәнге ие болады. Мұндай нәтиже тыңдаушының мінез-құлқынан, әрекетінен, әсер етуінен және сөйлеу ниетін практикалық жүзеге асыруынан көрінеді.

Сөйлеуге үйретуге қысқаша психологиялық талдау жасаудан мынадай қорытынды шығаруға болады, яғни қатынас жасаудың осы түрінің нәтижелі дамуы келесі жайттарға байланысты болып келеді. а) сөйлеудің техникалық дағдысының қалыптасуы – фонетикалық және лексика-грамматикалық түрлерінің болуы, ішкі сөйлеудің редукциялануы, балама сөздерді ауыстырып қолдана алу дағдысының болуы; б) оқыту уәждемесінің болуы; в) жағдаяттық шарттылықты жүзеге асыру; ғ) тілдесуде сөздің орнын дұрыс ауыстыра білу.

Осы жоғарыда аталғандардың ішінде жағдаят ерекше мәнге ие. Бұл уәж бен қажеттіліктің пайда болуына себепші болады, сонымен қатар ойлау қызметін күшейтеді, оқу үдерісін табиғи ауызша сөйлеуге жақындатады.

Жағдаяттың компоненттері мен белгілері туралы көптеген авторлар сөз қозғаған. Нақты жағдаятқа және қатынас жасау түріне байланысты түрлі түсініктемелер немесе компоненттерінің көлеміне сай түрлі анықтамалар беріледі.

Жағдаяттылық – тіл үйренушінің үйренуге, меңгеруге, білуге қызығушылығы – меңгеру жүйесіндегі маңызды стимул. Жағдаяттылық (ситуативность) – сөйлеуге үйретудің маңызды шарты. Жағдаят дегеніміз – сөйлеудің түрткісі. Жағдаят сөйлеушілер айналасындағы заттар емес, сөйлесушілердің өзара қарым-қатынас жүйесі. Әңгімелесу дегеніміз – шындық өмірде бір нәрсені сұрау, түсіну, сендіру, таңдану, ренжу және т.б. Сөйлеу жағдаяттарының олардың іс-әрекетімен байланысты болуы баяндау, әңгімелеу үшін түрткі болып табылады. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын және сөйлеу шеберлігін қалыптастыру үшін жағдаяттылықтың маңыздылығы қажет.

Тіл үйренудегі сөйлеу жағдаяттығының мақсаты – тіл үйренушілерді тілдесімге дайындау, сөз арқылы, диалоғтық сөйлесу арқылы тілдік қатынасқа, диалоғтық тілдесімге шығару. Оның негізінде жағдаят жатады, басқаша айтқанда тілдесім жағдаят арқылы жүзеге асады. Тіл үйренушінің әртүрлі жағдаятқа байланысты қатысымдық құзыреттілігін қазақ және орыс тілдерін үйретудегі әрбір сабақтағы лексикалық минимум арқылы елтану, мәдениеттануға қатысты білімдері арқылы қалыптастыруға болады.

Ең көп айтылатын Д. Вундерлихтің үлгісі болып табылады, ол сегіз компонентке бөлінеді: сөйлеуші, коммуникативтік серіктес, сөйлеу уақыты, сөйлеу орны, фонологиялық-синтаксистік ерекшелік, сөйлеудің когнитивтік мазмұны, әңгіме бастаушы, сөйлеушінің сөйлеу ниеті. Оқыту үдерісі тіл үйренушілерге барлық шынайы сөйлеу жағдаятымен қамтамасыз етіп, толық көрсете алмайды, сондықтан сөйлеу дағдысы коммуникативтік шынайы сөйлеу қатынасын оқу жағдаятында қолдану барысында қалыптасуы қажет.

Оқу жағдаятының табиғи жағдаяттан ерекшелігі жағдаят компоненттерін сипаттаудан және вербалды стимулдың болуынан, бірнеше рет айтылу мүмкіндігінен, тірек сөздің болуынан көрінеді.

Оқытудың түрлі кезеңі жағдаятты сипаттаудағы оқытушының қатысуының түрлі дәрежесін көрсетеді. Бастапқы кезеңде оқытушы жағдаяттарды әдетте көрнекі құрал мен тақырыпқа сүйене отырып, коммуникативтік міндеттерді және тілдік материалды анықтай отырып құрады. Бұл жағдайда тақырыпты, уақытты, тілдесу орнын және ішінара тілдік материалды оқытушы береді. Тіл үйренушілер бұрын меңгерген материалды, сонымен қатар сөйлеу, этикалық және сөзтудырушы формаларды өз еркімен қолданулары керек.

Еркін жағдаятты тілдесу кезінде тіл үйренушілер өзін-өзі ұстау және сөйлеуді тілдік толықтыру стратегиясын таңдайды, ал оқытушы өтіп жатқан үдерісті бақылайды. Оқытудың жалғастырушы кезеңінде еркін, рөлдік ойын барысында пікірсайыста, пікірталаста тосыннан туындайтын айтылымдары бар жағдаяттарды оқытушы қадағалап отырады.

Ауызша сөйлеуге үйрету үшін жүйелі түрде арнайы құрылған жағдаяттардың үлкен мәні бар.

Қазіргі орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің тіл үйренушілерді сөйлеуге тиімді үйрету үшін интерактивті түрлері қолданылады. Тіл үйренушілер жұптық, топтық және ұжымдық тапсырмаларды орындай отырып, сөйлеудің тілдік формасына емес, мазмұнына назар аударады. Мұнда бірлескен әрекеттің мақсаты бір-бірімен танысу, жаңа қажетті мәлімет алу, белгілі бір мәселені бірге талқылау, пікірсайысқа, коммуникативтік ойынға қатысу маңызды болып табылады. Мұнда диалоғ та, полилоғ та болуы мүмкін.

Араларында бірнеше пікір алмасу жүретін коммуникативтік акт моделінде екі немесе одан да көп тұлғалар қатысады. Мұндай қатынас үшін айтылымның қысқалығы тән (эллиптілік) болып келеді. Жағдаяттың бірдей болуы әңгімелесушілердің байланысы, бейвербалды элементтерді кең көлемде қолдану жорамалдың пайда болуына себеп болады, сөйлеушілерге тілдік бірліктерді қысқартуға мүмкіндік береді. Диалоғтық сөйлеудің басқа да ерекшелігі оның кенеттен пайда болуы, қалай дегенмен, әңгіменің мазмұны және оның құрылымы әңгімелесушілердің репликасына байланысты болады. Диалоғқа эмоциялық пен экспрессивтілік тән болып келеді, ол субъективті бағалай сөйлеуде, бейвербалды құралдарды кең қолдануда, әр түрлі клишеде, ауызекі сөйлеу түрлерінде, сонымен бірге еркін құрылған сөйлемде көрінеді.

Сондықтан тіл үйренушілерді сөйлеуге үйретуде әртүрлі коммуникативтік жаттығулар (дайындық және сөйлеу) көмегімен бақылау арқылы қалыптасқан дағдыға, тілдесу үдерісінде қолданылатын көптеген компоненттері бар сөйлеу механизміне мән береміз.

Орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде сөйлеуге үйрету үшін табиғи сөйлеуге ұқсас сөйлеуді қалыптастыруға арналған жаттығулар жүйесі бар. Ауызша тілдесудің формасы ретінде сөйлеудің ерекшелігін есепке ала отырып, тілдесу үдерісінде дайындалмаған айтылым келесі жүйеде қалыптасады. Дайындалған сөйлеу келесі кезеңдерге бөлінеді: 1) түрлендірілген мәтін-үлгісі. 2) еркін сөйлей алу: а) вербалды сөйлеуге сүйену (түйін сөздер, жоспар, тезистер, тақырыптар және т.б); б) мәлімет негізіне сүйену (сурет, көркемфильм, телебағдарлама ж.т.б.); в) оқылған тақырыпқа сүйену.

Дайындалған сөйлеуді үйрету үшін келесі сөйлеу жаттығулары ұсынылады: сұрақтарға жауаптар (қысқа, толық, кеңейтілген); мәтінге негізгі сұрақ қою; тыңдалған немесе оқылған монолог мәтінін диалогқа айналдыру; берілген жағдаятқа және оқылған тақырыпқа диалог құрау; диалогты толықтыру немесе түрін өзгерту; көркемфильм, әңгіме мазмұны бойынша диалог құрау (немесе өз бетінше) және т.б.; сұраққа оң немесе теріс жауап беру және оны түсіндіру; болжау арқылы диалогты аяқтау (кім кіммен сөйлесті, қайда, қашан, не туралы) және т.б.

Дайындықсыз сөйлеудің даму кезеңдері: а) мәлімет көздеріне сүйену (кітап, мақала, сурет, көркем немесе деректі фильм); б) тіл үйренушілердің өмірлік немесе сөйлеу тәжірибесіне сүйену (бір кезде көрген немесе оқыған, өзінің түйгені, жеке қиялына); в) пікірсайыстағы және рөлді ойындардағы күрделі жағдаяттарға сүйену. Дайындықсыз сөйлеуді дамытуда келесі сөйлеу жаттығуларын мақсатты түрде қолдану: а) сұрақтарға дәлелді жауаптарды құрау; б) аралас диалогтарды өткізу (басқа қатысушылардың түсіндіруімен және репликасымен); в) рөлдік ойын немесе викторина өткізу; г) пікірсайыс пен пікірталас өткізу; д) дөңгелек үстел, коммуникативтік ойындар өткізу.

Ауызша сөйлеуді дамытуға бағытталған, басқа жұмыстардың алдында басым тұратын, коммуникативтік, сондай-ақ рөлдік ойындардың ерекшеліктері болып, аталған жаттығуларда сөйлеу әрекеті әлеуметтік мәнмәтінде қарастырылады, мұнда әңгіме тақырыбы, әңгімелесуші серіктестердің арасындағы қатынасы, әрекеттің орны мен уақыты, серіктес туралы алдына ала білуі есепке алынады, осының бәрі сөйлеуге оқыту үдерісін шынайы өмірге жақындатуға себепші болады.

Сөйлеуге үйретудің бөлінбейтін бөлігі болып келесі параметр бойынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру деңгейін бақылау болып табылады: ұсынылған репликаға кері әсер ету тездігі; сөйлеу формуласын дұрыс жүзеге асыру; репликаның орынды болуы және оның әртүрлілігі; лексикалық және грамматикалық құрылымды қолданудың дұрыстығы: диалогтың сипатын қадағалау (элиптілік, жағдаяттық, эмоционалды-бағалы сөз бен сөйлемнің болуы).

Диалогтық сөйлеуге үйретуде тілдік және тілдік емес құралдарды әлеуметтік және психологиялық рөлдермен байланыстыра отырып жүзеге асыру маңызды болып табылады. Жағдаят элементін кең тұрғыдан талқылауға, әңгімелесушілердің әлеуметтік рөлін көрсету, олардың әңгімеге түсудегі психологиялық стратегиясы мен тактикасын жасауда әріптестің алдын ала біле алуына болатын диалогтың көлемін және оның барысын мүмкіндігінше анықтай алуына ықпал етеді. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

Сонымен сөйлеу – сөйлеу әрекеті үдерісіндегі қатынас жасаудың ауызша формасы және тіл үйренушілердің оқу мақсаты болып табылады. Сондықтан біздің көзқарасымыз бойынша, әсіресе, осы сөйлесудің өзара әрекет ету формалары мұқият зерттелуі, оқытылуы және өмірге ендірілуі қажет.

1 Шамова А.Н. Методика преподавания иностранных языков. – М., 2008. – 196 б.

2 Васбурд М Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. – Обнинск, 2001. – 243 б.

3 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М., 2007. – 257 б.

4 Саденова А.Е. Диалогтық дискурс: теориядан меңгеруге дейін. – Алматы: «Әрекет-Принт», 2009. – 150 б.

Резюме

Д.С. Толмачева, Е.Р. Игнатова, А.Е. Саденова. Обучение говорению иностранных студентов, изучающих русский и казахский языки (традиционная и инновационная методики)

В статье рассматриваются приёмы формирования говорения иностранных учащихся, изучающих русский и казахский языки, даётся анализ психологических предпосылок обучения говорения. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится ситуациям и их компонентам. Учебный процесс не может отразить все реально существующие ситуации, поэтому предлагается моделировать учебные коммуникативные ситуации, которые имитируют реальное речевое общение.

В статье предложены разные методические рекомендации, соответствующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной.

Для обучения говорению предлагаются интерактивные формы, использование диалогов и полилогов.

Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Ключевые слова: говорение, анализ психологических предпосылок, коммуникативные ситуации, содержательная форма высказывания.

Summary

D.S.Tolmachyova, Y.R.Ignatova, A.E. Sadenova. Communication practices for foreign students studying Russian and Kazakh (traditional and innovative methods)

The article covers the methods of communication techniquescreationfor foreign students studying Russian and Kazakh as well as psychological analyses of communication problems. The major role in successful communication is creating the favorable condition for productive speaking. The current studying techniques cannot include all real life scenarios. Therefore it is recommended to develop series of real life situations imitating real conversations helping the learning process.

The article covers different methodological recommendations, which correspond to different studying stages. The emphasis is not only on usage of the words in conversation but also the logical meaning of the content.

The different interactive forms of studying, dialogs, polilogsare proposed in the article for communication practices.

The exercises provided in the article facilitate communication practices application.

Key words: communication, psychological analyses of communication problems, communication life situations, logical meaning of the content.

ЖУРНАЛИСТИКА

УДК 811.512 122·42

МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕГІ ЭКСПРЕССИЯ МЕН ЭМОҢИЯНЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР, МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ЖӘНЕ ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР АРҚЫЛЫ КӨРІНУ СИПАТЫ

Г.Е. Дюсембина – *Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің III курс PhD докторанты*

Аңдатпа. Қазіргі баспасөзде экспрессия мен эмоцияның тілдік құралдар арқылы берілетін эмоционалдық реңкі оны саяси маңызды, магынасы терең, халыққа ұғынықты және демократиялық принципке сай деп айтуға толық мүмкіндік береді. Мерзімді баспасөз тілінің лексикасы барынша стандартты келеді десек те, әдеби тілге тән экспрессивтік тілдік құралдар баспасөз тілінің де шарайын кіргізіп, эмоционалдық реңк үстемелейді. Аталмыш мақаламызда мерзімді баспасөздегі экспрессия мен эмоцияны білдірудегі психолингвистикалық құрылымдар, ягни фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер сынды тілдік құралдардың қолданылу ерекшелігі мен түрлері, жасалу жолдары мен рөлі турасында сөз қозғалады.

Түйін сөздер: экспрессия, эмоция, саяси дискурс, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, таным, «әлем суреті», баспасөз, адресант-адресат, инварианттар.

Баспасөз және насихат құралдары тілдің бағалауыштық мүмкіндігін пайдалана отырып, құндылықтар жүйесін реттеп, сол арқылы аудиторияға әсер етуді көздейді. Аудиторияның ақпаратты қабылдауы, түсінуі ақпараттық хабарламада адресант жеткізгенген оқиғаға берілген бағаға байланысты болады. Тілдік бағалауыш құралдарды реттеу арқылы тек ақпараттың қабылдануы мен түсіндірілуін ретке келтірін қана қоймай, шынайы өмірдегі саяси мәні бар оқиғаларға деген көзқарасқа бағыт беруге болады [1; 6].

Танымдық процесс негізінде дамыған адам санасы объекті мен субъектінің арасындағы эмоционалдық қатынасты қалыптастырады. Эмоция, психолоғтар мен философтардың айтуынша, объективті шындықты бейнелеудің, танып білудің және бағалаудың түрі әрі ол адам әрекетінің негізі болатын қажеттілікпен тікелей байланысты.

Танымдық процес сананы дамытады, өйткені объекті мен субъекті арасындағы күрделі қарым-қатынас адамды ойға жетелейді. Қоғам бар жерде адам, адам бар жерде таным процесі жүрін жатады.

Публицистика мәтіндеріндегі экспрессия мен эмоцияның тілдік құралдар арқылы берілу жайы назар аударарлық мәселе. Публицистикалық шығармалардың тақырыптары әр алуан, заман қажеттігіне орай әр қилы болып келеді.

А.Н. Гвоздев бұл стильдің интелектуалдылықты, көркем тілдік құралдарды таңдап алу мен оларды орынды қолдануды талап ететін, оқырмандар мен тыңдармандарды тәнті ететін қатал логикалық ой-тұжырымның, көркемдіктің және оқырманның терең толғанысы мен күреске ұмтылысын оятатын эмоционалдылықтың жүйесін құрайтынын нақтылап көрсеткен [2; 25].

Күрделі мазмұнды өмірдің ырғағы әрбір публицистен шұғыл ойлауды, әлеуметтік шындықты терең түсінуді, ой-тұжырымын халыққа ықшам түрде әрі көркем, әрі ұғынықты жеткізуді талап етеді. Ал мұндай әрекеттің публицистикалық стильдің лексикалық сипатын қоюландыра түсері сөзсіз [3; 197].

Газет тілінің маңызды функциялары ақпараттық болумен қатар, үгіт-насихаттық, әсер етушілік және экспрессивтік болмақ. Соңғы екі функция ғазет тілінде мағыналық жағынан аса жақын: үгіт-насихат батыл айтылғанда, әсер етушілік пен экспрессивтік қатар жүретіні анық. Сондықтан мерзімді баспасөз тілі стандарттан, штамптан ауытқып, журналистің ойы экспрессивті түрде жеткізіледі.

Газеттің экспрессивті функциясы үгіт-насихаттық бағыттан айқын көрінеді және ол сөздің ашық бағалауыштық сипатын танытады.

Мәселен, қазақ тілі лексикасында мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер мен қанатты сөздер мағыналары терең болғандықтан, адресанттың ойын әріден толғап, адресатқа анағұрлым нақты әрі әсерлі етін жеткізеді. Бұлар сөз бен сөйлемдерге экспрессивтік реңк беретін болғандықтан адресант үшін аса ыңғайлы. Айшықтық, бейнелік, көркем суреттеу мүмкіндігі мол мұндай стилистикалық қолданымдар публицистикалық саяси дискурстардың экспрессивтік-эмоционалық мағынасын тереңдете түседі.

Билік жауырды жаба тоқимын десе де, бірталай дүниенің беті ашылды («Жас Алаш», 31.12.2009).

Дәл қазір республиканың барлық аймағында қымбатшылық қос бүйірден қысып тұр («Жас Алаш», 10.11. 2011).

Болашақ ұрпақ "осындай бассыздыққа қарсы бас көтермей, не қарап қалдың?" деп бетіме түкіргенін қаламаймын («Жас Алаш», 07.05.2013).

Мұны құлағына құйып өскен ұрпақ ұлтшыл, отаншыл болып ержетті. Қазақ хал-қына да сондай тәрбие құралы керек. Ол соғыс немесе өткен тарих болмай-ақ қойсын, бірақ қоғамды біріктіретін, үміт ұялататын құндылық табу қажет-ақ («Жас Алаш», 28.12.2010).

Осы сөйлемдердегі қара курсивпен көрсетілген идиомалық тіркестер - автордың сөзіне түрлі эмоционалық реңк берін тұрған көркемдеу тәсілдері.

Ал, ***беті ашылу*** *(«мәлім болу, анықталыу»),* ***қос бүйірден қысу*** *(«қинау»),* ***бас көтермеу*** *(«қарсы келмеу»),* ***бетке түкіру*** *(«өкпелеу, ренжу»),* ***құлағына құйып өсу*** *(«естіп, тыңдап өсу»),* ***үміт ұялату*** *(«үміттену»)* фразалық тіркестерін қолданылу арқылы адресант өзінің ішкі ойын өте әсерлі жеткізген.

Ауылдан қалаға ағылғандардың, ***айлығы шайлығына жетпей*** *отырған ата-аналардың,* ***екі қолға бір күрек таба алмай*** *сандалған жұмыссыздардың, зейнетақыға* ***күні қарап қалған*** *отбасылардың, мемлекеттің болмашы жәрдемақысын* ***талшық етіп жүргендердің қалтасы көтереді*** *дегенге сену қиын-ақ («Жас Алаш», 30.08 2011).*

Дәл қазір толық електен өткізетін болса, республикада мемлекет белгілеген дәл осы талаптарға сай келмейтін білім ошақтарының саны ***жыртылып, айырылады****. Әйтсе де, жасыратын несі бар, танымал тұлғаларымыздың барлығы дерлік денсаулық саласындағы кем-кетіктерді ашық айтуға жасқанып,* ***жауырды жаба тоқитыны*** *анық («Жас Алаш», 30.08.2011.)*

Мәселен, Қызылорда облысындағы ***көлік ізі сирек түсетін*** *қашықта жатқан елдімекендер баршылық. Ондағы мектептерге қай чемпион немесе жүлдегер спортшы* ***ат басын бұрып****, "денсаулық" тақырыбында сабақ оқымақ? («Жас Алаш», 03.12.2009).*

Енді ҰҚК-нің төрағасы қайтер екен? Қарамағындағыларды шынымен де ***отқа тастай ма****, әлде... («Жас Алаш», 03.12.2009).*

Шындығында, бүгінгі қазақ зиялысының ***сөзге қыры болғанымен****,* ***табанында бүрі жоқ****. Нысанаға алған бетімен қасқайып тұрмай,* ***жеме-жемге келгенде тайқып шыға береді****. Осыдан кейін елдің шеті мен* ***желдің өтінде*** *тұратын ұлт азаматтары "қазақтың ұл-қыздары кімнен үлгі алуы тиіс?" деп ойлайсың. Ұрпаққа талғамды тәрбие, салиқалы саясат, салауатты өмір мен сындарлы тарихты қалыптастыратын қазіргі қоғамның* ***келбеті неге мың құбылады****? («Жас Алаш», 13.10.2011).*

Мұның астарында бүгінде ***дәуірі жүріп тұрған*** *Құлыбаевтың ықпалынан жасқану жатқан сияқты («Жас Алаш», 13.10.2011).*

Ал ***айлығы шайлығына жетпеу*** *(«қаражаты ішіп-жеміне жетпеу»),* ***екі қолға бір күрек таба алмау*** *(«жұмыссыздық, жұмыс тапшылығы»),* ***күні қарап қалу*** *(« »),* ***талшық етіп жүру*** *(«күнелту, асыраау, өмір сүру»),* ***қалтасы көтермеу*** *(«жағдайы келмеу», «ақшасы тапшылыға тап болу,белгілі бір нәрсеге тәуелді болу»),* ***көлік ізі сирек түсу*** *(«өте шалғай, алыс»),* ***ат басын бұру*** *(«көңіл болу»),* ***отқа тастау*** *(«сатқындық жасау»),* ***жауырды жаба тоқу*** *(«кемшілігін жасырды»),* ***сөзге қыры болу*** *«сөзге шешен, сөзге шебер»,* ***табанында бүрі болмау*** *(«айтқанына тұрмайтын жалтақ, табансыз»),* ***жеме-жемге келгенде*** *(«бірме-бір келгенде, мезгілі жеткенде* ***тайқып шығу*** *(«өз сөзінде тұрмау, жалтақ болу»),* ***келбеті мың құбылу*** *(«келбеті сан алуан түрге түсті») т.б* сияқты сөйлем құрылыстары да адресанттың өз қаламынан туған шеберлік деуге болады.

Бейнелі, астарлы мағынада қисынды жұмсалатын осындай фразеологиялық құрылымдар көркем дүниенің поэтикалық деңгейін биіктетеді. Белгілі ғалым Р. Сыздық Абай өлеңдеріндегі

фразеолоғизмдердің поэтикалық экспрессиясын көрсетудегі маңызыдлық турасын айқындай отырып «Фразеолоғиялық тіркестер – семантикалық шоғырлар, яғни жеке сөз мағыналарының бір-бірінен түйсуінен туған жаңа мағыналық дүниеліктер. Демек белгілі бір қаламғерлердің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеолоғиясын тауып, тану ерекше орын алады» - деген пікірі өте орынды айтылған [4; 95].

Белгілі ғалым Г. Смағұлова адамдардағы түрлі сезімдік қатынастар мен эмоцияны білдіру үшін фразеолоғизмдердің мағыналық қызметінің жоғары екендігін баса айта отырып «Әрбір жеке адамның өзіндік қабылдауынан туатын сезімдік «дүние суреті» әсерінің көрінісі лексикаға қарағанда, фразеолоғизмдердегі эмоция мен экспрессияда анағұрлым көбірек қамтылады», - дейді автор [5; 6].

Жоғарыдағы зерттеулерге сүйенсек, ***ұнатпау-жақтырмау-жек көру*** сезімін білдіретін фразеолоғиялық тіркестер тобы баспасөз дискурстарында өте көп ұшырасатынына көз жеткіздік. Сөзіміз негізсіз болмас үшін еліміздегі *«Жас Алаш», «Дат»* сынды мерзімді баспасөз беттерінен жинақталған материалдар бойынша бірер мысалдармен дәлелдей кетейік. *Мыс: Дағдарыстың қарқынынан үрейленген билік Ұлттық қордың* ***қамбасын ашуға мәжбүр*** *болды. («Жас Алаш», 31.12.2009)* Осындағы ***қамбасын ашуға мәжбүр болу*** *(«қаражатын пайдалануға мәжбүр болу»)* - автордың ұнатпау сезімін білдірін тұрған фразеолоғиялық тіркес.

Бюджеттің 495 млрд. теңгеге жетіспейтін қаржысының орнын қалай толтыруды қазірден қолға алмаса, зейнет жасын ұзарту, декреттік төлемдерді қысқарту арқылы ел қазынасының ***бір бүйірі де жамала қоймайды****. («Жас Алаш», 07.05.2013)* деген сөйлемдегі ***бүйірі жамала қоймау*** - деген фразиолоғиялық тіркесі жақтырмау сезімін білдірін тұрумен қатар *кемшіліктердің түзеле қоймауы, жойылмауы,* тәрізді сөз қолданыстарының орнына ұтымды қолданылып, сөйлемнің экспрессивтілігін арттырып тұрғандығын анық байқауға болады.

Мәселен, келесі мысалға назар аударып көрелік. *Жауап алудан қашқан экс-әкім* ***елден безіп, шетел асты. Түйені түгімен жұтқан*** *оған «бюджет қаражатын жымқыру және қызметтік өкілеттіктерін асыра пайдалану» бойынша* ***айып тағылды****.* («Жас Алаш», 04.04.2013).

Қазақ жерінде ***жеңі ұшынан жалғасқан*** *жемқорлықтың жайлағаны соншалықты санамалап үлгермейміз.* («*Дат*», 04.04.2014).

Нұрсұлтан Назарбаев шын мәнінде мүмкін емес істерді жүзеге асыра алған, тарихта талай есесі кеткен туған елінің арғы ғасырдағы бодандықты қозғап, қозғағанның өзінде осыдан ширек ғасыр бұрын Мәскеу ***көлденең көк аттыны*** *жібере салатын елдің* ***есіктегі басын төрге алып шыққан*** *адам. («Жас Алаш», 28.12.2010)*

Осы мысалдардағы экспрессиясы аса жоғары жек көру сезімін білдіретін ***елден безіп, шетел асты, түйені түгімен жұтқан, жеңі ұшынан жалғасу, көлденең көк аттыны жібере салу, есіктегі басын төрге алып ш ығу***деген мысалдарда нақты жағдайда дойыр әрекет жасайтын объектілер мен субъектілерге деген менсінбеу сезімін жоғары экспрессивті реңкте сипаттап тұр. Бұл жердегі *«елінен алшақтап, шетелге қашып кету», «ойсырата жеген, параны көп алған», «кім көрінген», «тығырқтан алып шығу, мерейін көтеру»* сынды тіркестерге қарағанда бояу-реңкі анағұрлым басым. Ал егер осындағы әсерлі сөз қолданыстарды *«елінен алшақтады», «параны көп алған»* деген тіркестермен алмастырса, сөйлемнің эмоционалдығы солғындап, тіпті байқалмай да қалар еді. Бұл жерде адресант қара сөзге поэтикалық сарын берін, оны экспрессоид ретінде *стилема* етін пайдаланған. «*Стилема* – белгілі стильдік жүк артылып қолданылған тілдік элементтер: жеке сөздер, фразеолоғизмдер, ғрамматикалық тұлғалар»,- дейді белгілі ғалым Х. Махмудов [6; 288]. Осы тұрғыдан келгенде Л.А. Васильевтің жай сөз заттың, көзқарастың раңионалды бағасын ғана білдіретін болса, фразеолоғиялық тіркес бұған қоса сөйлеушінің айтып отырған оқиғасына айрықша қатысын, сезімін білдіретіні, яғни сөз мағынасының импликативті компоненті эмоционалдық-бағалауыштық жағынан ашыла түсетіні туралы пікірін құптауға болады [7; 181].

Жалпы жоғарда көрсетілген фразеолоғиялық тіркестердің қайсысын алсақ та, автор ойының түрлі эмоциялық көріністерін сипаттап тұр. Адресант болып жатқан жағдайды ұнатқандығын немесе жиренгендігін, яки болмаса сол әрекетті нақтылап, әсерлі етін көрсеткендігін қолданып отырған тіркестерден анық байқадық.

«Өтпелі кезеңдегі» қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды образды түрде бейнелеу үшін адресант басқа тілдік құралдар сияқты, фразеолоғизмдерді де авторлық өзгеріске түсірін (окказионал тұлғада)

қолданып отырады. Соңғы кездегі баспасөз беттерінен мұндай бір қолданар идиомалық тіркестерді өте жиі кездестірін жататынымыз анық.

Мәселен авторлар өз тарапынан да бейнелі сөз өрнектерін жасаған. Атап айтсақ:

Ауыл тұрғындары жекешелендіру науқаны кезінде жұмыстан, үлестен құр қалып, амалсыздан ***кедейшілік қамытын мойындарына киді*** *(«Жас Алаш», 28.04.2011).*

Зәкең ***аттан түспей тұрғанда*** *қазақтың талай-талай жігіттеріне көмектесті. («Жас Алаш», 10.11.2011).*

Доктринаны түгелімен, ***астын сызып отырып*** *оқып шықтым. Орысша жазылған, оның қазақша аудармасы қалай боларын білмеймін. Мұндай құжат әуелі қазақ тілінде дайындалуы тиіс емес пе? («Жас Алаш» 15.12.2009).*

Бейбіт күнде шеру өткізгенше, соған жұмсалатын қаражатпен шенеуніктер бюджеттің ***жыртығын жамаса болмас па*** *еді? («Dat», 07.05.2013)*

«Алматы» телеарнасындағы «Тіл сақшысы» деген жаңа бағдарламаның да ашылғанын ***көзіқарақты көрермен*** *көріп, біліп жүрген болар. Қаншама мекемемен соттасып, қаншама мекеменің қатесін түзетіп, қазақтың қасіретімен* ***бетпе-бет алысып жатыр****. («Жас Алаш», 28.12.2010 ж.).*

Тәуелсіздік көкбайрағы желбірегелі *табаны күректей 19 жыл өтті. («Жас Алаш», 28.12.2010)*

Путин ***қоғамның көкірегіндегі*** *осы бір* ***қылдарды шертіп ойнағысы келеді****», – дейді Азаттық радиосына Мәскеуде орналасқан Саяси бағалау орталығының сарапшысы Павел Савин («Жас Алаш», 13.10.2011).*

Мұның астарында бүгінде ***дәуірі жүріп тұрған*** *Құлыбаевтың ықпалынан жасқану жатқан сияқты («Жас Алаш», 13.10.2011).*

Ел тани ма, танымай ма, ***биліктің кілті қолында*** *тұрғанда Салидат Қайырбекова бұл мәселені шешудің* ***тетігін табар****, бәлкім («Жас Алаш», 30.08. 2011).*

Жолдың жайы ол кезде қандай екені есіңізде болар. Ал қазір барсаңыз, мақалада айтылғандай ***«Қара жорғаны» «билеп» қайтатыныңыз*** *анық. («Жас Алаш» №35 (15493) 5 мамыр, сәрсенбі 2010)*

Бұл мысалдардағы кедейшілік ***қамытын мойындарына кию*** *(«кедей болып қалу, кедейлікке ұшырау»),* ***аттан түспей тұру*** *(«қолында билігі бар кезде»),* ***астын сызып отырып қарау*** *(өте мұқият, анық),* ***жыртығын жамау*** *(«кемшілігін түзеу),* ***бетпе-бет алысу*** *(күресу),* ***Тәуелсіздік көкбайрағы желбірегелі*** *(Тәуелсіздік алғаннан бері),* ***көкірегіндегі қылдарды шертіп ойнау*** *(өз мақсатына жетудегі мүмкіндіктерін пайдалану),* ***биліктің кілті қолында*** *(билгі жүру),* ***«Қара жорғаны» «билеп» қайту*** *(«Қара жорға» биінің қимылдарын бейнелі түрде елестетуіне орай баламалы түрде туған тұрақты авторлық қолданыс, бұл жерде шұңқыр-шоқалақтарға тап болу деген мағынасында қолданылып отыр), дәуірі жүріп тұрған (мүмкіншілігі мол)* – автор тарапынан конструкцияланған фразеологиялық тіркестер. Адресант әлеуметтік кереғарлыққа, намыссыздыққа, жүдеген халық тұрмысына күйінеді, ашынады, оны мысқылдап әжу қылады.

Бірақ қайда, ***қалай "ұшарын", қайтіп, қалай "қонарын"*** *білмеген соң, жұртқа* ***қыран деп қарғаны****,* ***бұлбұл деп бытбылдықты*** *көрсетіп әлек болып жүретін әдеті бар. («Жас Алаш», 28.12.2010).* Осы бір мысалдағы қос тағанды тіркестер де симметриялық байланыста және олар антоним болып контрастивті жұптар жасаған *(ұшу-қону, бұлбұл-бытпылдақ, қыран-қарға).*

Тіл білімінің білгірі А. Байтұрсынов «келтірінді сөйлем» деп атаған мақал –мәтелдерді, ғалымдар «тілдің әрі ұтымды, әрі сымбатты байлықтарының» бірі ретінде атай келін, «халық данышпандығының айнасы, оларды тудырған халықтың тіл байлығының алтын қазынасы», - деген [8; 119].

Белгілі филолоғ А.А. Мұсабекова қазақ баспасөзінде осы бір көркем сөз оралымдарын ішкі мағыналық байланысқа түсін, ұтымды жымдасып, айтылғалы отырған ойдың эмоцияналдылығын арттырып отырудың түрлерін төмендегіше жіктеп, анықтаған. Олар: 1) Мақал-мәтелдерді тұлғалық өзгерістерге ұшыратпай, өз қалпында пайдалану арқылы эмоцияны білдіру; 2) Автор тарапынан өзгеріске ұшыраған инварианттар – мақал-мәтелдер арқылы эмоцияны білдіру; 3) Тұлғасы өзгертілмей, тұтастай автордың өз иелігіне айналған мақал-мәтелдер [3; 74-75]. Ғалымның мақал-мәтелдердің контексте мұндай жолдармен берілу тәртібін құптай келе, мұндай құбылыстардың баспасөз дискурстарында, әсіресе газет тақырыпаттарында жиі ұшырасатын құбылыстар екендігін анықтадық. Мысалы, халық мақалдарының қаймағы бұзылмай, ежелден келе жатырған қалпында

қолданылуын келесі мысалдардан анық байқауға болады. Мыс: ***"Қара қытай қаптаса, сары орыс әкеңдей көрінер"*** *дейтін мақал бар қазақта. Осы мақалды кім, қашан және неге шығарғаны біз үшін беймәлім. Шамасы, ел басына күн туған шақта айтылған сөз болса керек. Алайда бұл орыс бізге жанашыр дегенді білдірмейтінін уақыт төренің өзі дәлелдеді («Жас Алаш»,15.05.2014).*

Астана әкімі Иманғали Тасмағамбетов: «... Ұлтқа ұстаз болып отырған елбасының асқақ рух, сирек азаматтық еркі, қайрат пен ақылы, парасат пен пайымы, көрегенділік пен көсемшілдігі, ақиық ақын Махамбетше айтқанда, «Жайлап жатқан жерді елге толтыруды, жағалай жатқан сол елді малға толтыруды», көксеген арманы ***«малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы»*** *деп жатса тұрса, ердің емес, елдің қамын жеген мемлекетшіл қайраткерлігі қашанда өрелі өнеге, үлкен үлгі», – деді («Жас Алаш», 10.10.2011).*

«Атадан балаға баққан малың емес, еккен талың қалады». *Халық даналығы осылай дейді. Облыс әкімі Асқар Мырзахметовтің бастамасымен Шымкент қаласының шетінен жаңадан жасыл аймақ пайда болып, бір мың гектарға тал отырғызу қолға алынды («Жас Алаш», 22.10.2009).*

Мақал-мәтелдер тұлғалық жағынан тұрақты болып келгенімен, адресант шеберлігіне орай, түрлі өзгерістерге ұшырап қолданылатын жағдайлар да кездеседі. Ә. Қайдар «мұндай жағдайда олардың жалпы мазмұнына, мағынасына, бүкіл тіркеске негіз, дәнекер болып тұрған образ – бейнеге бәлендей нұсқан келтіре қоймайды»,- дейді. Ғалым мұндай «тұлғалық модификацияларға ұшырау салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын» мақал-мәтелдердің түрлерін «инварианттар» деп атаған. Мәселен баспасөз бетінде жарық көрген мына бір өлең жолдарына назар аударалық:

Ащы мысқыл батқаны-ай, шымбайыма,
Дегенмен, Ақыл, сені тыңдайын, ал:
(Бас жарылса бөркім бар... кім көреді?!)

Ағамның жығылайын ыңғайына («Жас Алаш» 05.05.2010). Төрт жол өлеңдегі тамаша үйлесім тапқан ***«Бас жарылса бөркім бар... кім көреді?!»*** деген мысалдағы мақалдың о бастағы қалыпты нұсқасы *«Бас жарылса – бөрік ішінде, қол сынса - жең ішінде».* Ал енді мысалымызда адресант өзі жазған дүниесінің адресатқа әсерлі жетуі үшін әдейі *«Бас жарылса бөркім бар... кім көреді?!»* деп өзгеріске ұшыратып берген.

Күйеудің өзі – жүз жылдық, ал әуресі – мың жылдық *(«Жас Алаш», 19.01.2010).* деген мысалдағы мақалдың ежелгі нұсқасы көпшілікке мәлім *«Күйеу - жүз жылдық, құда - мың жылдық»* деген мақалдың стильдік өзгеріске ұшырап, инвариантталған нұсқасы болып табылады. Бұл жерде мұндай стильдік өзгеріске ұшыраған көркем сөз оралымдары сөйлемге ықшамдылық, дәлдік, эмоционалдық сипат берін тұрғаны анық.

Үшінші тұтастай автордың өз иелігінде айталған мақал-мәтелдер өте жиі ұшыраспаса да, саяси мәтіндерде бірлі-жарымды ұшырасып отырады. Мысалы: *Шындығында, бүгінгі қазақ зиялысының* ***сөзге қыры болғанымен, табанында бүрі жоқ****. Нысанаға алған бетімен қасқайып тұрмай, жеме-жемге келгенде тайқып шыға береді. Осыдан кейін елдің шеті мен желдің өтінде тұратын ұлт азаматтары "қазақтың ұл-қыздары кімнен үлгі алуы тиіс?" деп ойлайсың. Ұрпаққа талғамды тәрбие, салиқалы саясат, салауатты өмір мен сындарлы тарихты қалыптастыратын қазіргі қоғамның келбеті неге мың құбылады? («Жас Алаш», 13.10.2011).* Бұл сөйлемнен байқағанымыз мақалдың еш стильдік өзгеріске түспей ақ автордың иелігіне айналған, экспрессивтілігі сөйлемге көркемдік сипат берін тұр.

Тіліміздегі қанатты сөздерің эмоциялық әсері өте жоғары болады. Халық қазынасының осындай көркемдік үлгісі баспасөзде де кездесін отырады. Олады айтылатын оймен орайластырып, дұрыс қолдана білсек, сөзіміз мірдің оғындай өткір, көңілге бірден ұялай қалатындай дәл әрі ықшамды болады» - дейді Р. Сыздық [9; 112].

Үйі жоқтың – күйі жоқ» *деген қанатты сөз бар қазақта. Осындай үйі жоқтарға үй алуға жәрдемдесіп, күйі жоқтардың күйін келтіруге көмектесіп жүрген «Тұрғын үй құрылыс жинақ банкін» халықшыл демей, кім дейміз?! («Жас Алаш», 22.10.2009).*

Ядролық сынақтардан, экологиялық апаттар мен әлеуметтік-экономикалық проблемалардан көз ашпаған семейліктердің билікке ***«өкпесі қара қазандай»*** *екені белгілі. («Жас Алаш», 28.12.2010).* ***«Үйі жоқтың – күйі жоқ», «өкпесі қара қазандай»*** деген қанатты сөздер халық нақылына айналып кеткен, ал автор оларды кейіпкерлерінің жай-күйі мен өз эмоциясын нақты әрі дәл жеткізу

мақсатында қолданған. Автор осындай қолданыстарды қолдана отырып, сөйлемдегі стильдік бояуды қалыңдата түседі, эмоционалдық реңкін арттырады. Аталмыш қанатты сөздерді белгілі бір автор қаламынан туындап, кейін жалпыхалықтық игілікке айналуы әбден мүмкін.

Сонымен қорыта келе мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер – экспрессивтілігі өте күшті, образдылығы жағынан маңызды қызмет атқаратын стильдік құрылымдар. Олар баспасөз беттерінде өзгермеген қаз-қалпында да, инварианттық құрылым түрінде де, адресант тарапынан өзгеріске ұшырап та қолданылады. Мұндағы осы жанрдың функционалдық стиліне орай, қоғамдық, саяси-әлеуметтік мәселелерді эмоционалды, әсерлі етін шебер суреттеуде мол мүмкіндіктер береді. Жағымды эмоциялы фразеологизмдер мен жағымсыз эмоциялы фразеологизмдер адресанттың түрлі эмоциялық сипатын ашып, автордың сезім иірімдерін дәл әрі әсерлі етін жеткізін отырады. Сөзіміздің соңында отандық мерзімді баспасөздегі саяси дискурсқа эмоционалдылық пен экспрессивтілік тән екендігін және олар түрлі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер арқылы көрінін отыратындығы анық деген пікірге келеміз. Сондықтан баспасөз тіліне лингвистикалық талдау жасаған кезде, оған жалаң тілдік тұрғыдан емес, әлеуметтік, философиялық, психологиялық тұрғыдан келу орынды деп есептейміз.

1. *Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы. Фил. ғыл. кан. дис. – 10.02.02. – 2000 ж.*
2. *Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М: Просвещение, 1965. - С. 407.*
3. *Мұсабекова А.А. Қазіргі қазақ публицистикасында экпрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары. Фил.ғыл. канд. дис. 10.02.02. – Астана, 2004 ж*
4. *Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 207 б.*
5. *Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: 2001.*
6. *Махмудов Х. Некот.вопросы теоретич. стили. Филол. сборник. Выпуск IV. – Алма-Ата: 1965.- С. 288.*
7. *Васильев Л.А. Семантика русского глагола. – М: Высшая школа,1981, С.184.*
8. *Байтұрсынов А. Шығармалар. – Алматы, 1984.*
9. *Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997, - 224 б.*
10. *Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977,- 711 б.*

Резюме

Г.Е. Дюсембина. Применение фразеологизмов, пословиц крылатых слов при выражении экспрессии и эмоций в периодической печати

Эмоциональный окрас сегодняшней периодической печати, передаваемые посредством языковых средств экспрессии и эмоций, можно сказать, дают полную возможность говорить, что они полностью соответствуют политической сущности глубокому содержанию и принципам демократичности. Сколько бы ни говорили, что лексика периодической печати стандартна, но, присущие литературной речи, экспрессивные языковые средства преобразовывают язык печатных средств, усиливая их эмоциональный окрас. В настоящей статье речь идет об особенностях и видах, способов образования и роли психолингвистических структур, то есть фразеологизмов, пословиц и поговорок, крылатых слов, применения языковых средств при выражения экспрессии и эмоций в периодической печати.

Ключевые слова: экспрессия, эмоция, политический дискурс, фразеологизмы, пословицы-поговорки, крылатые слова, познание, «картина мира», периодическая печать, адресант-адресат, инварианты.

Summary

G.E. Dusembina. The use of phraseology, proverbs winged words in expressing emotion and expression in the press

Today the expressive means and stylistic devices can be found in newspaper style. They give opportunity to understand that the emotional style and democratic importance which support to understand its deep meaning by the public. The language in periodic newspapers is according to the literary standards and expressive means and stylistic devices give expressiveness and emotional colouring of the language. The current article touches upon the psycholinguistic structures, especially phraseological units, proverbs and sayings which give the expressiveness and emotional colouring in newspapers.

Key words: expression, emotion, political discourse, idioms, proverbs-sayings, winged words, cognition, "world view", periodicals, sender-recipient, invariants.

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

УДК 81'255

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Ж.А. Карменбаева – *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, шет тілін оқыту әдістемесінің магистрі*
А.Л. Оспанова, Ж.Р. Тойшыманова – *аударма ісінің магистрлері*

Аңдатпа. Бұл мақалада көркем аудармаға қатысты мәселелер қарастырылып, оның аудармада алатын орны қарастырылады. Көркем аударма жасағанда өзіне тиісті ережелеріне сүйену керегі айтылады. Сонымен қатар көркем аудармасына қатысты түрлі көзқарастар мен жиі қолданылатын трансформациялар жайлы сөз қозғалады. Қазақ тілінде көркем аударманың басқы аудармадан ерекшеленетін қасиеті оның тек көркем тілі ғана болмай, өз ішінде проза, поэзия, фолкьлор болып бөлінетіндігі аударманы күрделендіре түседі. Ал, қазақ тіліндегі көркем шығарма деп аталынатын кез-келген шығарманы алып қарасақ, оның да ерекшелігін басқа қырынан байқауымызға болады. Көркем аударма деп аталатын шығармалардың ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару жолдарымен аударманың ағылшын тілінен қазақ тіліне аударғанда және қазақ тілінен ағылшын тіліне аударуда қолданылатын аударма жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: модальділік, объективті модальділік, субъективті модальділік, қажеттілік, мүмкіндік.

Адамзаттың бүкіл әлемдеғі жағдайлармен танысып, ақпарт алмасып, тіршілікке қажетті іс-әрекеттің бәрін бір-бірінен көріп сұрастырып білісуінің барлығы басқа тілді білмейтін адамға тек аударма арқылы жететіндегі бізге бұрыннан бері белгілі. Ал аударманың қызметі өте көп, Мысалы: экономикалық, медициналық, әлеуметтік салаларға байланысты жасалынатын аударма. Бірақ қай салада болмасын аударманың ауызша және жазбаша түрі жүреді. Алайда халық пен халықты жақындастырып, олардың қарым-қатынасын арттыруына себеп болатын көркем аударманың атқаратын рөлі ерекше. Себебі тарихи әлеуметтік себептер ешқашан ұмытылмайтын сияқты халықтардың ұстанатын салт дәстүрлері де ғасырдан –ғасырға жалғаса береді және жалғасып келеді. Бұл елдің рухани өсі мен мәдени өскуіне ықпал етеді. Қай елдер бір бірімен тығыз байланысса сол елдің аударма сы жылдам дамитындығын Анна Лилова өз мақаласында атап кеткен [1, 6].

Көркем аударманы аударғанда аудармашы оның бірнеше түрлерімен кездеседі. Қазақ аударматануында С.Талжанов, Ө.Айтбаев, Н.Сағындықова, Ә.Сатыбалдиев, З.Тұрарбеков, С.Нұрышев, М.Жанғалин, С.Сейітов сияқты аударма мәселелерімен тікелей айналысқан ғалымдар, қаламгерлер шықты, аударма мәселелерін қарастырған С.Талжанов пен Н.Сағындықова, әдеби байланыстар проблемаларына арналған И.Ғабдиров, Қ.Кереева-Қанафиева, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаевалар докторлық диссертациялар жазған, аударма мәселелері ғалымдарымыз, әдебиетшілеріміз, ақын-жазушыларымыз Ғ.Мүсіреповтің, З.Ахметовтің, Ш.Сәтбаеваның, М.Қаратаевтың, З.Қабдоловтың, Қ.Нұрмахановтың, С.Қирабаевтың, Ш.Елеукеновтің, Р.Сыздықованың, Р.Нұрғалидың, А.Еғеубаевтың, Ж.Дәдебаевтың, тағы басқалардың еңбектерінде, сын кітаптарында, мақалаларында үнемі қозғалып отырған [2, 7].

Қазақ елі М.Әуезовті, Ы.Алтынсаринды, А.Құнанбаевты нағыз аудармашыға жатқызған. Өйткені баспасөз бетінде жарияланған шығармалар осы аудармаға қатысты болған. Оның ішінде проза аудармасы көркем аударма саласындағы өте күрделі мәселе. Ол шығармашылық сипаты жағынан ерекше нысандарымен ерекшеленеді. Аудармашыға пайымдау, болжалдау тұрғысынан ерекше жауапкершілік жүктелетіндіктен, аудармашыдан тек қана аудармашылық қабілет қана талап етілмейді. Көркем аудармадан да хабары болуы керек, яғни көркем әдебиет элементтерін де түсінін, қазірғі жаһандану заманында адамдар арасында заман талабына сай түсінікпен жеткізе алатын қабілет те болуы қажет.

Әр елдің әдебиеті халық мұрасына бай болып келеді.Сол мұраны өз қалпында басқа тілге өзгертпей сақтап жеткізу ұлттық көркемділікті білдіретін жол. Ұлттық байлықты білдіретін ой, сөз тіркесі сақталмаса көркем аударманың қажеті мен қадірі белгілі болмақ. Мықты аударылған шығарма

сол елдің тілдік мәртебесін көтермекші. Көркем аударма шығармашылығанда көркем аударманың алатын орны аса ерекше болмақшы.

Көркем аударма жеке сала ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысында дами бастаған. Ұлттық сөз өнері тек қана әдебиетте кездескенмен оны аудармада басқа тілмен ұштастыру орасан бай сөз қорын талап етеді. Мысалы, поэзияны аударғанда біз қазақ тілінде алғаш рет Абай аудармалары арқылы көрінген шалыс ұйқас қазақтың төл ұйқасына айналып кеткен [2, 5].

Кейбір аудармашылар поэзияны аударғанда өлең жолағының аяғы ұқсас аяқталса болғаны дұрыс, аударма ұйқасып өлең болып шығатындығына аса көңіл аударады. Ал екінші аудармашылар өлең жолындағы сөздердің семантикалық мағынасы дұрыс аударылғандығына қарайды. Қалай аударылса да оқырман үшін аударманың түпнұсқасының сақталғандығы маңызды. Поэзияның аударымына сараптама жасасақ аудармашы біріншіден, өлең жолын аударудың алдында оның семантикалық түпкі ойын зерделеп түсінуі керек. Екіншіден, өлең жолының ырғағын келістіруі қажет. Үшіншіден, ұлттық нысан белгілердің берілу түрлерін анықтауы қажет. Төртіншіден, өлеңдегі маңызды жерлерді өңдеуі керек. Бесіншіден, өлеңді ырғағына салып оқуы қажет. Бұл ережелер көркем әдебиет тұрғысынан болса, аударма саласынан мынандай ұсыныстар бар екен:

1. Аударылған аударма ана тіліндегі шығармадай анық шығуы;
2. Ұлттық сөз қоры сол қалпында сақталынып аударылуы;
3. Аударманың лингвомәдени ерекшелігі бір тілден екінші тілге аударғанда ұқсас болып сіңіседі;
4. Сөз мәдениеті арқылы ой мәдениеті дамиды;
5. Төл шығарманы аударуда басқа тілде оны безендіруге ұлттық бояу сөздер, бедерлер, байытатын сөздер қатысады;
6. Аударманы түсінін ой дамытып тудыру ең алдымен оның берілген идеясын түсінумен байланысты;
7. Аударманың жан-жақты зерттелуі оның тарихи, философиялық, эстетикалық сипатта жоғарғы деңгейде болуын көрсетеді [3, 1].

Келесі көркем аудармада ауызша әдебиеттен тараған шығармалардың алатын орны да ерекше. Оған әңгіме, роман, повестер жатады. Олардың аудармада өзіндік қасиеттері бар. Бір-біріне жалғасып кете беретін оқиғалар желісінің суреттемесі, оның болған орны, қатысқан кейіпкерлер сипаты мен мінездемесі, оқиғаның болу мерзімі, созылмалы ұзақтығы, кейіпкерлер арасындағы диалоғтардың барлығы бір ғана тақырыпты ашуға немесе суреттеуге қолданылады. Қарапайым жай сөзбен жазылғанмен мұнда кейіпкерлердің аттары, жер-су аттары, күрделі етістіктер мен сын есімдер жиі кездеседі. Сөйлем құрылымының күрделілігі аударманы орындауға кедергі келтіреді. Өйткені ана тілі мен шет тілінің ғрамматикасында үлкен алшақтық бар. Аудармашы тек аудармашының қаруы трасформацияларды қолдануы арқылы үлкен жетістікке жетін, жақсы аударма жасайды. Сондықтан да аудармашыға аудармашылық трансформациялардың түрлері мен амал-тәсілдерін оқып үйрену маңызды шарт болады. Трансформация деғеніміз шет тілінен ана тіліне немесе ана тілінен шет тіліне аударғанда қолданылатын қалыптасқан бірліктердің әдіс-тәсілдері. Оның түрлері де көп.

«Н.К. Гарбовскийдің пайымдауы бойынша, аудармалық трансформация деп түпнұсқа тілінде де, аударма тілінде де бар изоморфтық (тілде қалыптасқан) бірліктерді қолданудан ауытқуды түсінеміз. Аудармалық трансформацияларды жасауға бірнеше факторлар ықпал етеді.

Аудармалық трансформациялардың негізінде қос тілдің нормаларына сай жаппай қабылданған изоморфтық тілдік бірліктерді қолдану ғана емес, сонымен бірге окказионалдық ерекшеліктер де кіреді. Қандай да бір қалыптағыдан тыс ерекше шарт қоятын контексте функционалдық қызметінен ауытқыған басқа бір бірліктер қолданылуы тиіс» [4 ,4].

Осы айтылғандарға көбінесе жас аудармашылар көңіл аудармағандықтарынан стилистикалық қателер кетірін, төл шығарманың нақты мазмұнын жоғалтып теріс аударады. Ал аударманың негізгі мақсаты мен шарты кез келген шығарманың қай тілден аударылса да түпнұсқамен сәйкес немесе адекватты болуы осы трансформацияларды қолданудың арқасында орындалады.

Л.С. Бархударов «Аударманың бара-барлығы үшін түпнұсқа мен аударма тілінің тілдік жүйелеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, аудармашы тіларалық сапалы түрлендірулер, яғни аудармалық трансформацияларды жүзеге асыруы тиіс, тек сонда ғана, аударма тілінің нормалары

қатаң сақталып, түпнұсқа тіліндегі мазмұны мен ой аударма мәтінінде максималды түрде толыққанды беріледі» деп аударма жайлы еңбегінде айтып кеткен болатын [5, 2].

Ол дегеніміз аудармашы аударма трансформацияларын қолдана отырып оқырманға шығарманы түсінікті жеткізе білуі. Аударма трансформацияларының түрлеріне тоқталатын болсақ, М.Д. Гутнердің «трансформациялық аударма» теориясы бойынша лексикалық трансформациялардың мынадай түрлері болады:

1. *Сөздердің орын тәртібінің өзгеруі*. Мысалы: «It was agonizing, waiting till these finished their jobs and one by one, wiped their hands and went away». Осы сөйлемнің қазақша аудармасында: «Олар қашан қолдарын сүртін, бірінің артынан бірі кеткенін күту қиямет қайым болды». Мұнда сөздердің орындарының ауысқандығын көреміз.

2. *Қосу трансформациясы.* Мысалы: «Let's put the kettle there». Ол қазақша: «Құманды отқа қойып, рахаттанып шай ішейік». Мұнда «рахаттанып»деген сөз қосу трансформациясы болып тұр.

3. *Түсіріп тастау трансформациясы.* Мысалы: «If it had been one, or two or five windows there'd be a reasonable chance that one might be looking out. But there were nearer fifty than five». Аудармасы: «Бір немесе бес терезеден ешкім шықпас та еді, бірақ сарайдың елу терезесі бар ғой». Мұндағы аудармада «reasonable chance» түсін қалған.

4. *Антонимдік аударма трансформациясы.* Мысалы: « None of them seemed to have any broken bones». Бұл сөйлем: «Бір біріне сүйектерінің сау екендігін жеткізді»-деп аударылды. Сол сияқты «There is no noise. –Тыныштық орнады» деп қарама қарсы мағанады аударылады.

Сонымен қатар көркем аудармада лексикалық трансформацияларың ішінде жиі кездесетіндері аударма теориясы жайлы еңбектерде көрсетілген бойынша төмендегідей бөлінеді:

- дифференциялау;
- нақтылау;
- жалпылау;
- антонимдік аударма;
- орын толтыру;
- мағынаны дамыту;
- тұтас түрлендіру [6, 3].

Аударма теориясына орасан үлес қосқан ғалым, зерттеушілердің бірі ресейлік В.С. Слепович қосуды, түсірін тастауды және орын ауыстыруды лексикалық трансформациялардың негізгі түрлері деп қарастырған. Бұл жерде В.С. Слеповичтің бұл шешімін қосу мен түсірін тастау тәсілдерінде қолданылатын тілдік бірлік лексикалық бірліктер болғандықтан, осы тұрғыдан баса назар аударуымен түсіндіре аламыз: Антонимдік аударма Нақтылау Жалпылау. Тұтас түрлендіру. С.П. Романова мен А.Л. Коралова «Пособие по переводу с анғлийскоғо на русский» еңбектерінде аудармадағы трансформацияларды лексика-ғрамматикалық деп топтап, мына түрлерін ажыратады: • нақтылау мен жалпылау; лоғикалық даму: а) себеп-салдарға айланысты; б) метонимиялық [7, 4].

Сонымен біз әртүрлі ғалымдардың лексикалық трансформацияларды топтастыруын ажыраттық. Бірақ тек қана аударма трансформацияларын қолданып қана аудару көркем аударманы толық жеткізу жеткіліксіз. Олай дейтініміз көркем аударманың көркемдік немесе әдеби элементтері болуы қажет. Олар: тұрақты тіркестер, идиомалар метафоралар, эпитеттер, ирониялар, теңеулер, синекдохалар, метономиялар, ғиперболалар.

Мысалы: «it looked as if his eyes would start out of his head». Қазақша аудармасында: «тесіле қарағаны соншалық тіпті көздері тас төбесіне шығып кете жаздады».Бұл сөйлем *метономия* болып тұр.

Ал мына мысалда біз *метафраның* берілуін көреміз: «Up till now the slope had given them some shelter, here they got the full fury of the wind». Қазақша аудармасы: «Оларды желден қорғап келген тау баурайы енді өздерін бар күшімен тарпа бас салды». «the full fury of the wind» қазақшасы «өздерін бар күшімен тарпа бас салды».

«Is this a time for stopping to admire the views». Қазақша аудармасы: «Айналаны тамашалауға уақыт тауыпсың». Бұл сөйлемде *ирония* сезіледі. «A wet blanket» аудармасы «Ол мылжың» *тұрақты сөз тіркесі* болып тұр. Осылайша көркем аудармада тек қана трансформациялар ғана емес аудармашыда аудармашылық білімнен басқа әдебиет пен филолоғиядан білімі болуы көркем аударманың сәтті жасалуына себеп болмақшы. Көркем шығармаларда кездесетін көркемдік мәндегі сөздерде әдебиетте

кездесетін элементтердің де дұрыс дәлме-дәл аударылуы көркем аударманың басты алғышарттарының бірі болады.

Осы жағдаяттарды ескерген аудармашының жұмысын оқырман жоғары бағалаған кезде аудармашының осы салада беделі артып, өзі кәсіби аудармашыға айналады.

1. *Қ. Есенова. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007*
2. *Жиенбаев С. Аударма тілі жайында. — Алматы: Жазушы, 1988.*
3. *Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М., 1996.*
4. *Слепович В.С. курс перевода. - Минск: ТетраСистемс, 2002. - 272 с*
5. *Талжанов С. Вопросы художественного перевода. — Алматы: Ғылым, 1962.*
6. *Талжанов С. Көркем аударма туралы. — Алматы: Жазушы, 1962.*
7. *Талжанов С. Аударма — үлкен өнер. — Алматы: Қазақ көркем әдебиеті, 1967.*

Резюме

Ж.А. Карменбаева, А.Л. Оспанова Ж.Р. Тойшыманова. Основные проблемы художественного перевода

В статье рассматриваются основные проблемы перевода литературных художественных направлений, таких так: проза, драма, поэзия и фольклор. А также в статье описываются различные трансформационные стратегии при переводе художественных текстов с английского языка на казахский язык. Авторы рассматривают использование различных переводческих трансформаций при переводе и различные взгляды на переводческий процесс.

Преобразования, т.е. трансформации часто используются при переводе метафор и фразеологических единиц. В процессе перевода исходного текста с английского языка на переводной язык переводчику следует обратить внимание на основные лингво-культурные особенности исходного текста. В данной статье даются примеры использования переводческой техники и преобразований в переводе художественных текстов, так как перевод литературных произведений играет большую роль в подаче информации о культурных особенностях страны.

Ключевые слова: перевод, язык, проза, поэма, фольклор, трансформационные стратегии, лексические трансформации.

Summary

Zh.A. Karmenbayeva, A.L. Ospanova, Zh.R. Toishymanova. Main problems of the literary translation

The article is devoted to the problem of literary translation in prose, drama, poetry, and folk as the main types of literature. It also studies the types of transformations strategy in translation process in literary texts from English into Kazakh. The authors give different views on translation process.

Transformations are often used in metaphors and phraselogical units. The peculiarities of translation original texts from English into target language translator should pay attention to the main lingua cultural peculiarities of the given original text. There are given translation techniques in translation of literary texts. Literary translation plays a great role to introduce any countries' culture that's why it needs to use translation transformations which are discussed in the article.

Keywords: translation, language, prose, poetry, folk, transformations strategy, lexical transformations.

УДК 378.016:811.111

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ УЧЁТ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ПЕРЕВОДУ

Н.М. Кульмаханова – *старший преподаватель, магистрант*
А.Е. Рахимова – *преподаватель, магистр, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана*

Аннотация. В статье рассматривается актуальность обучения студентов языковых вузов - будущих «субъектов» межкультурной коммуникации способам достижения взаимопонимания в межкультурной коммуникации, когда происходит контакт представителей двух лингвокультурных общностей и переводчику необходимы не только языковые знания, но и знания обеих культур, без которых невозможна лингвокультурная адаптация перевода исходного текста. Важность такого обращения продиктована необходимостью формирования и развития особого типа личности переводчика, способного выполнить функцию посредника культур. Соответственно, содержание обучения студентов переводу, как виду межкультурной и межъязыковой коммуникации, должно вестись с учетом лингвокультурологических особенностей перевода.

Ключевые слова: лингвокультура, лингвокультурология, концептуализация, реконцептуализация, вторичная картина мира, межкультурная коммуникация, лингвокультурная адаптация перевода.

Современный мир характеризуется тенденцией к расширению и углублению международных контактов в различных сферах экономической, общественно-политической, социальной и культурной жизни. Социальный заказ и достижение конечного результата, а именно, формирование личности «субъекта межкультурной коммуникации» обусловливает цели иноязычного образования [1]. Это определяет необходимость обращения к проблемам межкультурной коммуникации. Однако при наличии взаимного интереса представителей разных культур друг к другу, коммуниканты нередко недостаточно знакомы с представителями другой культуры, с особенностями коммуникативного поведения представителей иной лингвокультурной общности [2].

Одним из выражений антропоцентрической парадигмы в лингвистике является возникновение нового направления – лингвокультурологии, предметом которого являются язык и культура, находящиеся в диалоге, взаимодействии между собой [2]. Здесь речь идет не просто о лингвокультурологии, как отрасли науки о языке, а о необходимости более глубокого и тщательного изучения в рамках этой науки носителей языка, их культуры в широком этнографическом смысле слова, их образа жизни, национального характера, менталитета и др., поскольку употребление слова в речи, реальное речепроизводство в значительной степени определяется знанием социальной и культурной жизни речевого коллектива, говорящего на данном языке.

Отношения между языком и культурой имеют глубокие корни. Язык используется для поддержания и передачи культуры и культурных связей. Когда ребенок рождается, он, по сути, похож на любого другого новорожденного ребенка. И только после того, как ребенок начинает подвергаться влиянию окружения, он становится человеком своей культурной группы. С самого рождения ребенка его жизнь, мнения и язык формируется окружением, с которым ребёнок вступает в контакт. Брукс [3] утверждает, что физически и психически все люди одинаковые, но взаимодействия между людьми или группами широко варьируются от места к месту (их проживания). Поведение, которое считается приемлемым, тоже будет варьироваться от страны к стране [3], таким образом, формируя основу различных культур. Именно эти различия формируют картину мира индивида. Hantrais [4] выдвигает идею, что культура - это верования и деятельность, регулирующие жизнь общества, для которого конкретный язык является средством его выражения. Таким образом, язык уходит корнями в культуру, а культура отражается и передается посредством языка от одного поколения к следующему [5]. Исходя из этого, можно увидеть, что изучение нового языка включает в себя изучение новой культуры [6]. Следовательно, преподаватели языка являются также преподавателями культуры [7].

Анализируя важность обучения не только языку, но и культуре Aubrey Neil Leveridge [8] отмечает, что знание культур важно для облегчения общения с людьми. Поэтому изучающим язык нужно

изучать и понимать культуру. Понимание культуры как практик, которыми занимаются люди, становится чрезвычайно важным. Это означает, что в языковом классе учащиеся должны не только приобретать знания о другой культуре, но и приходить к пониманию/осознанию себя по отношению к другой культуре. Вот почему существует современный акцент на понятии «межкультурности». Научиться быть «межкультурным» включает в себя гораздо больше, чем просто знания о другой культуре: это включает в себя обучение пониманию того, как своя собственная культура формирует восприятие себя, мира и наших отношений с другими людьми. Aubrey Neil Leveridge [8] предлагает каким образом лучше обучать студентов тому, как они лично могут взаимодействовать с языковым и культурным разнообразием. Существует еще один способ учитывать культуру в преподавании языка: это различие между культурной перспективой и межкультурной перспективой. «Культурный» полюс предполагает развитие знаний о культуре, которая остается внешней по отношению к учащемуся и эта культура не предназначена, чтобы противостоять или преобразовать существующую идентичность учащегося, его деятельность, ценности, установки, убеждения и мировоззрение. «Межкультурный» полюс подразумевает трансформационное участие обучающегося в акте обучения. Цель обучения состоит в децентрализации учащихся от своих убеждений, основанных на собственной культуре и разработке межкультурной идентичности как результата взаимодействия с дополнительной культурой. В этом случае исследуются проблемы и перестраиваются границы между своим «я» и другими [8]. Включение межкультурного аспекта в преподавание и изучение языка значит больше, чем развитие знаний о других людях и странах. Это означает, что нужно обучать тому, что все люди сформированы их собственной культурой, и что общение в разных культурах подразумевает принятие как собственной культурно обусловленной природы, так и культурно обусловленной природы других людей. Также надо обучать тому, как всё это реализуется в процессе коммуникации [1]. Изучение другого языка можно сравнить с зеркалом, в котором мы, как в отражении, должны рассмотреть свою собственную культуру и свои собственные установки о том, как происходит коммуникация, что значат те или иные сообщения и способы общения, и какие убеждения мы делаем в своей повседневной жизни. Поэтому эффективное межкультурное обучение происходит в том случае, если студенты участвует во взаимоотношениях между культурами, которые реализуются на занятии. Такое обучение включает в себя гораздо больше, чем просто развитие знаний о какой-то другой культуре и ее языке.

Один из самых продуктивных разработчиков «коммуникативного» метода был исследователь Пассов Е.И., который возглавлял Липецкую методическую школу, работавшую с этой теорией. Согласно Щукину А.Н., достоинством коммуникативного метода является его попытка объединить в рамках процесса обучения идею изучения языка через культуру и культуры через язык. Это также позволяет иноязычному образованию быть представленным в виде передачи иноязычной культуры. В современной методике эта идея получила дальнейшее развитие в рамках параметров лингвокультурологического обучения и развития межкультурной компетенции студентов [1].

Универсальным научно-теоретическим базисом формирования межкультурно-коммуникативной компетенции являются когнитивно-лингвокультурологическая методология и теория иноязычного и полиязычного образования, разработанные Кунанбаевой С.С. Она отмечает, что язык и культура, как единый комплекс, является неотъемлемой частью процесса познания и формирования вторичных ментальных конструктов, которые обеспечивают новую языковую концептуализацию мира личностью и служат для него системой координат, которые он использует при восприятии и взаимодействии с окружающим миром в процессе приобщения к новой лингвокультуре [1].

Согласно Кунанбаевой С.С.[1], при принятии вывода об обосновании иноязычного образования в качестве отдельной дисциплины, необходимо выделить среди основных постулатов новой теории иноязычного образования следующие: эта теория имеет в качестве своей области знаний «Иностранный язык - иностранная культура-личность», которая создает предпосылки для:

- сознательной (когнитивной) реконцептуализации мира;
- формирования «вторичного когнитивного сознания»;
- конструирования «вторичной картины мира».

В исследовании Кунанбаевой С.С. подчёркивается, что все это осуществляется через контакт с новым языком и лингвокультурой. При этом когнитивный и деятельностный аспект развития включает:

- совершенствование способности будущего «медиатора межкультурной коммуникации» к сознательной и целенаправленной деятельности, направленной на формирование нового когнито-лингвокультурного набора умений в рамках их общего когнитивного механизма усвоения иностранного языка и иностранной культуры;
- формирование «вторичного когнитивного сознания», используемого в качестве основы для будущего развития личности, чтобы подвести ее (личность) как можно ближе в овладении новым иностранным языком и культурой до уровня носителя языка;
- процесс постепенной ресоциализации личности (или её вторичной социализации);
- «вторичную ментальную конструкцию», которая обеспечивает человеку новую языковую концептуализацию мира и служит как система ориентации в процессе его взаимодействия с новой лингвокультурой и его развитие в качестве «медиатора межкультурной коммуникации» [1].

Острая необходимость во взвешенном учете межкультурных различий сегодня хорошо осознается переводчиками и исследователями в области переводоведения. Игнорирование культурной специфики в процессе перевода приводит не только к непониманию, но и конфликтам. Все это объясняет повышенный интерес исследователей к преодолению в переводе, наряду с языковым барьером, барьера лингвоэтнического, и культуроспецифическим единицам как переводческой проблеме. Перевод в современном переводоведении рассматривается как часть опосредованной культурой межъязыковой коммуникации, в которой участвует языковой посредник, переводчик [9].

Для достижения взаимопонимания в межкультурной коммуникации, когда происходит контакт представителей двух лингвокультурных общностей, переводчику необходимы не только языковые знания, но и знания обеих культур – родной культуры и культуры языка перевода, без которых невозможна лингвокультурная адаптация перевода исходного текста. В связи с этим представляется важным современные приоритеты лингвистики: на современном этапе её развития всё больше внимания уделяется вопросам, связанным с национально-культурной спецификой языков, с национальным своеобразием образа мира, сложившегося у лингвокультурной общности. Переводоведы, признавая особое значение, которое имеет для перевода культура, подчёркивают роль перевода как важнейшего средства межкультурной коммуникации.

Практика показывает, что в процессе осуществления перевода именно культурологический фактор вызывает наибольшие трудности у переводчика и затрудняет понимание представителей иной лингвокультурной общности. Различие языков и культур, которое становится особенно заметным в процессе перевода, неизбежно ведет к появлению трудностей в двуязычном общении, порождаемых культурным дифференциалом:

1) Возможные расхождения в видении и описании в разных культурах и языках одних и тех же фрагментов действительности. Это представлено в способе описания ситуации, под которым понимается отражение в содержании высказывания тех признаков ситуации, которые использованы для ее идентификации. Говоря о ситуации, имеется в виду предметная ситуация, т. е. ситуация, получающая отражение в тексте: совокупность объектов и связей между объектами, описываемую в высказывании [10].

2) Возможные расхождения в ассоциациях носителей языков и культур, связанных с описанием определенных ситуаций действительности. Трудности, связанные с передачей культурологического содержания исходного текста проистекают из двух основных причин: 1) явление иноземной культуры не знакомо носителям ПЯ, 2) аналогичное явление культуры по-разному оценивается разными народами: например, носителями ИЯ – положительно, а носителями ПЯ – отрицательно [10].

Причины этого феномена кроются как в неидентичности структуры разных языков, так и в различиях способов концептуализации мира, в том числе, в специфике национальных культур. Все это свидетельствует о том, что выбор языковых средств в процессе создания текста перевода не должен происходить произвольно или только на основе поиска соответствий языковым единицам текста оригинала. Он зависит от стоящей за языковыми средствами картины мира. В связи с этим возникает необходимость формирования и развития особого типа личности переводчика, способного выполнить функцию посредника культур. Соответственно, содержание обучения студентов переводу как виду межкультурной и межъязыковой коммуникации должно вестись с учетом лингвокультурологических особенностей перевода.

1. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования», Алматы, 2010. – 344 с.
2. Алиева Н.Н. Лингвокультурология, межкультурная коммуникация и кросскультурная лингвистика. // rusnauka .-2007. [Электронный ресурс] - Режим доступа URL:http://www.rusnauka.com/8. NPE_2007/Philologia/19454.doc.htm (дата обращения 15.01.2015).
3. Brooks N. Culture in the classroom. InJMValdes (ed) Culturebound: bridgingtheculturalgapin languageteaching. Cambridge: Cambridge University Press.1986. -pp 123–128.
4. Emmitt, M., & Pollock. Language and learning: An introduction for teaching. Melbourne: Oxford University Press.- 1997pages
5. Allwright D & Bailey KM. Focus on the language classroom: an introduction to classroom research for language teachers. Cambridge: Cambridge University Press.-1991.- 253 pages
6. Hantrais L. The undergraduate's guide to studying languages. London:CILT, 1989.-244 pages
7. Byram M. Cultural studies in foreign language education. Clevedon: Multilingual Matters, 1989.-160pp.
8. Aubrey Neil Leveridge. The Relationship between Language & Culture and the Implications for Language Teaching. Filed under Teacher Technique for TEFL.net, 2008. [Электронныйресурс] – Режим доступа URL:http://edition.tefl.net/category/articles/teacher-technique (дата обращения 15.01.2015).
9. Тимко Н.В. Фактор «культура» в переводе / Н. В. Тимко. – Курск: КГУ, 2007.-224с.
10. Тимко Н.В. Основные проблемы лингвокультурной трансляции в процессе перевода: на материале переводов английских, немецких и русских художественных текстов: дис. канд. филол. наук. – Москва, 2001.

Түйін

Н.М. Кульмаханова, А.Е. Рахимова. Шет тілдік білім берудің лингвомәдени аспектілері және студенттерді аударма оқытудағы ролі

Бұл мақаланың өзектілігі тілдік жоғарғы оқу орындарының студенттерін - мәдениетаралық қарым-қатынастың болашақ «субъектілері» ретінде, мәдениетаралық қарым-қатынаста өзара түсінушілікке жету жолдарын оқыту болып табылады. Екі мәдениеттің өкілдері қарым-қатынасқа түскенде аудармашыға тек қана тілдік білімі ғана емес, сонымен қатар екі мәдениет туралы білімі қажет болады. Мұндай білімнің жемістері аудармашының жеке түрін қалыптастыру мен дамытуға, екі мәдениетті жалғастырушы тұлға қызметін атқаратындықтан туған қажеттілік болып отыр. Мәдениетаралық және тіларалық қарым-қатынас ретіндегі аударма түріне студеттерді үйрету, аударманың линғвомәдени ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс.

Түйін сөздер: линғвомәдениет, линғвомәдениеттану, конңептуализациялау, қайта конңептуализациялау, әлемнің екінші тілдік бейнесі, мәдениетаралық коммуникаңия, аударманың линғвомәдени бейімделуі.

Summary

N.M. Kulmakhanova, A.Y. Rakhimova. Linguacultural aspects of foreign language education and acciunt of them in teaching translation

The article deals with the necessity for higher schools language students, as the future "subjects" of intercultural communication, to study ways of achieving mutual understanding in intercultural communication with representatives of two linguacultural communities. Translators and interpreters require not only language skills, but also knowledge of both cultures, without which it is impossible to make proper linguacultural adaptation in translation of the original text. The importance of this study is dictated by the necessity of formation and development of a special type of translator/or interpreter personality capable of performing the function of two cultures mediator. Accordingly, the peculiarities of linguacultural translation should be taking into account.

Key words: linguaculture, linguaculturology, conceptualization, re-conceptualization, secondary world picture, intercultural communication, linguacultural adaptaion of translation.